

Μαργαρίτα Χαλκιδάκη

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ Γ.
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΣΙ-
ΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΓ' ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1959 ★ ΤΕΥΧΗ Ι - ΙΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Α΄-Β΄ ΤΕΥΧΟΥΣ

Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ: Ἡ Βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου σ	7
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ: Οἱ ὀρθόδοξοι πα- πᾶδες ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χει- ροτονία αὐτῶν σ.	39
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ: Ἄγνωστη πηγὴ τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση: ἡ τραγωδία «Il Re Torrismondo» τοῦ Tasso σ.	73
ΕΜΜ. ΖΑΜΠΕΤΑΚΗ: Ἀνέκδοτα δι- πλωματικά ἔγγραφα τῆς προεπανα- στατικῆς περιόδου τοῦ 1866 ἐν Κρή- τῃ σ.	84
Κ. Ε. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗ: Ἅγιος Γεώρ- γιος ὁ Ἄνυδριώτης σ.	143
PAUL FAURE: La Crête aux cent villes σ	171
Α. Γ. ΞΥΔΗ: Ἀνέκδοτος βίος τοῦ Γκρέκο σ.	218
Θ. ΠΑΝΑΓΙΩΓΙΔΗ: Βριτόμαρτις . σ.	226

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

32 ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ



ΕΚΤΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

1959

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1168/2006 Books

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ Γ.
ΠΑΡΛΑΜΑΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΣΙ-
ΘΙΩΤΑΚΗΣ. — ΙΩΝ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΓ' ★ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1959 ★ ΤΕΥΧΗ Ι-ΙΙ

Ο Ρ Ο Ι Σ Υ Ν Ε Ρ Γ Ι Α Σ Ι Α Σ

Εἰς τὰ «Κρητικὰ Χρονικὰ» γίνονται δεκταὶ πρὸς δημοσίευσιν μελέται, κείμενα καὶ βιβλιοκρισίαι, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ περιοδικοῦ, ὡς ἐκτίθενται οὗτοι εἰς τὸ προλογικὸν σημεῖωμα τοῦ πρώτου τόμου. — Πάντα τὰ δημοσιεύματα ὑπόκεινται εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία καθορίζει τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως ἀναλόγως τοῦ διαθέσιμου ἐκάστοτε χώρου καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς ἐπιμελοῦς ἐκδόσεως αὐτῶν.—Ὁ συγγραφεὺς δύναται αὐτοπροσώπως νὰ ἐπιμεληθῇ μιᾷ τῶν διορθώσεων τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ἡ ταχεῖα ἐπιστροφή των. Εἰς περίπτωσιν καθυστερήσεως ἢ Ἐπιτροπὴ ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀμέσου ἐκτυπώσεως. — Δικαιοῦται ἐπίσης ὁ συγγραφεὺς νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκδοσιν μέχρι πενήκοντα, κατ' ἀνώτατον ὄριον, ἀνατύπων ἐκάστης ἐργασίας αὐτοῦ. Ἡ παράδοσις τῶν ἀνατύπων συντελεῖται μετὰ παρέλευσιν διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἀντιστοίχου τεύχους τοῦ περιοδικοῦ.—Αἱ συνεργασίαι δημοσιεύονται κατὰ σειρὰν λήψεως.—Τὰ δημοσιεύόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται.

Χειρόγραφα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν τοῦ περιοδικοῦ δεόν ν' ἀποστέλλωνται πρὸς τὸν κ. Ν. Πλάτωνα, Μουσεῖον Ἡρακλείου. Ἐμβάσματα καὶ ἐπιστολαὶ ἀφορῶσαι τὴν ἐκδοσιν (διορθώσεις δοκιμίων κλπ.) πρὸς τὸν κ. Ἀνδρέαν Γ. Καλοκαιρινόν, Ἡράκλειον Κρήτης.

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΣΥΒΡΙΤΟΥ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν εὐκτηριῶν οἰκῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς α' βυζαντινῆς περιόδου, ἡ πραγματοποιηθεῖσα καὶ εἰς τὴν χώραν ἡμῶν, κατὰ τὴν τελευταίαν μάλιστα πεντηκονταετίαν, ἔφερον εἰς φῶς σπουδαιότατα μνημεῖα δι' ὧν ἐπεσημάνθησαν ἢ καὶ διεφωτίσθησαν βασικὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ λατρείας. Μάλιστα ἡ σπουδὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν —λόγῳ τῶν σοβαροτάτων προβλημάτων τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων αἰώνων— προσήλκεισε περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνασκαφῶν ἀρχαιολόγων οἱ ὅποιοι καὶ εἰς εἰδικάς, δι' ἕκαστον μνημεῖον, μελέτας, ἐδημοσίευσαν τὰ πορίσματά των καὶ εἰς γενικώτερα ἐπίσης ἔργα ἐξήτασαν τοὺς κοινὸς χαρακτῆρας, τὰς ὁμοιότητας ἢ τὰς διαφορὰς των¹.

Διὰ τὰς βασιλικὰς ὁμῶς τῶν βυζαντινῶν χρόνων, (τὰς ἀμιγῶς, ἐλληνιστικοῦ τύπου βασιλικάς, οὐχὶ τὰς τρουλλαίας) ὀλιγώτεροι εἶναι αἱ καθ' ὄλου καὶ αἱ παρ' ἡμῖν ἐργασίαι². Μάλιστα διὰ τὰς βυζαντ. βασιλικὰς τὰς παλαιότερας (μετὰ τὸν 7ον αἰῶνα καὶ ἕως τὴν ἐποχὴν τῶν Μακεδόνων) αἱ γνώσεις μας εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Κυρία αἰτία εἶναι βε-

¹) Ἐκ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. τὰς μελέτας τῶν, Γ. Σωτηρίου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν Α. Ε. 1929, ὁμοίως Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1930. Τοῦ αὐτοῦ καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, A. M. Schneider, Samos in frühchristl. und byzantinische Zeit, ἐν Athenische Mitteilungen 54 (1929), Ἀ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, Α. Δ. 1929 καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τόμοι δύο, Ἀθῆναι 1952, 1954. Δι' ἔσχατως ἀνακαλυφθείσας ἀλλ', ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, μὴ δημοσιευθείσας εἰσέτι πλήρως παλαιοχριστ. βασιλικὰς Ἑλλάδος βλ. Orlandos, Les monuments paléochrétiens, découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, ἐν Actes du Ve congrès international d' archéologie chrétienne, Aix-en-Provence 1954, p.p. 109 · 116, Paris 1957.

²) Βλ. π. χ. G. Millet, L' école Grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916, pp 16 · 53 καὶ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὴ βασιλικαὶ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἐν Byz. Zeit., 30, 1929 · 30 σσ 568 · 576. Τοῦ αὐτοῦ, ἡ βασιλικὴ τῆς Κοιμήσεως ἐν Καλυμπάκῃ, εἰς Ε.Ε.Β.Σ. τ. 5 · 1929 σ.σ. 291 · 315.

βαίως ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ μνημεῖα ταῦτα, τῆς ἐν λόγῳ περιόδου, εἶναι ἐν γένει ὀλιγώτερα διὰ γνωστοὺς λόγους (περιορισμὸς τῆς ναοδομίας ἔνεκα πολιτικῶν γεγονότων — πόλεμοι, θρησκευτικῶν ἐρίδων — εἰκονομαχία) ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἐνεφανίσθησαν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν, ἄλλου τύπου ναοὶ (οἱ μετὰ καμαρῶν καὶ τρούλλου) οἱ ὅποιοι ἐπεκράτησαν, ἀντὶ τῆς παλαιᾶς ξυλοστέγου βασιλικῆς³.

Εἰς τὰς ὀλίγας λοιπὸν, γνησίῳ τύπου ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς, τοῦ τέλους τοῦ Ζ' ἕως τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος, ἔρχεται νὰ προστεθῆ καὶ ἡ ἀποτελοῦσα τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης βασιλικῆ τῆς Συβρίτου, καλουμένη οὕτω ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας κρητικῆς πόλεως, ὅπερ διετήρησε καὶ ἡ παλαιότερα καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ σπουδὴ τῆς βασιλικῆς αὐτῆς, ἣν ἡμεῖς κατὰ δύο περιόδους ἀνεσκάψαμεν πλήρως⁴, εἶναι, νομίζομεν, λίαν ἐνδιαφέρουσα, οὐ μόνον ἀπὸ πλευρᾶς καθαρῶς ἀρχαιολογικῆς (ἥτοι γνώσεως τῆς μορφῆς, τῆς τυχὸν ἰδιοτυπίας καὶ τῶν εὐρημάτων, μνημείου ἐκ τῶν ἐλαχίστων γνωστῶν τῆς περιόδου) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς γενικώτερον ἀφορώσης εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἐφ' ὅσον διὰ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τοῦ μνημείου ἐβεβαιώθη πλέον ἢ, ἄγνωστος μέχρι τοῦδε, ἔδρα καὶ ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς Συβρίου, κατὰ τὸν πολυτάραχον διὰ τὴν Κρήτην (ἀραβοκρατία) Θ' αἰῶνα (βλ. κατωτέρω).

Ἄλλὰ πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς βασιλικῆς ἀνάγκη δι' ὀλίγων νὰ διαλάβωμεν περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Συβρίτου δεδομένου ὅτι τὰ στοιχεῖα περὶ αὐτῆς (πότε δηλ. ἐμφανίζεται αὕτη καὶ πότε ἐκλείπει) θὰ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ διὰ τὴν πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ ὅλου θέματος ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ συμπεράσματα τὰ ὅποια θὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἐνταῦθα ἀρχαιολογικὴν διερεύνησιν τοῦ μνημείου.

I. Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ ΣΥΒΡΙΤΟΥ

Ἡ Ἐπισκοπὴ Συβρίτου εἶχε τὴν ἔδραν της εἰς τὴν ὁμώνυμον ἀρχαίαν πόλιν τὴν κειμένην εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην, Ν. Δ. τοῦ ὄρους "Ἰδη"⁵ καὶ ταυτιζομένην, ὀρθῶς⁶, πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Θρόνος

³) Ἡ βασιλικὴ περιορίζεται μὲν τότε ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ὑφίσταται, ὡς γνωστόν, καθ' ὅλους τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μέχρι τῆς σήμερον. Μετὰ τινὰς μετατροπὰς συνεχίζεται μάλιστα τὸν 10ον καὶ 11ον αἰῶνα, ἀποτελοῦσα κυρίως τοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς Μητροπόλεων (ὡς τῆς Βεροίας, Σπάρτης, κ. ἄ.).

⁴) Καὶ εἰς τὰς δύο ἀνασκαφὰς ἡμῶν τὴν δαπάνην ἀνέλαβε προφρόνως ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ἣν καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς εὐχαριστοῦμεν. Βλ. σχετικὴν ἐκθεσιν ἡμῶν εἰς τὰ Π.Α.Ε. 1956 (τέλος) τὰ νῦν (1959) ἐκτυπούμενα.

⁵) Περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως βλ. τὴν ἀρχαιότεραν μαρτυρίαν τοῦ Σ κ ὑ λ α-

τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης. εἶναι γνωστὸν ἐξ ἄλλου, ὅτι αἱ ἐπισκοπαὶ προετίμων διὰ τὰς ἔδρας αὐτῶν ἀρχαίας πόλεις, ὅτε αὐταὶ ὑφίσταντο⁷. Καὶ ἡ Σύβριτος ὑφίστατο κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ τὴν α' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης⁸ περὶ τὸ τέλος τῆς ὁποίας παρήκμασεν. Ἡ ἐπισκοπὴ, ἣς τὰ ὄρια ἐπεξετείνοντο μέχρι τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους, περιελάμβανε τὰς σημερινὰς ἐπαρχίας Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Βασιλείου αἵτινες μάλιστα ἔφερον καὶ τὰ ὀνόματα ἡ μὲν, Ἐπάνω, ἡ δὲ Κάτω Σύβριτος⁹.

Διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου, ἔλλείπουν, δυστυχῶς, εἰδικώτεραι πληροφορία, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὰς λοιπὰς κρητικὰς ἐπισκοπὰς¹⁰. Ἐχει σημειωθῆ ἐξ ἄλλου ἡ ἔλλειψις καταλόγων τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν (notitiae episcopatum) κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν μέχρι 731 βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης¹¹. Ἐν πάσει περιπτώσει, τῆς Συβρίτου ὡς ἐπισκοπῆς, τὴν πρώτην μνεῖαν

κ ο ς (Ε' αἰ. π. Χ.) «πρὸς νότον δὲ Σύβριτα». Σκύλακος Καρυανδέως, Περίπλους, ἐν Geographi graeci minores, ἐκδ. C. Müller, I, κεφ. 47 σελ. 43. Ἐπίσης βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῶν «Θεωροδόκων» τῶν Δελφῶν τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ A. Plassart ἐν Bulletin de Corresp. Hellénique, XLV, 1921 p. 19 «ἐν Συβρίτῳ Εὐρύλαος». Ὁμοίως βλ. Πτολεμαίου (Κλαυδ.) Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, τοῦ Γ' μ. Χ. αἰ., ἐν Müller I, σ. 556. Τὸν 5' μ. Χ. αἰῶνα μνημονεύει τὴν πόλιν ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους ὡς «Σούβριτον» (προχ. ἐν A. Burckhard 1893 κεφ. ια'). Περί αὐτῆς βλ. καὶ Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, Macon 1890, σ. 313. Περί τῶν τύπων τοῦ ὀνόματος Σύβριτος, Σύβριτα, Σιβρύτα, Σίβυρτος κλπ. βλ. Pape-Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen⁸ 1381 καὶ Pauly-Wissowa, Realenc. der clas. Altertumswissenschaft, Zweite Reihe IV A, 1931, 1012 Sybrita. Περί τῶν ἐπιγραφῶν τῆς πόλεως καὶ ἄλλων πληροφοριῶν (ὡς π. χ. τὴν μνεῖαν τῆς Συβρίτου εἰς τὴν συνθήκην τῆς ἰωνικῆς πόλεως Τέω μετὰ κρητικῶν πόλεων, κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα, κ. ἄ.) βλ. ἐν M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Halbherr collectae, τόμ. II, Roma 1939, σελ. 289 - 298 καὶ τὰ ἱστορικὰ ἐν σ. 289 - 290.

⁷⁾ Ἐανθοῦδίδου Στ., Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐν Ε.Ε.Β.Σ. III, 1926 σελ. 51.

⁷⁾ Καλοκύρη Κ., Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα, Ἀθήνα 1950, σελ. 124.

⁸⁾ Τοῦτο πιστοῦται ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ σημ. χωρίου Θρόνος τῶν ἀποκειμένων εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης.

⁹⁾ Ἐανθοῦδίδου, ἐνθ' ἄν. σελ. 52.

¹⁰⁾ Γ. Ι. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ ἰ' αἰῶνος, ἐν Κρητ. Χρον. Ζ', 1953 σ. 466 καὶ Κ. Καλοκύρη, Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης καὶ ἡ Παναγία ἡ Λαμπηνή, αὐτόθι, τ. 1' 1956, σ. 305.

¹¹⁾ F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, ἐν Corpus der Griech. Urkunden des Mittelalt. und der neueren Zeit, Reihe A. Abt. D, Teil, I, München 1924.

ἔχομεν τὸ 451 κατὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι Δ΄ Οἰκουμ. Σύνοδον, ὅτε ἀναφέρεται ἐπίσκοπος αὐτῆς Κύριλλος¹². Ἐκ τῆς μνείας ἄλλων ἀναλόγων κρητικῶν ἐπισκοπῶν (ὡς τῆς Κυθωνίας τὸ 342, τῆς Κισσάμου τὸ 343) ὁ καθηγητὴς κ. Κονιδάρης, ὀρθῶς νομίζω, θεωρεῖ πολὺ πιθανὸν ὅτι μετὰ τὰ μέσα τοῦ Γ΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ΄ αἰῶνος θὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ Σύβριτος ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων 9 (ὡς ἀριθμεῖ) ἐπισκοπῶν τῆς νήσου¹³. Εἶτα, εἰς ἐπιστολὴν Κρητικῆς Συνόδου τοῦ 457/8, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν Α΄ ὑπογράφει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Συβρίτου¹⁴. Τὸ Παρισινὸν «τακτικὸν» τοῦ κώδικος 1555 A (Λέοντος Γ΄ καὶ Κωνσταντίνου Ε΄) τοῦ 731 - 746 ἀναφέρει τὸν ἐπίσκοπον Σουάριτος¹⁵. Εἰς τὴν Ζ΄ Οἰκουμ. Σύνοδον ἐν Νικαίᾳ, τὸ 787, σημειοῦται καὶ ὁ «Θεόδωρος ἀνάξιος ἐπίσκοπος πόλεως Συβριτῶν»¹⁶. Κατόπιν δύο «τακτικά», τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ΄ αἰῶνος, σημειῶνουν τὴν ἐπισκοπὴν (ὁ Συβρίτου)¹⁷, ἐνῶ τακτικὸν τοῦ Ι΄ αἰῶνος (ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου) ἀγνοεῖ αὐτὴν¹⁸, σημειοῖ δὲ νέαν ἐπισκοπὴν τὴν τοῦ Ἁγρίου (ἢ Ἁγρίου) ἢ ὁποῖα φαίνεται ὅτι τὴν ἀντικατέστησεν. Ὁ Ξανθοῦδίδης δὲν ταυτίζει τὰς δύο αὐτὰς ἐπισκοπὰς¹⁹ ἀμφιβάλλει δὲ καὶ ὁ Gerola²⁰, ἐνῶ ἄλλοι²¹ δέχονται τὴν ταύτισιν συμφώνως πρὸς τακτικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῆς ἐνετοκρατίας εἰς τὰ ὁποῖα ρητῶς σημειοῦται: ὁ τοῦ Ἁγρίου ἦτοι Συβρίτου (ἐπίσκοπος)²². Εἶνα, λοιπὸν φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν εὐθὺς ὅτι ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Ἁγρίου διεδέχθη τὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου διότι αὕτη κατεστράφη καὶ ἠρημώθη, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν σημειοῦται εἰς τὸ ὡς ἄνω σύγχρονον τακτικὸν (ἐποχὴ τοῦ Βουλγαροκτόνου). Τοῦτο ἐνισχύει καὶ τὸ

¹²) Bl. Mansi, *Amplissima Conciliorum collectio*, VII, 161 καὶ Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, II, 1, I σελ. 64, ἀρ. 317 κέξ

¹³) Ἐνθ' ἀν. σελ. 471.

¹⁴) Mansi, *Sacrorum Conciliorum collectio*, VII, 622.

¹⁵) Κονιδάρης, ἐνθ' ἀν. Συγκριτικὸς πίναξ Α΄ (μεταξὺ σ.σ. 461 - 465).

¹⁶) Le Quien, ἐν *Oriens Christianus*, II, 270.

¹⁷) Κονιδάρης, ἐνθ' ἀν. Συγκριτ. πίναξ Β΄ (μεταξὺ σ.σ. 472 - 473).

¹⁸) Ἐνθ' ἀν. Συγκριτ. πίν. Β΄.

¹⁹) Ἐνθ' ἀν. σελ. 50, ὅπου θεωρεῖ τὸ Ἁριον ὑφιστάμενον ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

²⁰) Mon. Veneti, II, *Le chiese*, 56, 62

²¹) V. Laurent, *Echos d' Orient*, τ. XXXII (1933) ἐνθα συζητῶν τὰς ἀπόψεις ἐπάγεται: «en outre, l' évêché de Sybritos complètement aboli, aurait faite place à celui d' Agrion...» (σ. 391).

²²) Αὐτόθι σ. 394. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἄλλοτε Ἁγρίου καὶ ἄλλοτε Ἁγρίου. Ἁριον ἦτο τὸ ὄνομα μικρᾶς ἀρχαίας κρητικῆς πόλεως κειμένης κατὰ τὴν θέσιν Σταυρωμένος Ρεθύμνης, ἐξ οὗ ὀνομάσθη καὶ ἡ Ἐπισκοπὴ.

γεγονὸς ὅτι μετὰ τὴν διοργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, οἷδὲν ἐπίσημον ἔγγραφον ἢ τακτικὸν μνημονεῦει πλέον τὴν ἀρχαίαν ἐπισκοπὴν Συβρίτου. Τὴν ἑξαφάνισιν αὐτῆς δέχεται καὶ ὁ Γ, Κονιδάρης²³.

Μία μόνον μαρτυρία ἀναφαίνεται ὀλίγον πρὸ τῆς βενετοκρατίας. Πρόκειται περὶ τοῦ πατρὸς V. Laurent πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ἐν Echos d' Orient, σχολιασθέντος, εἰς τὸ Ἑσχοριὰλ δὲ εὗρισκομένου, λεγομένου «Συνοδικοῦ τῆς Συβρίτου», ἦτοι κώδικος γραφέντος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1195 καὶ 1203 (μνημονεῦει Ἀλέξιον τὸν Α' καὶ Εὐφροσύνην) καὶ ἀναγινωσκομένου, κατὰ τὸ κρατήσαν, ἀπὸ τοῦ 843, ἔθνος, τὴν Κυριακὴν τῆς Ὁρθοδοξίας²⁴. Τὸ ἀμέσως ἐνδιαφέρον ἡμᾶς ἐνταῦθα τμήμα τοῦ Συνοδικοῦ ἔχει οὕτως :

f. 38 Ἰ[ωάν]νου τοῦ Θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγιωτάτης Ἐπισκοπῆς Σουαρέτ καὶ πρωτοσυγκέλλου πολλὰ τὰ ἔτη²⁵.

Ἐὰν ὑπὸ τὸ παράδοξον, τῷ ὄντι, ὄνομα Σουαρέτ, δεχθῶμεν, μετὰ τοῦ συγγραφέως, ὡς εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι κρύπτεται ἑξαραβισμένον²⁶ τὸ ὄνομα Σύβριτος (θὰ ἐδικαιολόγη δ' ἴσως τὸ τοιοῦτον ἢ ἐπὶ 135 ἔτη ἀραβικὴ κατοχὴ τῆς νήσου), τότε τοῦτο θὰ ἐσημαίνεν οὐχὶ πλέον τὴν μνεΐαν ὡς ὑπαρκτῆς τῆς ἀρχαίας ἐπισκοπῆς Συβρίτου κατὰ τὸ τέλος τοῦ IB' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ IG' αἰῶνος, ἀλλ' ὅτι τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐξηκολούθη νὰ φέρη ἢ διαδεχθεῖσα αὐτὴν καὶ ἀλλαχοῦ ἐδρεύουσα ἐπισκοπή. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ ἐπισκοπὴ Ἀ(γ)ρίου (ἐδρεύουσα βορειότερον τοῦ τόπου — σημ. χωρίον Βεράν Ἐπισκοπὴ²⁷ — ὅπου ἤδρευεν ἡ

²³) Κρητ. Χρ. Ζ' σελ. 478.

²⁴) Τόμ. XXXII (1933) p. 385 - 412, Le synodicon de Sybrita et les métropolitains de Crète, aux Xe - XIIIe siècles.

²⁵) Ἐνθ' ἄν. σελ. 389.

²⁶) Κατὰ τὸν Laurent, ἐνθ' ἄν. σελ. 391, σημ. 2, τὸ Σούβριτος ἔγινε Σοβαρέτ - Σουαρέτ δεδομένου ὅτι τὸ υ καὶ τὸ β ἀπεδίδοντο μέχρι τοῦ XIII αἰῶνος διὰ τοῦ ἰδίου γράμματος υ Ἡ δὲ γραφὴ Σουαρέτ «est, en outre, conforme au génie des langues sémitiques». Ἐπὶ πλέον, προσθέτει (σελ. 392) ἡ γραφὴ Σουαρέτ ἔχει ὀρθῶς εἰς τὸν κώδικα διότι τὸ Συνοδικὸν ἦτο διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ λαοῦ καὶ ἐπομένως θὰ ἐφρόντιζον καλῶς νὰ ἐγράφετο. Πιστεύει τέλος ὅτι τὸ ἀρχαῖον τσπωνύμιον ἀραβοποιηθὲν (arabisé) ἐπέζησεν εἰς τὴν τοπικὴν παράδοσιν περισσότερο τῶν δύο αἰῶνων (X - XIII).

²⁷) Gerola, ἐνθ' ἄν. II σελ. 62 «Agrios è certamente Veran Episcopri». Εὐρίσκεται κατὰ τὴν θέσιν «Σταυρωμένος» Ρεθύμνης. Βλ. Κ. Καλοκέρη, Ἡ ἐπισκοπὴ Λάμπης, σελ. 309, σημ. 21. — Εἴχομεν ἤδη παραδόσει πρὸς ἐκτύπωσιν τὴν παρούσαν μελέτην, ὅτε ἐπισκεφθέντες τὴν Βεράν Ἐπισκοπὴν καὶ διενεργήσαντες δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὰ ερείπια εἰς ἡ ἡγήθη κακότε-

Σύβριτος — χωρίον Θρόνος —) περι ἧς εἵπομεν ἄνωτέρω ὅτι ὠνομάζετο καὶ Συβρίτου («ὁ τοῦ Ἁγρίου ἦτοι Συβρίτου») Τοῦτο ἐξ ἄλλου συνέβη καὶ μὲ ἄλλας ἐπισκοπὰς, ὡς λ. χ. μὲ τὴν τῆς Ἑλευθέρας, ἣ ὁποία, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς εἰς ἣν ἠδρευεν ἀρχαίως πόλεως, μετεφέρθη κατὰ τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης (961 - 1204) εἰς τὸ ἐπίγειον αὐτῆς Πάνορμον²⁹, ὡς ἐπισκοπὴ Ἑλευθέρας κατ' ἀρχὰς ὀνομαζομένη καὶ εἶτα Μυλοποτάμου (Ἀθλοποτάμου), καθὼς ἐξ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ἐσημειώσαμεν ἀλλαχοῦ³⁰. Ἐπίσης ἡ ἐπισκοπὴ Ἀραδῆνος — ἦν προσφάτως ἠρευνήσαμεν³⁰ — μετὰ τὴν παροικίαν τῆς ἀρχαίας πόλεως μετεφέρθη εἰς τὸ ἐπίγειον αὐτῆς τὸν Φοινίκα, ὠνομάζετο δὲ εἰς τὸ ἔξῃς (Not. gr. episcopatum) «Φοινίκης ἦτοι Ἀριάδνης (Ἀραδῆνος)»³¹ μέχρις οὗτος τέλος ἐπεκράτησε μόνον τὸ «Φοινίκης» (ὁ «Φοινίκης Λέων» ἐπίσκοπος. π. χ. εἰς τὰ Πρακτικά τῆς ἐν Νικαίᾳ Οἴκου. Συνόδου τοῦ 787).

Τὸ ἄνωτέρω λοιπὸν Συνοδικὸν δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀρχαίαν, τὴν μέχρι τῆς ἀραβοκρατίας, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὑπαρκτὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου, ἀλλὰ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀ(γ)ρίου ἣ ὁποία παρὰ τῷ λαῷ ἐξηκολούθη φαίνεται, κατὰ τὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνα, νὰ ὀνομάζεται Συβρίτου, λόγω τῆς ζωηρᾶς ἀναμνήσεως τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἐπισκοπῆς, τῆς ὁποίας ἐθεωρεῖτο διάδοχος. Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ ἀναμνήσεις ἐξησθένησαν, οὕτω δέ, ἀρχομένης τῆς ἐνετοκρατίας, ἡ νέα ἐπισκοπὴ μόνον Ἀρίου πλέον ὀνομάζεται³². Τὴν σχέσιν ἐξ ἄλλου Συβρί

χος νεωτερικὴ ἐκκλησία ἀπεκαλύψαμεν τὴν ἀρχαίαν βασιλικὴν—ἦς καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐπιφανειακά λείψανα εἶχον καλύψει ἐσχάτως—καὶ περισυνελέξαμεν ὀρειότατα μαρμάρινα μεγάλα κιονόκρανα, ποικίλα γλυπτά καὶ κίονα μέγαν μετὰ ἐγγαράκτου συντομογραφικῆς ἐπικλήσεως. Τὰ εὐρήματα ταῦτα ἐπιτρέπουν σοβαρῶς νὰ ἐπιζώμεν ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ τὰς ὁποίας ἐντὸς τῶν ἡμερῶν θὰ διενεργήσωμεν (δαπάναις καὶ πάλιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας) θὰ φέρουν εἰς φῶς σπουδαῖα στοιχεῖα σχετικῶς μὲ τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρίου, εἰς τὰ ἴχνη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ὁποίας, δὲν ἀποκλείεται νὰ εὕρισκώμεθα

²⁹) Ἐνθα εὕρισκετο, πιθανῶς ὁμως καὶ τότε εἰς ἐρείπια, ἡ κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, ὡς νομίζομεν, καταστραφείσα μεγάλη βασιλικὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλεως (Ε' αἰών).

³⁰) Εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν, Ἡ ἀρχαία Ριθυμνα, σελ. 128.

³¹) Τὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀποκαλυφθείσης ὑφ' ἡμῶν βασιλικῆς Ἀραδῆνος καθὼς καὶ τὰ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως τοῦ κατὰ χώραν αὐτῆς, μεταγενεστέρου (14ος αἰ.) σταυροειδοῦς βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχιστρωτήγου, δὲν ἐδημοσιεύσαμεν εἰσέτι. Μόνον σχετικὸν ἀρθρον ἡμῶν ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν «τὸ Βῆμα» τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1958 (σελ. 5).

³²) Βλ. καὶ Γ. Κονιδάρη, ἔνθ' ἄν. Συγκρ. πίν. Β (4η σελή).

³³) Gerola, ἔνθ' ἄν. σ. 62.

του καὶ Ἀρίου καθιστᾷ φανεράν τεμάχιον ἐπιγραφῆς ἐπὶ πόρου, ρωμαϊκῶν χρόνων, εὐρεθὲν εἰς τὴν ὑπολαμβανομένην ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρίου (σημερινὴν Βεράν = ἔρημον, ἐπισκοπὴν) καὶ ἀποκειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης. Τοῦτο διασφῆζον τὴν λέξιν ΣΥΒΡΙΤ(ΙΩΝ) εἶναι ὅμοιον ἄλλων ἀναλόγων ἐπιγραφῶν εὐρεθεισῶν εἰς τὸ χωρίον Θρόνος (ἦτοι εἰς τὴν κατὰ τοὺς παλαιοχριστ. χρόνους ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Συβρίτου)⁸⁴ καὶ ἀποκειμένην εἰς τὸ αὐτὸ Μουσεῖον. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἔνδειξιν ὅτι ἐκ τῆς παλαιᾶς πόλεως Συβρίτου καὶ πρώτης ἔδρας τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, ἐλήφθησαν γλυπτά — ἴσως δὲ καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη — χρησιμοποιηθέντα πιθανῶς ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν εἰς τὴν νέαν ἐπισκοπὴν Ἀρίου ἥτις, κατὰ τινὰ τρόπον, δικαιωματικῶς (ὡς συνεχίζουσα τὴν παλαιὰν ἐπισκοπὴν) τὰ ἐχρησιμοποίησεν.

Ὡστε ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἱστορικῶν δεδομένων ἀποκλίνομεν εἰς τὴν ἀποψιν ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Συβρίτου ἐκλείπει μεταξὺ Θ' καὶ Ι' ἑκατονταετηρίδος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐνῶ μνημονεύεται εἰς τακτικὰ τοῦ Θ' αἰῶνος ὅμως ἀγνοεῖται εἰς τακτικὸν τοῦ Ι' (μάλιστα ὀλίγα ἔτη, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἐκ τῶν Ἀράβων, συντεταγμένον) εἰς ὃ μνημονεύονται αἱ κρητικαὶ ἐπισκοπαὶ καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Ἀγρίου. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν περὶ τοῦ χρόνου τῆς παρακμῆς τῆς παλαιᾶς ἐπισκοπῆς ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ ἡ ἀνασκαφεῖσα βασιλικὴ τῆς περιφερείας Συβρίτου, εἰς τῆς ὁποίας τὴν λεπτομερῆ ἀρχαιολογικὴν ἐξέτασιν μεταβαίνομεν.

II. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΒΡΙΤΟΥ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΗΝ

Περὶ τὰ 8 χλμ. ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Θρόνος Ἀμαρίου, τῆς ἀρχαίας, ὡς ἐλέχθη, πόλεως Συβρίτου καὶ ἔδρας τῆς ὁμωνύμου ἐπισκοπῆς, ὀλιγώτερον δὲ τῶν 2 χλμ. δυτικῶς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Βυζάρι, εἶχον ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐπισημανθῆ ἑρείπια ἀρχαίου χριστιανικοῦ ναοῦ. Μνεῖαν ἀπλῆν τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι πρόκειται «περὶ τοῦ μεγαλυτέρου τῶν ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Κρήτης σφαιρομένων» εὐρίσκομεν ἤδη τὸ 1869 παρὰ τῷ V. Raulin⁸⁴. Τὸ 1908 ὁ G. Gerola ἀναφέρει⁸⁵ ὅτι ἐνταῦθα εὐρισκόμεθα πρὸ ἑρειπίων βασιλικῆς, ἡ ὁποία μάλιστα «φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ στεγασθῆ»⁸⁶.

⁸⁴) Ἰκανὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων, νομισμάτων, ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, προερχομένων ἐκ τοῦ χωρίου Θρόνος (τοῦ ὁποίου ἄλλως τε καὶ τὸ ὄνομα ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἀνάμνησιν ἐπισκοπῆς). Ἐπὶ ψηφιδωτοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου ἐκτίσθη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα μονόκλιτος καμαροσκέπαστος ναὸς οὕτινος διασφῆζονται λίαν ἐνδιαφερούσης τέχνης τοιχογραφίαι.

⁸⁴) Description physique de l' île de Crète, Bordeaux 1868, p. 131.

⁸⁵) Mon Veneti, II, σ. 182 - 183.

⁸⁶) Αὐτ. σ. 183.

Ἐκείνη ἡμερὰ ἀπὸ τινος παραρχαιολογούντος Ἐμμ. Καούνη⁸⁷ ἀρνούμενος γνωρίζει ἡμῖν συγκεχυμένα τινὰ περὶ τοῦ μνημείου ὁ Γ. Ἀνδρεαδάκης⁸⁸, ὅστις ὁμοίως παρέχει τὴν ἀληθῆ πληροφορίαν ὅτι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἀνέσκαψαν, δυστυχῶς, τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τῆς Ἐκκλησίας.

Αἱ ἀνωτέρω πληροφορίαι ὑπῆρξαν ἱκαναὶ διὰ νὰ προσελκύσουν τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν διὰ τὸ μέχρι τοῦ νῦν ἀνφερένητον, ἀρμοδίως, μνημεῖον, ἐπισκεφθέντες δὲ τοῦτο διεπιστώσαμεν πράγματι τὴν ὀρθότητά τῆς γνώμης τοῦ ἀειμνήστου Gerola, ὅτι δηλ. εὐρισκόμεθα πρὸ ἐρειπίων μεγάλης βασιλικῆς τρικλίτου καὶ ἐπείσθημεν ὅτι αὕτη ἀνασκαπτομένη θὰ ἀπεδεικνύετο τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρουσα. Δεδομένου δὲ ὅτι διεγράφοντο ἐξωτερικῶς τὰ θεμέλια τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς νοτίου ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐκ τοῦ πλάτους δὲ τοῦ κτιρίου ἐξήγητο ὁπωσδήποτε ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἡ τρίτη, ἥτοι ἡ βόρειος — ἥτις ἦτο ἀφανὴς ἐνεκα τῆς ἐπιχώσεως — καθίστατο βέβαιον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ναοῦ τοῦ ὁποίου ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν ἐμορφοῦντο ἀνατολικῶς διὰ κογχῶν (κατὰ τὸν τύπον τῆς μεσαιῆς κόγχης) καὶ ὅτι, διὰ τῆς τοιαύτης διαμορφώσεως, κατὰ τὰ παραδεδομένα, οὗτος ἀνήκει χρονολογικῶς εἰς τὴν μετὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους περίοδον⁸⁹. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ ναὸς ἐκ τῆς συνόλου μορφῆς αὐτοῦ, τῶν κατὰ καιροῦς εὐρημάτων καὶ μάλιστα ἐκ τῆς δομῆς αὐτοῦ ἐνεφανίζετο οὐχὶ μεταγενέστερος τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης (961 - 1204), ἡ δὲ βυζαντινὴ περίοδος τῆς νήσου, λόγῳ τῶν ἐν αὐτῇ ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῆς σπάνεως τῶν χριστιανικῶν μνημείων ἐν αὐτῇ, εἶναι ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν ἀρχαιολογίαν, ἦτο προφανὲς ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου τούτου καθίστατο μᾶλλον ἐπιτακτικὴ. Ἄλλὰ πλὴν τούτου ἡ ἔρευνα ἦτο ἀπὸ ἐτῶν καὶ δι' ἄλλον λόγον ἐπιβεβλημένη, διότι δηλ. κάτοικοι τῶν πέριξ χωρίων — ἐπόμενοι εἰς τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαιοκαπήλων οἵτινες ἐπωφελήθησαν γλυπτῶν, νομισμάτων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων τῆς βασιλικῆς — εἶχον ἐπιδιοθῆ εἰς τὴν λεηλασίαν τοῦ ναοῦ ἀνοίγοντες ὀρύγματα, ἐνὸς καὶ δύο μέτρων

⁸⁷) Ὁ Καούνης ἀρύεται παρὰ τοῦ Gerola (ἐνθ' ἄν. 183) ἀλλ' ἄμοιρος τῆς ἰταλικῆς παρερμηνείας τὰ πράγματα. Οὕτω μεταξὺ ἄλλων παρανοῶν τὴν φράσιν *ma la basilica non mostra di essere mai stata coperta*, γράφει ὅτι «ὁ καθεδρικός ναὸς δὲν φαίνεται νὰ ἔχη καλυφθῆ ἀπὸ χῶμα!». Τούτος, κατὰ τὰς παρανόμους ἀνασκαφικὰς ἐπεμβάσεις εὐρεθέντας κίονας, δι' ὧν ἐχωρίζοντο τὰ κλίτη, ὁ Καούνης ὑπολαμβάνει «κολῶνας αἵτινες ἐχώριζον τὸ Ἱερόν (Βῆμα) τῆς ἐκκλησίας».

⁸⁸) Ἱστορικὰ σημειώματα, Ρεθύμνη 1926 σ.σ. 20, 21.

⁸⁹) Βλ. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία Α', 1942, σελ. 199.

βάθους, πρὸς εὗρεσιν θρυλουμένων θησαυρῶν, ἢ ἀφαιρέσιν τῶν ἀφθόρων ὀπτοπλίνθων τοῦ πρὸς κατασκευὴν κλιβάνων. Δὲν εἶναι ὅθεν ὑπερβολὴ ἐὰν εἴπωμεν ὅτι τῆς βασιλικῆς οὐδὲν θὰ ἀπέμενε, ἐὰν σωτήριος δὲν ἀνεδεικνύετο ἡ μεγάλη ἐπιχωμάτωσις (εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ὑπερέβαινε τὰ 2 μέτρα) καί, κατὰ τινὰ τρόπον, τὰ ἐντὸς τοῦ μνημείου φυέντα μεγάλα δένδρα (βλ. πίν. Α' εἰκ. 1) ὧν αἰρίζαι κατέστρεψαν μὲν τὸ δάπεδον προεφύλαξαν ὅμως ὑπ' αὐτὰς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ.

Ἐκ τῶν προϋποθέσεων τούτων ἐπεχειρήσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου, νομίζομεν δὲ ὅτι δὲν διεψεύσθημεν εἰς τὰς προσδοκίας ἡμῶν περὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τούτου, ἀποβλέποντες εἰς τὴν διαπιστωθεῖσαν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν του, τὰ ἱκανὰ εὐρήματα καὶ τὰ συνακολουθοῦντα τὴν ὅλην ἔρευναν συμπεράσματα.

Α' — Ἡ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ὡς ἡ παρατιθεμένη κάτοψις δεικνύει (εἰκ. 1) τὸ ἀποκαλυφθὲν μνημεῖον ἀποτελεῖ μεγάλην τρίκλιτον βασιλικήν, χωριζομένην διὰ κιονοστοιχιῶν καὶ ἐφωδιασμένην, ἀνατολικῶς, δι' ἰσχυρῶς ἐξεχούσης μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδος καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς, μικροτέρων, δυτικῶς δὲ διὰ νάρθηκος. Τὸ μῆκος τῆς βασιλικῆς εἶναι 34,20 μ. τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς 17,30. Εἶναι δηλ. τὸ πλάτος, τὸ ἥμισυ τοῦ μήκους. Τὸ σχέδιον ὅθεν αὐτῆς ἐμφανίζεται σύμμετρον, κανονικὴ δὲ ἡ διάταξις τῶν μερῶν της. Τὸ πᾶχος τῶν πλαγίων τοίχων καὶ τοῦ δυτικοῦ εἶναι 0,65 μ. ὅπως καὶ τῶν πλαγίων ἀψίδων, τῆς δὲ κεντρικῆς ἀψίδος εἰς τὴν βάσιν μὲν (κορητῆς) 1,30 μ. ἀνωτέρω δὲ 1 μ. Ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδος εἶναι σχεδὸν ἴση πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους (βλ. κάτοψιν) κατὰ τὰ ὑποδείγματα τῶν ἑλληνιστικοῦ τύπου παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Συγκεκριμένως ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδος ταύτης εἶναι 5,80 μ. ἑκάστης δὲ τῶν πλαγίων 1,35 μ. Ἡ κάτοψις ἐπομένως ἦν παρέσχεν ὁ Gerola⁴⁰ εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ νάρθηξ, ἐκτεινόμενος καθ' ὅλον τὸ δυτικὸν τμήμα, ἔχει πλάτος 4 μ.

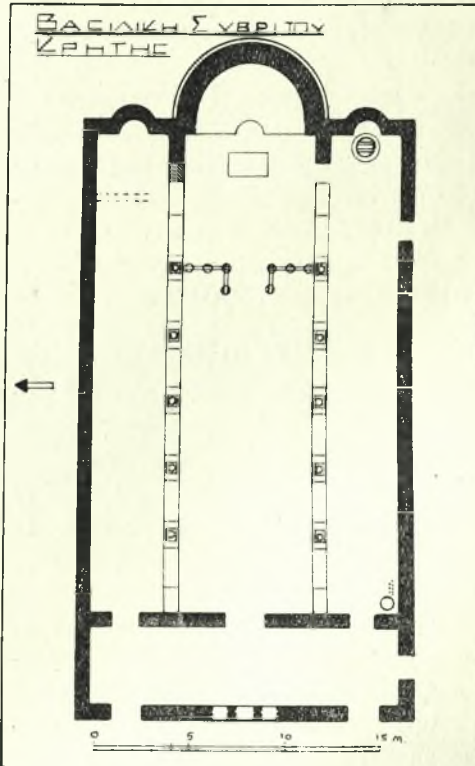
Ἡ τοιχοδομία ἐμφανίζει ἀργολιθοδομήν, μετ' ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Εἰς ταύτην παρεμβάλλονται ζῶναι ὀπτοπλίνθων εἰς ἀποστάσεις οὐχὶ κανονικάς, ὅπως φαίνονται μάλιστα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον

α) Τὸ Ἱερὸν Β ἤ μ α.

Εἰς ἀπόστασιν 0,60 μ. ἑκατέρωθεν τῶν ἄκρων τῆς μεσαίας ἀψίδος

⁴⁰) Mon. Ven. II, σελ. 180.

ευρέθησαν οἱ πρὸς δυσμὰς βαίνοντες τοῖχοι οἱ περιορίζοντες τὸ ἱερόν, τῶν παραβημάτων καὶ οἷτινες συνεχίζονται ὡς στυλοβάται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ σηκοῦ καὶ διὰ τῶν ἐπ' αὐτῆς κίονων ἐπιτυγχάνουν τὸν χωρισμὸν τῶν κλιτῶν. Τὸ θεμέλιον τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου εὐρέθη εἰς ἀπόστασιν 9,50 μ. ἀπὸ τῆς κόγχης (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1).



Εἰκ. 1. — Κάτοψις τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς Συβρίτου.

τοῦ γνωστοῦ ἐκεῖνου, ἐκ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, τύπου, τοῦ σχηματίζοντος εἶδος προστώου κατὰ τὴν Ὁραϊαν Πύλην (τετρακιδόνιον) πρὸς ἔξαρσίν της. Αἱ ἐν λόγῳ βάσεις ἔχουσι διάμετρον 0,45 μ. αἱ δὲ πλάκες μῆκος 0,50. Αἱ τε βάσεις καὶ αἱ πλάκες φέρουσι καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος αὐλάκωσιν πρὸς πᾶκτωσιν τῶν θωρακίων καὶ πεσίσκων τοῦ τέμπλου.

Αἱ πρὸς μόρφωσιν τῆς κρηπίδος αὐτῆς χρησιμοποιηθεῖσαι βάσεις δὲν ἦσαν σύγχρονοι τῆς βασιλικῆς ἀλλ' ἀνήκουσιν εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τούτων ἀπέκοψαν τὰς πλίνθους κατὰ τὰς τέσσα-

Ἀπετελεῖτο ἐκ κρηπίδος μορφουμένης ἐκ στρογγύλων παρῶνων ἰωνιζουσῶν βάσεων ἐναλασσομένων μετ' ὀρθογωνίων, ὁμοίως παρῶνων, πλακῶν. Ἦτοι τρεῖς βάσεις ἐξ ἀριστερῶν καὶ μετὰ αὐτῶν δύο πλάκες· τρεῖς βάσεις καὶ ἐκ δεξιῶν καὶ αἱ ἀντίστοιχοι δύο πλάκες (βλ. κάτοψιν). Ἐπ' αὐτῶν ἔβαινον τὰ θωράκια. Τὸ κενὸν μετὰ τῶν στρογγύλων βάσεων εἰς ἃς κατέληγον αἱ ἐκατέρωθεν κρηπίδες ἀπετέλει τὴν Ὁραϊαν Πύλην, ἔχουσαν ἄνοιγμα 2 μ. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἡ κρηπίς, κατὰ τὰ δύο ἄκρα τῆς Πύλης, ἐκάμπτετο πρὸς δυσμὰς κατ' ὀρθὴν γωνίαν. Εὐνόητον ὅτι ἐνταῦθα εἴχομεν φράγμα



Είκ. 1. — Δένδρα και λοιπή βλάστησις εις τὸ δυτικόν τμήμα τῆς βασιλικῆς Συθρίτου.



Είκ. 2. — Ὁ ἀνωτέρω χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφήν.



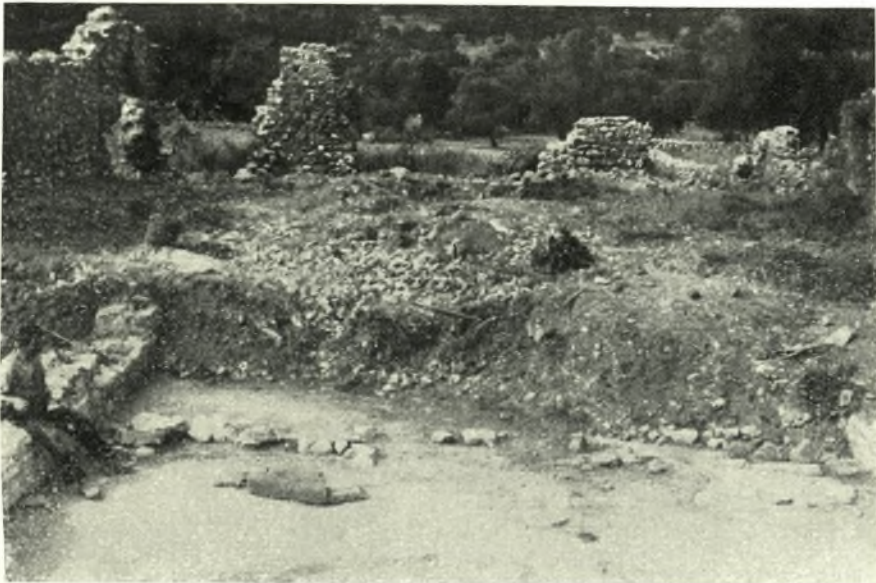
Εικ. 1. — *Η βασιλική Συβρίτου κατά τόν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς.
(*Αποψις ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσημάς)



Εικ. 2 — *Η ἄνωτέρω ἀποψις τῆς βασιλικῆς μετὰ τήν πλήρη ἀνασκαφήν.



Είχ. 1. — Εικών χαρακτηριστική του ύφους τής επιχώσεως
περι τὸ μέσον τής βασιλικῆς.



Είχ. 2. — Τὸ ὑπὸ τῶν συλητῶν τεταραχμένον ἔδαφος περι τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου.



Εἰκ. 1. — Τὰ ὑπόδαθρα καὶ αἱ βάσεις τοῦ νοτίου στυλοβάτου τῆς βασιλικῆς.
Θύραι ἐπικοινωνίας νάρθηκος καὶ κλιτῶν.



Εἰκ. 2. — Ν. Α. ἄποψις τῆς βασιλικῆς.



Εἰκ. 1. — Τὸ ἱερὸν βῆμα τῆς βασιλικῆς Σοβρίτου. (Ἄψις καὶ τοιχίον Σουθρόνου, κρηπίς καὶ τμήματα τῆς πλακῆς τῆς ἁγ. Τραπεζῆς).



Εἰκ. 2. — Τοῖχος τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τῆς βασιλικῆς συγχρόνου αὐτῆς οἰκοδομήματος.



Εικ. 1. — Τὸ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ ἔργμα (θάλασσα - βαπτιστήριον).



Εικ. 2. — Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς θαλάσσης - βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς.

ρας γωνίας (βλ. πίν. Β εἰκ. 2) καὶ ἔμεινε τὸ λοιπὸν στρογγύλον σῶμα τῶν σπειρῶν καὶ τῆς σκοτίας. Ἐπὶ τῶν βάσεων τούτων ἴσταντο οἱ πεσίσκοι, ἐπὶ τῶν πλακῶν δὲ τὰ μεταξὺ αὐτῶν παρεμβαλλόμενα θωράκια τοῦ φράγματος. Τούτων εὐρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια κατὰ χώραν καὶ ἐν τῇ συνόλῳ ἐπιχώσει, ἐφαρμόζονται δὲ τὰ περιθώρια αὐτῶν ἀκριβῶς εἰς τὰς εἰρημένας λαξεύσεις τῶν στρογγύλων βάσεων καὶ τῶν πλακῶν. Οὕτως ἐδημιουργεῖτο φράγμα χαμηλὸν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, ἔχον ὅμως ἐξηρμένον, πρὸ τῆς Ὁραίας Πύλης, προστιῶν⁴¹, τὸ ὅποῖον, θὰ ἀπετελεῖτο οὐχὶ βεβαίως ἐκ ταπεινῶν κιονίσκων ἀλλ' ἐκ πεσσῶν ἢ μᾶλλον κίωνων στεφομένων δι' ἐπιστολίου-κοσμῆτου. Εἰς τοιοῦτον κοσμῆτην, ἔχομεν τὴν γνώμην ὅτι ἀνήκουν καὶ τὰ εὐρεθέντα κατὰ χώραν τρία ἐκ πώρου λοξόμητα γλυπτά, τὰ εἰκονίζοντα κλασσικὸν κυμάτιον ἀναλυόμενον εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς ἀστραγάλων, ὧν—συνδεομένων διὰ σταυροποιημένων λογχῶν—, πενταφύλλων ἀνθεμίων καὶ μαιάνδρων (Πίν. Γ', εἰκ. 1). Τὸ μεγαλύτερον τῶν γλυπτῶν τούτων φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἀλαξέυτου ἐπιφανείας τετράγωνον ἐγκοπὴν διὰ τὴν πάλωσίν του ἐπὶ σχετικῆς ἀπολήξεως τοῦ κάτωθεν πεσσοῦ. Ἄλλ' ὁ κοσμῆτης οὗτος δὲν εἶνε βεβαίως βυζαντινός. Ἡ ἐργασία αὐτοῦ δηλοῖ ὅπως δὴποτε παλαιοχριστιανικὸν γλυπτὸν (Πίν. Γ', εἰκ. 1) εἰς δευτέραν χρῆσιν ἐνταῦθα.

Τὸ διὰ τῶν χωριζόντων τὰ κλίτη πλαγίων τοίχων καὶ τοῦ τέμπλου οὕτως ὀριζόμενον κυρίως Ἱερὸν Βῆμα ἦτο μέγα, ἐφ' ὅσον αἱ διαστάσεις αὐτοῦ (μὴ ὑπολογιζομένης τῆς ἀψίδος) ἦσαν 6,80 × 7,20 μ. Τοῦτο ἀναμφιβόλως σημαίνει ἱκανὸν ἀριθμὸν κληρικῶν καὶ ἄρα ζωηρὰν λατρείαν ἐν τῷ ναῷ. Ἄλλὰ τὸ Ἱ. Βῆμα τοῦτο περιοριζέτο μόνον εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος, ὅπως συνέβαινε συνήθως εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς⁴². Τὸ τέμπλον ἐξ ἄλλου ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους ἐκτεινόμενον δὲν συνεχίζετο καὶ εἰς τὰ πλάγια εὐθυγράμμως, ὅπως συνειθίζεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Τοῦτο σημαίνει, νομίζομεν, τὴν ζωηρὰν ἐπίδρασιν τῶν προτύπων τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως τῆς Κρήτης⁴³ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἰς ἣν ἀνήκει τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον. Τοξωτὰ ἀνοίγματα, ἐν πρὸς βορρὰν καὶ ἐν πρὸς νότον, ὠδήγουν ἐκ τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος εἰς τοὺς χώρους τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παραβημάτων. Καὶ τὸ μὲν ἀριστερὸν καὶ ἄγον πρὸς

⁴¹) Παραδείγματα ἀνάλογα βλ. ἐν Ἄ. Ὁρλάνοῦ, Ἡ ἐξυλότερος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1954 σελ. 528 (εἰκ. 493) καὶ 531 (εἰκ. 497).

⁴²) Σωτηρίου, Χριστ. καὶ βυζ. ἀρχαιολογία, σελ. 179.

⁴³) Ὡς π. χ. τῶν παλαιοχριστιαν. βασιλικῶν τῆς Πανόρμου, Συίας, Λισσοῦ, Χερσονήσου κλπ.

τὴν Πρόθεσιν ἐκλείσθη μεταγενεστέρως, τὸ δὲ δεξιὸν καὶ ἀπέναντι τῆς Προθέσεως ὀδηγοῦν εἰς τὸν ἀντίστοιχον αὐτῆς χώρον, ἥτοι τὸν τοῦ Διακονικοῦ, διετηρήθη ἀνοικτόν, διακρινομένου εἰσέτι καὶ τοῦ ἐπιχωρίσματος μετὰ τῶν χιαστί γραμμῶν διὰ τοῦ μυστηρίου.

Τὸ δάπεδον τοῦ Ἱ. Βήματος ἀπεκαλύφθη ἐστρωμένον διὰ μεγάλων πλακῶν (διαστ. $0,66 \times 0,66 \times 0,07$) ἕξ ὀπτῆς γῆς ζωηρῶς ἐρυθρῶν καὶ καλῶς ὀπτημένων. Τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ δαπέδου διεσώθη καλῶς (πίν. Ε' εἰκ. 1) ἐνῶ, ἀντιθέτως, τὸ νότιον ἥμισυ κατεστράφη διὰ τῶν κατὰ καιροῦς συλήσεων. Πλύνοντες τὸ διασωθὲν τμήμα δι' ἀφθόου ὕδατος λαμβάνομεν ἀμέσως ἰδέαν τοῦ ὄρατου συνόλου τῶν ἐρυθρῶν πλακῶν καὶ ἐκτιμῶμεν τὸν λόγον δι' ὃν οἱ οἰκοδομήσαντες τὴν βασιλικὴν προετίμησαν τὴν διὰ τῶν τοιούτων πλίνθων στρωσὶν τοῦ δαπέδου⁴⁴, ἢ διὰ πλακῶν ἐκ τοῦ ἀφθονοῦντος ἐν τῇ περιοχῇ πωρολίθου.

Τῆς ἀγίας Τραπέζης εὐρέθησαν ἀκραῖα τμήματα τῆς κρηπίδος ἐνῶ ἢ ὑπόλοιπος κατεστράφη (πίν. Ε' εἰκ. 1) ἐνθα ἢ συμπεληρωμένη διὰ σιμέντου κρηπίς). Τεμάχιον κιονίσκου μετὰ τετραγώνου βάσεως ἐκ λευκοῦ, κακῆς ποιότητος μαρμάρου (πίν. Θ' εἰκ. 1) εὐρεθὲν ἐνταῦθα ἀνήκεν ἴσως εἰς τὰ σιτηρίγματα τῆς Τραπέζης αὐτῆς. Τεμάχια πωρίνης πλακὸς ἀκριβῶς ἐνταῦθα εὐρεθέντα ἀνήκον πιθανῶς εἰς τὴν πλάκα τῆς ἀγ. Τραπέζης (πίν. Ε' εἰκ. 1). Δὲν εὐρέθη τὸ ἐγκαίνιον. Ἀσφαλῶς θὰ κατεστράφη ὑπὸ τῶν συλητῶν οὔτινες εἰς τὸν χώρον τούτου εἶχον ἀνοίξει ἱκανοῦ βάθους λάκκον.

Σύνθρονον ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε διότι τὸ ἐκ κονιάματος ἐπίχρισμα ἐσωτερικῶς τῆς ἀψίδος διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν μέχρι τοῦ ἐδάφους. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἰς δευτέραν τινὰ περίοδον τοῦ ναοῦ, μὴ ἀφισταμένην πολὺ τῆς πρώτης, διὰ τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, κατεσκεύασαν πρόχειρον δάπεδον ὕψους 0,80 ἐντὸς τῆς ἀψίδος, οὔτινος διετηρήθη προστατευτικὸν τοίχιον βαῖνον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος καὶ εἰς τὸ ὅποσον ἀνήρχετο τις διὰ δύο βαθμίδων, τοποθετημένων ἐντὸς ἡμικυκλικοῦ ἀνοίγματος (βλ. κάτωσιν εἰκ. 1). Τὸ οὕτως διαμορφωθὲν σύνθρονον θὰ εἶχε περίπου τὴν μορφήν τοῦ συνθρόνου τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν⁴⁵, ἢ τῶν μετὰ ποδίου βασιλικῶν τῆς Β. Ἀφρικῆς, τῶν ὁποίων συγγένεια σχετικὴ μετὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθῆ⁴⁶.

Τὸ ἔδαφος τοῦ διαμερίσματος τῆς Προθέσεως εὐρέθη καὶ αὐτὸ τε-

⁴⁴) Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὁμοίως ἦτο ἐστρωμένον ὀλόκληρον τὸ μέσον κλίτος.

⁴⁵) Ἄλλ' ἄνευ βεβαίως τῶν πλαγίων βάθρων τῶν ἱερέων.

⁴⁶) Ὁ ρ λ α ν δ ο ς, ἐνθ' ἀν. σελ. 498 εἰκ. 457.

ταραγμένον. Διεσώθη ὁμως εὐτυχῶς τὸ θεμέλιον τῆς κόγχης. Ἐνταῦθα ἡ ἀφθονος ἐπίχωσις περιεῖχε χῶμα κεκαυμένον, τμήματα θωρακίων καὶ ποικίλα ἀγγεῖα εἰς τεμάχια διὰ πυρὸς κατεστραμμένα (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1) ὡς ἐπίσης κίονα ἐκ τῶν τοποθετημένων εἰς τὰς κιονοστοιχίας, ἀλλὰ μὲ ἐλλεῖπον τμήμα πρὸς τὰ κάτω (βλ. κατωτέρω: τὰ εὐρήματα τῆς βασιλικῆς). Εἰς ἀπόστασιν 3,25 ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐν λόγῳ διαμερίσματος εὗρομεν τοῖχον σφζόμενον εἰς ὕψος 0,70 μ. παράλληλον πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτήν, ἀποχωρίζοντα τὴν Πρόθεσιν τοῦ ἐν συνεχείᾳ κλίτους. Ἄλλ' ὁ τοῖχος δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριο. Διότι οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἰσχυροτάτους τοίχους τοῦ κτηρίου, εἶναι ὄλως πρόχειρος, ἐπὶ πλεόν δὲ εἰς αὐτὸν εὐρέθη ἐκτισμένον τμήμα τοῦ ἀναφερθέντος ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου, ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ τοῖχος ἐκτίσθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, χρησιμοποιοιθέντος καὶ ὑλικοῦ ἐξ αὐτοῦ. Θὰ εἴχομεν ἐνταῦθα λατρείαν μετὰ τὴν καταστροφὴν, ἥτοι μετατροπὴν τοῦ τμήματος τούτου τῆς βασιλικῆς εἰς ναῦδριον, ἐνδεικτικὴ δ' αὐτῆς εἶναι ἡ εὗρεσις ἐνταῦθα τριῶν σκυφωτῶν χαλκίων νομισμάτων Ἀλεξίου τοῦ Α' (1081 - 1118).

Τό, Διακονικόν, συνήθως ὀνομαζόμενον, ὁμοίοσχημον πρὸς τὴν Πρόθεσιν νότιον διαμέρισμα δὲν ἀπεδείχθη ὅτι ἀποτελεῖ ἐνταῦθα διακεκριμένον, διὰ τοίχου, τοῦ νοτίου κλίτους χῶρον. Ἐνταῦθα δηλ. ἐκ τῆς ἀψίδος — ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν βόρειον — ἕως τοῦ νάρθηκος ἐκτείνεται ἀδιαίρετον τὸ κλίτος παρέχον τὴν μορφήν τῶν πλαγίων κλιτῶν τῶν παλαιοχριστιανικῶν δρομικῶν βασιλικῶν, τὰ ὅποια προεχώρουν ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀνατολικῆς. Τοίχος, ὀργανικῶς ἀνήκων εἰς τὸ κτήριο καὶ χωρίζων τὸν δρόμον εἰς διακονικὸν καὶ κυρίως κλίτος, δὲν εὐρέθη, ἀλλ' οὐδ' ὑπῆρξεν ἐνταῦθα. Ὁ δὲ κατὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν ὑποτεθεὶς τοιοῦτος ἀπεδείχθη ὄλως πρόχειρος ἐκ λίθων μεταγενεστέρᾳ κατασκευή⁴⁷, ὡς θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Ἐξ ἄλλου οὔτε πρὸς τὸ τμήμα τοῦτο τὸ νότιον, ὅπως βεβαίως καὶ εἰς τὸ βόρειον, δὲν ἀνιχνεύθησαν θεμέλια, ἢ κρηπίδες βεβαιῶσαι τὴν πρὸς τὰ μέρη ταῦτα συνέχισιν τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου καὶ τὴν ἐνοποίησιν τοῦ, συνήθως τριμεροῦς, βυζαντινοῦ Ἱεροῦ.

β) Τὸ μεσαῖον κλίτος.

Τὸ μεσαῖον κλίτος, ἔχον πλάτος σχεδὸν διπλάσιον τῶν πλαγίων ἐπεξετείνετο ἀπὸ τοῦ Ἱ. Βήματος μέχρι τοῦ νάρθηκος. Τὸ δάπεδόν του, ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἦτο εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπε-

⁴⁷) Βλ. ἔκθεσιν Π.Α.Ε. 1956.

δον μετὸ δάπεδον τοῦ Ἰ. Βήματος, ἐστρωμένον δὲ καὶ τοῦτο διὰ πλακῶν ὀπτοπλίνθων, ὁμοίων διαστάσεων ὡς καὶ αἱ ἐκείνου (0,66×0,66). Αὗται ὅμως εἶχον καὶ διακόσμησιν διπλῶν χιαστί γραμμῶν συνδεουσῶν τὰς γωνίας. Ἐτυχῶς δὲν διεσώθη εἰμὴ κατὰ τμήματα (πίν. Δ' εἰκ. 2) παθὸν ἐκ τῆς πτώσεως τοῦ ναοῦ, ἐκ τῶν μεγάλων ριζῶν τῶν ἀφθονούντων δένδρων (πίν. Α' εἰκ. 1) καὶ τῶν κατὰ καιροὺς συλήσεων. Θεμέλιον κατὰ τὸ μέσον τοῦ κλίτους σημειοῖ, πιθανῶς, τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸ κλίτος τοῦτο εὐρέθησαν συμπαγῆ τεμάχια τῆς καταπεσοῦσης κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου τοιχοποιίας, ὡς καὶ τμήματα τοιχοποιίας τῶν τόξων τῶν ἀνοιγομένων ἀνωθεν τῶν κιονοστοιχιῶν, ἧτις συνίστατο ἐξ ὀπτῶν πλίνθων συνδεομένων διὰ κονιάματος ἀσβέστου ἄμμου καὶ κορασανίου. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ ἐπίσης περιεῖχεν εἰς τεμάχια γλυπτά, βάσεις κίωνων, θραύσματα ποικίλων ἀγγείων (πίν. Θ' εἰκ. 1) καὶ μέγαν, τῷ ὄντι, ἀριθμὸν ἐκ τῶν κεράμων τῆς στέγης. Περιπελεγμένοι μεταξὺ τῶν ριζῶν καὶ τῶν παραριζίων — τὰ ὁποῖα ἐξέθρεψεν ἡ ἀφθονος ἐπίχωσις — εὐρέθησαν ἐνταῦθα καὶ ἀνεσύρθησαν οἱ περισσότεροι μεγάλοι κίονες τῆς βασιλικῆς.

γ) Τὸ βόρειον κλίτος.

Μεταξὺ τῆς βορείου κιονοστοιχίας καὶ τοῦ βορ. ἐξωτερικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ μορφούμενον τὸ βόρειον κλίτος, δὲν παρουσιάζει ἰδιορρυθμίαν τινά. Ἐν τῇ μεγάλῃ ἐπιχώσει του, μάλιστα κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, εὐρέθησαν ἀφθονοὶ κέραμοι τῆς στέγης. Τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν κεράμων ἐνταῦθα, ἐπίσης εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος, ὅπως εἴπομεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νότιον καὶ τὸν νάρθηκα (ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω), δὲν ἀφίνει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶχε στεγασθῆ, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ Gerola⁴⁹, ἧτις ὠδήγησεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη κατεστράφη πρὶν ὀλοκληρωθῆ ἢ ἀνοικοδόμησις της καὶ δοθῆ εἰς τὴν λατρείαν.

Εἰς τὸ κλίτος τοῦτο, τμήμα ἀδιατάρακτον τοῦ ἐδάφους ἐπέτρεψε τὴν στρωματογραφικὴν ἔρευναν ἧτις καὶ ἀπέβη ἐνδιαφέρουσα. Αἱ περιόδοι διεγράφησαν χαρακτηριστικῶς ὡς εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀπεφλοιοῦτο, διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ἔδαφος. Οὕτως εἰς στρῶμα βάθους 0,70 ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ διὰ τῆς ἐπιχώσεως δημιουργηθέντος ἐδάφους εἰς τὸ μνημεῖον — στρῶμα ἐνετοκρατίας —, εὔρομεν κεραμεικὴν τοῦ ΙΣΤ' - ΙΖ' αἰῶνος. Εἰς τὸ ἀμέσως ὑποκείμενον στρῶμα — στρῶμα β' βυζαντινῆς περιόδου — συνητήσαμεν τεμάχια διδύμων λαβῶν ἀγγείων

⁴⁹) Mon. Ven. II, σ. 182.

(πίν. ΙΑ' εἰκ. 1) λύχνους καὶ ἐν γένει τὴν καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων γνωστήν βυζαντινὴν κεραμεικὴν τῆς Κρήτης⁴⁹. Εἰς τὸ τελευταῖον στρώμα τὸ διήκον μέχρι τοῦ πραγματικοῦ δαπέδου τοῦ κλίτους—ἦτοι τὸ στρώμα τὸ σύγχρονον τῆς βασιλικῆς—εὔρομεν ὑάλινα τεμάχια (ἀσφαλῶς τῶν κατὰ τὴν καταστροφὴν καταπεσοσῶν κανδηλῶν), ἦλους σιδηροῦς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ (πιθανώτατα ἀνήκοντας εἰς τὴν ξυλίνην στέγην καὶ τὴν ξυλίνην θύραν ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος μετὰ τοῦ κλίτους) κεράμους πάλιν καὶ πλίνθους καὶ διάφορα γλυπτὰ (βλ. κατωτέρω). Χῶμα κεκαυμένον καὶ ἐν αὐτῷ κεκαυμένοι πλίνθοι δηλοῦσι, καὶ ἐνταῦθα, τὴν ἐκ τοῦ πυρὸς βιαίαν καταστροφὴν.

Τὸ δάπεδον τοῦ βορείου κλίτους, ὡς ἐπίσης, καθὼς θὰ ἴδωμεν καὶ τοῦ νοτίου, δὲν ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, ἀλλ' ἐμορφοῦτο διὰ χώματος συμπλητοῦ ὡς καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς νήσου⁵⁰,

δ) Τὸ νότιον κλίτος.

Ἴσομέγεθες καὶ ἰσοπλατῆς πρὸς τὸ βόρειον τὸ νότιον κλίτος, περιριζόμενον μεταξὺ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας καὶ τοῦ ἐναντι αὐτῆς ἔξωτερικοῦ τοίχου, ἐνεφανίσθη περισσότερον ἐνδιαφέρον ἢ τὸ βόρειον. Ἐν πρώτοις τὸ διὰ χώματος συμπλητοῦ δάπεδόν του, τεταραγμένον ὅσον οὐδὲν ἕτερον τμήμα τῆς βασιλικῆς, διεπιστώθη ὅτι εἶχε κλίσιν πρὸς δυσμάς, ἦτοι μέχρι τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ κλίτους μετὰ τοῦ νάρθηκος. Τὸν λόγον θὰ ἴδωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

Πρὸ τῆς κόγχης τοῦ τμήματος τούτου τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη ὑπόγειος, ἐξωτερικῶς στρογγύλη, πλινθόκτιστος κατασκευὴ (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1 καὶ πίν. Γ' εἰκ. 1 καὶ εἰκ. 2). Ἐσωτερικῶς αὕτη ἔχει τὴν μορφήν ὀρθογωνίου, συγκεκριμένως δὲ ἐμφανίζει τὰς δύο πλευράς, τὰς παραλλήλους πρὸς τὴν ἀψίδα, εὐθείας καὶ μεγάλας, τὰς δὲ ἄλλας δύο, ἦτοι τὰς πλαγίας, μικροτέρας καὶ καμπύλας. Ἐντός, δύο βαθμίδες ἀπέναντι ἀλλήλων, κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων πλευρῶν, διήκουσι μέχρι τοῦ πυθμένος (πίν. Γ' εἰκ. 2). Αἱ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι 1,15×0,65 μ. Τὸ βάθος τῆς 0,55 μ. Τῶν βαθμίδων τὸ μῆκος εἶναι 1,15, τὸ πλάτος 0,17 καὶ τὸ ὕψος 0,30 μ. Ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν ἔχει καλῶς ἐπιχρισθῆ δι' ἀββεστοκονιάματος καὶ διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Ἐν τῷ πυθμένι εὔρομεν ὀλίγην κόνιν ἀσβέστου καὶ τινὰς μικροὺς λί-

⁴⁹ Ὡς τῆς βασιλικῆς εἰς Μαλάκι. Τοιαύτη ἦλθεν εἰς φῶς καὶ κατὰ τὰς ἐργασίας θεμελιώσεως τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ξενοδοχείου «Ἀστήρ». Εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπάρχει ἀφθονον ἀδημοσίευτον ὕλικόν. Περὶ τῆς βυζαντινῆς κεραμεικῆς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου θὰ πραγματευθῶμεν ἄλλοτε.

⁵⁰ Π. χ. εἰς τὰς βασιλικὰς Πανόρμου καὶ Μαλακίου.

θους. Τὸ εὔρημα τοῦτο ἄγει ἀμέσως εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ἔχομεν ἔνταυθα ὄρυγμα τελετουργικῶν νίψεων ἢ καθαρωῶν, ἢ τὴν γνωστὴν «θ ἄ λ α σ σ α ν»⁵¹ ἣτις, καίτοι μαρτυρεῖται συνήθως ὑπὸ ἢ παρὰ τὴν ἁγ. Τραπέξαν⁵² (πλησίον δηλ. τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ Ἱ. Βήματος) ὁμως συναντᾶται σπανιώτερον, καὶ εἰς ἕτερον μέρος τοῦ ναοῦ, χρησιμεύουσα τότε οὐχὶ διὰ τὸ νὰ δέχεται τὰ ὑγρά ἐκ τῆς πλύσεως τῆς ἁγίας Τραπέζης, ἀλλὰ διὰ τὸ νὰ χωνεῖ τὸ ὕδωρ τὸ χρησιμοποιοῦμενον δι' ἄλλους λειτουργικοὺς σκοποὺς καὶ μάλιστα διὰ τὸ βάπτισμα⁵³. Σύνηθες ἐξ ἄλλου εἶναι τὸ βυζαντινὸν χωνευτήριον (χωνεῖον) ὅπερ εἶχε σκοπὸν «ἵνα εἰς αὐτὸ χωνεῖται τὸ ὕδωρ μὲ τὸ ὁποῖον πλύνουσιν οἱ ἱερουργοῦντες τὰς χεῖρας καθὼς ἀκόμη καὶ τὸ ἅγιασμα τοῦ βαπτίσματος»⁵⁴ καὶ ὅπερ, φυσικά, δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ εἶναι ἐγγὺς τῆς ἁγ. Τραπέζης⁵⁵. Σχετικὸν πως πρὸς τὸ ἡμέτερον εὔρημα (μάλιστα ἀπὸ ἀπόψεως ὑπάρξεώς του εἰς τὸ Διακονικόν) εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου ἀποκαλυφθὲν ὄρυγμα (βόθρος) κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης τοῦ Διακονικοῦ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος⁵⁶. Τοῦτο διδάσκει ὅτι ἡ παλαιοχριστιανικὴ αὕτη παράδοσις, τοῦ ὄρυγματος εἰς τὸ Διακονικόν, συνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (ὄτε δηλ. τὸ Διακονικόν ἔπαυσε νὰ εἶναι τὸ γνωστὸν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ πρόσκτισμα καὶ ἐμορφώθη δεξιὰ τοῦ Ἱ. Βήματος εἰς διαμέρισμα μετὰ κόγχης ὁμοιον μὲ τὴν Πρόθεσιν).

Δυσκολίαν ὁμως εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὄρυγματος τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς, ὡς θαλάσσης - χωνευτηρίου, παρέχει πρῶτον ἡ ἔλλειψις ἐν αὐτῷ ὀπῆς ἐπιτρεπούσης τὴν ἔξοδον. εἰς τὸ ὑπέδαφος, τοῦ συλλεγομένου ὕδατος⁵⁷ καὶ δεύτερον — ὅπερ καὶ κυριώτερον — ἡ ἐν αὐτῷ ὑπάρξις

⁵¹) Περὶ αὐτῆς βλ. L. Vincent - F. Abel, Emmaüs, Paris 1932 p. 202 - 205. Πρβλ. καὶ I. Μ π ἄ ρ ν ε α, Τὸ παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον, Ἀθήναι 1940, σ. 199, Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστ. καὶ βυζ. Ἀρχαιολογία, σ. 507 καὶ Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική..., σ.σ. 469 - 471. Τὸ θέμα ἐπραγματεύθη διεξοδικῶς ὁ Δ. Π ἄ λ λ α ς εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, Ἀθήναι 1952, μελέτην του.

⁵²) Δ. Π ἄ λ λ α ς, ἔνθ' ἄν. σελ. 41 κέξ.

⁵³) I. Μ π ἄ ρ ν ε α, ἔνθ' ἄν. σελ. 201.

⁵⁴) Ν. Β ο υ λ γ ἄ ρ ε ω ς, Κατήχησις, ἣται ἐξήγησις θείας Λειτουργίας, Κωνσταντινούπολις 1861, σελ. 90 καὶ παρὰ Κ. Κ α λ λ ι ν ῖ κ ω, Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, ἔκδοσις Β' Ἀθήναι 1958 σελ. 137.

⁵⁵) Κ. Κ α λ λ ι ν ῖ κ ο υ, ἔνθ' ἄν. σελ. 137.

⁵⁶) Α. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, ἐν Π.Α.Ε. 1954, σ. 221.

⁵⁷) Ὁ πυθμὴν τοῦ σχετικοῦ ὄρυγματος τῶν βασιλικῶν εἰς Ἐμμοῦς καὶ ἁγ. Στεφάνου Παλαιστίνης «καταλήγει εἰς ρωγμὴν τοῦ φυσικοῦ βράχου», Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, σελ. 469. Εἰς τὴν Σικυῶνα ὁμως, φαίνεται, ὁ ἐκ χώματος πυθμὴν ἐχώνευε τὸ ὕδωρ.

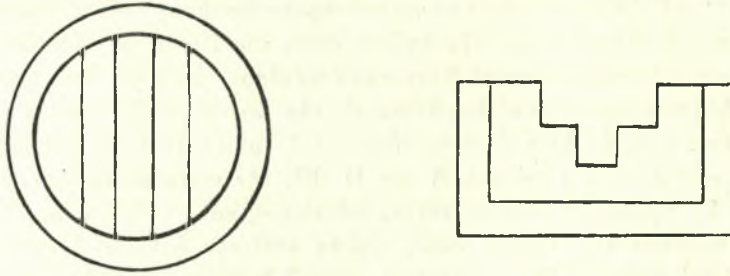
τῶν δύο ἀπέναντι ἀλλήλων βαθμίδων. Ἐὰν ἦτο «θαλασσίδιον» θὰ ἀνέμενέ τις ὀπλὴν ἢ ρωγμὴν ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος. Ὅμως ὁ πυθμὴν, καλῶς ἐπικεχρισμένος, (ὡς δεικνύει ἡ ἀρίστη διατήρησίς του) οὐδὲν ἐπέτρεπε τοῦτο. Ἐπειτα αἱ δύο βαθμίδες εἶναι ἀνεξήγητοι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει. Αὐταὶ ὅμως ἀρίστα ἐξηγοῦνται ἐὰν θεωρήσωμεν τὸ ὄρυγμα ὅτι ὑπὸ τὴν μορφὴν ἣν ἔχει ἐχρησιμοποιήθη ὡς βαπτιστήριον⁵⁸. Εἰς ἐνίσχυσιν τῆς περὶ βαπτιστηρίου ἀπόψεως ταύτης, ἀρῶνός ἐρχεται, οὐ μόνον ἡ πρὸ τῆς ἀψίδος θέσις του (ἔνθα, ὡς γνωστὸν ὁ θρόνος τοῦ ἐνεργοῦντος τὸ βάπτισμα ἐπισκόπου) ἀλλὰ καὶ ἄλλη φρεατοειδὴς κατασκευὴ ἀνακαλυφθεῖσα εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ κλίτους, πρὸς ἣν ἦγεν ἀγωγὸς οὐτινος καὶ τμήμα εὐτυχῶς διεσώθη, (βλ. κάτοψιν εἰκ. 1 καὶ πίν. Δ' εἰκ. 1). Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν δηλ. γωνίαν ἦν σχηματίζει ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κλίτους καὶ ὁ τοῖχος ὁ χωρίζων τὸν νάρθηκα τοῦ κυρίου ναοῦ, εὐρέθη κυκλικὸν ὄρυγμα διαμέτρου 0,52 καὶ βάθους 0,55, οὐτινος αἱ πλευραὶ ἔχουσιν ἐπενδυθῆ διὰ μεγάλων κυρτῶν ὀπτοπλίνθων. Ὁ ἀγωγός, τοῦ ὁποῦ το ἀπτόμενον τῶν χειλέων τοῦ ὄρυγματος τμήμα ἀπετέλει κυρτὴ κέραμος εὐρεθεῖσα εἰς τὴν θέσιν της, ἀποδεικνύει ὅτι ὑγρὸν ἐχύνετο ἐντὸς καὶ ἐχωνεύετο. Τμήματα ἕξ ἄλλου πηλίνων σωλήνων διεσώθησαν ἐν τῇ ἐπιχώσει τοῦ κλίτους. Ὁ ἀγωγός ἤρχετο ἕξ ἀνατολῶν, κατὰ μῆκος τοῦ μακροῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτόν, κατέληγε δὲ εἰς τὸ ὄρυγμα. Πρὸς διευκόλυνσιν δ' ἕως τῆς ἐνταῦθα ἀποχετεύσεως ἐδόθη ἡ πρὸς δυσμὰς κλίσις τοῦ ἐδάφους τοῦ κλίτους, ἣν ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω. Ἀσφαλῶς λοιπὸν τὸ ὕδωρ τῆς πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ υπογείου κατασκευῆς διωχετεύετο ἐνταῦθα.

Ἄλλ' ἡ ἔλλειψις ἐνότητος μορφῆς ἦν προσεκτικώτερον παρατηρῶν τις διαπιστώνει εἰς τὸ ὄρυγμα τῆς κόγχης, ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν ἐπανειλημμένων κατασκευῶν, ἦτοι δύο περιόδων χρήσεως. Πράγματι ἐπανεξετάσαντες τὸ ὄρυγα τοῦτο καὶ ἀνασκάψαντες ἐν μέρει τὸ χεῖλος του, κύκλῳ τῆς στεφάνης⁵⁹, ἐβεβαιώθημεν ὅτι ἄρχικῶς ὑπῆρχε μόνον ὁ

⁵⁸) Τὰς βαθμίδας εἰς τὰ τοιαῦτα ὄρυγματα βαπτιστηρίων ἢ εἰς λεκάνας (κολυμβήθρας) βαπτίσεως κινητάς, βλ. προχ. ἐν Orlando, Les baptistères du Dodécanèse, Actes du Ve Congrès international d'Archéologie chrétienne, Aix - en - Provence Septembre 1954, Città del Vaticano - Paris 1957, p.p. 202 fig. 4, 203 fig. 5, 204 fig. 7, 207 fig. 12, 13, 209 fig. 15, 210 fig. 17.

⁵⁹) Τὴν σκαφικὴν αὐτὴν ἐρευναν, ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ ὄρυγματος, εἶχομεν ἕξ ἀρχῆς ἐπιχειρήσει, ὡς δεικνύουσιν αἱ φωτογραφίαι 1 καὶ 2 τοῦ πίνακος ΣΤ'. Εἶχομεν ὅμως ἐπιφυλάξεις διὰ τὴν περαιτέρω ἐξερεύνησιν λόγῳ τοῦ λίαν εὐθραύστου τῆς κατασκευῆς. Εἰς τὴν ἐπιβαλλομένην ὅμως γενικὴν ἐπέριξ ἐρευναν, ἐνίσχυσεν ἡμᾶς ὁ φίλιτος κ. Δ. Πάλλας ὅστις, ὡς γνωστὸν, ἰδιαίτε-

κυκλικὸς βόθρος (διαμ. 1,15) ἐπενδεδυμένος διὰ πλίνθων. Κατόπιν, εἰς δευτέραν περίοδον, ὁ βόθρος περιορισθεὶς ἐξ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν, μετετρέπη ἀπὸ στρογγύλος εἰς ἐπιμήκη καὶ προσετέθησαν αἱ δύο βαθμίδες. Ἦτοι, ἄλλαις λέξεσι, κατ' ἀρχὰς εἶχομεν «θάλασσαν» ἔπειτα δὲ βαπτιστήριον. Ἡ θάλασσα, (ἥτις πιθανὸν θὰ εἶχεν ἄνωθεν ἄγ. Τράπεζαν—ὡς εἰς τὴν παλαιοχρ. βασιλικὴν Σικυῶνος—διότι εὐρέθη θεμέ-



Εἰκ. 2.—Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ βαπτιστηρίου (λεκάνης) τῆς βασιλικῆς Συβρίτου.

λιον κιονίσκου παρ' αὐτήν)⁶⁰ θὰ κατεσκευάσθη εὐθὺς ὡς ἐκτίσθη ὁ ναός. Ὑστερον ὁμως, ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον, αὕτη μετετρέπη εἰς βαπτιστήριον. Νὰ ὑποθέσωμεν ἄρα γε ὅτι θὰ ἐπανελήφθη ἐνταῦθα τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς μορφῆς τῆς προγενεστερᾶς ἥτοι τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἥτις ὑπῆρχεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Σύβριτον⁶¹ (Θρόνος), εἰς διαδοχὴν δὲ τῆς ὁποίας, ὡς πιστεύομεν, ἐκτίσθη ἡ ἐξεταζομένη βασιλική; Καὶ ἡ μὲν μίμησις παλαιτέρου προτύπου εἶναι βεβαίως πιθανή. Ἐκεῖνο ὁμως τὸ ὁποῖον εἶναι δι' ἡμᾶς δύσκολον νὰ ἐρμηνευθῆ εἶναι ἡ ὑπαρξίς τοιοῦτου βαπτιστηρίου τὸν Η' καὶ Θ' αἰῶνα, δι' ὃ μάλιστα ὀλόκληρον τὸ νότιον κλίτος φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθη. Ποῖος λόγος ἐπέβαλε τοῦτο — ἐὰν οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα — δὲν δυνάμεθα πρὸς τὸ παρὸν νὰ γνωρίζωμεν. Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν εἶναι ὅτι ὅτε κατεστράφη ἡ βασιλική (ἥτοι τὸν Θ' αἰῶνα) ὑπῆρχε τὸ βαθμιδωτὸν τετράπλευρον, πλέον, ἐσωτερικῶς ὄργανα καὶ ὁ ἄγωγός ὅστις διασχέτετε τὸ ὕδωρ του εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους. Ἐπίσης ὅτι ἡ μορφή αὕτη τοῦ ὀρύγματος (εἰκ. 2) εἶναι συγγενῆς πρὸς τὴν μορφήν ἄλλων βαπτιστηρίων λεκανῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν δειγμάτων τῆς παρατιθεμένης εἰκόνας ὑπ' ἀριθ. 3.

ὡς ἔχει ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα τῆς θαλάσσης τῶν ἐκκλησιῶν. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἐντέθην θερμότητα διότι χάρις εἰς τὴν σχετικὴν μετ' αὐτοῦ συζήτησιν ἐπανηλθον εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ χώρου, διεφωτίσθη δὲ ἐξ αὐτῆς τὸ πρᾶγμα, βεβαιωθείσων δύο περιόδων τοῦ ὀρύγματος.

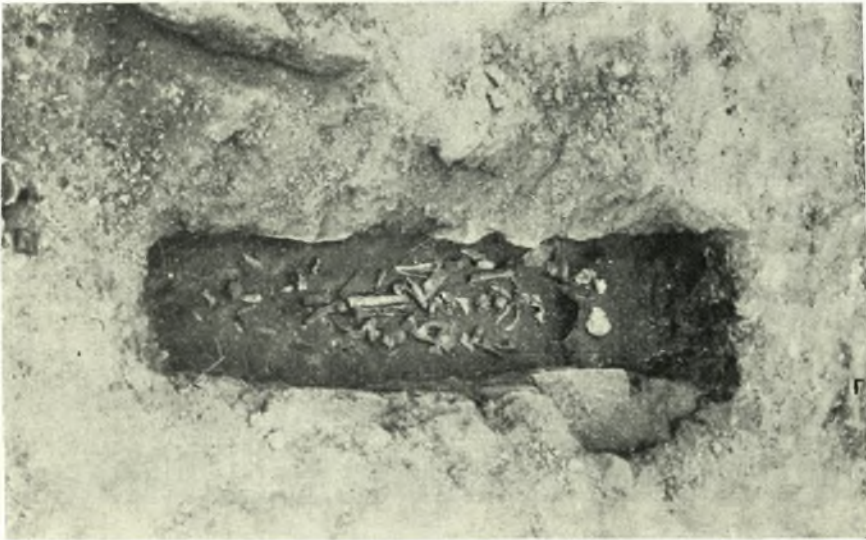
⁶⁰) Βλ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Π.Α.Ε., 1954, σελ. 221.

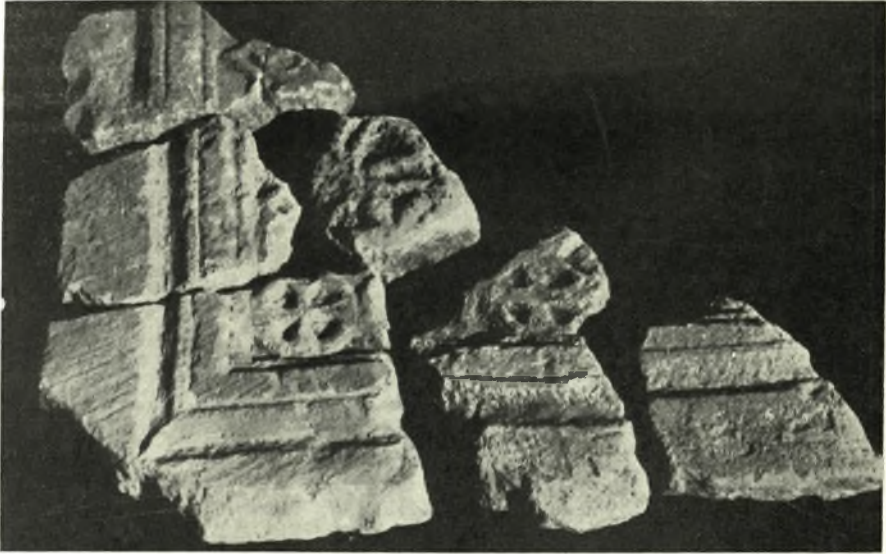
⁶¹) Gerola, Mon. Ven. σελ. 66 εἰκ. 25, 26.



Εικ. 1 (ἀριστερά). — Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Σουβρίτου. Διακρίνονται τὰ κατώφλια τῶν θυρῶν ἐπικοινωνίας μετὰ κλίτη καὶ οἱ εὐρεθέντες τάφοι.

Εικ. 2 (κάτω). — Εἰς ἐκ τῶν τάφων τοῦ νάρθηκος, ὡς εὐρέθη.

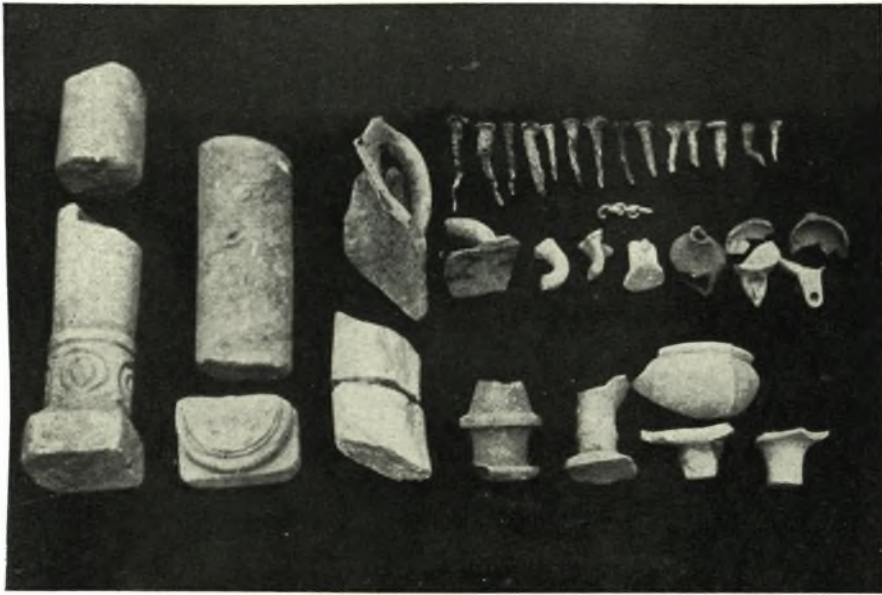




Εἰκ. 1. — Παλαιοχριστιανικόν θωράκιον εἰς τμήματ᾽ εὑρεθὲν εἰς τὴν βασιλικήν.



Εἰκ. 2. — Τμήματα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου ἐκ τῆς βασιλικῆς.



Εικ. 1. — Κιονίσκοι, λύχνοι, λαβαί, ἄλοι κ.λ.π. εὑρήματα τῆς βασιλικῆς Συβρίτου.



Εικ. 2. — Τμήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου, κιονίσκοι κ.λ.π. εὑρήματα τῆς βασιλικῆς.

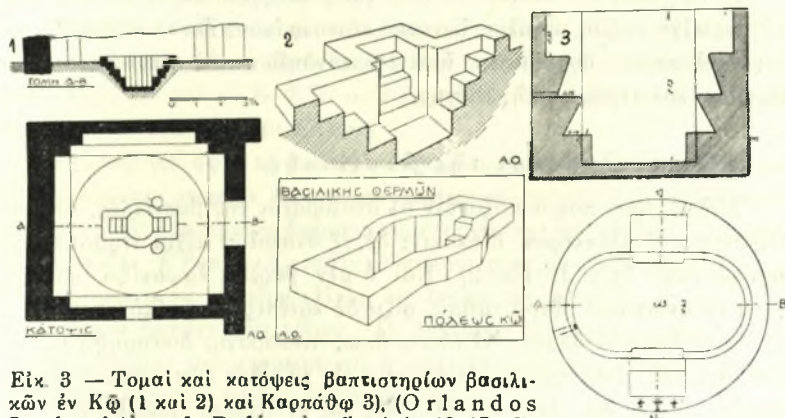


Εἰκ. 1. — Τὸ ἐπιστύλιον (κοσμητήτης) τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Σουβρίτου.



Εἰκ. 2. — Μαρμάρινοι καὶ πώρινοι βάσεις ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς.

Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης τοῦ κλίτους εἶναι ὅτι παρὰ τὴν ἐπίμονον ἀναζήτησιν δὲν εὑρέθη τοῖχος χωρίζων τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα αὐτοῦ (δηλ. τὸν χώρον τοῦ συνήθως λεγομένου Διακονικοῦ) ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον δυτικόν, ἀλλ' ὅτι ὅλον τὸ κλίτος ἐμφανίζεται ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον. Καὶ ναὶ μὲν εἶχεν ἐπισημανθῆ κατὰ τὴν α' ἀνασκαφὴν (1956) τοῖχος, ἀμέσως πρὸ τῆς, παρὰ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν τοῦ κλί-



Εἰκ. 3 — Τομαὶ καὶ κατόψεις βαπτιστηρίων βασιλικῶν ἐν Κῶ (1 καὶ 2) καὶ Καρπάθῳ 3). (O r l a n d o s Les baptistères du Dodécanèse fig 4, 12, 13, 17, 18).

τους, θύρας, ἀλλ' οὗτος ἀπεδείχθη, διὰ τῆς πλήρους β' ἀνασκάφης (1958) ὅλως ἀνυπόστατος. Ἐπρόκειτο δηλ. περὶ μεγάλων πετρῶν ἄνευ οὐδενὸς θεμελίου, τοποθετημένων τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ (ξηρολιθιά) καὶ ἀποτελουσῶν ὅλως προχείρον μεταγενέστερον χώρισμα⁸². Τοῦτο πιθανῶς σχετίζεται πρὸς τὸν τοῖχον τὸν εὑρεθέντα εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ βορείου κλίτους (Πρόθεσις) καὶ ἀνάγεται ἐπομένως, ὅπως καὶ ἐκείνος εἰς τὰς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ χρόνους, ὅτε, φαίνεται, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ναῖδρια τὰ δύο παρὰ τὸ Ἱερὸν μέρη τῆς βασιλικῆς. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ τοῖχος τοῦ βορείου κλίτους ἦτο, ἔστω καὶ προχείρως, ἐκτισμένος διὰ πηλοῦ καὶ λίθων, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ἀπετέλει ἀπλοῦν χώρισμα διὰ μεγάλων πετρῶν τοποθετημένων τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ. Σημειωτέον ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι εὑρέθησαν κατὰ χώρον ἐβεβαιώθη δὲ ὅτι οὔτε ἵχνος κονιάματος ὑπῆρχεν ἐπ' αὐτῶν.

Ἡ τοιαύτη ἔλλειψις τοίχων χωρισμοῦ τῶν παραβημάτων ἐκ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ, ἄγει εἰς τὴν σκέψιν ὅτι πιθανῶς ὁ χωρισμὸς οὗτος θὰ ἐγένετο κατ' ἄλλον τρόπον. Ἡ Πρόθεσις δηλ. καὶ τὸ Διακονικὸν θὰ ἐχωρίζοντο ἀπὸ τὰ κλίτη διὰ ξυλίνου φράγματος ἢ διὰ βήλων, τὸ

⁸²) Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἀπεδόθη εἰς τὴν κάτωψιν.

φράγμα δὲ τοῦτο, πιθανῶς θὰ ἦτο εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ φράγματος τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος. Οὕτω θὰ ἀπεκλείετο τὸ τριμερὲς Ἱερὸν τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ ἢ δὲ ἐπικοινωνία μὲ τὰ ἔξω τῆς βασιλικῆς θὰ ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς πλαγίας νοτίας θύρας μετὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠκολούθη, πρὸς δυσμὰς, τὸ τοιοῦτον χώρισμα. Τὸ φράγμα τοῦτο βεβαίως θὰ διετηρήθη καὶ ὅτε τὸ διακονικὸν μετετρόπη εἰς βαπτιστήριον.

Ἡ ἐπίχωσις τοῦ νοτίου κλίτους (ἥτις ἀνήρχετο εἰς 1,20 ἕως 1,60 μ.) περιεῖχε τμήμα μεγάλου ἰωνικοῦ κιονοκράνου, ἥλους σιδηρούς, τεμάχια γλυπτῶν, θραύσματα ὑαλίνων κανδηλῶν καὶ μέγαν ἀριθμὸν πλίνθων καὶ κεράμων τῆς στέγης.

ε) Οἱ στυλοβάται τῆς βασιλικῆς.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσιν οἱ στυλοβάται τῆς βασιλικῆς, ἀποκαλυφθέντες ἔξ ὀλοκλήρου, διήκοντες δέ, ἔξ ἀνατολῶν μέχρι τέρατος τοῦ κυρίως ναοῦ (πίν. Β' εἰκ. 2). Καὶ ὁ μὲν βόρειος ἐμφανίζει φθορὰς κατὰ τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ τμήμα, ρίζα δὲ κατέστρεψεν αὐτὸν περὶ τὸ 1 μ. εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον. Ὁ νότιος ὅμως στυλοβάτης διετηρήθη εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν. Ἀνήκουσιν εἰς τὸ εἶδος τῶν ὑψηλῶν στυλοβατῶν, οἵτινες δὲν εἶναι συνήθεις εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι βασιλικὰς⁶⁸, ἔφ' ὅσον τὸ ὕψος αὐτῶν ἀπὸ μὲν τοῦ μεσαίου κλίτους εἶναι 0,70 ἀπὸ δὲ τῶν χαμηλοτέρων πλαγιῶν κλιτῶν περὶ τὸ 1 μ. Τὸ πλάτος τῶν εἶναι 0,65 μ., ὅπως δηλ. καὶ τῶν ἔξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ἀπεκλείετο ἡ ἐπικοινωνία διὰ τῶν κλιτῶν φαίνεται δὲ ὅτι, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς Ἀνατολῆς ἐντεῦθεν ἴσταντο οἱ ἄνδρες καὶ ἐκεῖθεν αἱ γυναῖκες.

Οἱ στυλοβάται ἀπετελοῦντο ἔξ ἀργολιθοδομῆς καὶ ἦσαν ἐπιχειρησμένοι διὰ κονιάματος ἀσβέστου εἰς ὃ ἐσχηματίζοντο διακοσμητικὰ πλαίσια διὰ τοῦ μυστηρίου. Ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν καὶ κατ' ἀποστάσεις 2,10 μ. ὑπῆρχον κτιστὰ ὑπόβαθρα, μήκους 1,30 μ., ὕψους περὶ τὰ 0,30 ἕκ. καὶ πλάτους ὅσον καὶ τὸ κύριον σῶμα τῶν στυλοβατῶν (0,65). Διὰ τῶν ὑποβάθρων αὐτῶν ἠῦξάνετο εἰσέτι τὸ ὕψος τῶν στυλοβατῶν (πίν. Β' εἰκ. 2). Τὰ ὑπόβαθρα ταῦτα, ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν, διεσώθησαν εἰς τὸν νότιον στυλοβάτην (πίν. Δ' εἰκ. 1) ἐνῶ τὰ πλεῖστα τοῦ βορείου κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν ριζῶν τῶν δένδρων καὶ τῶν συλητῶν. Ἐπὶ τῶν βάθρων αὐτῶν ἦσαν τοποθετημένοι αἱ εἰς τεμάχια ἀνευρεθεῖσαι μαρμάρια καὶ πώρινα βάσεις, ἔφ' ὧν ἔβαινον οἱ κίονες τῆς βασιλι-

⁶⁸) Ὁ στυλοβάτης λ. χ. τῆς βασιλικῆς Β' τῶν Θεσσαλικῶν Θηβῶν ἔχει ὕψος 0,42 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους, 0,50 δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῶν πλαγιῶν. Βλ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929 σελ. 118.

κῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῶν ἐπτά τοιούτων υποβάθρων, τὰ ὁποῖα κατὰ κανονικὸς ἀποστάσεις ὑπάρχουσιν ἐπὶ τοῦ νοτίου στυλοβάτου, τὰ πέντε εἶναι περισσότερον ἐξηρμένα, συνάγομεν ὅτι ταῦτα θὰ ἔφερον τοὺς κίονας ἦτοι ὁ ναὸς θὰ εἶχε πέντε κίονας εἰς ἐκάστην κιονοστοιχίαν καὶ δύο πεσοῦς κατὰ τὰ ἄκρα, ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς, (ἦτοι ἐν συνόλῳ δέκα κίονας), δι' ἐπτά δὲ ἡμικυκλικῶν πλινθοκτίστων τόξων θὰ ἐγεφυροῦτο τὸ μεταξὺ τούτων κενόν.

Ἄλλὰ διατὶ τὰ τοιαῦτα υποβάθρα; Προφανῶς διότι ταῦτα ὑπηγόρευσε πρακτικὸς λόγος, ἦτοι ἐπειδὴ οἱ κίονες ἐλήφθησαν ἐκ παλαιότερων μνημείων καὶ τὸ ἐκ 2,70 μ. ὕψος αὐτῶν δὲν ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ μεσαίου κλίτους.

Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω, ὥς καὶ τμῆμα γείσου διασωζόμενον τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ νοτίου ἐξωτερικοῦ τοίχου, ἐνδεικτικοῦ τοῦ εἰς ὕψους τῆς ἐξωτερικῶς διαμορφουμένης στέγης τοῦ κλίτους⁶⁴, συμπεραίνομεν ὅτι ἡ βασιλική, κατὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα, εἶχεν ὑπερυψωμένον τὸ μεσαῖον κλίτος, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἐφώτιζε διὰ φωταγωγοῦ ἀνωθεν τῶν τόξων. Ἡ λεπτότης ὅμως τῶν κίωνων, τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ μνημείου καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία κλιμακοστασίου καθιστῶσι βέβαιον ὅτι δὲν ὑπῆρχον ὑπερώα.

ς) Ὁ ν ἄ ρ θ η ξ.

Ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Συβρίτου ἀπεκαλύφθη ἀδιαίρετος, ἐπεκτεινόμενος καθ' ὅλον τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ καὶ ἔχων πλάτος 4 μ. Τρεῖς θύραι, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰ τρία κλίτη, ἐπιτυγχάνουν τὴν ἐπικοινωνίαν ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸν κυρίως ναὸν (βλ. κάτοψιν, εἰκ. 1). Ἡ μεσαία θύρα, μεγαλύτερα τῶν πλαγίων, ἔχει ἀνοίγμα 2 μ., ἐνῶ αἱ πλαγίαι 1,35 μ. Καὶ εἰς τὰ τρία ὡς ἄνω ἀνοίγματα εὐρέθησαν κατώφλια (πίν. Α' εἰκ. 2 καὶ πίν. Β' εἰκ. 2) καὶ παρὰ ταῦτα ἱκανὸς ἀριθμὸς ἤλων (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1). Ταῦτα ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ νάρθηκος καὶ κλιτῶν δὲν ἦτο συνεχῆς καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχον βῆλα (ὡς εἰκάζει ὁ P. Lemerle⁶⁵ διὰ τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς), ἀλλ' ὅτι ξύλινα θύραι ὑπῆρχον καὶ ἠνοιγοντο καθ' ὥρισμένην στιγμήν. Πράγματι δὲ κατὰ χώραν εὐρέθησαν τεμάχια ἀπηυθρακωμένων ξύλων, ἀνηκόντων προφανῶς εἰς τὰς θύρας⁶⁶.

⁶⁴) Ἀνάλογος τούτου θὰ ἦτο βεβαίως καὶ τοῦ ἐτέρου κλίτους.

⁶⁵) Philippes, p. 328.

⁶⁶) Ἡ ἀφθονος χρῆσις τοῦ ξύλου εἰς τὰς θύρας, τὴν στέγην κλπ. ἐνισχύει τὴν γνώμην ἣν ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν (δ' τὸ νότιον κλίτος) ὅτι ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν - Βαπτιστήριον ἐχωρίζοντο τῶν κλιτῶν διὰ ξυλίνων φραγμάτων.

Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν νάρθηκα προσπέλασις ἐπετυγχάνετο διὰ τριῶν θυρῶν. Δύο, ἀνοίγματος 1,65 μ., ὑπῆρχον κατὰ τὴν δυτικὴν πρόσοψιν αὐτοῦ, ἤτοι μία βορειοδυτικῶς καὶ ἑτέρα νοτιοδυτικῶς, τρίτη δὲ πλαγία, κατὰ τὸ νοτιοδυτικὸν ἄκρον τοῦ ναοῦ, ἀνοίγματος 1,35 μ. Αἱ δύο θύραι τῆς δυτικῆς προσόψεως ἦσαν σχεδὸν ἀπέναντι τῶν ἐσωτερικῶν θυρῶν δι' ὧν δηλ. ὁ νάρθηξ ἐπεκοινωνεῖ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη. Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς προσόψεως, κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, δὲν ὑπῆρχε θύρα ἀλλὰ τρίλοβον παράθυρον (βλ. κάτωσιν εἰκ. 1) τοῦ ὁποίου ἡ ποδιά ἦτο περὶ τὸ 1 μ. ἄνω τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος.

Ἡ διάταξις αὕτη τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄγει εἰς τὴν ἰδέαν ἐξωνάρθηκος, ἢ μᾶλλον εἰδους αἰθρίου, ἰδέα ἣτις—παρὰ τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν ἀνήκει ὁ ναὸς—ἐνισχύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς προβολῆς πρὸς δυσμὰς ὠρισμένων ἀκραίων λίθων τῆς τοιχοποιίας τῆς δυτικῆς προσόψεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀνιχνεύσεως λειψάνων θεμελίων ἀμέσως δυτικῶς τοῦ ναοῦ, ἀτινα ὅμως, περιλαμβανόμενα εἰς καλλιιεργούμενον ἀγρόν, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐξερευνηθῶσιν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐπιβιβῆσι καὶ ἐνταῦθα χαρακτηριστικὰ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος ἦτο χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους, τοῦ αὐτοῦ δὲ ὕψους μὲ τὸ δάπεδον τῶν πλαγίων. Ἦτο ὅμως ἐστρωμένον διὰ τῶν ἰδίων πλακῶν δι' ὧν ἦτο καὶ τὸ μεσαῖον κλίτος. Αὗται εὐρέθησαν εἰς ὠρισμένα σημεῖα τοῦ νάρθηκος, διότι καὶ αὐτὸς ἔπαθεν ὑπὸ τῶν συλητῶν, μάλιστα κατὰ τὸ βόρειον τμήμα του. Εἰς τὴν κατὰ τὸ μέσον περίπου αὐτοῦ ὑπὲρ τὰ δύο μέτρα ἐπίχωσιν, εὐρέθησαν ἄφθονα «βήσσσαλα», θραύσματα ἀγγείων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἐνδιαφέροντα ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ θεωρηθῶσι δύο ἀραβικὰ νομίσματα εὐρεθέντα πρὸ τοῦ κατωφλίου τῆς πλαγίας θύρας τοῦ νάρθηκος καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου καὶ τὰ ὁποῖα, ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, εἶναι ἐκ τῶν πρώτων τοιοῦτων νομισμάτων τὰ ὁποῖα ἔρχονται εἰς φῶς ἐκ συστηματικῆς ἀνασκαφῆς ἐν Κρήτῃ. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῶν καθ' ἕκαστα εὐρημάτων τῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸ μέσον σχεδὸν τοῦ νάρθηκος εὐρέθησαν δύο τάφοι, κιστοὶ ἐν τῷ δαπέδῳ (πίν. Ζ' εἰκ. 1). Ἦσαν λίαν στενοί, ἀφοῦ ἕκαστος εἶχε πλάτος μόλις 0,40 καὶ περιεῖχεν ὁστὰ δύο νεκρῶν (πίν. Ζ' εἰκ. 2) ἀκτερίστων. Καὶ εἰς τοὺς δύο τὰ κρανία εἶχον ἐπιμελῶς τοποθετηθῆ τὸ ἐν παρὰ τὸ ἕτερον, ἐνῶ τὰ ἄλλα ὁστὰ δὲν ἦσαν εἰς τὴν θέσιν των. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται περὶ ἀρχικῆς ταφῆς, μάλιστα δύο αἰώμων εἰς τοσοῦτον στενὰς θήκας, ἀλλὰ περὶ ἀνακομιδῆς καὶ ἐνταφιάσεως λειψάνων προσώπων συνδεομένων πρὸς τὴν ἐκκλησίαν.

Β'. — ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Συβρίτου ἦλθον εἰς φῶς τὰ ἀκόλουθα εὐρήματα :

Ιον. — Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ.

α) Κίονες ἀρράβδωτοι μονολιθικοί, πέντε τὸν ἀριθμὸν, ἐκ σκληροῦ ἐπιχωρίου λίθου (ἀμυγδαλίτης), ὧν οἱ τρεῖς σχεδὸν ἀκέραιοι, μήκους 2,75 (πίν. Β' εἰκ. 2). Ἐκ τῶν ἄλλων δύο ὁ εἰς εἶχε μήκος 1,32 ὁ δ' ἕτερος 2,05. Ἐκτοῦ κίονος εὐρέθη μόνον μικρὸν τμήμα μήκους 0,46 ἐκ. Οἱ τρεῖς πρῶτοι κίονες ἔχουσι διάμετρον ἄνω μὲν 0,30 κάτω δέ, 0,34. Τοῦ ἑνὸς ἔχει θραυσθῆ τμήμα τῆς ἀποθέσεως τοῦ δ' ἑτέρου ἄνω, τμήμα τῆς ἀποφύσεως (σπείρα). Τοῦ διασωθέντος εἰς τμήμα μήκους 1,32 ἢ διάμετρος εἶναι ἄνω καὶ κάτω 0,42. Αἱ διαφοραὶ αὐταὶ εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῆς ἐκ διαφόρων παλαιωτέρων μνημείων προελεύσεως τῶν κίωνων. Ἐνεκα τῆς οὐχὶ ἐντελῶς λίας μορφῆς των, ὀφειλομένης εἰς τὴν σκληρότητα τοῦ λίθου, οἱ κίονες εἶχον ἐπιχρισθῆ.

β) Κιονοκράνων μεγάλων δύο τεμάχια. Τὸ ἓν, ἀνήκον εἰς ἰωνικόν, ἀποτελεῖ σχεδὸν τὸ τέταρτον τοῦ ἀκεραίου καὶ ἔχει διαστ. $0,37 \times 0,25$. Διατηρεῖται ἡ ἔλιξ καὶ μέρος τοῦ προσκεφαλαίου, ἐν ᾧ φύλλα καλάμου (πίν. Θ' εἰκ. 2). Τὸ ἕτερον, οὐχὶ ἐκ καλοῦ μαρμάρου, ἀποτελεῖ τμήμα γωνιαίου φύλλου ἀκάνθης καὶ τοῦ συνεπτυγμένου ἄβακος καὶ ἀνήκει βεβαίως εἰς τὰ γνωστὰ κορινθιάζοντα ἀκανθόσχημα κιονόκρανα ἅτινα εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην, μάλιστα τοῦ Ε' αἰ., καὶ ὧν ἱκανὰ ἀπέδωκαν καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ βασιλικῶν τῆς Κρήτης⁶⁷.

γ) Βάσεις ἐκ πώρου ἢ μαρμάρου, ρωμαϊκαὶ ἢ παλαιοχριστιανικαὶ χρησιμοποιοθεῖσαι εἰς τὴν βασιλικήν. Μέρος αὐτῶν (διαμ. 0,45) ἐχρησιμοποιοῦν διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κρηπίδος τοῦ τέμπλου, ὡς εἶδομεν⁶⁸. Τούτων ἀπέκοψαν τὰς πλίνθους κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας καὶ ἔμεινε τὸ στρογγύλον σῶμα, μὲ τὰς σπείρας (πίν. Β' εἰκ. 2) Αἱ ἄλλα βάσεις, ποικίλων διαστάσεων καὶ μορφῶν⁶⁹, ἐχρησιμοποιοῦν διὰ νὰ φέρωσι τοὺς κίονας τῆς βασιλικῆς (πίν. Δ' εἰκ. 1).

δ) Κιονίσκοι, πιθανώτατα τῆς ἁγίας Τραπέζης εὐρέθησαν τέσσαρες εἰς τεμάχια. Ἐνὸς ἐσώθησαν δύο τμήματα διαστ. $0,07 \times 0,11$

⁶⁷ Κ. Καλοκύρης, Κρητ. Χρ. τ. Β' 1948, πίν. Γ', μεταξὺ σελ. 380 · 381.

⁶⁸ Ἡὐλακώθησαν δηλ. πρὸς ὑποδοχὴν τῶν θωρακίων καὶ τῶν πεσοῶν ἢ κιονίσκων αὐτοῦ.

⁶⁹ Κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχουσι σκοτίαν, μίαν ἢ δύο σπείρας τομῆς τεταρτοκυκλικῆς καὶ κάτω πλίνθον (πίν. Γ', εἰκ. 2).

καὶ $0,24 \times 0,08$ (πίν. Θ' εἰκ. 1). Ἄλλου εὐρέθη τὸ ἥμισυ (μῆκος 0,27) μετὰ τῆς βάσεως αὐτοῦ, ἣτις ἦτο τετράγωνος, διαστ. $0,08 \times 0,08$ καὶ εἰκόνιζε κυμάτιον ἀναλυόμενον εἰς ὧὰ καὶ μονόφυλλα συνδέοντα τὰς γωνίας (πίν. Θ' εἰκ. 2 πρῶτον ἔξ ἀριστερῶν). Τρίτου εὐρέθη μόνον ἡ βάσις κατὰ τὸ ἥμισυ, διαστ. $0,10 \times 0,06 \times 0,08$ ἔκ. (πίν. Θ' εἰκ. 1). Τοῦ τετάρτου εὐρέθησαν δύο τεμάχια.

ε) Πλάκες ἔκ πόρου εἰς τεμάχια (διαστ. $0,28 \times 0,37$ ἢ $0,45 \times 0,54$) ἀνήκουσαι πιθανῶς εἰς ποδέας παραθύρων. Δύο μεγαλύτερα τεμάχια μὲ λοξότητα χεῖλη, εὐρεθέντα εἰς τὸ Ἱερόν, ἴσως ἦσαν τμήματα τῆς ἁγ. Τραπέζης.

ς) Θωράκια εὐρέθησαν μαρμάρινα καὶ πώρινα. Ἦσαν πάντα ἀναμφισβητήτως παλαιοχριστιανικὰ καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν τὸ δεύτερον ἐνταῦθα (διαστ. τεμαχίων $0,33 \times 0,27$ καὶ $0,24 \times 0,24$ καὶ $0,22 \times 0,25$). Εἶχον τὰς γνωστὰς βαθείας ἀπλακώσεις καὶ παρίστανον τὰ συνήθη γεωμετρικὰ θέματα ἥτοι ρόμβους ἐγγεγραμμένους ἐντὸς ὀρθογωνίων ἢ σταυροὺς ἐντὸς κύκλων (πίν. Η' εἰκ. 2) ἢ πυροστροβίλους (πίν. Η' εἰκ. 1).

3) Κοσμήτης ἔκ πόρου (ἀσφαλῶς ἐπιστέφων τὸ τέμπλον) εἰς τρία τεμάχια, φέρων κυμάτιον ἀναλυόμενον εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς ἀστραγάλων, ὧν (συνδεομένων διὰ σταυροπεποιημένων λογχῶν), πενταφυλλων ἀνθεμίων καὶ μαιάνδρων (πίν. Ι' εἰκ. 1). Αἱ διαστάσεις αὐτῶν εἶναι, τοῦ μεγαλειτέρου $0,57 \times 0,25$ τοῦ ἄλλου $0,52 \times 0,25$ τοῦ δὲ τρίτου $0,30 \times 0,25$. Τὸ μεγαλιέτερον φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἀλαξεύτου ἐπιφανείας τετράγωνον ἐγκοπὴν διὰ τὴν πάκτωσίν του ἐπὶ σχετικῆς ἐξοχῆς τοῦ κάτωθεν πεσσοῦ. Ὁ κοσμήτης δὲν εἶναι βυζαντινός. Ἡ ἐργασία του δηλοῖ παλαιοχριστιανικὸν γλυπτὸν τὸ ὁποῖον, τὸ δεύτερον, ἐχρησιμοποιήθη ἐνταῦθα.

2ον. — Κεραμεική.

α) Ἀγγεῖα μόνωτα ἢ δίωτα, ἀπλᾶ ἢ μετ' ἐγχαράκτων σπειρῶν (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1), δυστυχῶς εἰς τεμάχια. Ἀρκετὰ δίδυμοι λαβαὶ ἀγγείων μικρῶν καὶ μεγάλων.

β) Λύχνοι συνήθεις ἢ μετὰ ποδίου, ἄνευ διακοσμήσεως (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1).

γ) Πλίνθοι εἰς μέγαν ἀριθμόν. Ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰ ἄνωθεν τῶν κιόνων τῶσα καὶ εἰς τὴν ἄλλην τοιχοποιίαν τοῦ κτιρίου. Ἦσαν συνήθως τετράγωνοι διαστ. $0,27 \times 0,27$ ἢ $0,30 \times 0,30$ μετὰ χαραγῶν ἀπὸ γωνίας εἰς γωνίαν. Εὐρέθησαν ὅμως καὶ ὀρθογώνιοι καθῶς καὶ τεταροκυκλικοὶ (πίν. ΙΑ' εἰκ. 2). Ἰκανοὶ τούτων ἦσαν μέλανες ἔκ τοῦ πυρὸς τῆς καταστροφῆς.

δ) Κέρραμοι μεγάλου πλήθους, εὑρέθησαν εἰς πάντα σχεδὸν τὰ σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ στρωτῆρες ἦσαν τοῦ αὐτοῦ τύπου (κυρτοὶ) μὲ τοὺς καλυπτῆρας, ἀλλὰ κατὰ τι μεγαλείτεροι. Ὅπαι διὰ τῶν δακτύλων, γραμμαὶ παράλληλοι, ἐχρησίμευον διὰ τὴν καλύτεραν πρόσφυσιν ἐπὶ τοῦ κονιάματος τῆς στέγης (πίν. ΙΑ' εἰκ. 2).

3ον. — Ὑάλινα - Ἥλοιο.

α) Ὑαλίμων λεπτοτάτων κανδηλῶν εὑρέθησαν πολλὰ τεμύχια. Τὰ ἀνώτερα τεμύχια αὐτῶν ἔχουν τὴν συνήθη τῶν βυζαντινῶν κανδηλῶν περιχείλωσιν.

β) Ἥλοιο σιδηροί, ἱκανοῦ ἀριθμοῦ, μεγάλοι καὶ μικροὶ μὲ μεγάλην καὶ πλατεῖαν κεφαλὴν (πίν. ΙΑ' εἰκ. 1) περισυνελέγησαν πανταχόθεν τοῦ μνημείου μάλιστα δὲ ἐκ τοῦ χώρου ἀνοιγμάτων μεθ' ὧν ἐπεκοινώνει ὁ νάρθηξ πρὸς τὸν κυρίως ναόν.

4ον. — Νομίσματα.

α) Χαλκᾶ νομίσματα τρία, Ἀλεξίου τοῦ Α' (1081 - 1118) εὑρεθέντα κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ βορείου παραβήματος (B. A.) (πίν. ΙΒ' ἀριθ. 1, 2, 3).

β) Ἀραβικὰ νομίσματα δύο τὸν ἀριθμόν, τοῦ ἐνάτου αἰῶνος (πίν. ΙΒ' ἀρ. 4, 5), εὑρεθέντα εἰς τὴν πλαγίαν νοτιοδυτικὴν εἴσοδον τοῦ νάρθηκος (στρώμα σύγχρονον τοῦ ναοῦ). Ταῦτα, κατονομάζοντα τὸν «Μωάμεθ ἀπεσταλμένον τοῦ Ἀλλάχ», ἐχρονολογήσαμεν βάσει ἄλλων ἀναλόγων νομισμάτων (τυχαίως κατὰ καιροὺς εὑρεθέντων καὶ ἀποκειμένων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου) πρὸ τινος μάλιστα δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης κ. G. Miles⁷⁰. Ἀκολούθως ὁ κ. Miles, ἐξετάσας τὰ ἡμέτερα νομίσματα⁷¹, ἐπηλήθευσεν ἐν τῇ ἀρμοδιότητι του, τὴν ἐποχὴν, ἐκ τῶν κατονομαζομένων προσώπων (Σουαίπ - Ἀχμάτ). Τὰ νομίσματα, κατὰ

⁷⁰) Βλ. Coins of the Amirs of Crete in the Herakleion Museums, ἐν Κρητ. Χρ. τόμ. Γ', 1956 σελ. 368, πίν. ΛΗ'.

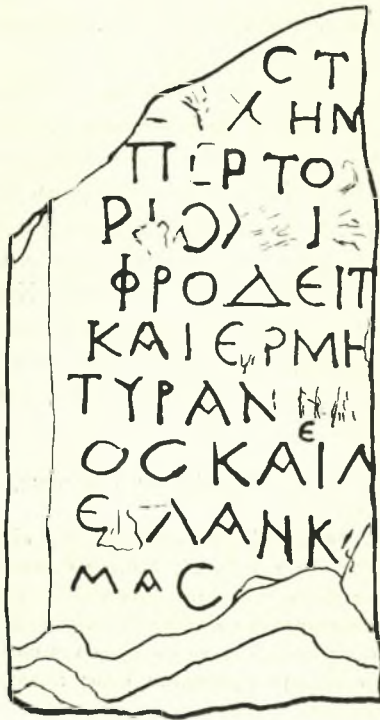
⁷¹) Ὁ κ. Miles εὗρισκόμενος εἰς Ἀθήνας καὶ πληροφορηθεὶς τὴν εὑρεσιν τῶν νομισμάτων τούτων ἔσπευσεν εὐθύς καὶ μετέβη εἰς Κρήτην ἐπιθυμῶν ἵνα, τῇ ἀδείᾳ ἡμῶν, ἐξετάσῃ, ὡς εἰδικὸς ταῦτα. — Εὐχαριστοῦμεν καὶ ἐνευθεν θερμότητα τὸν σεβ. φίλον Ἀμερικανὸν νομισματολόγον τόσον διὰ τὴν πρωτοβουλίαν ἣν ἔσχε διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Κρήτην εἰδικῶς διὰ τὸ ἐν λόγῳ νομίσματα (Μουσεῖον Ἡρακλείου), ὅσον καὶ διὰ τὴν πολλὴν προθυμίαν ὅπως παραχωρήσῃ ἡμῖν σημεῖωμα τῆς ἀναγνώσεώς του καὶ ἐνημερώσῃ ἐπὶ σχετικῶν ζητημάτων.

τὸ σημεῖωμα τοῦ ὡς ἄνω ἐπιστήμονος, ἔχουσιν οὕτω :

<p>لا اله الا الله وحده لا شريك له</p>	<p>Δὲν ὑπάρχει θεὸς εἰ- μὴ ὁ Ἄλλάχ, οὕτος εἶναι μόνος. Οὐδεὶς ἐταῖρος τούτου.</p>	<p>لا اله الا الله وحده لا شريك له احمد</p>	<p>Δὲν ὑπάρχει Θεὸς εἰμὴ ὁ Ἄλλάχ, οὐ- τος εἶναι μόνος. Οὐδεὶς ἐταῖρος τούτου. Ἀχμάτ.</p>
1		2	

محمد رسول الله
 'Ο Μωάμεθ
 εἶναι ὁ ἀπεσταλμένος
 τοῦ Θεοῦ
 Σουαίπ.

محمد رسول الله
 'Ο Μωάμεθ
 εἶναι ὁ ἀπεσταλμένος
 τοῦ Θεοῦ.
 Ἀλῆ υἱὸς τοῦ
 عم بن



ἄον. — Ἐπιγραφὴ.

Ἐκ τοῦ χώρου τῆς Προ-
 θέσεως περισυνελέγη ἐπιγρα-
 φὴ ἐκ πώρου, ρωμαϊκῶν χρό-
 νων, διαστάσ. 0,40 × 0,25,
 ἀναφερομένη εἰς τὴν Ἄφρο-
 δίτην καὶ τὸν Ἑρμῆν, ἀτυ-
 χῶς ὅμως ἀποκεκορμένη κα-
 τὰ τὸ δεξιὸν ἡμῶν. Εἶχε
 χρησιμοποιηθῆ ὡς οἰκοδομι-
 κὸν ὕλικόν εἰς τὸ σημειωθὲν
 διαχωριστικὸν τῆς Προθέ-
 σεως ἀπὸ τοῦ βορείου κλίτους,
 μεταγενέστερον δὲ τῆς κατα-
 στροφῆς τοῦ ναοῦ, τοιχείον.

Εἰκ. 4 — Ἐπιγραφὴ ρωμαϊκῶν
 χρόνων.



Εικ. 1 (ἀριστερά).—
Χαρακτηριστικά ἀγ-
γεία και λοιπά εὐρή-
ματα τῆς βασιλικῆς.

Εικ. 2 (κάτω). -- Εἴ-
δη πλίνθων και κε-
ράμων ἐκ τῆς βασι-
λικῆς.

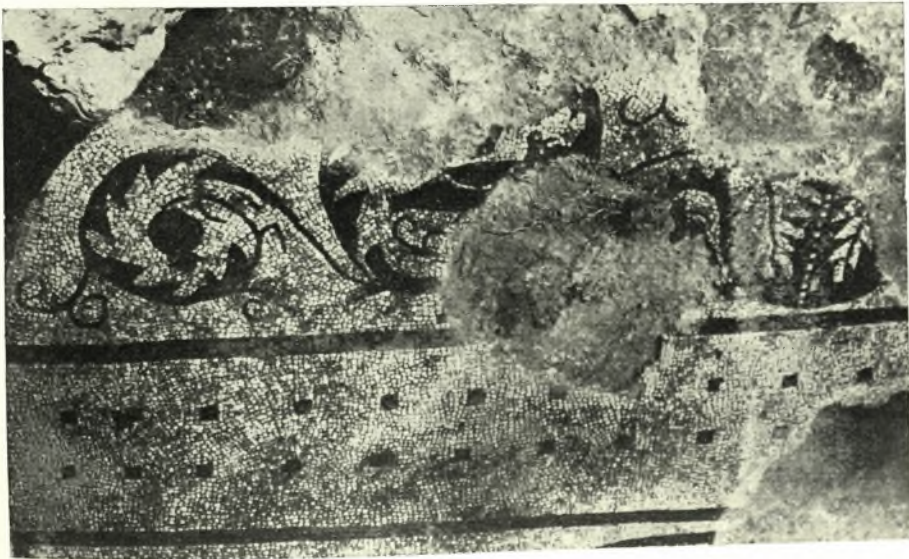




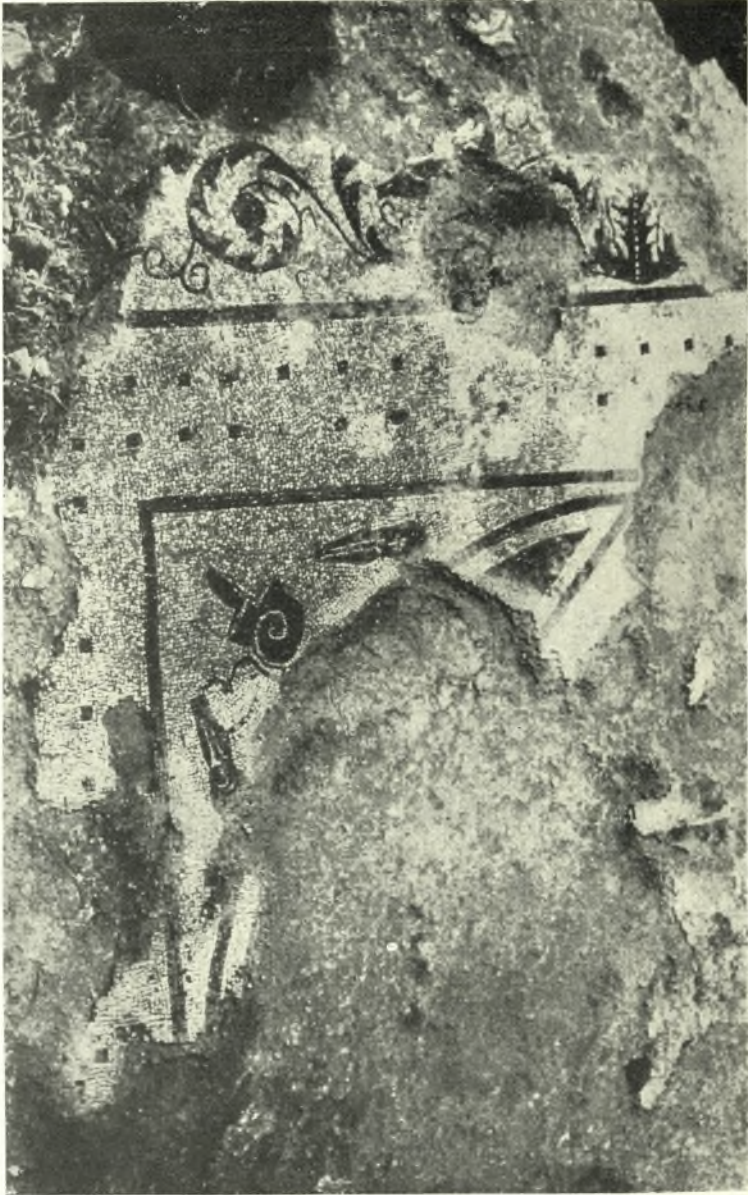
Βυζαντινά (1, 2, 3) και άραβικά (4, 5) νομίσματα εδρεθέντα
κατά τās άνασκαφές τής βασιλικής Συβρίτου.



Ειχ. 1. — Γενική άποψις τοῦ ψηφιδωτοῦ θαπέδου νοτιοανατολικῶς τῆς βασιλικῆς.



Ειχ. 2. — Λεπτομέρεια τοῦ ὡς ἄνω ψηφιδωτοῦ.



Λεπτομέρειαι τοῦ ψηφιδωτοῦ. Κάτω περικεφαλαία, περικνημίδες καὶ ἄσπιδς.

III. ΤΑ ΠΕΡΙΞ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Α. ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

Ἐπειδὴ ὁ χῶρος πέριξ τῆς βασιλικῆς ἐκρίθη ὑφ' ἡμῶν ἀρχαιολογικῶς ἐνδιαφέρων ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦτο καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, διὰ τοῦτο ἐπεχειρήσαμεν σχετικὴν ἐξερεύνησίν του. Οὕτως ἀπεδείχθη ὅτι ὁ χῶρος πρὸς ἀνατολὰς τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς ἀκτῖνα 200 μ. περ., βρίθκει ὀστράκων, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων. Ἐνταῦθα, καὶ ἐντὸς καλλιεργημένου ἀγροῦ, εὔρομεν θεμέλια, ἱκανοῦ μήκους, οἰκοδομημάτων (ἀγρὸς Καραμπασάκη) ὧν ἡ τοιχοποιία εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς βασιλικῆς. Ἦτο φαίνεται ὀλόκληρον οἰκοδομικὸν συγκρότημα, τοῦ ὁποίου μάλιστα διεσώθη μέχρι σήμερον τοῖχος, ἔχων μήκος περὶ τὰ 6 μ. καὶ ὕψος ὑπὲρ τὰ 3 (πίν. Ε' εἰκ. 2). Ἐνταῦθα παλαιότερον οἱ χωρικοὶ εὔρον χαλκῶ νομίσματα, ἐκ τῶν περιγραφῶν δὲ αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἦσαν βυζαντινά. Ὀλίγον νοτιοδυτικῶς τῶν ἑρείπιων τοῦ συγκροτήματος τούτου καὶ ἐντὸς ὑπερκειμένου ἀγροῦ εὔρομεν κτιστὸν στρογγύλον λουτήρα (διαμ. 1,40 ὕψους 0,70) καὶ τὸν ὁποῖον ὑποθέτομεν βυζαντινόν.

Νομίζομεν λίαν πιθανόν ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἑρείπια ἁποτελοῦν λείψανα τοῦ Ἐπισκοπείου τῆς Συβρίτου (ἐγγὺς βεβαίως τοῦ ναοῦ κειμένου) ἢ οἰκοδομημάτων συνδεομένων πάντως στενῶς πρὸς τὴν βασιλικήν. Ταῦτα ἐμφανίζονται δομικῶς σύγχρονα αὐτῆς καὶ ἠρειπώθησαν ἀσφαλῶς ὅτε καὶ αὕτη. Τοῦτο διαπιστοῦμεν ἐκ τῶν ἰχνῶν τοῦ πυρὸς τὰ ὁποῖα εἶς τινα σημεῖα (Β. Δ. τοῦ ἐξέχοντος τοίχου) εἶναι εἰσέτι λίαν ἐμφανῆ.

Β. ΡΩΜΑΪΚΟΝ ΨΗΦΙΔΩΤΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ

Ἐκατὸν περίπου μ. νοτιοανατολικῶς τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη ψηφιδωτὸν δάπεδον κτίσματος διαστάσεων 3.35 × 5 μ., ὅπερ νοτίως μορφοῦται εἰς κόγχην (πίν. ΙΓ' εἰκ. 1).

Τὸ κτίριον, βαῖνον ἐπὶ ἐξηρμένης κρηπίδος, ἦτο ἐκτισμένον ἐπιμελῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἐπικεχρισμένον. Κατὰ τὸ βόρειον δυτικὸν ὅμως τμήμα τὸ δάπεδον ἦτο πλήρως κατεστραμμένον καὶ ἐπομένως τὸ ἐκεῖ τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ μείζον. Ἐκ τῶν διατηρηθέντων ὅμως στοιχείων δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν τοῦτο σχεδὸν ἐν ὄλῳ. Τὸ μωσαϊκὸν ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν τμημάτων, ἑνὸς δηλ. κεντρικοῦ καὶ δύο ἀκρῶν. Εἰς τὸ κεντρικὸν παρίσταται τετράγωνον πλαίσιον ἐκ δύο παραλλήλων μελανῶν ταινιῶν μεταξὺ τῶν ὁποίων ζεύγη μικρῶν, ὁμοίως μελανῶν διακοσμητικῶν τετραγωνιδίων (πίν. ΙΔ'). Τὸ πλαίσιον

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΙΓ.

3

τοῦτο περιέβαλλον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου, τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας ὅμοια πιθανώτατα θέματα καὶ ἐν διάφορον ἐν τῷ κέντρῳ. Τὸ σφζόμενον θέμα κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν, εἰκονίζει περικεφαλαίαν μετὰ παραγναθίδων καὶ λοφείου, εὐρισκομένων μεταξὺ δύο κνημίδων, εἶτα δὲ ἀσπίδι περιορίζουσιν τὴν γωνίαν (βλ. πίν. ΙΔ'). Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὸ γνωστόν, εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, θέμα τῶν τροπαίων. Τὰ τρόπαια ταῦτα πιστεύομεν θὰ ἐπανελαμβάνοντο καὶ εἰς τὴν ἔναντι γωνίαν διότι, διασωθὲν μικρὸν τμήμα ψηφιδωτοῦ ἀνήκει εἰς ἀσπίδα ἥτις, συμπληρουμένη, εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἑτέραν. Καὶ εἰς τὰς ἄλλας λοιπὸν γωνίας θὰ ὑπῆρχε τὸ αὐτὸ ἢ ἀνάλογον θέμα (δπλα). Τοῦ κέντρου τὸ θέμα δυστυχῶς δὲν διεσώθη. Πάντα τὰ θέματα ἀποδίδονται διὰ μελανῶν ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ βᾶθους.

Τὸ ἐκτὸς τοῦ πλαισίου καὶ παρὰ τὴν κόγχην νότιον τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ διεσώθη κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον. Εἰκονίζει ἑλισσόμενον φυλλοφόρον κλάδον ἀναπτυσσόμενον ἐκ μεγάλου, κεντρικοῦ, πολυγλωσσιδίου φύλλου. Πτηνὸν μέλαν κάθηται ἐπὶ τοῦ κλάδου ὅστις, περὶ τὸ ἄκρον φέρει καρπὸν ροιᾶς (πίν. ΙΓ' εἰκ. 2). Πιθανώτατα τὸ αὐτὸ θέμα θὰ ἐπανελαμβάνετο εἰς τὸ ἔναντι τῆς κόγχης ἀντίστοιχον βόρειον διάχωρον τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ἐν τῇ κόγχῃ διεσώθησαν τὰ ἴχνη τοποθετήσεως τετραγώνου ἐδράνου. Νομίζομεν ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν ἀνήκει εἰς λουτρὸν καὶ ἀνάγεται εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (περὶ τὸ 250 - 300 μ. Χ.).

Ἡ ὑπαρξὶς ἐνταῦθα τοῦ ἐξετασθέντος ψηφιδωτοῦ, ἡ ρωμαϊκὴ ἐπιγραφὴ ἢ εὐρεθεῖσα εἰς τὴν βασιλικὴν καὶ τὰ διεσπαρμένα σύγχρονα ρωμαϊκὰ ὄστρακα, βεβαιοῦν ἐνταῦθα συνοικισμὸν ἀκμάζοντα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῆς βασιλικῆς Συβρίτου ὀδηγεῖ εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα ἐνδιαφέροντα τὰ μάλιστα τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν.

Ἐν πρώτοις αἱ σημαντικαὶ διαστάσεις τοῦ μνημείου⁷², ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ του, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἡ ὅλη θέσις του ἐν μέσῳ ἄλλων οἰκοδομημάτων ὀμιλοῦν διὰ τὴν ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἣν εἶχε τοῦτο κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς του. Ἄλλαις λέξεσι τὸ μέγεθος τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει αὐτὴν κέντρον ζωηρᾶς λα-

⁷²) Αὗται εἶχον κάμει ἐντύπωσιν εἰς τὸν Raulin, Description physique, σ. 131. Σήμερον βεβαίως γνωρίζομεν πολὺ μεγαλυτέρων διαστάσεων βασιλικὰς ἐν τῇ νήσῳ, ὡς τῆς Χερσονήσου (Λιμῆν), Πισκοπιανοῦ, Πανόρμου, κ. ἄ.

τρείας ἐν τῇ περιοχῇ, τὸ μέγα Ἱερὸν Βῆμα τῆς (τὸ κατέχον τὸ τρίτον τοῦ μεσαίου κλίτους) δηλοῖ πολυπληθῆς ἱερατεῖον, τὸ δὲ σύνθρονον ἐπίσκοπον. Ταῦτα ὁμως ἄγουν εἰς καθεδρικὸν ναὸν Ἐπισκοπῆς καὶ ἐπομένως μόνον ὡς ἔδραν τοιαύτης Ἐπισκοπῆς δέον νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν βασιλικήν. Ἄλλ' Ἐπισκοπὴ ἐνταῦθα οὐδεμία ἄλλη δύναται νὰ ἀναζητηθῇ, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἢ ἡ τῆς Συβρίτου. Αὕτη, ἐκ τῶν ἀρχαιότερων τῆς Κρήτης, ἤδρευε κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τὴν ἐγγὺς τοῦ ἀνασκαφέντος μνημείου κειμένην ἀρχαίαν Σύβριτον, ἣτις ἀναμφιβόλως ἦτο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Θρόνος Ἀμαρίου. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς ὁμως χρόνους ἡ Σύβριτος παρήκμασεν, αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ 674 ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Κρήτης θὰ κατέστησαν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην μεταθέσεως τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας ἐκ τῆς εὐλαώτου θέσεως τῆς Συβρίτου εἰς μέρος θεωρούμενον ἀσφαλέστερον. Πιστεύομεν ὅτι ἡ μετάθεσις ἐγίνετο μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ Ζ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος. Ὁ τόπος ἐνθα ἐκτίσθη ὁ νέος ναὸς (παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Βυζάρι) οὐ μόνον παρεῖχεν ἀσφάλειαν ὡς κείμενος μεταξὺ τῶν ὀρέων Ἰδης καὶ Κέδρους καὶ ἦτο ἐγγὺς πολλῶν χωρίων, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ ἤκμαζε συνεχῶς ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς δηλοῦσι τὰ περίξ τῆς βασιλικῆς εὐρήματα καὶ τὰ λείψανα κτηρίων.

Μετ' ὀλίγον οἱ Ἀραβες γενόμενοι κύριοι τῆς Κρήτης (824/8) καὶ ἐρημώσαντες τὴν περιοχὴν κατέστρεψαν καὶ τὴν ἐνταῦθα ἐπισκοπὴν καὶ ἐπυρπόλησαν τὴν βασιλικήν, τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς. Διὰ τοῦτο μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν αἱ πηγαὶ ἀγνοοῦσι παντάπασιν τὴν παλαιὰν Ἐπισκοπὴν Συβρίτου (τὸ Συνοδικὸν τῆς Συβρίτου ἀφορᾷ, ὡς πιστεύομεν, τὴν διαδεχθεῖσαν τὴν βυζαντινὴν Σύβριτον ἐπισκοπὴν Ἀρίου ἣτις, ἐξηκολούθη φαίνεται κατ' ἀρχὰς νὰ φέρῃ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα «Συβρίτου»). Οὕτως ἐνῶ λ. χ. «τακτικά» τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος σημειῶνουν τὴν παλαιὰν Ἐπισκοπὴν, τακτικὸν τοῦ Ι' αἰῶνος (συγκεκριμένως 19 ἔτη μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά) ἀγνοεῖ τὴν Σύβριτον καὶ σημειοῖ, ἀντ' αὐτῆς, ἄλλην Ἐπισκοπὴν ἣτις, ὡς διάδοχος αὐτῆς ἰδρῦθη καὶ εἰς ἄλλην (βορειότερον) μάλιστα θέσιν. Τὸ Ἄριον.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς βασιλικῆς νομίζομεν ὅτι, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ἔτος 674 ἔχομεν τὰς σοβαρὰς Ἀραβικὰς ἐπιδρομὰς — ὧν ἕνεκα γίνονται μετακινήσεις πληθυσμῶν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς νήσου δι' ἀσφάλειαν — τὸ ἔτος τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ *terminus post quem* τῆς ἀνεγέρσεως τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ τὸ ἔτος 824/8 (ἔτος καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ καταστροφῆς) τὸ *terminus ante quem*. Ἦτοι εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ 674 καὶ 824/8 περίοδον τῶν 150

περίπου ἑτῶν πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικήν.

Πρὸς τὴν ἀνωτέρω χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ἡ μορμὴ τοῦ μνημείου (ἐν πρώτοις ἢ πρὸς ἀνατολὰς διαμόρφωσις τοῦ διὰ τριῶν ἀψίδων δηλοῦ βυζαντινοὺς χρόνους), τὰς εἰς πολλὰ σημεῖα βεβαιωθέντα ἴχνη τῆς πυρᾶς (εἰς τὸ χῶμα, εἰς τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰς κεράμους) καὶ τὰ ἀραβικὰ νομίσματα. Ταῦτα βεβαίως συνδέουσι τὸ μνημεῖον πρὸς τοὺς χρόνους τῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἀποτελοῦν, ὡς πιστεύομεν, πειστήρια τοῦ ἥροστρατείου ἔργου των⁷⁸.

Ἀπὸ καθαρῶς ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως ἡ βασιλικὴ τῆς Συβρίτου ἀποτελεῖ μεγάλην τρικλίτον, ἑλληνιστικοῦ τύπου βυζαντινὴν βασιλικήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιβιοῦν παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα. Ἦτο βασιλικὴ ξυλόστεγος μὲ ὑπερυψωμένον τὸ μέσον κλίτος, ἐσφαλμένη δὲ ἀπεδειχθῆ ἡ γνώμη τοῦ Gerola ὅτι αὕτη δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ποτὲ στεγασθῆ. (Βλ. π. χ. τὸ μέγα πλῆθος τῶν κεράμων τῶν εὐρεθέντων εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος κλπ.). Τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐπίδρασιν δεικνύει ἡ ὕπαρξις τοῦ συνθρόνου, τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ἡ μορφὴ τοῦ τέμπλου,

⁷⁸) Δὲν ἔχει μελετηθῆ μέχρι σήμερον τὸ θέμα τῶν καταστροφῶν τῶν μνημείων τῆς νήσου καὶ δὴ τῶν χριστιανικῶν ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐπιδρομῶν, ὅπως καὶ τὸ φαινόμενον τῆς καθ' ὅλην τὴν περιόδον τῆς κατοχῆς των (περίπου 137 ἔτη) ἀπουσίας ἐμφανῶς ἀραβικῶν μνημείων ἐκ τῆς Κρήτης. Ἡ ἀναντιλέκτως διὰ πυρὸς βιαίᾳ καταστροφὴ ὠρισμένων βασιλικῶν, ὡς τῆς Πανόρμου Μυλοποτάμου, τοῦ ἁγ. Τίτου Γόρτυνος καὶ τῆς Συβρίτου παρὰ τὸ Βυζάρι, ὁμοῦ μεθ' ὠρισμένων ἄλλων ἐνδείξεων (ὡς εὐρημάτων - νομισμάτων, κ.λ.π.) πείθουν περὶ τῆς στάσεως αὐτῶν ἀπέναντι τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν τῶν κατακτηθέντων χριστιανῶν. Ἀλλὰ τὰ ὠρισμένα ταῦτα γεγονότα, δὲν εἶναι, νομίζομεν, ὀρθὸν νὰ ὀδηγοῦν εἰς γενικεύσεις καὶ νὰ ἀποδίδεται πᾶσα συλλήβδην καταστροφὴ μνημείου εἰς τὴν ἀδιαλλαξίαν τῶν Ἀράβων. Αἱ ὑπερβολαὶ αὐταί, διακαίολογούμεναι ἰσως γενικώτερον ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ ἀνέκαθεν μωσαμεθανικοῦ φανατισμοῦ καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων (ὡς τοῦ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορία, Migne P. G. τ. 117 καὶ ἐν Corpus scriptorum historiae byzantinae, τοῦ Θεοδοσίου Διακόνου, Ἄλωσις Κρήτης, εἰς τὸ αὐτὸ corpus καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἐκδ. Βόννης σ. 92 κέξ.) περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἀφανισμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου καὶ ἐξισλαμισμοῦ τῆς νήσου, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς πληροφορίας περὶ τῆς μετὰ τὴν ἐκδίωξιν αὐτῶν (961) ἀνάγερσιν ναῶν εἰς ὅλην τὴν νήσον» ὑπὸ τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (βλ. Βίος, ἐκδ. Σ. Λαμπροῦ, ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι, τ. 1' 1906 σ. 152), ὠδήγησαν εἰς τὴν ἐκ τῶν προτέρων παραδοχὴν μιᾶς «θέσεως» ἣτις — παρὰ τὸ ὀρθὸν αὐτῆς ἐν πολλοῖς — ὁμως θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῆ ἀμερολήπτως μὲ βάσιν τὰ μνημεῖα, τὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ τὰ δεδομένα τῆς σχετικῆς πρὸς τὰ μνημεῖα συμπεριφορᾶς τῶν Ἀράβων εἰς ἄλλας κατακτηθείσας χώρας. — Τὸ θέμα τῆς πράγματι ἐκπληκτικῆς ἀπουσίας μνημείων τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης, ἐξετάζομεν ἄλλοχοῦ.

ὄπερ ἀπεδείχθη ἔκτεινόμενον μόνον εἰς τὸ μέσον κλίτος οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ πλάγια ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Εἰς τὴν τοιαύτην ἐπίδρασιν ὀφείλεται ἀσφαλῶς καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ Βήματος ἔχει χορδὴν σχεδὸν ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους. Ταῦτα σημαίνουν γενικώτερον ὅτι εἰς τὰς ἐπαρχίας οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τύποι ἔξακολουθοῦν νὰ ἐπαναλαμβάνωνται καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξεν ἐν συνεχείᾳ ὅτι ὁ ναὸς ἐγνώρισε δύο κυρίως περιόδους. Τοῦτο φανεροῖ α) τὸ σύνθρονον, ὄπερ εἶναι μεταγενέστερον καὶ β) τὸ ὄρυγμα θάλασσα-βαπτιστήριον πρὸ τῆς κόγχης τοῦ λεγομένου Διακονικοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον (τέλος Ζ' ἀρχὰς Η' αἰ.) εἴχομεν μίαν βασιλικὴν εἰς τὸν τύπον, ἴσως, τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἣτις προϋπήρχεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Σύβριτον (χωρίον Θρόνος), πρώτην ἔδραν τῆς ὁμωνύμου Ἐπισκοπῆς. Αὕτη δὲν εἶχε σύνθρονον, παρὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν συνήθειαν. Εἶχε ὅμως θάλασσαν πρὸ τῆς κόγχης τοῦ Διακονικοῦ. Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον (Η' - Θ' αἰῶν) προσέθηκαν σύνθρονον καὶ μετέτρεψαν τὴν θάλασσαν εἰς βαπτιστήριον λεκάνην. Τότε, φαίνεται, διεμόρφωσαν καὶ ὁλόκληρον τὸ νότιον κλίτος ὡς βαπτιστήριον. Ὁ χωρισμὸς τῶν παραβημάτων ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τῶν πλαγίων κλιτῶν θὰ ἐγένετο διὰ ξυλίνου φράγματος ἢ διὰ βήλων. Τὸ τοιοῦτον χώρισμα θὰ διετήρησε καὶ τὸ βαπτιστήριον.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς τὸν Θ' αἰῶνα, ἡ ἀνάμνησις αὐτῆς, ὡς ἐπισκοπικοῦ ναοῦ, δὲν ἐξέλιπε. Κατὰ τοὺς ἀμέσως ἀκολουθήσαντας τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ χρόνους, φαίνεται ὅτι μετετράπησαν εἰς ναῖδρια, διὰ τινὰ περίοδον, τὰ δύο παρὰ τὸ κυρίως Ἱερὸν διαμερίσματα τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ. Ἡ εὔρεσις νομισμάτων Ἀλεξίου τοῦ Α' εἰς τὸ τοιοῦτον πρὸς βορρᾶν παρεκκλήσιον (Πρόθεσις) εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἡσκειτο ἔτι ἡ λατρεία εἰς τὸ τμήμα τοῦτο. Πιθανώτατα κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν, τὴν β' βυζαντινὴν περίοδον τῆς Κρήτης, ἐνετοκρατίαν καὶ οἱ χώροι οὗτοι ἠρειπώθησαν πλήρως καὶ ἐγκατελείφθησαν.

Τοιοῦτον τὸ ἀνασκαφὴν καὶ μελετηθὲν βυζαντινὸν μνημεῖον προσλαμβάνει ἔτι μείζονα ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα διότι πλουτίζει τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας. Προστίθεται δηλ. διὰ τούτου μία καθαρῶς ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ εἰς τὰς ὀλίγας γνωστὰς τοιαύτας τὰς χρονολογουμένας μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ Ζ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος.

Ἐκ τῶν ἐπιβλητικῶν ἔρειπίων τῆς ἢ βυζαντινῆ βασιλικῆς τῆς Συ-

βρίτου επιτρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν αἴγλην τὴν ὁποίαν θὰ προσέδιδέ ποτε εἰς τὴν μεταξὺ τῶν ὀρέων Ἰδης καὶ Κέδρους μικρὰν κοιλάδα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑψοῦται μετὰ τῶν προσκτισμάτων της. Τὰ χωρία τῆς Ἐπαρχίας Ἀμαρίου, Βυζάρι, Φουρφουράς, Λαμπιῶτες, Ἀποσέτι, Πλατάνια, Βισταγή καὶ Θρόνος, τὰ ὁποῖα, κείμενα ἐγγὺς ἢ ἐπὶ μεσαιωνικῶν συνοικισμῶν τῆς περιοχῆς Συβρίτου, περιβάλλουν σήμερον κύκλω τὴν βασιλικήν, παρέχουν μίαν ἰδέαν τῶν περισσότερων ἀνθούτων, πρὸ τῆς ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς, πέραξ κέντρων, ὧν τὸ ἡμέτερον μνημεῖον ἦτο τὸ σεβασμιώτερον ἱερόν. Ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς των.

ΚΩΝ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΑΠΑΔΕΣ ΕΠΙ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΑΥΤΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Προκειμένου περί της περιόδου 1204 - 1669 ή βιβλιογραφία σχετίζεται α') πρὸς τὰς ἐνετικές πηγὰς (ἔγγραφα δημοσίων ἀρχῶν Κρήτης καὶ Ἐνετίας, ἐκθέσεις Ἐνετῶν δουκῶν, προβλεπτῶν κλπ., νοταριακὰ ἔγγραφα κ. ἄ.) β') πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς (εἰδήσεις βυζαντινῶν συγγραφέων, ἐπιγραφαί, πατριαρχικά κἄ. ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα, ἀλληλογραφαί, κώδικες κλπ.) καὶ γ') πρὸς τὰς παλικὰς πηγὰς (ἔγγραφα λατινικῆς Ἐκκλησίας), πάντως δὲ καὶ πρὸς εἰδήσεις ἱστοριογράφων, περιηγητῶν, ἀρχαιολογικά μνημεῖα κτῶ.

Ἀπὸ τῆς πρώτης πλευρᾶς βασικὸν βοήθημα ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐνετοῦ Γερουσιαστοῦ *Flaminio Cornelius* συγγραφείσα δίτομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης ὑπὸ τὸν τίτλον *Creta Sacra I - II, Venetiis 1755*.

Αἱ κυριώτεραι συλλογαὶ κρητικῶν ἐγγράφων περιέχονται εἰς

α') *Vl. Lamansky, Secrets d'État de Venise, documents extraits, notices et études servant a reclaircir, les rapports de la seigneurie avec les Grecs a la fin du XVe et au XVIe siècle, St. Pétersburg 1884.*

β') *H. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise, Paris 1892.*

γ') Σπ. Θεοτόκης, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμος Α', τεῦχος I (1933), τόμος Β' τεῦχος I (1936) II (1937), ἐν Ἀθήναις, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἰδιάζουσιν ἀξίαν ἔχουν αἱ *Relazioni* (ἐκθέσεις) δουκῶν, γεν. προβλεπτῶν κ. ἄ. ἀξιωματούχων τῆς Ἐνετίας περὶ Κρήτης, γνωσταὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀποσπασματικῶς, ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ *Lamansky*, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 630 - 642 ἢ Α' ἐκθέσεις τοῦ *G. Foscarini*, 1577, τῆς *Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Venezia 1913* (εὐρεῖα περίληψις ὑπὸ *Στεφ. Ξανθοῦ διδου ἐν «Χρ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 247 - 296*) καὶ τοῦ (μετὰ ταῦτα ἐπισκόπου Κυδωνίας) Ἀγαθαγγέλου *Ξηροῦ χάκη*, α') Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363 - 1366, Ἀλεξάνδρεια 1932, β') Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467 - 1474 - 1486), ἐν Ἀθήναις 1933 καὶ γ') Ἡ Βε-

νετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑλλάνησος, Ἀθήνησι 1934 (ὅπου τὸ σωζόμενον μέρος τῆς ἐκθέσεως Garzoni). Τὰ πρακτικὰ τῶν συνόδων G. Landò μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς προγενεστέρων ἀποφάσεων τῶν λατίνων ἀρχιεπισκόπων Κρήτης ἐπέιγυσα ἀνάγκη ὅπως ἐπιανεκδοθοῦν ἐν πρωτοτύπῳ, (ἐλάχιστα ἔχει ἐκδώσει ἤδη ὁ Hofmann) ἄνευ παρεμβολῶν τοῦ ἐκδότου. Ὅμοίως καὶ ἡ ἐκθεσις Daniele Barbarigo: ordini ai preti Greci (Relazioni B, 81).

Ἀπὸ τοῦ 1940 ἤρξατο ἡ ἐκδοσις Relazioni μετὰ εἰσαγωγῶν καὶ μεταφράσεων ὑπὸ τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ λογίου Στεργίου Σπανάκη. Κρητικὰ Μνημεῖα I (1940), II (1950), III (1952), IV (1958), ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει ὀριστικώτερον ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Καστροφύλακα, τὸ ὁποῖον ἐξεμεταλλεύθη ἤδη ὁ Ξηρουχάκης. Ἐγγραφον τοῦ 1323, ἀφορῶν ἰδίᾳ εἰς τὴν Λατινικὴν ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίαν, δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ Σπανάκη ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῶν «Κρητ. Χρον.». Ἦτο δι' ἐμὲ πλέον ἀργὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσω, μολοντί κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς μελέτης μου ἔθηκεν αὐτὸ ὑπ' ὄψιν μου προφρύνως ὁ ἐκδότης.

Ὁ Giuseppe Gerola ἐξήτασε τὸ θέμα τῶν τε λατίνων καὶ ἐλλήνων ἐπισκόπων Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας: *Per la Cronotassi dei vescovi Cretesi nell'epoca veneziana, Venezia 1914* (σύντομος περίληψις ὑπὸ Ξανθοῦ διδου «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 296 - 300). Οἱ Ἑλληνες ἐπίσκοποι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 301 - 316.

Εὐρῆτα χρῆσις ἐλληνικῶν χειρῶν καὶ βυζαντινῶν πηγῶν γίνεται εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947. Τοῦ αὐτοῦ, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα κρητικά, ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 130 - 154, (μελέτας προκαλεσάσας καὶ ἄλλα δημοσιεύματα). Τοῦ αὐτοῦ, Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ ΚΘ', 1959, σσ. 1 - 33. Ὅμοίως τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. η' - ιγ' ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 67 - 107. — Ὁρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἐνετοκρατίας, «Ὁρθοδοξία» ΚΖ', 1952, σσ. 63 - 75. — Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἔνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ ΚΑ' 1951, σσ. 110 - 144. — Ἐπισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας «Κρητ. Χρονικά» ΙΑ', 1957, σσ. 1 - 42, καὶ δεκάς ἄλλων συναφῶν δημοσιευμάτων.

Πρόσωπα καὶ πράγματα διευκρινοῦνται εἰς πολλὰς ἐρευνητικὰς ἐργασίας τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα (περὶ Μ. Μουσοῦρου, Νικηφόρου Μοσχοπούλου, Ἀλοῦσίου Γραδενίγου, Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, Γρηγοροπούλων κᾶ.), εἰς παλαιογραφικὰ κᾶ. σημειώματα τοῦ Β. Λαοῦρδα κᾶ.

Εὐρείας ἐκτάσεως ὕλικὸν συνήχθη κατὰ τὴν τελευταίαν 40ετίαν εἰς τὰ κρητικὰ περιοδικὰ «Χριστιανικὴ Κρήτη» Α - Β' (1912 - 15), «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» Α' - Δ' (1938 - 1941), «Μύσων», «Κρητικαὶ Μελέται», ἰδίᾳ ὅμως «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' - ΙΒ' (1947 ἔξ.) καὶ εἰς ἄλλα γενικώτερα ἐν Ἑλλάδι περιοδικὰ καὶ δημοσιεύματα.

Συστηματικὴ ἐξερεύνησις τοῦ παπικοῦ ἀρχείου ἐγένετο ἀπὸ τὸν ἐν Ρώμῃ καθηγητὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἰησουΐτην πατέρα Γεώργιον Hofmann, δημοσιεύσαντα σὺν τοῖς ἄλλοις :

a) Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV. Jahrhundert? «*Orientalia Christiana Periodica*», X, 1944, σσ. 91 - 115. (Ἐξεμεταλλεύθη τὰ αὐτὰ πρακτικὰ Συνόδων ἅτινα καὶ ὁ Ἅγ. Ξηρουχάκης).

b) Papst Kalixt III und die Frage der Kirchenheit im Osten, «*Miscellanea Giovanni Mercati*» III, 1946, σσ. 209 - 237 (*Studia e Testi* 123).

c) Päpstliche Gesandtschaften für den Nahosten 1418 - 1453 «*Studia Missionalia*» V, 1950, σσ. 45 - 71.

d) Wichtige Kanzleiurkunden des lateinischen Erzbischofs von Kreta für die ihm untergebene griechische Geistlichkeit 1497 - 1509, «*Orientalia Christiana Periodica*» XVIII, 1952, σσ. 281 - 296.

e) Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV, «Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» τόμος Β', Ἀθῆναι 1955, σσ. 462 - 469 (ἰδίᾳ σσ. 465 ἔξ.).

Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχουν ἔγγραφα πρώιμα τῶν σχέσεων Ρώμης - Σινᾶ - Κρήτης δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Hofmann.

Ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς τὴν γνῶσιν τῶν μνημείων ὀφείλομεν παλαιότερον μὲν εἰς τὸν G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta I - IV* (1902 - 1932), ἔσχάτως δὲ εἰς μελέτας τῶν Κ. Λασιθιωτάκη, Κ. Καλοκύρη, Ν. Δρανδάκη καὶ Ν. Πλάτωνος, διὰ τῶν ὁποίων πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ἐγνωρίσαμεν ἰδίᾳ τὴν ζωγραφικὴν.

Τὴν μοναστηριολογίαν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας Κρήτης ὑπηρέτησαν δημοσιεύματα τοῦ Ξανθουδίδου, Γενεράλι, Τωμαδάκη, Ἐμμ. Δουλγεράκη κᾶ., εἰς τὰ ὅποια εἶδον τὸ φῶς καὶ διάφορα ἔγγραφα.

Α'

1. Ἡ ἐξέτασις τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐνετοκρατίας εἶναι αὐτόχρημα μελέτη τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικότητος τῆς μεγαλονήσου, μέσῳ ἀδιαλείπτων ἀγώνων. Πέραν τοῦ τίς ἦτο ἄρχιερεὺς, ἠγούμενος, πνευματικὸς ἢ ἄλλως ὑπηρετεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἡ συστηματικὴ ἀντίδρασις τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὴν κατέχουσαν δύναμιν, ἡ συσπείρωσις αὐτοῦ πέραν τῶν λογίων ἢ ὀλιγογραμμῶτων ἱερωμένων του, τῶν ἱερῶν του καθιδρουμάτων, ὁ ὀπλισμὸς διὰ τῆς ἱεράς μαθήσεως, ἡ προσήλωσις πρὸς τὴν πίστιν τῶν πατέρων του, τὴν ὀρθοδοξίαν, ἡ ζῶηρά του ἀντίθεσις πρὸς τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, δηλονότι τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν πάπαν, τοὺς ἀντιπροσώπους του καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς - φεουδάρχας του, τοὺς συνολικῶς ἐκμεταλλουμένους τὸ τρίτον τῆς κρητικῆς γῆς. Ἐπίσης μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ στάσις τῆς Ἐνετίας ὡς κυριάρχου δυνάμεως ἀπέναντι τῶν δύο δογμάτων. Ἀφοῦ ἡ δημοκρατία προέβη εἰς τὴν βασικὴν παρὰχώρησιν τοῦ τρίτου τῆς γῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, κρατήσασαν τὸ ἕν τρίτον δι' ἑαυτὴν καὶ τὸ ὑπόλοιπον διὰ τοὺς φεουδάρχας της, ἔπρεπε νὰ διασφαλίῃ τὰ δικαιώματά της, τῶν ἀρχόντων της καὶ τοῦ λαοῦ ἀπέναντι τῶν ἀρπακτικῶν διαθέσεων τῆς (Λατινικῆς) Ἐκκλησίας. Ὅθεν ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἐξισορροπήσεως ἀφ' ἑνὸς τῶν λατίνων ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐξ ἄλλου τῶν ὀρθοδόξων μετὰ τοῦ Λαοῦ. Ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ Ἐνετία ὑπεστήριξε πάντοτε καὶ κατὰ πάντα τὴν κρατοῦσαν (Λατινικὴν) Ἐκκλησίαν εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ πάπας ἦτο τότε καὶ κοσμικὸς ἄρχων καὶ τὰ συμφέροντα παπικοῦ κράτους - Ἐνετίας δὲν συνέπιπτον πάντοτε. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἄνωτεροι λατῖνοι ἱερωμένοι τῆς Κρήτης ἐλαμβάνοντο καὶ ἐξ Ἐνετῶν καὶ μὴ, πάντως ἔπρεπε ὅλοι νὰ ὀρκίζονται πίστιν εἰς τὴν πολιτείαν καὶ νὰ μὴ παρέχουν πράγματα εἰς τὴν Γαληνοτάτην ἢ τὴν τοπικὴν διοίκησιν (Regno di Candia), διαταράσσοντες τὴν ἐπιβεβλημένην ἐκκλησιαστικὴν τάξιν. Αὕτη δ' ἦτο περίπου ἡ ἐξῆς:

α') Ἀπηγορεύετο εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν νὰ διατηρῇ μονίμως ἢ προσκαιρῶς ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτη, ἵνα μὴ περὶ αὐτοὺς συγκεντρώνωνται αἱ ἐθνικαὶ βλέψεις καὶ προσπάθειαι τῶν Κρητῶν. Ὅμως ἀνεγνωρίζετο ὅτι ὁ Κρητικὸς Λαὸς ἦτο ὀρθόδοξος καὶ παρείχετο εἰς αὐτὸν ἡ ἐγγύησις ὅτι δὲν θὰ ἐξηναγκάζετο εἰς ὑποταγὴν εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν ἢ δὲν θὰ ὑπήγετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῆς. Ἀντὶ τῶν ἀρχιερέων, ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἤσκουν οἱ πρωτοπαπᾶδες (καὶ πρωτοψάλται) τῆς Νήσου, δημόσιοι λειτουργοὶ πιστοὶ εἰς τὸ κράτος ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐμισθοδοτοῦντο. Τὴν πνευματικὴν ἐξου-

σίαν ἤσκει τὸ Οἰκουμ. πατριαρχεῖον Κων)λεως, διὰ φανερῶν ἢ κρυφίων ἐξάρχων. Ἀνεγνωρίζετο ἡ περιουσία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ (εἰσόδημα ἐτήσιον 40.000 δουκάτα!).

β') Ἡ ἐπίσημος ἔκκλησία ἦτο ἡ Λατινικὴ (εἰσόδημα τοῦλάχιστον 100.000 δουκάτα), διατηροῦσα ἐν Χάνδακι ἀρχιεπίσκοπον, ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐπισκόπους, παντοῦ δὲ ναοὺς, μοναστήρια καὶ ἰδρύματα. Αὕτη ὑπήγετο εἰς τὸ λατινικὸν πατριαρχεῖον Κων)λεως (ἐν Ἑνετίᾳ). Ἐλλείψει πιστῶν καὶ δεδομένου ὅτι περὶ τοὺς 20.000 φράγκοι προσεχώρησαν ἐν Κρήτῃ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν (καὶ δὴ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας) ἡ ἔκκλησία αὕτη παρήκμαζεν, ὑπέφερε δὲ πάντοτε ἐκ τῆς ἀπροθυμίας τῶν προϊσταμένων της, ὅπως ζοῦν ἐπιτοπίως (ἐπρωτιμοῦσαν νὰ εἰσπράττουν μακρόθεν τὰ εἰσοδήματα). Ἡ ἔκκλησία αὕτη ἔτεινε πάντοτε νὰ ἀπορροφήσῃ δι' ὑποταγῆς τοὺς ὀρθοδόξους, ἀλλ' ἀνεχαιρίζετο ὑπὸ τῆς πολιτείας. Διετήρει δὲ 16 οὐνίτας ἱερεῖς ἐν τῇ Νήσῳ¹ (πιθανώτατα καθωρίσθησαν εἰς 130 οἱ ὑποτεταγμένοι εἰς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἕλληνες ἱερεῖς, τὸν ἰδ' ἀρχόμενον αἰῶνα) ὑποτεταγμένους τῷ πάπᾳ, μισθοδοτούμενους παρ' αὐτῆς². Κληροδότημα τοῦ Βησσαρίωνος, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰ. ὀρισθέν, συντεήρει Κολλέγιον διὰ τὴν μόρφωσιν 16 οὐνιτῶν³. Ἡ ὑπαρξίς τῆς οὐνίας ὡς μέσης προπαγανδιστικῆς καταστάσεως ἐδημιούργει πράγματα μεταξὺ λατίνων, ὀρθοδόξων καὶ πολιτείας. Μετὰ τὸ 1439 ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς χειροτονουμένους ἱερεῖς τῆς Ὀρθοδόξου νὰ ὑπόσχονται ἀναγνώρισιν τοῦ ὄρου τῆς ψευδοσυνόδου, εἰς ὃ ἐκείνοι (ἐὰν ἐχειροτονοῦντο νομίμως, ἀλλὰ τοῦτο ἀπέφευγον συχνὰ) συγκατένευον ἀναγκαστικῶς καὶ προσχηματικῶς.

γ') Ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἦτο ἀστικός, ἀγροτικός καὶ μοναστικός. Οἱ μοναχοί, ὅσοι μάλιστα δὲν εἶχον βαθμὸν ἱεροσύνης, ἦσαν σταθερῶς πατριαρχικοί, καὶ ἐπηρεάζον πολὺ τὸν πληθυσμὸν. Οἱ ἀστοὶ ἱερεῖς ἦσαν σχετικῶς ὀλίγοι καὶ δὲν παρῆχον πράγματα ὅσα οἱ πολυάριθμοι παπᾶδες⁴ τῶν ἀγροτικῶν περιφερειῶν. Τούτους αἱ ἐνετικαὶ πηγαὶ

¹) Πρβλ. «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σ. 279 καὶ Ἐηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γ. Λάντο, 1933 σ. 29. Ἡ εἰδησις εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 15' αἰ.

²) Πρβλ. Thiriet, Régestes I, σ. 201, No 848.

³) Lamansky, σ. 636 (Relazione Foscarini 1577). Ἐηρουχάκης, Ἐνθ' ἀνωτ. σσ. 74 - 75.

⁴) Τὸ 1638 ὁ ἱεροξεταστὴς Μᾶρκος Καπέλλος ὁμιλεῖ περὶ 2.800 παπάδων καθ' ὅλην τὴν Κρήτην. Ἐηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, 1933, σ. 102. Κατὰ φιλικὴν πρὸς με ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Σ. Σπανάκη, ὁ Καστροφύλακας σημειώνει, ὅτι οἱ Ἕλληνες παπᾶδες ἦσαν εἰς τὴν πόλιν καὶ διαμέρισμα Χάνδακος 416 (Κ 105), εἰς Σητεῖαν καὶ διαμέρισμα 166 (Κ 140), εἰς

κατηγοροῦν ὡς ἀγραμμάτους καὶ ἀτασθάλους, ἀλλ' ἡ ζωηρὰ τῶν ἀντίθεσις πρὸς τοὺς Λατίνους δεικνύει ὅτι ἦσαν φορεῖς τοῦ ἀγνοῦ ἔθνικοῦ αἰσθήματος τῶν χωρικῶν. Ὁ κληρὸς οὗτος ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῆς ἐντοπίου ἀριστοκρατίας (Κρητες ἑλληνορθόδοξοι) καὶ τὴν ἠκολούθει κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις της κατὰ τοῦ κατακτητοῦ καὶ εἰς τὴν προσπάθειάν της ὅπως, ζώσης μὲν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐνωθῆ ἢ αὐτήν, ἐκλειψάσης δὲ ἐκείνης ἀνεξαρτοποιήσῃ τὴν Κρήτην ἢ ὑποτάξῃ εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν ὡς ἡμιαυτόνομον (κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ἡγεμονιῶν). Τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα τὴν 15ην Ἰουλίου 1461 (μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ) χαρακτηρίζει τὸν Ἑλληνικὸν κληρὸν ὡς «*perfidus et schismaticus ritus Graecorum, si fieri posset, extirparetur*»⁵! Καὶ τὸ 1487 λέγει περὶ τῶν ὀρθοδόξων παπάδων: «*papates non catholici, quos semper recognovimus primos auctores et compulsores et fautores contra statum nostrum*»⁶! Ἐπόμενον ἦτο ὅτι κατὰ τοιοῦτου κλήρου θὰ ἐστρέφετο συχνὰ καὶ ἡ Γαληνοτάτη, ἐπιβάλλουσα (δυσάκεις ἢ δύνατο) ἔλεγχον ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παπάδων, τῶν πολιτικῶν τῶν πεποιθήσεων καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς ὀρθοδόξους ἀρχὰς ἔξω τῆς Νήσου (Πατριαρχεῖα, ἐπισκοπὰς μὴ ἐλεγχόμενας ὑπὸ τῆς Ἑνετίας). Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἐπεθύμει ἡ Γαληνοτάτη, ὅπως οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ μὴ γίνωνται ὄργανα προπαγάνδας ὑπὲρ τῆς τουρκικῆς ἐξαπλώσεως, προβάλλοντες τὴν ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ ἐλευθέραν λειτουργίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰς τὰς ἐνετικὰς κτήσεις ἐπιβολὴν διοικουσῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ξένων φυλετικῶς πρὸς τὸν λαὸν καὶ τὸ δόγμα του.

2. Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος θὰ ἦτο ἀπλῆ, δηλονότι:

α') Μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας καὶ τὴν «ἐνωσιν» τῶν Ἐκκλησιῶν ἡ Ρώμη ἔπρεπε νὰ ἐγκαταστήσῃ εἰς ὅλας τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τὰς ἐλεγχόμενας ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπισκόπους «*ritus orientalis*», δηλονότι ὀρθοδόξους Ἑλληνας ἀναγνωρίζοντας τὸ πρωτεῖον. Τοῦτο δὲν ἐγένετο, διότι τὴν Ρώμην ἐνδιέφερον τὰ ἐκκλησιαστικὰ φέουδα ἅτινα ἐνέμοντο οἱ Ἰταλοὶ καὶ τὰ ὁποῖα διὰ τῆς λύσεως ταύτης θὰ ἐχάνοντο ὑπὲρ τῶν ἐντοπίων. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν περιπτώσεις καθ' ἃς ἐγένοντο ἐν Κρήτῃ ἀρχιερεῖς Ἑλληνας καθαρῶς τοῦ δυτικοῦ δόγματος.

Ρέθεμνος καὶ διαμέρισμα 334 (Κ 117) καὶ τέλος εἰς τὰ Χανιά καὶ διαμέρισμα τῶν 265 (Κ 240). Περιλαμβάνοντο ὁμως εἰς τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς οἱ μοναχοί:

⁵) L a m a n s k y, σ. 018.

⁶) L a m a n s k y, σ. 055. Πολλὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται εἰς τοὺς πρόσφυγας ἱερεῖς (1453) τοὺς καταφυγόντας εἰς Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν ἐξωσθέντας εἰς Κέρκυραν.

β') Ἡ Ἑνετία ἔπρεπε παραλλήλως πρὸς τοὺς Λατίνους νὰ ἐγκαταστήσῃ Ὁρθοδόξους ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ, εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον τῶν χωρσεπισκόπων τῆς Κύπρου (ὁ θεσμὸς οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ εὐδοκηθῆσιν ἐν Κρήτῃ), εἴτε ἓνα μόνον (ὡς ἐπρότεινε ὁ Giulio de Garzoni, 1584) εἴτε πενταμελῆ σύνοδον (ὡς ἐπρότειναν ὁ Λεωνῖνος Σέρβος¹⁾, ἀπεφασίσθη τὸ 1575 ἀλλ' ἐματαιώθη ὑπὸ τοῦ μισαλλοδόξου Giacomo Foscarini). Ἐὰν οἱ ἀρχιερεῖς οὗτοι ἦσαν πιστοὶ εἰς τὴν Γαληνοτάτην, ὡς ὁ ἐν Ἑνετίᾳ χαίρων τὰ πιστὰ αὐτῆς Γαβριήλ Σεβῆρος ὁ ἐκ Μονεμβασίας, δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος προπαγάνδας ὑπὲρ τῶν Τούρκων.

Οὐδετέρῃν τῶν λύσεων τούτων ἐδέχθησαν ἡ Ρώμη ἢ ἡ Ἑνετία, καὶ ἐν τῷ δικαίῳ των. Ἡ αὔξησης τῆς δυνάμεως τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχοντολογίου (Ἑλληνόκλητες) ἐπέβαλλαν ὅπως μὴ ἐνισχύεται ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς, διότι τοῦτο θ' ἀπέβαινε ὑπὲρ τῆς ἐξασθενήσεως τῶν δεσμῶν Μητροπόλεως - Ἀποικίας. Ὑπῆρχε τὸ προηγούμενον τῶν ἐπαναστάσεων Ἀγίου Τίτου (1361) καὶ Κανταλονέοντος (15^α αἰ.), διὰ τῶν ὁποίων τὸ ὀρθόδοξον ἀρχοντολόγιον ἀπεπειράθη ν' ἀποσπάσῃ τὴν μεγαλότητα ἀπὸ τὴν Ἑνετίαν καὶ ὑπῆρχε πάντοτε κίνδυνος (καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1571, μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Κύπρου) νὰ ἐπαναληφθῆ ἡ προσπάθεια.

3. Τὰς πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι 1669 εἶχομεν ἤδη καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1755 βασικῶς, ὅτε ὁ Ἑνετὸς γεροισιαστὴς Fl. Corner ἔγραψε καὶ ἐδημοσίευσεν τὴν δίτομον *Creta Sacra*, μέχρι καὶ τοῦ 1913, ὅτε φιλελευθέρων ἀρχῶν μελετήτρια ἡ Εὔα Τεα ἐσταχυολόγησε τὰς ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς Ἑνετίας πηγὰς (κατὰ τρόπον ἀσθαίρετον ἢ καὶ ἐπιπόλαιον, πολλάκις δὲ καὶ ἄδικον ἐρμηνεύουσα ταύτας), ἀλλὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μετὰ τὰς δημοσιεύσεις ἐνετικῶν ἐγγράφων ὑπὸ τοῦ Lamansky, τοῦ Noiret, τοῦ ἡμετέρου Θεοτόκη κ.ἀ., ἢ δημοσιεύσεις τῶν Ἐκθέσεων (*Relazioni*) ὑπὸ τῶν Κρητῶν μελετητῶν ἀειμνήστου ἐπισκόπου Κυδωνίας Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη καὶ δὴ τοῦ κ. Στεργίου Σπανάκη, ἔρριψε νέον φῶς ἢ παρέσχεν αὐτουσίας τὰς πηγὰς, τοῦλάχιστον διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1570 μέχρι τοῦ 1630 περίοδον. Αἱ *relazioni* αὗται

¹⁾ «Χρ. Κρήτη» Β', 1914, σ. 259, τὸ σχετικὸν ἐγγραφοῦν, παρὰ Lamansky, σσ. 071 - 073 τῆς 29 Δεκ 1579 πρέπει νὰ δημοσιευθῆ ὁλόκληρον. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ἀπὸ τοῦδε, ὅτι ἡ εὐμενὴς πρὸς τὸ πατριαρχεῖον στάσις τῆς Ἑνετίας κατὰ τὰ ἔτη 1571 - 1575 ὠφείλετο εἰς ὑπολογισμὸν βοήθειας τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων καὶ Ρώσων, κατόπιν τῆς πτώσεως τῆς Κύπρου καὶ μελετωμένης ἐκστρατείας εἰς Πελοπόννησον. Ἡ σχετικὴ μυστικὴ ἀλληλογραφία, ἢ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Lamansky εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ, ὁ πατριάρχης δ' ἔλαβε (26 Ὀκτ. 1581) δῶρον καὶ 500 τσεκίγια!

είναι, λεπτομερείς συνήθως, αναφοραὶ ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς, στρατιωτικῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως τῆς Νήσου, ὑποβαλλόμεναι ὑπὸ γενικῶν προβλεπτῶν κἄ. Ἐνετῶν μετακλητῶν ἀρχόντων ἀποσταλέντων εἰς τὴν Κρήτην καὶ ὑποδεικνυόντων εἰς τὴν κεντρικὴν διοίκησιν τῆς ἐνετικῆς μητροπόλεως τὰ ληπτέα μέτρα, διὰ σαφοῦς ἔξεικονίσεως τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν τυχόν ὑπαρχόντων ἢ διαφαινομένων κινδύνων. Ἐπόμενον εἶναι εἰς τοιαύτας ἐκθέσεις (ἄχι πάντοτε) νὰ γίνεταί λόγος περὶ τῶν ζητημάτων τῆς ἐκκλησίας, τοῦ λατινικοῦ, τοῦ οὐνιτικοῦ, τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, τῶν μοναστηρίων, τῶν σχέσεων πρὸς τὴν Ρώμην ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Κων)λιν, τῶν ἡθῶν καὶ τῆς ἀπαιδεύσεως τοῦ κλήρου, ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ ἀναφερομένου (*prima Veneziani e poi Cristiani*). Αἱ γνώσεις μας περὶ ὄλων τῶν συναφῶν ζητημάτων θὰ πολλαπλασιασθοῦν ἂν ποτε δημοσιευθοῦν πάντα τὰ ἐν λόγῳ κείμενα τῶν ἐκθέσεων αὐτούσια.

4. Εἰς μίαν πρώτην προσπάθειαν ἐπιθυμῶ σήμερον νὰ δώσω τινὰς τῶν πληροφοριῶν τούτων ἐκ τῶν ἐν λόγῳ *relazioni* καὶ συναφῶς νὰ ἔξετάσω τὸ ζήτημα τῆς χειροτονίας τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν ἔξω τῆς Νήσου, παραθέτων μίαν πρώτην συλλογὴν πληροφοριῶν.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι τοὺς μὲν ἐπισκόπους χειροτονοῦν τρεῖς (δύο τοῦλάχιστον) ἐπίσκοποι, τοὺς δὲ ἱερεῖς καὶ διακόνους ἐπίσκοπος· τοὺς μοναχοὺς καὶ μοναχάς, ἀναγνώστας καὶ ὑποδιακόνους χειροθετοῦν ἡγούμενοι ἢ ἱερομόναχοι. Τὰ ἐγκαίνια ναῶν ἐνεργοῦν ἐπίσκοποι, ἀλλὰ κατὰ πατριαρχικὴν «ἐκδοσιν» δύνανται νὰ τελέσουν ἐγκαίνια καὶ ἐπιτετραμμένοι πρὸς τοῦτο ἔξαρχοι (πρεσβύτεροι). Ἐπομένως, μὴ ὑπάρχοντος ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξου ἀρχιερέως, τὰ μὲν ἐγκαίνια τῶν ναῶν καὶ τὰς χειροθεσίας τῶν μοναχῶν καὶ τὰ ἔργα τοῦ «πνευματικοῦ» (ἐξαγορευτοῦ, ἐξομολόγου) ἐτέλουν πρεσβύτεροι ἐξουσιοδοτημένοι πρὸς τοῦτο. Ἄλλὰ τὰς χειροτονίας τῶν τε διακόνων καὶ πρεσβυτέρων (ἐγγάμων - παπάδων καὶ ἀγάμων - ἱερομονάχων) ἔπρεπε νὰ ἐνεργῇ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος ἔξω τῆς Νήσου, εἴτε ἐντὸς τῶν ἐνετικῶν κτήσεις, εἴτε ἐντὸς τῆς περιφερείας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ ταῦτα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας διαμένων. Οὕτως ἔχομεν χειροτονίας ἐν Κνωθῆροις⁹, Μεθώνη, Κορώνη, Μονεμβασία, Ζακύνθῳ, Κεφαλληνίᾳ, Καρπάθῳ, Μικρασίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Λαὸς ὅμως ὡς ὁ Κρητικὸς, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ παραβῇ τὰ περιοριστικὰ θεσπίσματα τῆς πολιτείας.

⁹) Κατ' ἐξαιρέσειν εἰς τὰ Κύθηρα, διότι ἡ νῆσος διοικητικῶς ὑπῆγετο εἰς τὴν Κρήτην (πρβλ. Θεοτόκη, Μν. Κρητ. Ἰστορ. I, 1933, σ. 159.—Ξηροῦχακη, Ἡ Βενετοκρατορευμένη Ἀνατολή, 1934, σ. 171), ἐπομένως ἴσχυε καὶ δι' αὐτὴν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐκεῖ ἐγκαταστάσεως Ἑλλήνων ὀρθοδόξου ἐπισκόπου. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν περιπέτειαν Μαξίμου τοῦ Μαργουίνου.

Οὕτω πολλάκις ἐγκαθίστανται ἐντὸς τῆς Νήσου εἴτε ὡς περαστικοὶ καὶ ἐπισκέπται, εἴτε ὡς σχολάζοντες (παρητημένοι τῶν ἐπισκοπῶν των, πλὴν ἔχοντες ἐνεργὸν τὴν ἱερωσύνην) ἐπίσκοποι οἱ ὅποιοι προβαίνουν εἰς ἀθροῖας χειροτονίας. Οὗτοι παρίστανται ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ὡς οἰκονομικῶς ἐκμεταλλεύμενοι τὸ πρᾶγμα, πλὴν παρεῖχον ἐξυπηρέτησιν εἰς τὸν ὀρθόδοξον πληθυσμὸν καὶ ἐτύγχανον προστασίας ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχοντολογίου πρὸς τὸ ὅποιον δὲν ἠδύνατο πάντοτε μετὰ τῆς αὐτῆς εὐχερείας (διαμέρισμα Χανίων π. χ.) ν' ἀντιτάσσεται ἡ ἐνετική διοίκησις⁹.

Μία τοιαύτη ὑπόθεσις φαίνεται ἀπλῆ, ὅμως γεννᾷ διάφορα ἐρωτήματα.

α') Πότε τὸ πρῶτον ἐπεβλήθη ἡ χειροτονία τῶν Κρητῶν ἱερωμένων ἔξω τῆς Νήσου καὶ ποῖαι αἱ προϋποθέσεις αὐτῆς.

Εἶναι φυσικὸν ὅτι ὑπαρχόντων ἔτι κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Νήσου (1204 - 1220 ἴσως) ὀρθοδόξων τινῶν ἀρχιερέων, αἱ χειροτονίαι δὲν ἐγένοντο ἔξω τῆς Κρήτης. Ὁμοίως περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος, ἐφ' ὅσον ἐλειτούργησεν ἡ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Ἄλεξιου Καλλιέργου ἰδρυθεῖσα ὀρθόδοξος «ἐπισκοπὴ Καλλιεργηπόλεως» εἰς τὸ Μυλοπόταμον, ὅτι εὐκολώτερον ἦτο νὰ χειροτονῶνται ἐκεῖ οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς παρὰ εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ ἀλλαχοῦ. Ὁμοίως ἐφ' ὅσον διέμειναν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἰδ' αἰῶνος οἱ ἀρχιεπίσκοποι Μακάριος καὶ δὴ ὁ Κρήτης Ἄνθιμος ὁ ὁμολογητής, θὰ ἐγένοντο ὑπ' αὐτῶν χειροτονίαι, καθὼς καὶ ὑπὸ Γαβριὴλ Σεβήρου (τέλος 15' αἰ.). Ἀπίθανον νὰ ἦτο ὀρθόδοξος καὶ νὰ ἐχειροτόνει ὀρθοδόξους ὁ Κισάμου Γεράσιμος Παλαιόκαπας (τέλος 15' αἰ.)¹⁰. Τὰς ἄλλας μαρτυρίας θὰ ἴδωμεν.

β) Ποῖος ἐχειροτόνει τοὺς οὐνίτας (rito greco). Περὶ τούτου οὐδὲν σαφὲς γνωρίζω, ἀλλ' ὑποθέτω ὅτι τοὺς μὲν μεταστραφέντας μετὰ τὴν χειροτονίαν καὶ ἀναγνωρίσαντας τὸ πρωτεῖον, εἶχον ἤδη χειροτονήσει κανονικῶς ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς. Τοὺς ἄλλους δὲ τοὺς ἐξ ἀρχῆς χειροτονουμένους οὐνίτας θὰ ἐχειροτόνουν λατῖνοι ἀρχιερεῖς.

γ) Πῶς ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐδέχοντο πρὸς χειροτονίαν καὶ ἐχειροτόνουν ὑποψηφίους ἱερεῖς ἔχοντας ἤδη γραπτῶς πρὸ τῶν ἐνετικῶν

⁹) Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (19 Φεβρουαρίου 1509), ἐπειδὴ οἱ ῥέκτωρες παρεχώρουν ἀδείας, ὅπως αἱ χειροτονίαι τελῶνται ὑπὸ τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἀρχιερέων, ἀπαγορεύεται τοῦτο εἰς αὐτοὺς καὶ διατάσσεται ἡ τήρησις τῶν ἀποφαιθέντων τὴν 14 Νοεμβρίου 1454. L a m a n s k y, σ. 058 - 060.

¹⁰) Περὶ τῆς προσωπικότητος αὐτῆς σκέπτομαι νὰ διαλάβω, διότι πάντα τὰ κατὰ τὸν Ἰωσαφάτ, Γεράσιμον. Γεώργιον ἢ Ἰωάννην Παλαιόκαπαν ἢ Παλαιόκαπαν τοῦτον εἶναι ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένα!

ἀρχῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων ἐν Κρήτῃ ἀναγνωρίζει τὴν «ἐνωσιν» τῆς Φλωρεντίας. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εἰμὴ ὡς κατὰστασις ἀνάγκης. Οἱ Ἑνετοὶ ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ὑπόσχεσιν πίστεως πρὸς τὴν πολιτείαν. Οἱ Λατῖνοι διὰ τοῦ τρόπου τούτου εἰσέπραττον δικαιώματα ἀπὸ πάντα ὑποψήφιον (καγκελαρία ἀρχιεπισκοπῆς Χάνδακος). Οἱ ὀρθόδοξοι ἐγνώριζον ὅτι ἡ ὑπόσχεσις ἐδόθη ἀναγκαστικῶς καὶ παρὰ τὴν συνφίδησιν.

δ') Πῶς ἐλύοντο οἱ γάμοι, πῶς παρείχετο ἡ ἄφρσις (ἡ λύσις δι' ἀρχιερατικῆς εὐχῆς μόνον) καὶ δὴ ἐπὶ τεθνεώτων. Πρὸς τοῦτο ἐξουσιοδοτοῦντο κατ' ἀρχὰς οἱ ὀρθόδοξοι πρωτοπαπᾶδες (διὰ τὰς πόλεις) καὶ οἱ πνευματικοί. Οἱ τελευταῖοι εἶχον τὴν σχετικὴν ἐξουσιοδότησιν ἀπὸ κανονικὴν ὀρθόδοξον ἀρχὴν (πατριαρχεῖον, ἀρχιερέα). Πάντως οἱ ἀποστελλόμενοι πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι, παρὰ τὰς ἐναντίον των ἀπαγορεύσεις τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν¹¹.

δ. Ποία ὑπῆρξεν ἡ ὑποδοχὴ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ἀποφασισθείσης ἐνώσεως ὑπὸ τῶν Κρητῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναπτύξω καὶ πάλιν ὅ κατὰ τὴν σύνοδον παρῶν ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Φαντῖνος Βαλαρέσσος ἐστάλη μὲ εἰδικὴν ἐντολὴν καὶ χρήματα διὰ νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς εὐδοξίας τοῦ σκοποῦ. Αἱ ὁδηγίαι τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἦτο ὅτι διετηρεῖτο τὸ τυπικὸν τῆς λειτουργίας καὶ τὸ κείμενον τῆς ὁμολογίας πίστεως ἐκάστου, εἰς τὴν γλῶσσαν του, ἀναλλοίωτον. Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες, λαβόντες ἤδη καὶ σχετικὴν ἐγκύκλιον τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους Β', ἔπρεπε νὰ μνημονεύουν τὸν πάπαν, οἱ πρωτοπαπᾶδες δὲ ν' ἀναγινώσκουν τὴν πρᾶξιν τῆς ἐνώσεως δις μὲν τοῦ ἔτους ἐπισήμως εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἀπαξ δὲ τοῦ μηνὸς μεθ' ὅλων τῶν ἱερῶν εἰς τοὺς ναοὺς των¹².

Παρὰ τὴν πειθῶ καὶ τὰ χρήματα τοῦ ἀξιολόγου ἐκείνου ἀρχιεπισκόπου, ἐλάχιστοι μόνον ἱερεῖς ὀρθόδοξοι μετεστράφησαν ἀκολουθήσαντες τὰ γενόμενα ἐν Φλωρεντίᾳ, οἱ δ' ἄλλοι ἠκολούθησαν τὸν Μάρκον Εὐγενικόν, δι' ἐγκυκλίου εἰδοποιήσαντα κατὰ τῆς ἐνώσεως τὰς Νήσους. Ἦσαν δ' ὀνομαστικῶς οὗτοι δώδεκα Ἡσαΐας Ἱερομόναχος, Ἰωάννης Πλουσιαθηνός, Ἰωάννης Ρώσσος, Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, Νικόλαος Καναδάτος, Νικόλαος Πλουσιαθηνός, Νικόλαος Μαυρομάτης, Γεώργιος Χρυσολωρᾶς, Μάρκος Ἐπιφάνιος, Μανουὴλ Συναδινός καὶ Γεώργιος Βισούλας, οἱ ὅποιοι — μὴ ἀκολουθούμενοι προφανῶς ὑπὸ πιστῶν καὶ μὴ ἔχοντες ἔξ ἱεροπραξιῶν εἰσοδήματα — ἐχρειάσθη νὰ

¹¹) Νεόφυτος ἔξαρχος, καθιερωῶν ναοὺς (1461) ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον δημοσιευθὲν ὑπὸ L a m a n s k y, σ. 048.

¹²) Τὸ ἔγγραφον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. H o f m a n n, O C P X, 1944, σ. 96.

συντηρηθοῦν δι' ἐπιβολῆς εἰσφορᾶς 40 χρυσῶν δουκάτων εἰς βάρος τῶν μετοχιῶν τοῦ Σινᾶ ἐν Κρήτῃ¹³.

Τότε ὁ Βησσαρίων (27 Μαΐου 1463) ἐσοφίσθη νὰ ἀφήσῃ κληροδότημα (τὰ ἔσοδα τῶν κτημάτων του !) διὰ νὰ ἰδρυθῇ ἐν Κρήτῃ κολέγιον ὅπου νὰ σπουδάζουν οὐνῖται, ἔξ ὧν νὰ λαμβάνονται οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλτοι¹⁴. Οὕτω ὁ καρδινάλιος ἐνόμιζεν ὅτι ἐδέσμευσε τὴν Ἐκκλησίαν Κρήτης εἰς τὴν οὐνίαν. Ἄλλ' ἡ μοῖρα τὸν ἐξεδικήθη, διότι μόνον ἄτομα χαμηλῆς στάθμης, ἀγράμματοι καὶ ἀνήθικοι κληρικοὶ (τινὲς ἀλειούργητοι, εἰς ἐπαγγελλόμενος τὸν βαρελᾶν, δῖγαμοι, μοιχοὶ κλπ.) κατήντησαν νὰ ἐπωφελῶνται τῆς ὑποτροφίας τοῦ Κολλεγίου Βησσαρίωνος, ἄχρηστοι καὶ διὰ τὴν Ρώμην καὶ διὰ τὴν Κρήτην¹⁵.

Εἰς ἄλλος τρόπος προσελκύσεως τῶν Κρητῶν εἰς τὸν λατινισμὸν ἦτο ἡ ὑπ' αὐτῶν ἀκρόασις τῆς λατινικῆς λειτουργίας εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο εἶχεν ἀποτέλεσμα¹⁶.

6. Ἄλλο θέμα, συναφὲς πρὸς τὸ ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐξεταζόμενον, εἶναι τὸ τῆς μορφώσεως τῶν ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξων κληρικῶν 1204 - 1669. Αἱ ἐκθέσεις τῶν ἐνετῶν ἀρχόντων ὑπῆρξαν τόσον δυσμενεῖς καὶ ἐλήφθησαν τόσον κατὰ γράμμα ἀπὸ προγενεστέρους μελετητᾶς, ὥστε νὰ δοθῇ ζοφερὰ εἰκὼν τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ ἀπόψεως ἐκκλησιαστικῆς. Εἶναι περιττὸν νὰ εἴπω ἐδῶ, ὅτι καὶ ἂν ἦτο ἡ κατάστασις οἷα ἀκριβῶς περιγράφεται εἰς τὰς ἐκθέσεις, ἠπαίτιοι θὰ ἦσαν οἱ κατακτιηταὶ καὶ διώκται, οἱ ἀποκόψαντες τὴν Κρήτην ἀπὸ τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Πλὴν διὰ δύο περιόδους τοὐλάχιστον, τὴν μεταξὺ 1350 - 1410 καὶ 1560 - 1620 ἡ κατάστασις εἶναι ὅλως διάφορος ἀπὸ ὅ,τι παρίσταται. Ἀπὸ τοῦ Ἀνθίμου Κρήτης μέχρι τοῦ Νείλου Δαμιλᾶ (ἐποχὴ δράσεως Ἰωσήφ Βουρεννίου ἐν Κρήτῃ 1381 - 1401;) εἶναι τόσοι οἱ λόγιοι ἱερωμένοι ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν μετὰ περιφρονήσεως γενικῶς περὶ πάντων τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν. Ὡς πρὸς τὴν δευτέραν περίοδον, μὲ τὴν ὁποίαν συμπίπτει καὶ ἡ συγγραφὴ τῶν *Relazioni* τῶν Ἐνετῶν ἀξιωματούχων, ἀρκοῦν αἱ ἀλληλογραφίαι Ἰππολύτου Χίου, Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως καὶ δὴ μόνον τὸ ἐπι-

¹³) Αὐτόθι σσ. 97 - 98.

¹⁴) Αὐτόθι. Πρβλ. πρόσθεν σημ. 3.

¹⁵) Ζηροσάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, Ἀθ. 1933, σσ. 74 - 75 (*Relazione* D. Barbarigo 1567).

¹⁶) Σχετικὸν ἔγγραφο τοῦ πάπα Καλλίστου Γ' πρὸς τὸν Simone de Candia ἱεροεξεταστὴν τοῦ 1452, ἐδημοσίευσεν ὁ G. Hofmann, *Misc. G. Mercati* III, 1946, σ. 213.

στολόριον τοῦ κλεινοῦ Μαξίμου Μαργουνίου, διὰ νὰ δεῖξουν μὲ πόσους λογίους ἄνδρας, ἡγουμένους, μοναχοὺς, παπᾶδες εἶχον σχέσεις αἱ τέσσαρες ὡς ἄνω προσωπικότητες, ποῖα ζητήματα τοὺς ἀπασχόλουν, εἰς ποῖαν λογίαν γλῶσσαν ἔγραφον, ποίους κώδικας ἀντέγραφον, πῶς ἔθεολόγουν, ποίας τέλος θύραθεν παιδείας ἐτύγγανον. Καὶ θὰ ἦτο περίεργον (χωρὶς ν' ἀρνηθῶμεν ὅτι καὶ μεταξὺ τῶν πρωτοπαπάδων, πρωτοψαλτῶν, τῶν οὐνιτῶν Κρητῶν ἱερέων καὶ τῶν λατίνων τὸ δόγμα Κρητῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπῆρξαν πεπαιδευμένοι ἄνδρες) νὰ μάθωμεν ποῖα ἄλλη ἑλληνικὴ ἐπαρχία ὑπόδουλος εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἢ τοὺς Τούρκους ἐπαρουσίασε τόσους συγκεντρωμένους λογίους εἰς τόσον μικρὸν χρονικὸν διάστημα. Ἄλλὰ τὸ θέμα θὰ ἤξιζεν ἰδιαίτερως νὰ ἀπασχολῆσθαι μελετητὴν τινα¹⁷.

7. Συναφὲς ἀκόμη εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῶν κληρῶν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἐν Κρήτῃ, ἢ ὁποῖα ὑπῆρξεν ἀνάλογος τῆς κοινωνικῆς τοιαύτης, ὀφειλουμένης εἰς τὴν δουλείαν, τὴν ἀπαιδευσίαν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν συγκέντρωσιν ξένων στρατευμάτων εἰς τὰς πόλεις, αἰτίων διαφθορᾶς.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ σχετικαὶ αἰτιάσεις δὲν προέρχονται μόνον ἀπὸ τοὺς γράψαντας τὰς Relazioni Ἐνετοὺς ἄρχοντας, ἀφοῦ περὶ τὸ 1400 ὁ Ἰωσήφ Βρυνένιος κατηγοροῦσε τοὺς Κρητὰς ἱερεῖς (τινὰς ἐξ αὐτῶν) ὡς πωλοῦντας τὰ μυστήρια — κατ' ἔθος γενικὸν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν —, τινὰς δὲ τῶν ἱερομονάχων ὡς συντηροῦντας παλλακὰς καὶ ἀνέδην συνοικοῦντας (φανερῶς δηλ.) μετὰ γυναικῶν. Ἐπροκάλεσε δὲ πιθανώτατα καὶ πατριαρχικὴν ἐγκύκλιον ἐπὶ τοῦ θέματος¹⁸. Ἡ ἔρις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ λατινίσουν οἱ κατηγορηθέντες, διότι ἔτυχον ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν συγγνώμης τὴν ὁποῖαν δὲν παρεχώρει, ἄνευ προηγουμένης ἄρσεως τοῦ ἁμαρτήματος, ἢ Κων)λις διὰ τοῦ αὐστηροτάτου τούτου ἐξάρχου της.

Πλὴν τὸ θέμα τῶν συνεισάκτων ἦτο παλαιὸν τόσον, ὥστε νὰ ἀναγκάσῃ πρὸ χιλίων ἐτῶν τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον νὰ γράψῃ εἰδικὸν κατ' αὐτῶν λόγον, καὶ διειρηθῆ τὸ κακὸν ἔθος καὶ μετὰ τὸν Βρυνένιον, ὥστε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος ὁ Πηγᾶς νὰ νουθετῇ διακόσια ἔτη μετὰ ταῦτα τοὺς Κρητὰς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου¹⁹.

¹⁷) Ὄνόματα ἐκδοτῶν - διορθωτῶν οἷα τοῦ Ζαχ. Καλλέργη καὶ Ἀλοΐσιου Γρυδενίου, σοφῶν ἀνδρῶν οἷοι ὁ Φρ. Σκοῦφος, ὁ Γεράσιμος Βλάχος, πολλῶν ὑμνογράφων, κωδικογράφων, λογίων πρωτοπαπάδων κ.ἄ. θὰ μετέβαλλον ἄρδην τὴν γενικὴν εἰκόνα. Ὡς πρὸς τὸν κληρὸν τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, οὗτος καὶ σήμερον εἰς τὰς περισσότερας ἑλληνικὰς ἐπαρχίας εἶναι ὀλιγογράμματος.

¹⁸) Πρβλ. ὅσα ἔγραψα ἐσχάτως ἐν ΕΕΒΣ ΚΘ', 1959, σσ. 1 - 12.

¹⁹) Πρβλ. Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σσ. 270 - 271.

Ἡ ἔξουσία τῶν πρωτοπαπάδων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχε τὰ ἀποτελέσματα τὰ ὅποια θὰ εἶχεν ἡ τυχὸν ἐγκατάστασις ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι θὰ συνεκράτουσαν τὸν ὑπ' αὐτοὺς κληρὸν. Ἡ δὲ Ἑνετική πολιτεία δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς λατίνους ἀρχιερεῖς Κρήτης ν' ἀσκοῦν πειθυρχικὴν ἔξουσίαν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων, θεωροῦσα νομικῶς ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς οὗτοι τόσον μόνον ἠδύναντο ὅσῃν ἔξουσιοδότησιν ἐλάμβανον ἀπὸ τῶν κρατικῶν ἀρχῶν, τῆς Ρώμης (Ἱερά Ἐξέτασις κλπ.) μὴ δυναμένης νὰ ἐπέμβῃ ἐν προκειμένῳ. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι θὰ ἐγενᾶτο ποιά τις ἀσυδοσία, ἀνάλογος δὲ πρὸς τὴν ἠθικὴν χαλάρωσιν, ἀναμφισβήτητον, τοῦ συγχρόνου λατινικοῦ κλήρου²⁰.

Τὸ 1397, γράφων ὁ Ἰωσήφ ὁ Βρυέννιος πρὸς τὸν μεθ' οὗ διεφέρετο Μάξιμον Χρυσοβέργην φιλοπαπικόν, συζητῶν δὲ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ὅτι ἡ ὑποταγὴ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων εἰς τὸν πάπαν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα «παντὸς τοῦ ἔθνους δυσημερίαν καὶ δυσπραγίαν», ἔλεγεν: «Καὶ ἐν οἷς βίον καθαρότης θεωρεῖται καὶ πολιτείας ἀκριβεία, ἡ καθ' ἡμᾶς (τοὺς ὀρθοδόξους) μερὶς ὑπεριερεῖσα φαίνεται πολλῶ τῆς ὑμετέρας (λατινικῆς) μερίδος. Καὶ σωφροσύνην γὰρ καὶ ἐγκράτειαν, ταπεινωσίαν τε καὶ ἀγρυπνίαν, καὶ νῶν εὐκοσμίαν ἱερῶν, καὶ εὐταξίαν ἐν ταῖς θείαις καὶ ἱεροῖς τελεταῖς, σεμνότητά τε ἱερῶν, καὶ ἀρχιερέων ἀγιοπρεπῆ κατάστασιν· καὶ οὐχ ὅσῃν ἐχοῦν, ἀλλ' οὖν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ πλείω ἢ ἐν τοῖς ἀκριβοσάμενος ἢ τῇ ἢ προσεχώρησας (ὁ Μάξιμος λατινικῆ). Ἄπας γὰρ νόμος καὶ θεσμὸς ἱερὸς, ὁ ἐγκράτειαν καὶ σωφροσύνην εἰσηγούμενος, ἠπρόακησε παρ' ὑμῖν καὶ τελείως ἠθέεται· καὶ πλήρης ἀκολασίας ὁ βίος ὑμῖν καὶ ἀκαθαρσίας πάσης· οὐχὶ τῷ κοινῷ λαῷ μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς μονάζουσι· καὶ οὐχ ὅπως τοῖς μονάζουσιν ἀλλὰ καὶ τοῖς τῷ κλήρῳ κατελεγεμένοις· εἴτε διάκονοι ὧσιν εἴτε πρεσβύτεροι, καὶ μὴν καὶ οἱ τὸν τῆς προεδρείας βαθμὸν εἰληχότες (= ἐπίσκοποι), οὓς ἔδει καὶ τῶν ἐκ τοῦ λαοῦ τοὺς ἀναξίους εἰργεῖν δαπέδον τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τοὺς θεῖους θεσμούς. Οἱ δὲ καὶ πορνείαις καὶ μοιχείαις ἐγκυλινδούμενοι, τῷ θεῷ αὐθωρὸν προσίασι θυσιαστηρίῳ καὶ τὸ μέγα φεῦ καὶ φορικτὸν Χριστοῦ σῶμα καὶ μεταχειρίζονται καὶ ἐσθίουσιν· ἀλλ' ἔως πότε παρεξετάζομαι τὰ ἀσύγκριτα;»²¹

²⁰) Ὁ δοῦκας Κρήτης Daniele Barbarigo ἐχαρακτήρισε μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τοὺς 16 οὐνίτας κληρικοὺς τοῦ Κολλεγίου Βησσαρίωνος (1567) πολλοὶ τῶν ὁποίων ἦσαν δίγαμοι, μοιχοί, συνέζων μὲ παλλακίδας ἢ οὐδὲν θρησκευτικὸν λειτούργημα ἐτέλουν πλέον, ἐν μέσῳ Χάνδακι! Πρβλ. Ἁ. Ξηροσυχᾶκη, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάνιο, ἐν Ἀθήναις 1933, σσ. 74 - 75, 98.

²¹) Τῷ ἀπὸ Γραικῶν Ἰταλῷ, ἀδελφῷ Μαξίμῳ τῆς τάξεως τῶν κηρῶν, ἐδημοσιεύθη ἐν: Ἰωσήφ Βρυεννίου τὰ Παραλειπόμενα, τόμος Γ', ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας 1784, σσ. (148 - 155) 154 - 5.

Β'

ΑΙ ΕΚ ΤΩΝ RELAZIONI EIDΗΣΕΙΣ

1. Giacomo Foscarini (1577)²².

Εἰς τὴν πρώτην ταύτην ἔκθεσιν ὁ Foscarini εὗρίσκει φανατικωτέρους τοὺς ὀρθοδόξους τοῦ διαμερίσματος Χανίων, ὅπου εἶχον ἐγκατασταθῆ ἄποικοι Πελοποννήσιοι. Ὁ κληρὸς εἶναι ἀμαθὴς ἀλλὰ σεβαστὸς ἀπὸ τὸν πληθυσμόν. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ τεθοῦν ἐπὶ κεφαλῆς του ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι Κύπριοι! πιστοὶ εἰς τὴν Ἑνετίαν. Οἱ ἔξαρχοι οἱ ἀποστελλόμενοι ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου κάνουν μεγάλην ζημίαν, χωρὶς νὰ πταίῃ ὁ πατριάρχης, συνάζουν ἐλεημοσύνας καὶ δημιουργοῦν σκάνδαλα.

Οἱ πρόγονοίμῃς ἐγνώριζον τὴν ποιότητα τῶν παπάδων, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ ὑποκινηταὶ τῶν ἐξεγέρσεων κατὰ τῆς Ἑνετίας, διὸ καὶ ἀπεφάσισαν νὰ περιορίσουν τὸν ἀριθμὸν των καὶ ἐπὶ πλέον διὰ νὰ χειροτονηθοῦν τοὺς ὑπεχρέωναν νὰ ἔλθουν πρῶτον πρὸς ἐξέτασιν εἰς Ἑνετίαν καὶ εἶτα ἐπέτρεψαν νὰ μεταβαίνουν εἰς Ζάκυνθον, ἀλλὰ προηγουμένως ἐξητάζοντο ὑπὸ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης ἢ τοῦ βικαρίου του, παρισταμένου καὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος καὶ κατόπιν ἀδείας τοῦ Δούκα Κρήτης. Πλὴν οὐδεμία διαταγὴ ἐτηρήθη ποτέ, (*nessuna cosa però osservasi!*).

Οἱ ἐπωφεληθέντες τοῦ κληροδοτήματος Βησσαρίωνος 16 οὖνῖται ἱερεῖς λαμβάνουν 300 δουκάτα ἑτησίως, χάριν τῶν ὁποίων εἶναι καθολικοί, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τί ἐστὶ καθολικὴ πίστις!

2. Giulio de Garzoni (1584)²³.

Ὁ ἐν λόγῳ Ἑνετὸς sindaco κατενόησε τὸ πρόβλημα καὶ προέβη εἰς πρότασιν ὅπως, παρὰ τὰ μέχρις αὐτοῦ ἰσχύοντα, ἡ Ἑνετία ἐπιτρέψῃ τὴν ἐκλογὴν ὀρθοδόξου ἀρχιερέως καὶ τὴν ἐγκατάστασίν του ἐν Κρήτῃ. Ἀφοῦ περιέγραψε τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, ἐπάγεται: «*Ἐγὼ θὰ ὑπομνήσω τὸ ἰδιάζον καὶ συμφέρον φάρμακον, κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, ἀλλὰ τοῦτο θὰ φανῆ εἰς τινὰς παράδοξον, ἀλλ' ἐὰν ἐκτιμήσουν ὅλους τοὺς παράγοντας βαθέως*

²²) L a m a n s k y, σσ. 635 - 636 (περιληπτικῶς).

²³) Relazione del chiarissimo signor Giulio de Garzoni del sindacato de Levante nel 1584, ἐν Ἄγαθ. Ξηροουχάκη, Ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολὴ Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθήνησι 1934, σσ. 229 - 290, ἐν σσ. 246 - 247. Μετάφρασις ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ξηροουχάκη, Ἑκκλ. Φάρος ΛΕ', 1936, σσ. 238 - 239, 364.

καὶ ὄχι ἐπιφανειακῶς, θὰ εἶναι ὑγιὲς τὸ φάρμακον καὶ καλὴ ἡ ἔκβασις. Οὐδέμια συμφιλίωσις εἶναι δυνατὴ ἐὰν δὲν δώσωμεν εἰς τοὺς Ἑλληνας προϋστάμενον ἐκ τοῦ ἰδίου των δόγματος καὶ ἐγὼ νομίζω ὅτι οὗτος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπίσκοπος. Πρῶγμα ὅπερ θ' ἀπετέλει διὰ τὸν λαὸν μεγίστην ἱκανοποίησιν, καὶ ἐὰν ἡ ἐπισκοπὴ ἀνείθιτο εἰς πρόσωπον ὑποτεταγμένον καὶ ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὴν Γαληνότητά Σας (τὸν δούκα τῆς Ἑνετίας), θὰ ἐπίσειον ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀρθῇ κάθε ὑποψία κακῆς ἐκβάσεως. Οὔτε θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἔχετε τὴν συγκατάθεσιν τοῦ (ὀρθοδόξου) Πατριάρχου Κων)λεως διὰ τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον θὰ ἱκανοποιεῖ τὴν Γαληνότητά Σας»²⁴.

3. Giacomo Foscari, 1588²⁵.

Ἡ ἔκθεσις αὕτη δὲν ἔχει συστηματικῶς δημοσιευθῆ, εἶναι δὲ γνωστὰ τμήματά της μόνον εἰς τὸ πρωτότυπον (ἢ ἐξ ἀντιγράφων) ἢ εἰς μεταφράσιν. Ὁ Foscari δὲν ὀμιλεῖ μόνον περὶ τῆς μεταξὺ 1575 καὶ 1588 καταστάσεως ἀλλ' ἀνατρέπει ἱστορικῶς εἰς προηγουμένας ἀποφάσεις καὶ ἔγγραφα, ὧν μνημονεύει. Συνιστῶ τὸ μὲν τὴν ταχεῖαν κριτικὴν ἐκδοσιν τῆς ἐκθέσεως, τὸ δὲ τὴν ἀναζήτησιν καὶ δημοσίευσιν τῶν ἐν αὐτῇ ἐγγράφων καὶ τὴν σχολίασιν ἀμφοτέρων, καὶ δὴ τῶν ἀναγομένων εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐγκαταστάσεως ἱεράς ὀρθοδόξου συνόδου ἐν Κρήτῃ. Ἐν τῷ μεταξὺ παρέχω ἀποσπάσματα, χρησιμοποιῶν τὴν μετάφρασιν τοῦ ἀειμν. ἐπισκόπου Ξηρουχάκη.

Τὸ τμήμα ποὺ μᾶς ἀφορᾷ ἐγράφη ἐξ ἀφορμῆς ἐνεργειῶν τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου πρὸς τὴν Γαληνοτάτην, ζητοῦντος ὅπως τῷ ἐπιτρέψῃ νὰ ἐπισκέπτεται τὴν Κρήτην. Ὁ Foscari ἀντιτίθεται πρὸς τὴν αἴτησιν ταύτην.

«Πρόπει νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα ἔχοντες πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν δύο σημαντικά του σημεῖα: α') ποῖαν πολιτικὴν σκοπιμότητα περικλείει καὶ β') ποῖα θρησκευτικὴ ἀνάγκη τῶν Ἑλλήνων ἐπιβάλλει τοῦτο. Τὰ δύο ταῦτα σημεῖα θὰ προσπαθήσω ν' ἀναπτύξω καὶ θ' ἀποδείξω πῶς ἐνόουν οἱ πρόγονοί μας τὸ ζήτημα τοῦτο, μὴ ἐπιτρέψαντες ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Κρήτης μέχρι σήμερον, δηλαδή 384 ἔτη, εἰς ἐπισκόπους ἑλληνικοῦ δόγματος νὰ κατοικήσουν εἰς Κρήτην, οὔτε κἂν νὰ τὴν ἐπισκεφθοῦν. Οὔτε δὲ καὶ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ συνετοὶ ἐκείνοι πρόγονοί μας ἐσκέφθησαν ὅτι ἀφοῦ ὁ λαὸς τῆς νήσου εἶναι χριστιανικὸς ἔπρεπε νὰ ἔχη καὶ τοὺς ἰδίους αὐτοῦ ἐπισκόπους (ὀρθοδό-

²⁴) Παραφράζω ἑλευθέρως ὡς καὶ περαιτέρω πρᾶττω συχνά.

²⁵) Ἄ γ. Ξηρουχάκη, Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΕΦ ΔΕ' 1936.

ξους) ἢ ὅτι ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν ἐπισκόπων τούτων ἀνεγνώρισε τὰς πλάνας του ὁ σχισματικὸς οὗτος λαὸς καὶ ὑπετάγη εἰς τὴν ἁγίαν Καθολικὴν θρησκείαν καὶ τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Τοῦναντίον μάλιστα, ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Νήσου οἱ συνετοὶ ἐκεῖνοι πρόγονοὶ μας ἔνεκεν σπουδαίων πολιτικῶν λόγων τοὺς ὁποίους θ' ἀναφέρω, ὄχι μόνον δὲν ἐπέτρεψαν εἰς ἐπισκόπους ἑλληνικοῦ δόγματος νὰ κατέλθουν εἰς Κρήτην καὶ παραμείνουν εἰς αὐτήν, ἀλλ' ἔδειξαν τόσην δυσπιστίαν καὶ εἰς τοὺς ἄπλοῦς παπᾶδες καὶ ἔλαβον τόσον αὐστηρὰ μέτρα διὰ τὴν χειροτονίαν αὐτῶν, εἰς δὲ τοὺς ἐκ Κρήτης τυχόν διερχομένους ἐδίδετο ἄδεια ὀλιγομέρου μόνον παραμονῆς. Ὅταν δὲ οἱ Ἕλληνες παπᾶδες ἀπεδείχθησαν πρωταίτιοι ἐπαναστάσεων, ἐλήφθησαν κατ' αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τόσον αὐστηρὰ μέτρα. Οὕτω τὸ 1454 ἐλήφθη ἀπόφασις νὰ μὴ χειροτονηθῇ οὐδεὶς νέος παπᾶς ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον πενταετίαν, νὰ ὑπάρχη δὲ ἀνὰ εἷς μόνον παπᾶς εἰς κάθε συνοικισμὸν (casal)· μετὰ παρέλευσιν δὲ τῆς πενταετίας, ὁ θέλων νὰ χειροτονηθῇ παπᾶς ἔπρεπε νὰ μεταβαίῃ εἰς Βενετίαν φέρων ουστατικὰς ἐπιστολάς τοῦ διοικητοῦ του, νὰ παρουσιάζεται εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, διὰ νὰ ἐξετασθῇ ἂν εἶναι ἄξιος, ὁπότε καὶ μόνον τοῦ ἐδίδετο ἡ ἄδεια χειροτονίας. Τὴν 21ην Ἰουνίου 1467 ἀπεφασίσθη ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα πρὸς μετριασμὸν τῆς αὐστηρότητος τῆς ἀνωτέρω ἀποφάσεως, ὅπως οἱ θέλοντες νὰ χειροτονηθοῦν παπᾶδες ἔπρεπε νὰ ἐξετάζωνται ἀπὸ τὸν βικάριον τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τὸν Ἕλληνα πρωτοψάλτην Πλουσιαδηνὸν καὶ ἂν εὐδοκονοῖτο *catolici* νὰ ὑποχρεοῦνται νὰ μεταβαίνουν εἰς Ἑνετίαν πρὸς ἐξέτασιν. Τὴν 24ην Αὐγούστου 1468 ἔφθασαν εἰς τοὺς διοικητὰς Κρήτης γράμματα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα πλήρη θυμοῦ, παραγγέλλοντα τὴν πιστὴν τήρησιν τοῦ διατάγματος τοῦ 1454, 15ης Νοεμβρίου, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἐθλίβειτο μεγάλως ἡ Γερούσια διὰ τὴν παρακοὴν τῶν διοικητῶν, ἔνεκα δὲ ταύτης ἐξηπλοῦντο τόσον ἐπιφύβως οἱ παπᾶδες εἰς τὴν Κρήτην, τοῦτο δ' ἀνησυχεῖ τὴν Βενετίαν.

Τὴν 19ην Μαΐου 1473 γράμματα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα διέτασσαν τοὺς διοικητὰς Κρήτης νὰ μὴ δέχωνται παπᾶδες εἰς τὴν Νῆσον παρὰ μόνον ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους Μεθώνης καὶ Κορώνης χειροτονημένους καὶ φέροντας γράμματα τοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου τῶν πόλεων τούτων²⁹.

Τὴν 13ην Αὐγούστου 1508 προκήρυξις τῆς κυβερνήσεως Κρήτης ἐπληροφόρει, ὅτι ἀπέθανον οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Κορώνης καὶ ἔπρεπε νὰ μεταβαίνουν εἰς Μονεμβασίαν οἱ θέλοντες νὰ χειροτονηθοῦν παπᾶδες, διὰ νὰ τοὺς χειροτονῇ ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ἐκεῖνης.

²⁹) ΕΦ ΔΕ', 1936, σ. 368.

Τὸ 1540, καταληφθείσης τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐστέλλοντο κατὰ τὴν ρηθεῖσαν διάταξιν οἱ παπᾶδες εἰς Κεφαλληνίαν, διὰ τὰ χειροτονῶνται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον τῆς νήσου ταύτης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγονται δύο τινά.

Πρῶτον, οἱ καθόλου τοῦτο τὸ διάστημα μέχρι σήμερον (1588) δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἐν Κρήτῃ ὀρθόδοξος Ἑλλήν ἐπίσκοπος, καὶ

Δεύτερον, οἱ τόσον ὑποπιος ἦτο ἡ πίστις τῶν παπάδων πρὸς τὴν Γαληνοτάτην, ὥστε τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα θὰ ἦτο εὐχαριστημένον νὰ μὴ ὑπάρχουν, εἰ δυνατόν (!), εἰς Κρήτην παπᾶδες ἑλληνικοῦ γένους, δι' αὐτὸ καὶ εἶχε περιορίσει τὸν ἀριθμὸν των εἰς ἓνα μόνον εἰς κάθε συνοικισμὸν (casal) καὶ ἔλαβε τὰ ἀσιστηρὰ ἐκεῖνα μέτρα, διὰ τὰ ἐμποδίσῃ τὴν χειροτονίαν νέων παπάδων.

Οὗ μόνον δὲ κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπῆρχε τοιαύτη δυοπιστία καὶ κακὴ φήμη διὰ τοὺς σκανδαλώδεις αὐτοὺς παπᾶδες, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ὅτε τὸ 1575 ὑπηρέτου ἐν Κρήτῃ, ἐζήτησαν τινὲς νὰ ἰδρυνθῇ ἐκεῖ Σύνοδος μὲ Ἑλληνας ἐπισκόπους καὶ ἓνα ἀρχιεπίσκοπον μητροπολίτην ἐξαχρωμένους ἀπὸ τὴν κυβέροννησιν, πιστοὺς δὲ καὶ ἀφωσιωμένους εἰς τὴν Γαληνοτάτην δημοκρατίαν μὲ ἐξουσίαν νὰ συγχωροῦν τὰ ἁμαρτήματα τὰ ὅποια μόνον ὁ πατριάρχης Κων)λεως ἠδύνατο νὰ συγχωρῇ, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐμποδίσουν δῆθεν τοὺς Κρητίας νὰ μεταβαίνουν εἰς Κων)λιν καὶ νὰ ἔρχονται εἰς συκνήν ἐπαφήν καὶ οἰκειότητα μὲ τὸν οἰκουμ. πατριάρχην, ἐγὼ ἀντίστην μετὰ θάρρους. Τὴν 5ην Φεβρουαρίου 1575 ἔγραψα εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα καί, μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τὰ ὅποια θὰ παραθέσω κατωτέρω, ἐδικαιολόγουν τὴν ἀρνησίν μου καὶ παρίστων τὰ μεγάλα ἐμπόδια τὰ ὅποια παρουσιάζει ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως τούτῳ εἶχε γίνει δεκτὴ ἡ αἴτησις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου, τὸ ὅποion ἔγραψε καὶ ἀνέθηκεν εἰς ἐμὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως καὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν τεσσάρων ἐκείνων Ἑλλήνων ἐπισκόπων καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἐγὼ ἐν τούτοις ἀνέβαλον τὴν ἐκτέλεσιν, ἕως οἷου γνωρίσω τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἄνω ἐκθέσεώς μου. Πράγματι δὲ τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς παρατηρήσεις μου καὶ ἠκύρωσε τὴν ἀπόφασίν του, παραδεχθὲν οἱ δὲν ἦτο φρόνιμον νὰ εἰσαγάγουν μέτρον τὸ ὅποion τόσους κινδύνους ὑπέκρυπτε διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς Κρήτης».

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐκθεσις ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου (τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ ὀρθοδόξου μητροπολίτου δηλονότι) εἰς Χανιά καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον τὸν ἀπεμάκρυνεν ὁ Garzoni ἐκεῖθεν, συνοδεύσας εἰς Ἑνετίαν. Πληροφοροῦμεθα περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ μὲν Σεβήρου νὰ ἐπανέλθῃ τοῦ δὲ Μαργουινίου νὰ ἐγκα-

τασταθῆ εἰς Κύθηρα καὶ τῆς ἀρνητικῆς στάσεως ἀπέναντί των τῆς ἐνε-
τικῆς ἀρχῆς.

4. Zuane Mocenigo, 17 Ἀπριλίου 1589²¹.

Ὅστις θέλει νὰ τεθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ, εἴτε ὡς ἱερεὺς
εἴτε ὡς ἱερομόναχος, δύναται νὰ καταβάλλῃ ἐν τσεκίνι εἰς τὸν (ὀρθόδο-
ξον) Πρωτοπαπᾶν, ἐν εἰς τὸν Πρωτοψάλτην καὶ ἐν εἰς τὸν καγκελάριον
τῆς (λατινικῆς) ἀρχιεπισκοπῆς ἢ τῆς ἐπισκοπῆς, ἀναλόγως τῆς ἐπισκο-
πικῆς περιφερείας εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγεται, διὰ νὰ ὑποστῆ τὴν ἀναγα-
καίαν ἐξέτασιν νὰ πιστοποιηθῆ ὅτι εἶναι ἄξιος διὰ τὸ ἀξίωμα τῆς ἱε-
ρωσύνης. Ἀκολούθως πληρώνει 3 ἢ 4 καὶ περισσότερα τσεκίνια εἰς τὸν
Ἑλληνα (ὀρθόδοξον) ἐπίσκοπον ὁ ὁποῖος τὸν χειροτονεῖ. Διὰ τοῦ τρό-
που τούτου αἴρεται κάθε ἐνδεχόμενον κώλυμα.

Οἱ Κρητῆς ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἐπεθύμουν νὰ χειροτονηθοῦν ἱερεῖς εἶναι
ὑποχρεωμένοι νὰ μεταβοῦν εἴτε εἰς Ζάκυνθον εἴτε εἰς Κεφαλληνίαν διὰ
νὰ χειροτονηθοῦν, μὴ ὑπάρχοντος ἐν τῇ Νήσῳ Ἑλληνος ἐπισκόπου,
συμφώνως τῇ ἐπιθυμίᾳ τῆς ἡμετέρας Γαληνότητος. Ἐκεῖ, μολοντί
λαμβάνεται ὀπωσδήποτε ὑπ' ὄψιν ἡ ἐξέτασις ἡ γενομένη ἐν Κρήτῃ πε-
ρὶ τῆς ἱκανότητος αὐτῶν, δίδεται ὁμως μεγαλυτέρα προσοχὴ εἰς τὴν ἐ-
ξέτασιν ἐὰν εἶναι κατ'ἀλληλοι διὰ τὸ ὑπόρρημα τοῦτο. Διὰ ν' ἀποφύ-
γουν τὴν ἐξέτασιν ταύτην πολλοὶ πηγαίνουν εἰς τὴν (Μικρὰν) Ἀσίαν
καὶ ἄλλους ἀπηγορευμένους τόπους, ὅπου ὀπωσδήποτε γίνονται δεκτοὶ
ὑπὸ τῶν μητροπολιτῶν ἐκεῖνων καὶ χειροτονοῦνται. Τινὲς δὲ διὰ τὴν
ἀποφυγὴν τῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν κόπων τοῦ ταξιδίου ἀναμένουν εὐ-
καιρίαν νὰ χειροτονηθοῦν ἀπὸ κάποιον ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον ἐρχόμε-
νον εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦτο (Regno di Candia), ὅπως συνέβη πρὸ ἐτῶν,
ὅτε ἐχειροτονήθη μέγας ἀριθμὸς καὶ εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὴν ὑπαι-
θρον παρὰ τινος ἐπισκόπου ἐκ Καρπάθου, ὁ ὁποῖος πρὸς τὸν σκοπὸν
τοῦτον ἦλθε κρυφίως εἰς Κρήτην, εἰσπράττων παρ' ἐκείστου διὰ τὴν
χειροτονίαν ὅσα περισσότερα ἠδύνατο. Ὁ ἐκλαμπρότατος ὁμως κύριος
Nicolò Donato, δοῦκας τότε τῆς Κρήτης, πληροφορηθεὶς τοῦτο, ἐτι-
μώρησεν ὡς ἤξιζεν ὄχι μόνον τὸν ἐπίσκοπον ἐκεῖνον, ἐκδιώξας ἐκ τοῦ
Βασιλείου (τῆς Κρήτης) καὶ ὑποχρεώσας νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ οὕτω ἀπο-
κτηθέντα χρήματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθέντας ἐπέ-
βαλεν ὅπως ὑποστοῦν ἑὴν ἐξέτασιν (censura et essamina)²².

²¹) Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας τόμος
I, Ἡράκλειον 1940, σσ. 15 - 16: Ἐκθεσις τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ τοῦ Βα-
σιλείου τῆς Κρήτης πρὸς τὸ ἐξοχώτατον Συμβούλιον.

²²) Ὁ Ν. Donato διετέλεσε δούκας Κρήτης 1582 - 1584, πρβλ Noiret,
Documents σ. 557.

5. Benedetto Moro, 25 Ἰουνίου 1602²⁹.

«Διὰ τὴν προληφθῆ παῖσα ἀφορμὴ δυναμένη νὰ καταστήσῃ χλιαρὸν τὴν ἀφοσίωσιν τῶν Ἑλλήνων (Κρητῶν ὀρθοδόξων) πρὸς τὴν Γαληνότητά σας, ὑπάρχουν δύο ἐξαιρετικῶς κατάλληλα μέτρα, ἅτινα ἤδη χρησιμοποιοῦνται ἐκεῖ (ἐν Κρήτῃ).

Τὸ ἐν εἶναι ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἔχουν ἐπίσκοπον ἢ ἀρχηγὸν Ἑλληνα ἐν τῷ Βασιλείῳ (τῆς Κρήτης), καὶ τὸ δεύτερον ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἀλλοίωσις τοῦ τελειουργικοῦ τοῦ δόγματός των (*alterare le cerimonie del loro rito*). Τὸ πρῶτον ἀνεγνωρίσθη καὶ καθιερώθη ἀπὸ τοὺς σοφωτάτους προγόνους μας, οἱ ὅποιοι ἔνεκεν τούτου ἀπηγόρευσαν διὰ πολλῶν διατάξεων τὴν ἐν τῷ Βασιλείῳ διαμονὴν Ἑλλήνων (ὀρθοδόξων) ἐπισκόπων. Σοφωτάτη πράγματι ἀπαγόρευσις, τηρηθεῖσα πάντοτε. Ἐγένετο ὁμως κατάχρησις, ἀκυρώνουσα σχεδὸν τὴν ἐν λόγῳ ἀπαγόρευσιν. Δηλαδή, Ἑλληνὲς τινες (ὀρθόδοξοι) ἐπίσκοποι, γνωρίζοντες ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ κατοικήσουν ἐκεῖ, παραιτοῦνται τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, εἶτα δὲ ὡς ἰδιωτεύοντες (*privati sacerdoti*) μεταβαίνουν εἰς Κρήτην, ὅπου τοῖς ἐπιτρέπεται νὰ κατοικήσουν. Πρέπει ὁμως ν' ἀναφέρω, ὅτι παρὰ τὴν παραίτησιν ἔχουν μεγάλην δύναμιν πλησίον τῶν Ἑλλήνων (ὀρθοδόξων Κρητῶν), διότι μολονότι ἀποβάλλουν τὴν ἐπισκοπήν, διατηροῦν ἐν τούτοις τὸν τίτλον, τὸν σεβασμόν, ὡς εἰς ἡσάν ἐπίσκοποι ἐν ἐνεργείᾳ, καὶ ὡς ἐνεργοὺς τοὺς τιμοῦν οἱ Ἑλληνας κρυφίως καὶ τοὺς ὑπολήπτιναι. Μάλιστα ἡ παραίτησις αὐτῶν ἐκ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου χάριν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐγκαταστάσεως ἐκτιμᾶται πολὺ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων, οἱ ὅποιοι λογαριάζουν ὅτι χάριν αὐτῶν οἱ ἐν λόγῳ κληρικοὶ ἐστερηθήσαν τὰ ἀξιώματά των. Οἱ παρητημένοι αὐτοὶ ἐπίσκοποι πρέπει ν' ἀποκλείωνται ὅλως διόλου ἐκ τοῦ Βασιλείου (τῆς Κρήτης) καὶ νὰ μὴ γίνωνται ποτὲ δεκτοί, ὡς ἐγκατολείψαντες τὸ ἀξίωμα των, διότι οἱ ὀρθόδοξοι Κρητῆς τρέφοντες μεγάλην εὐλάβειαν πρὸς τὸ ἱερατεῖον καὶ δὴ τοὺς ἐπισκόπους, βλέποντες ἱερωμένον κύρους τὸν δέχονται, τὸν εἰσάγουν εἰς τὰς οἰκίας των καὶ τοῦ ἔχουν μεγάλην ἐμπιστοσύνην ὥστε νὰ δύναται τις νὰ σχηματίσῃ τὴν γνώμην ὅτι οἱ ἐν λόγῳ (ἐπίσκοποι), ἔχοντες κακὰς διαθέσεις πρὸς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ δυτικὸν δόγμα, κρυφίως διὰν ἐξομολογοῦν σπείρουν καταστροφικὰ σπέρματα διχονοίας ἀναμέσῳ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων. Ἐκτὸς τούτου, ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι Τοῦρκοι ὑπήκοοι, εἶναι πολὺ ὑποπτοὶ καὶ δὲν δύναται τις ν' ἀναμείνῃ ἐξ αὐτῶν εἰμὴ βλάβην

²⁹ Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας τόμος IV, Ἡράκλειο 1958, σσ. 92 - 96: Benedetto Moro ritornato provveditor general del Regno di Candia, Relazione letta in Pregadi.

καὶ ἐνεργείας ἀντιθέτους πρὸς τὴν Γαληνότητά σας.

Τούτου ἕνεκα νομίζω, ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀνεκτοὶ εἰς τὸ Βασιλείον, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσουν ζητήματα οἷα καὶ εἰς πραγματικὸς ἐν ἐνεργείᾳ Ὁρθόδοξος ἐπίσκοπος, τὸν ὁποῖον αἱ ἀποφάσεις καὶ οἱ νόμοι τῆς Γαληνότητός σας δὲν ἀναγνωρίζουν. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου πρέπει νὰ γίνουν αἱ ἀναγκαῖαι προβλέψεις. Διότι εἰς ἐπίσκοπος αὐτῆς τῆς κατηγορίας εὐρίσκειται ἐκεῖ, ὡς ἐπληροφορήθη τὰς ἡμέρας καθ' ἃς ἐφθάσεν ἐκεῖ ὁ διάδοχός μου, εἰς τὴν περιφέρειαν Χανίων καὶ μάλιστα εἰς τὴν πεδιάδα τὴν πλησίον τῆς πόλεως, ὅπου μένει καὶ ἱερουργεῖ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ ἐξομολογεῖ ὄλους τοὺς κορυφαίους τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος τῆς πόλεως ἐκείνης καὶ τῶν περιχώρων. Αὐτὸς ἦτο ἐπίσκοπος τῆς Δέρβης (vescovo di Vervi), τόπου πλησίον τῶν Ἀθηνῶν, ὑπήκοος Τοῦρκος.

Καλὸν θὰ εἶναι ἐπίσης νὰ μὴ ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς ὑπηκόους τῆς Γαληνότητός σας νὰ δέχονται εἰς τὸ Βασιλείον τῆς Κρήτης ἀντιπροσώπους καὶ ἐξάρχους τῶν ἀγιοτάτων Ἑλλήνων πατριαρχῶν (commissio-ni e procure dell' i Rmi Patriarchi Greci), διότι οὗτοι παριστοῦν τὰ πρόσωπα τῶν ἀρχηγῶν τοῦ δόγματός των ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐξηρημένοι φυσικῶς καὶ ἐξ ὑποχρέωσως, τυγχάνουν πολλοῦ σεβασμοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὀρθοδόξους καὶ ἔχουν μεγάλην ἐξουσίαν ἐπ' αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀνεκτοὶ ὁποσδήποτε καὶ δι' οἵανδήποτε αἰτίαν. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐκλογή τοῦ πατριάρχου Κων)λεως ἐξαριστᾶται ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, τί δύναται καὶ τί πρέπει ν' ἀναμείνη τις ἐξ αὐτοῦ;... οὕτε ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς Κρητὰς νὰ ἀναλαμβάνουν ἐκεῖθεν ἐντολὰς καὶ τίτλους διὰ τῶν ὁποίων παρέχονται προνόμια καὶ ἐξουσία ἐπὶ τῶν ἄλλων (συμπολιτῶν των)».

Ἐν συνεχείᾳ διηγεῖται πῶς ἀπηγόρευσεν εἰς ἐξάρχον τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων του καὶ αἱ ἐνέργειά του ἐπεδοκιμάσθησαν, 2 Σεπτ. 1599, καὶ πῶς ἀπηγόρευσε τὴν δημοσίευσιν πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων. Σημειωτέον, ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς περίοδον καθ' ἣν ὁ Μελέτιος Πηγάς εἶτε ἐξ Ἀλεξανδρείας εἶτε ἐκ Κων)λεως διοικεῖ τὴν Ἐκκλησίαν Κρήτης, στέλλει ἐξάρχους, ἐγκυκλίους καὶ ὀνομάζει πνευματικοὺς.

Σκοτεινὴ ἦτο μέχρι σήμερον ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Δέρβης (Dervi ἢ Vervi)⁸⁰ ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ τοῦ Β. Μορο, οὐδὲ ὁ ἐκδότης ἢ πρὸ αὐτοῦ ἢ Ε. Τεα, ὁ Gerola, ὁ Ξανθουδίδης ἢ ἄλλος τις ὑπέδειξε περὶ τίνος πρόκειται. Τούτου ἕνεκα ὑπενθυμίζω ἔδῳ, ὅτι Μελέτιος ὁ

⁸⁰ Ἡ ἐπισκοπὴ Δέρβης (περὶ τῆς πόλεως αἱ Πράξεις τῶν Ἀπ. ις', 1) ἐτύχανε 8η τῆς μητροπόλεως Λυκαονίας. Πρβλ. Ράλλη - Πστλῆ, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων Ε', σ. 462. Προφανῶς ὁ ἐπίσκοπος ἦτο τιτουλάριος.

Πηγᾶς ἐν τῇ 27ῃ ἐπιστολῇ του «*Τοῖς ἐν τῇ λαμπροτάτῃ πόλει Κυθωνίας διαγούσιν...*» κάμνει περὶ αὐτοῦ μακρὸν λόγον, ἀποκαθιστῶν εἰς τὴν ἔνεργον ἀρχιερωσύνην, τιμωρημένον τὸ πρὶν ὄντα παρὰ Ἱερεμίου τοῦ Β΄: «*Ἐλθὼν πρὸς ἡμᾶς ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Δέσβης, ὁ ἐν Κυρίῳ περιπόθητος, ἀνέφερεν, ὅτι πρὸ πολλοῦ τὰς διατριβάς αὐτοῦ ποιούμενος πρὸς ὑμᾶς, ἤλθέ τι γράμμα πατριαρχικὸν τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ μνήμῃ γενομένου ἀρχιεπισκόπου Κων)λεως Νέας Ρώμης κυρίου Ἱερεμίου, δι' οὗ...κατεψηφίσαιτο αὐτοῦ ἀρχίαν τινά· πρὸς δὲ καὶ διωρίσαιτο ἵνα οἱ ἐξομολογηθέντες πρὸς αὐτὸν τὸν θεοφιλέστατον Δέσβης, οἵτε ζῶντες, οἵτε κεκοιμημένοι καὶ συγχωρηθέντες, ὧσιν ὡς ἀνεξομολόγητοι...Τὸ γράμμα μὲν ἀκυροῦμεν... τὸν δὲ θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον τῆς ἀδίκου καταδίκης ἀπολύομεν. Συνιστάνομεν δ' αὐτὸν τοῦ λοιποῦ παρ' ὑμῖν, ὡς ἄξιον ὄντα πάσης τιμῆς καὶ εὐλαβείας, παρεσχόκτες αὐτῷ πᾶσαν ἄδειαν τοῦ ἐξομολογεῖν...*»

*Ἐν Κων)λει [1596] ὁ Ἀλεξανδρείας Μελέτιος (ὡς τοποτηρητῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου)*⁸¹.

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου φαίνεται ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος παρέμεινε εἰς Χανιά ἐπὶ δύο περιόδους, πρὸ τοῦ 1596 καὶ μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην, ὥστε ν' ἀπορῆ τις πῶς ὁ Β. Μορο δὲν ἔμαθε περὶ τῆς ιδιότητος καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἐν λόγῳ προσώπου. Ἡ μὴ ἐφαρμογὴ τῶν κειμένων ἐνετικῶν διατάξεων ὄφειλετο προφανῶς εἰς τὴν ἐπιμνήν τῶν ἐν Χανίοις ἰσχυρῶν ἀρχοντορρωμαίων.

6. Francesco Morosini, 1629⁸².

«Τὸ 1578 ἐσκέφθη ὁ (λατῖνος) ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν χειροτονίαν κανενὸς διακόνου εἰς ἱερέα, ἐὰν δὲν ὑπέγραφεν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δόγμα, καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ ὅπως τὸ θέμα τοῦ κηρύγματος (εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ναοὺς) δίδεται ἀπὸ τὴν σεβασμιότητά του. Ὁ τρόπος τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἀπήρθεσκεν εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, ὅπερ δι' ἐγγράφου του τῆς 20ῆς Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1578) ἐγνωστοποίησεν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, ὅτι δὲν ἐγκρίνει κανένα νεωτερισμὸν (ogni novità in materia di religione) καὶ ὅτι ἐὰν ἔκαμε καινοτομίαν δὲν ἔπρεπεν ἐπ' οὐδενὶ ν' ἀναγκάζῃ τὸν ἐλληνικὸν (ὀρθόδοξον) κληρὸν εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν, ἀλλ' ὄφειλε νὰ τηρῇ

⁸¹) Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σσ. 55 - 56.

⁸²) Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας II, Ἡρ.) κλειο 1950 σσ. 110 - 112: Francesco Morosini, Provveditor general et ingegner nel Regno di Candia, Relazione presentata nell' eccellentissimo consiglio, 1629.

τὰς διατάξεις τὰς κατακεχωρισμένας εἰς τὴν Καγκελαρίαν (τῆς ἀρχιεπισκοπῆς).

Μετὰ δέκα ἔτη, τὸ 1590, ὁ (λατῖνος) ἀρχιεπίσκοπος ἐσκέφθη νὰ σχηματίσῃ κατηγορίαν περὶ βίου καὶ ἠθῶν (*di vita et moribus*) ἐνώπιον τῆς Ἱερῆς Ἐξετάσεως κατὰ τοῦ Πρωτοπαπᾶ τῶν Κρητῶν Ὁρθοδόξων καὶ ἐναντίον ἱερομονάχων καὶ νὰ δημοσιεῖσθαι ἐναντίον αὐτῶν *monitori* (πνευματικὴν τιμωρίαν). Ἡ ἐξοχωτάτη Γερουσία ἔμαθε τὰς ἐν λόγῳ ἐνεργείας καὶ διεμαρτυρήθη ἐντονώτατα πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, γνωρίζουσα, ὅτι σταθερὰ θέλησις τοῦ (ἐνετικοῦ) κράτους εἶναι νὰ τηρηθῇ καὶ παραμείνῃ ἀναλλοίωτον τὸ δόγμα τῶν ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξων (*rito Greco*).

Τὸ 1595 ἐξηκολούθησαν νὰ κάμνουν ὁμοίους νεωτερισμούς, διὰ νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Ἕλληνας (ὀρθοδόξους Κρητὰς) ἱερεῖς νὰ ἱεροουροῦν εἰς τοὺς ἰδίους τῶν ναοῦς. Ἡ ἐξοχωτάτη Γερουσία ἔγραψε τὴν 3 Ὀκτωβρίου: *Νὰ μὴ γίνεταί κήρυγμα ἄνευ τῆς ἀδείας του. Τὴν 3 Ὀκτωβρίου (1595) ἔγραψεν εἰς τὸν Δούκαν, τὸν Καπιτάνον καὶ τὸν Γεν. Προβλεπτήν νὰ ἐνεργήσουν ὥστε οἱ ναοὶ νὰ λειτουργῶνται ὡς καὶ πρότερον (che sino officiate come si faceva prima).*

Τὸ 1597 ὁ (λατῖνος) ἐπίσκοπος Μυλοποτάμου ἦλθεν εἰς Χάνδακα ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦ γενικοῦ βικαρίου τοῦ λατίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἤθελε ν' ἀσκήσῃ δικαιοδοσίαν, δημοσιεύων κάποια *brevia*. Τῷ ἔδωκα νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται κανεὶς νεωτερισμός».

Ἡ ἔκθεσις συνεχίζει περὶ τῆς δράσεως τῶν Ἱησουϊτῶν, τῆς συνόδου τοῦ 1599, ἐπεισοδίων τοῦ 1610 ἐκ γάμου Χριστοδούλου τινός, περὶ τοῦ ἐπισκόπου Σητείας, τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τῆς Propaganda Fide κλπ., εἶναι δὲ τὰ δεδομένα τῆς γνωστῆ ἐκ τῆς μελέτης τῆς Εὔας Τεα, ἀναφερόμενα ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἐνετικῆς ἐν Κρήτῃ ἐξουσίας πιστοτάτου εἰς τὴν Ρώμην λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Lorenzo Bitturi⁸³. Ἡ Ἑνετία ἐδιδάχθη, ὅτι ἔπρεπεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος νὰ εἶναι πιστότερος εἰς αὐτὴν παρὰ εἰς τὸν πάπαν, γνήσιος δηλαδὴ Ἑνετός.

Ἐπενθυμίζω ἔδῳ ὅτι καὶ ἄλλοτε ἡ κεντρικὴ ἐνετικὴ ἀρχὴ ἠναγκάσθη νὰ περιστείλῃ τὰς ὁρέξεις τοῦ ἐν Κρήτῃ λατίνου ἀρχιεπισκόπου. Τὸ 1395 ἀποφασίζεται ν' ἀνακληθῇ οὗτος εἰς τὴν τάξιν, ὡς ἀνοικείως χρησιμοποιῶν περὶ τῆς Κρήτης τὰς ἐκφράσεις *civitas nostra, provincia nostra*⁸⁴. Οἱ Ἑνετοὶ δὲν ἤθελον νὰ προΐσταται τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἀρχιεπίσκοπος (λατῖνος) *qui nobis non sit gratus et fidus*

⁸³) Πρβλ. Χρ. Κρ. Β', 265 - 9.

⁸⁴) Noiret, σ. 72. Thiriet, I σ. 209, No 889.

(1408)⁸⁶. Ὁσάκις δ' ὁ πάπυς ἤρνεϊτο τὴν χειροτονίαν τοῦ εἰς τοὺς κατακτητὰς ἀρεστοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (Ἐνετοῦ), ἀνελάμβανον τὴν διαχείρισιν τῶν προσόδων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς⁸⁶!

Τὴν 17ην Ἰουνίου 1569 ὁ Δόγης Petro Loredan, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν δοῦκα Κρήτης Pasquale Cicogna καὶ τὸν ἀρχιστράτηγον Κρήτης Petro Navagero παραγγέλλει, ὅπως «ὀσάκις Ἑλλήν ὀρθόδοξος τῆς Κρήτης κατηγορεῖται ἀπὸ τὸ δικαστήριον τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως ἐπὶ αἰρέσει, ἐπεμβαίνουν ἀμέσως καὶ σταματοῦν τὴν δίκην»⁸⁷. Εἰς ἕτερον ἔγγραφον τοῦ 1578 ἐκφράζεται ἡ ζῶηρὰ δυσφορία τοῦ Δόγῃ «διότι ὁ (λατίνος) ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης παρεμβαίνει εἰς τὰ τῆς θρησκευτικῆς λατρείας τῶν ὀρθοδόξων καὶ τοῦ διορισμοῦ τῶν ἱερέων τῶν»⁸⁸.

Γ'

ΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΥΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΩΝ

1. Πελοπόννησος.

ΚΟΡΩΝΗ, 1424, 9 Αὐγούστου. Χειροτονία Μανόλη Κουκουνισιανοῦ⁸⁹.

1429, 17η Δεκεμβρίου. Ἀπαγόρευσις νὰ χειροτονωῦνται ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων Μαΐνης καὶ Κορώνης ἱερεῖς ὀρθόδοξοι Κρήτης, ἐπὶ ποινῇ 200 δουκάτων. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη ἐξ ἀφορμῆς καταγγελίας ὅτι ἐξελέγη ἐπίσκοπος Μαΐνης ἐπὶ τῶ σκοπῷ τοῦ χειροτονεῖν ἱερεῖς ἐκ Κρήτης καὶ ἐρῖζει πρὸς τὸν Κορώνης, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι μόνος αὐτὸς ἔχει τὸ ἐν λόγῳ δικαίωμα. Τὸ μέτρον λαμβάνεται διότι οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς ἐπολλαπλασιάσθησαν ἐν τῇ Νήσῳ, πράγμα ὅπερ ἀντιβαίνει εἰς τὸν καθολικισμόν καὶ δημιουργεῖ σκάνδαλα⁹⁰.

19 Μαΐου 1473, ὄρα Μεθώνη.

13 Αὐγούστου 1508. Προκήρυξις τῆς κυβερνήσεως Κρήτης ἐπιληροφόρει ὅτι οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Κορώνης ἀπέθανον καὶ ἔπρεπε νὰ μεταβαίνουν εἰς Μονεμβασίαν οἱ θέλοντες νὰ χειροτονηθοῦν⁹¹.

ΜΑΝΗ, 1429, 17η Δεκεμβρίου, ὄρα Κορώνη.

⁸⁶) Noiret, σ. 192. Ἐπομένως δὲν ἀπρτεῖτο τοῦτο μόνον διὰ τὸν ὀρθόδοξον πρωτοπαπᾶν!

⁸⁶) Noiret, σσ. 191 - 192.

⁸⁷) Πρὸβλ. Ἀχ. Κύρου, Ἑπετ. Ἐταιρ. Κρ. Σπουδῶν Α', 1938, σ. 314.

⁸⁸) Αὐτόθι.

⁸⁹) G. Hofmann, Πειραγμένα Βυζ. Συνεδρ. Θεσσ. Β', 1955, σ. 466.

⁹⁰) Ξηρουχάκης, ΕΦ ΛΕ', 1936, σ. 512.

⁹¹) Noiret, σ. 337.

ΜΕΘΩΝΗ, Ἰουλίῳ 1389. Ἀντωνίου Δ΄ Προτροπὴ δοθεῖσα τῷ ἐπισκόπῳ Μεθώνης, ὅρα ἐπίμετρον, Α΄.

19η Μαΐου 1473. Γράμματα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα διατάσσουν τοὺς διοικητὰς Κρήτης νὰ μὴ δέχωνται παπᾶδες εἰς τὴν Νῆσον πλερὰ μόνον ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους Μεθώνης καὶ Κορώνης, χειροτονημένους καὶ φέροντας γράμματα τοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου τῶν πόλεων τούτων⁴².

13 Αὐγούστου 1508, ὅρα Κορώνη.

ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ, 24 Ἰουλίου 1501 (μετὰ τὴν πτώσιν Μεθώνης - Κορώνης) ὅπως οἱ ὑποψήφιοι μεταβαίνουν εἰς τὸν Μονεμβασίας et hoc casu, quo ipse archiepiscopus Malvasie non repariretur in Creta⁴³.

19η Φεβρουαρίου 1509. Ἀπαγόρευσις χειροτονιῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν Κρήτης ὑπὸ τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἀρχιερέων, ἐπὶ ποινῇ διαρκοῦς ὑπερορίας. Ἡ ἄδεια ἐξόδου νὰ παρέχεται μετὰ φειδοῦς, διὰ νὰ μὴ αὐξάνωνται οἱ ἱερεῖς τῶν χωρίων, ὑπὸ μόνου τοῦ Συμβουλίου τοῦ Χάνδακος δι' ὅλην τὴν Νῆσον καὶ νὰ ἐπιτρέπεται μόνον ἡ χειροτονία ὑπὸ τοῦ Μονεμβασίας (ὑποκειμένου εἰς τὴν Ἑνετιαν), καθ' ἃ ὑπάρχει ἀπόφασις τοῦ 1501⁴⁴.

13η Αὐγούστου 1508...ἔπρεπε νὰ μεταβαίνουν εἰς Μονεμβασίαν...⁴⁵ πρβλ. Κορώνη.

2. Ἐπιάνησος.

ΖΑΚΥΝΘΟΣ, 30ῆ Ἀπριλίου 1567: «Χάριν ἐνθυμήσεως τοῦτο γράφω· ὅτι ἐγὼ ὁ εὐτελής Ἰωάννης ὁ Λορνανός παρεγενόμεν ἔν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου τῶν Ἀπεζωπῶν, ἐν ἔτει ἀπὸ θεογονίας ,αφξς΄ [1566] ὀκτωβρίῳ α΄ καὶ γέγονα μοναχὸς ἐπικληθεὶς τὸ ὄνομα Ἰωάσαφ, ἐν δὲ τῷ ,αφξξ΄ ἀπριλίῳ λ΄, τέλειος ἱερεὺς ἀπεφάνθη παρὰ τοῦ τῆς Ζακύνθου ἐπισκόπου, ὀνόματι Παχωμίου»⁴⁶.

17η ἀπριλίου 1589. Οἱ Κρηῖτες ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπεθύμουν νὰ χειροτονηθοῦν ἱερεῖς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μεταβοῦν εἴτε εἰς Ζάκυνθον εἴτε εἰς Κεφαλληνίαν διὰ νὰ χειροτονηθοῦν, μὴ ὑπάρχοντος ἐν τῇ νήσῳ Ἑλληνοῦ ἐπισκόπου...⁴⁷.

Πρβλ. Ἔκθεσιν Foscarini 1577.

⁴²) Relazione Foscarini (1588) πρβλ. Ξηρουχάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 368.

⁴³) Lamanskiy, σ. 059.

⁴⁴) Lamanskiy, σσ. 058 - 661.

⁴⁵) Relazione Foscarini (1588) Ξηρουχάκης, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 512.

⁴⁶) Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Ζ΄, 1910, σ. 178 (κώδιξ σκοπελιτικός).

⁴⁷) Σπανάκη, Κρ. Μν. Ι, 1940, σ. 15, Relazione Zuane Mocenigo.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ, 17η ἀπριλίου 1589, ὄρα Ζάκυνθος.

1597 (Μελέτιος Πηγάς Μελετίω Βλασιῶ): «*Τὸν ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας νενουθειήκαμεν μὴ προχείρως...τὰς χειροτονίας ποιεῖν. Οὐ μόνον γὰρ παιδείας μετέχειν ἀνάγκη τοῖς ἐν τῷ βήματι προεδρεύειν, καὶ τοῖς ἀχράντοις μυστηρίοις ἐγχειρεῖν ταιτιμένους, ἀλλὰ καθαρὰς, ὡς οἶόν τε ἀνθρώποις, τὰς ψυχὰς κεκτημένους καὶ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην παρθένους*»⁴⁸.

1632. Ἐγγραφον Γεν. Προβλεπτοῦ Μολίν, ὑποχρεοῦντος τοὺς ὑποψηφίους ἱερομονάχους νὰ μεταβαίνουν πρὸς χειροτονίαν εἰς Κεφαλληνίαν.

Προβλ. Κύθηρα.

ΚΥΘΗΡΑ, (Διονύσιος Κατηλιανὸς ἐπ. Κυθήρων Μελετίω Βλασιῶ). Οἱ Κρήτες παρεκάλουν τὴν ἐνετικὴν ἀριστοκρατίαν, ὅπως ἐπιτρέψη τῷ Κυθήρων (χειροτονηθέντι περὶ τὸ 1609) νὰ χειροτονῇ τοὺς ἐν Κρήτῃ κληρικούς, ἀναγκαζομένους νὰ μεταβαίνουν εἰς Κεφαλληνίαν πρὸς τοῦτο⁴⁹.

3. Μικρασία καὶ Νῆσοι.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ. 1582 - 1584. Ὅπως συνέβη πρὸ ἐτῶν, ὅτε ἐχειροτονήθη μέγας ἀριθμὸς καὶ εἰς τὴν πόλιν (Χάνδακα) καὶ εἰς τὴν ὑπαίθρον παρὰ τινος ἐπισκόπου ἐκ Καρπάθου...⁵⁰.

1640. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καρπάθου Δαμασκηνὸς (καὶ πρόεδρος Κρήτης!) χειροτονεῖ τὸν παπᾶ Ἰωάννην, Κρήτα ἱερέα⁵¹.

ΜΙΚΡΑΣΙΑ. Προβλ. Fl. Cornelius, Cr. Sacra II, 371.

1394, μῆνι Μαρτίω. Ὁ οἰκουμ. πατριάρχης Ἀντώνιος τῷ μητροπολίτῃ Μύρων, προβλ. ἐπίμετρον, Β'.

1589, πολλοὶ πηγαίνουν εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς ἄλλους ἀπαγορευμένους τόπους⁵².

⁴⁸) Ἀγ. Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγά, ἐν Χιανίσις 1908, σ. 60.

⁴⁹) Μ. Γεδεών, Ἐκκλ. Ἀλήθεια Θ', 1889, σ. 183α.

⁵⁰) Σπανάκη, Μν. Κρητ. Ἰστ. I, 1940, σ. 16, Relazione Zuane Mocenigo, ἀναφερομένη ἐπὶ συμβάντος ἐπὶ δούκα Nicolò Donato (1572 - 1584).

⁵¹) Χειροτονία τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, σημείωμα Παπαγιάννη Καρπαθίου ὑπὸ Μαυοῦ ἡλ. Ἰω. Γεδεών, «Μεσαιωνικά Γράμματα» Β', 1935, σσ. 110 - 116 Ἀντίθετος πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ Γεδεών ὁ Μ. Ἰ. Μαυοῦσακας, Πελοποννησιακά Γ', 1959, σ. 96 σημ. 1.

⁵²) Σπανάκης, ἐνθ' ἄνωγ.

4. Ἐπίμετρον⁵³.

A' CCCCXII (6897 - 1389) iulio ind. XII.

† Προτροπή δοθεῖσα τῷ ἐπισκόπῳ Μεθώνης †⁵⁴

† Θεοφιλέστατε ἐπίσκοπε Μεθώνης· χάρις εἴη καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ τῇ θεοφιλείᾳ σου· ἡ μετριότης ἡμῶν ἐκχωρεῖ καὶ ἄδειαν δίδωσι τῇ θεοφιλείᾳ σου, ὡς ἂν χειροτονῆς πάντας τοὺς ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Κρήτης εἰς ἀναγνώσιας, ἠποδιακόνους, διακόνους καὶ προσβυτέρους, δεχόμενος γοῦν πρότερον τὰς μαρτυρίας αὐτῶν κατὰ τὴν κανονικὴν ἀκριβεῖάν τε καὶ παρατήρησιν, οὓς ἂν εὖροις ἀξιότους καὶ μεμαρτυρημένους ἐγγράφως παρὰ πνευματικῶν καὶ ἱερέων· χειροτόνει αὐτούς, ὡς παραδηλοῦμεν τῇ θεοφιλείᾳ σου, κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ συνήθειαν, μηδενὸς ἀρχιερέως ἄλλου ἢ τῶν ἐγγύς τῆς Κρήτης ἢ τῶν μακρὰν ὀφείλοντος χειροτονίαν ποιήσῃν εἰς τινα τῶν ἐκ ταύτης προσελθόντα αὐτῷ, σοὶ γὰρ μόνῳ τὰς χειροτονίας αὐτῶν ἡ μετριότης ἡμῶν παραδίδωσι, καὶ ἐὰν τις ἕτερος χειροτονήσῃ ἐκ τῶν τῆς Κρήτης, ὡς λέγομεν, ὡς παρὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας ποιήσας εὐθιγνῆσεται κανονικῶς παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ τῆς θείας συνόδου, τοῦτου γὰρ χάριν ἀπολέλυται τῇ θεοφιλείᾳ σου, καὶ τὸ παρὸν προτρεπτικὸν γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος δι' ἀσφάλειαν†.

Ἐίχε καὶ διὰ τιμίας πατριαρχικῆς χειρὸς τὸ μηνὶ Ἰουλίῳ Ἰνδ. ιβ' † [ὁ Κων)λεως Ἀντώνιος]

B' CCCCLIX (6902 - 1394) martio ind. II⁵⁵.

(Τῷ μητροπολίτῃ Μύρων)

† Ἱερώτατε μητροπολίτα Μύρων, ὑπέριμε καὶ ἔξαρχε πάσης Λυκίας, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφεῖ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ συλλειτουργέ· χάρις εἴη καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ τῇ σῇ ἱερότητι.

⁵³) Miklosich - Müller, Acta et Diplomata II, 1862, σ. 139.

⁵⁴) Τὸ ἀναδημοσιεύμενον τοῦτο ἐγγραφοῦν πιθανώτατα ἀπελύθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κων)λεως κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἐν Κων)λει βαίλου τῆς Ἑνετίας. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Μεθώνης παραγγέλλεται ὅπως ἐρευνᾷ τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ τῶν ἔξω (κρατικῆν) τῶν ὑποψηφίων «κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ συνήθειαν».

⁵⁵) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 205. Πού ἤδρευεν ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης δὲν γνωρίζω μετ' ἀσφαλείας νὰ εἶπω, πάντως ἐν τῇ πολυταράχῳ Μικρασίᾳ. Ἡ πατριαρχικὴ ἔκδοσις ἐξεδόθη προφανῶς διὰ νὰ εὐκολύνῃ τὴν παράνομον χειροτονίαν τῶν ἐκ Κρήτης ἱερέων τῶν καταφευγόντων in partibus infidelium, χωρὶς νὰ αἰρῇ τὴν προγενεστέραν ἔκδοσιν δι' ἧς ἐξουσιοδοτεῖτο πρὸς τοῦτο μόνος ὁ Μεθώνης ἀπ' ἄλλοις ἄλλου τινός.

ἡ μειριότης ἡμῶν ἐκχωρεῖ καὶ ἄδειαν δίδωσί σου τῇ ἱερότητι, ὡς ἂν τοὺς ἐρχομένους εἰς σὲ ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Κρήτης καὶ ζητοῦντας εἰς τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα ἀναχθῆναι ἀναδέχῃ καὶ δεξάμενος τὰς ὑπὲρ αὐτῶν μαρτυρίας καὶ ἐξετάσας αὐτοὺς ἀκριβῶς χειροτονήσῃ εἰς τὸ τοιοῦτον ἀξίωμα, καὶ τοὺς ἀξιόους ἀναχθῆναι πρὸς τὸ τῶν πρεσβυτέρων προβιβάζῃ εἰς τοῦτο, κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν εἰς ταῦτα ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ συνήθειαν. τοῦτου γὰρ χάριν ἀπολέλυται τῇ ἱερότητί σου τὸ παρὸν προτρεπτήριο γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος δι' ἀσφάλειαν *φ*.

Τὸ παρὸν ἴσον ἀντιβληθὲν καὶ κατὰ πάντα εὐρεθὲν ἐξισιάζον τῷ πρωτοτόπῳ εἶχε καὶ διὰ τιμίας πατριαρχικῆς χειρὸς τὸ μηνὶ μαρτίῳ ἰνδ. β' *φ* [ὁ Κων]λεως Ἀντώνιος].

Δ'

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΛΟΓΗΣ ΚΑΙ ΧΟΡΗΓΗΣΙΣ ΑΔΕΙΑΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΣ⁵⁶

1. Ἐάν ποτε ἡ ἔρευνα προχωρήσῃ πρὸς τὰ ἀρχαιότερα ἐνετικά κείμενα (τὰ πρὸ τοῦ 1363) ἐλπίζω ὅτι θὰ φανῇ ἐναργέστερον, ὅτι αἰτία τῆς ἐπιβολῆς τῶν περιοριστικῶν εἰς τὰς χειροτονίας τῶν παπᾶδων μέτρων ὑπῆρξεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ ἡ εὐρεῖα συμμετοχὴ εἰς αὐτὴν καὶ εἰς ἄλλα κινήματα τοῦ μέσου τοῦ ΙΕ' αἰ. Κρητῶν ὀρθοδόξων ἱερωμένων, ἀποβλεπόντων πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν⁵⁷. Ὁ G. Foscarini, πολὺ ἀργότερον (1588) θὰ γράψῃ, ὅτι «ἐφ' ὅσον ἤκμαζεν ἡ Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία καὶ ὁ Μορῆας ἦτο γεμᾶτος ἀπὸ Ἑλλήνας ἄρχοντας. οἱ ὅποιοι ἀκριβῶς διὰ τῶν ἐπισκόπων θὰ ἠδύνατο νὰ προσελκύσουν πρὸς ἐαυτοὺς τοὺς Κρητας, οἱ [Ἐνετοὶ] πρόγονοί μας ἀπηγόρευον νὰ μεταβαίνουν καὶ διαμένουν ἐν Κρήτῃ Ἑλληνες ἐπίσκοποι...»⁵⁸, διὰ τῶν ὀποίων φυσικὰ ἐγίνοντο αἱ χειροτονίαι. Ἡ ἀρχαιότερα, καθόσον γνωρίζω κανονιστικὴ ἀπόφασις τῆς Ἐνετικῆς Ἰερουσίας εἶναι τῆς 13ης Ὀκτωβρίου 1360, καθ' ἣν:

⁵⁶) Οἰκοθεν νοεῖται, ὅτι ἀπὸ ἀπόψεως ὀρθοδόξου δὲν ἔλειπε ποτὲ ἡ ἀνάγκη τῆς συμμαρτυρίας ὑπὲρ τοῦ ὑποψηφίου κληρικοῦ, δηλονότι τὸ ἐγγράφον τοῦ ἐξομολογοῦντος αὐτὸν πνευματικοῦ περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν ἡθῶν αὐτοῦ.

⁵⁷) Εἰς τὴν ἐπανάστασιν ταύτην ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης Χάνδακος, πρβλ. Ἐρ ου χ ά κ η ν, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363 - 1366, Ἀλεξάνδρεια 1932, σ. 26 - 27.

⁵⁸) Ἐρ ου χ ά κ η ς, ΕΦ ΔΕ', 1936, σ. 515.

α') Οἱ Ἕλληνες παπῶδες πρέπει νὰ δίδουν ἐξετάσεις πρὸ τῆς χειροτονίας των.

β') Πρέπει νὰ ἐκλεγοῦν τέσσαρες παπῶδες (οὐχὶ ἐκ τῶν 130 οὐνιτῶν), οἱ ὅποιοι νὰ τοὺς ὑποβάλουν εἰς ἐξέτασιν. Ἄλλὰ οἱ ἐξετασται οὗτοι νὰ μὴ δύνανται, οὔτε νὰ συνιστοῦν, οὔτε νὰ εἰσαγάγουν τινὰ εἰς τὴν ἱερωσύνην, ἄνευ τῆς γραπτῆς ἀδείας τῆς κυριάρχου ἀρχῆς, ἐπὶ ποινη 100 ὑπερπύρων.

γ') Οὐδείς ἐκτὸς τῶν ὠρισμένων (ἔξω τῆς Κρήτης) ὀρθοδόξων ἐπισκόπων νὰ τολμᾷ νὰ χειροτονῇ παπῶδες, ἐπὶ ποινη διακοσίων ὑπερπύρων καὶ ἑνὸς ἔτους φυλακίσεως.

δ') Οὐδείς νὰ μεταβαίνει ἔξω τῆς Νήσου νὰ χειροτονῆται ἂν δὲν φέρῃ ἐπιστολὰς τῆς κυριάρχου ἀρχῆς πρὸς τοὺς διοικητὰς τοῦ τόπου ἔνθα μεταβαίνει, οὔτε νὰ δύναται νὰ ἐπιστρέφῃ, χωρὶς συστατικὰς ἐπιστολὰς τῶν διοικητῶν ἐκείνων, ἐπὶ ποινη ἑκατὸν ὑπερπύρων.

ε') Οὐδείς νὰ χειροτονῆται πρὸ τοῦ 25ου ἔτους τῆς ἡλικίας.

Οἱ τέσσαρες παπῶδες ἔπρεπε νὰ ὀρκίζονται δι' ἕξ μῆνας καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπαναδιορισθοῦν ἀμέσως⁵⁹.

Τὸ 1478 καὶ 1495 ἐξεδόθησαν διαταγαὶ τῆς Ἑνετικῆς Γερουσίας καθ' ἃς ἔπρεπε νὰ ἐξετάζονται πρὸ τῆς χειροτονίας οἱ Ἕλληνες παπῶδες καὶ νὰ ὀρκίζονται πίστιν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν⁶⁰. Τὴν 19ην Φεβρουαρίου 1509 ἀποφασίζεται, ὅπως τηρηθῆ προγενεστέρα ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῆς 13ης Νοεμβρίου 1454, καθ' ἣν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ εἰς παπᾶς εἰς κάθε συνοικισμὸν *unus pro casali!* καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεφασίζετο *aliquis papa insule Crete non possit facere officium sacerdotis, qui non fuerit consacratus ab subditis domini nostri*⁶¹, ἐπεβάλλετο δηλαδὴ ἐπὶ ποινη μὴ ἀναγνωρίσεως τῆς χειροτονίας ἢ τέλεσις ταύτης ὑπὸ ἐπισκόπου ὀρθοδόξου ὑποκειμένου τῇ Ἑνετίᾳ.

Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου φαίνεται ὅτι ἡ Ἑνετία δὲν ἀπέβλεπε διὰ τῆς ἐξετάσεως τόσον εἰς τὰ χρηστὰ ἦθη καὶ τὴν παιδείουσιν τῶν χειροτονουμένων, ὅσον εἰς τὰς πολιτικὰς των πεποιθήσεις καὶ τὴν δυνατότητα νὰ ταχθοῦν ἐναντίον τοῦ κυριάρχου κράτους, γινόμενοι ὄργανα ξένου τινὸς (Βυζαντινῶν, ἐν συνεχείᾳ Γούρκων). Διὰ νὰ μὴ γίνῃ κατάχρησις ἐκ μέρους τῆς Λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς Χάνδακος, δὲν ἀνέθηκε τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑποψηφίων οὔτε εἰς αὐτήν, οὔτε εἰς τοὺς ὑποκειμένους αὐτῇ οὐνίτας ἱερεῖς, ἀλλ' εἰς 4 ὀρθοδόξους ἱερεῖς μὴ ἐνωτι-

⁵⁹) Ξηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, 1933, σσ. 38 - 39.

⁶⁰) Αὐτόθι σ. 97.

⁶¹) L a m a n s k y, σ. 058 - 060.

κοίς, οἱ ὅποιοι βεβαίως θὰ παρεῖχον ἐχέγγυα πίστεως πρὸς τὴν Ἑνετίαν, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅμως δὲν ἠδύναντο μονίμως νὰ ἀσκήσουν τὸ λειτούργημα τοῦτο, οὐδὲ ν' ἀναλάβουν τὴν πρωτοβουλίαν ὑποδείξεως τῶν μελλόντων νὰ ἱερωθοῦν. Ἀπὸ ἀπόψεως τοῦ κράτους, τοῦτο ἀπῆρται σύστασιν (προφανῶς φεουδάρχου πιστοῦ εἰς τὴν Ἑνετίαν), παρεῖχε πρῶτον γραπτὴν ἄδειαν, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐξέτασις, εἶτα δὲ συστατικὰ πρὸς τοὺς διοικητὰς τῶν πόλεων ὅπου ἤδρευον οἱ πιστοὶ ἐκεῖνοι τῇ Ἑνετίᾳ ὀρθόδοξοι Ἑλληνες ἐπίσκοποι (Μεθώνη, Κορώνη), διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐγίνετο ἡ χειροτονία. Μετὰ τὴν τέλεσιν ταύτης (καὶ ὁ ἐπίσκοπος θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα τῆς ἐξετάσεως τοῦ ὑποψηφίου ἀπὸ ἀπόψεως ἡθῶν καὶ πίστεως, ἀλλὰ καὶ ἱκανότητος γραμματικῆς), ὁ χειροτονηθεὶς ἐφωδιάζετο διὰ συστατικῶν γραμμάτων τοῦ διοικητοῦ (Μεθώνης, Κορώνης κλπ.) πρὸς τὰς ἐνετικὰς ἀρχὰς τῆς Κρήτης καὶ οὕτω ἐπανήρχετο. Εἰς ποῖον σημεῖον ἐπεβάλλετο ὁ ὄρκος πρὸς τὴν Γαληνοτάτην καὶ ὑπὸ ποίας ἀρχῆς ἄγνωστον, πάντως τοῦτο ἐγίνετο πρὸ τῆς χειροτονίας.

2. Ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα ὀλίγον πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης, προκειμένου περὶ μοναστηρίων καὶ ἱερομονάχων. Ἐγγραφον τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Μολίν τοῦ 1632 διατάσσει :⁶²

α') Οὐδεὶς δύναται νὰ καρῆ μοναχὸς πρὸ τῆς ἐμφανίσεώς του ἐνώπιον τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως, ἐφωδιασμένου τοῦ ὑποψηφίου διὰ συστατικῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἡγουμένου τοῦ μοναστηρίου εἰς τὸ ὅποῖον οὗτος ἤθελε νὰ εἰσέλθῃ. Ποινὴ διὰ τοὺς παραβάτας ἡ γαλέρα μὲ ἀλύσεις εἰς τοὺς πόδας ἐπὶ τριετίαν, χωρὶς δυνατότητα ἀμνηστίας.

β') Οἱ μοναχοὶ (ἱερομόναχοι) οἱ ὅποιοι ἐλειτούργουν εἰς ναοὺς ἢ παρεκκλήσια ἔπρεπε νὰ ἐγγράφωνται εἰς ἐπὶ τοῦτο τηρούμενον κρατικὸν κατάστιχον, ν' ἀποδείξουν ὅτι ἔχουν ἡλικίαν 25 ἐτῶν τοῦλάχιστον καὶ ὅτι κέκτηνται μόνιμα εἰσοδήματα διὰ νὰ ζοῦν. Ἐὰν πρόκειτο περὶ ἐφημερίων ἔπρεπε ν' ἀποδείξουν ὅτι ἡ ἐνορία των ἔχει ἀνάγκην ἱερέως.

γ') Ἡ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ τῶν ἱερομονάχων συνιστάτο διὰ μίαν πενταετίαν ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ δύο ἡγουμένων μεταξὺ τῶν ἐγκριτοτέρων τῶν ἑλληνικῶν (ὀρθοδόξων) μοναστηρίων καὶ δύο ἐγγάμων ἑλλήνων παπᾶδων, γερόντων καὶ χρηστοθήτων.

δ') Ἡ ἐξέτασις συνίστατο εἰς τὸ ἂν οἱ ὑποψήφιοι ἐγνώριζον ἀνάγνωσιν, τὰ κυριώτερα δόγματα, τὰ μυστήρια καὶ τοὺς βαθμοὺς συγγενείας.

ε') Μετὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς ἱκανότητος τῶν ὑποψηφίων περὶ τὴν

⁶²) Ξηροουχάκης, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 100 - 101.

ἀνάγνωσιν, τὰ μυστήρια, δόγματα καὶ τὴν διάκρισιν τῶν βαθμῶν συγγενείας, καὶ ἐφ' ὅσον οὗτοι ἦσαν 25 ἐτῶν (προφανῶς διὰ τὸ μὴ ἔχουν ἀποφύγει τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀγαρείας), ὁ ὑποψήφιος παρεπέμπετο εἰς τὸν Χάνδακα, ὅπου ὑπεβάλλετο εἰς νέαν ἐξέτασιν ὑπὸ τοῦ Πρωτοπαπᾶ, τοῦ Πρωτοψάλτου καὶ τοῦ Βικαρίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ποίου εἴδους ἦτο ἡ ἐξέτασις αὕτη δὲν εἶναι γνωστόν, ἀπετέλει ὁμως πηγὴν εισοδήματος διὰ τοὺς τρεῖς ὡς ἄνω ἀξιωματούχους, οἱ ὅποιοι προφανῶς ἤλεγχον τὴν νομιμοφροσύνην τοῦ ὑποψηφίου πρὸς τε τὴν Ἑνετίαν καὶ τὴν ἔνωση τῆς Φλωρεντίας. Ἡ τελευταία αὕτη πλασματικὴ ὑποχρέωσις ἦτο τ ὑ π ο ς, πρὸς τὸν ὅποιον συνηθέστατα ὑπεβάλλοντο, διὰ λόγους σχολιμότητος, καὶ αὐτοὶ οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται, χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε ἐκ πεποιθήσεως οὐνῆται. Οἱ ἐξεταζόμενοι ἐγνώριζον ν' ἀποφύγουν διὰ πλαγίων ἀπαντήσεων τοὺς τιθεμένους σχολέλους, καὶ οἱ ἐξεταστὰι ἐγνώριζον ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ προσχωρήσουν εἰς τὴν λατινικὴν ὁμολογίαν.

ς') Οἱ κρινόμενοι ἄξιοι χειροτονίας ὄφειλον νὰ δώσουν ἐγγύησιν (piezaria) ἐκ 200 δουκάτων, ὅτι θὰ μετέβαινον ἐντὸς τεσσάρων μηνῶν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας διὰ τὸν χειροτονηθῶν.

ζ') Μετὰ τὴν παροχὴν τῆς ἐγγυήσεως (προφανῶς διὰ πιστοῦ εἰς τὴν Ἑνετίαν ὀρθοδόξου φεουδάρχου, δυναμένου νὰ ἐγγυηθῆ διὰ τὸσον ποσόν!) ὁ διοικητὴς τοῦ διαμερίσματος ἐκ τοῦ ὁποίου προήρχετο ὁ ὑποψήφιος (rettore) ἠδύνατο νὰ τὸν ἐφοδιάσῃ διὰ γραμμάτων πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας.

Εὐνόητον εἶναι, ὅτι ὁ χειροτονηθεὶς ἱερομόναχος θὰ προσῆγε μετὰ τὴν χειροτονίαν τὴν τε βεβυίωσιν τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ διοικητοῦ Κεφαλληνίας, ὅτι ὄντως ἐκεῖ εἶχε λάβει χώραν τὸ μυστήριον.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1360 καὶ 1632 εἶχεν εἰσαχθῆ ἡ ὑποχρέωσις τῆς ἐξετάσεως ὑπὸ τῶν ἐν Χάνδακι Πρωτοπαπᾶ, Πρωτοψάλτου καὶ Βικαρίου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, περὶ ἧς ἤδη ὁμιλεῖ ὁ μὲν G. Foscarini εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ 1577, ὁ δὲ Zuane Mocenigo, τὴν 17 Ἀπριλίου 1589, καθορίζων καὶ τὰ δικαιώματα τῶν τριῶν ἐξεταστῶν εἰς ἓν τσεκίνο δι' ἕκαστον καὶ τὸ φιλοδώρημα τῆς χειροτονίας εἰς 3 - 4 διὰ τὸν ἐπίσκοπον. Ἀπὸ τὴν ἐκθεσιν Foscarini μανθάνομεν ὅτι ἐχρειάζετο la licentia di Duca di Candia⁶⁸.

3. Ἐκ πολυαριθμῶν σχετικῶς διασωθέντων σχετικῶν ἐγγράφων, ὁ ἀείμνηστος G. Hofmann ἐδημοσίευσέ τινα κείμενα ἐνδεικτικὰ τῆς ὡς ἄνω διαδικασίας. Τὸ παλαιότερον ἐξ αὐτῶν, συντεταγμένον λατινιστί, ἔχει ἐν μεταφράσει ὡς κάτωθι :

⁶⁸) L a m a n s k y, Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 536.

Πιστοποιητικὸν διὰ τὸν Μανόλη Κουκουρυσιανό⁶⁴, ὀρθόδοξον ἱερέα, Κορώνη 9 Αὐγούστου 1424.

« Ἀξιότιμοι ἔξοχοι ἀγαπητοὶ ἀδελφοί,

Ἀπαντῶντες εἰς τὴν αἴτησιν τὴν διατυπωθεῖσαν διὰ τῶν γραμμάτων σας, οἷς καθιστῶμεν γνωστὸν, ὅτι ὁ Μανόλης Κουκουρυσιανὸς ἐκ τοῦ διαμερίσματος Χάνδακος ἀνήχθη εἰς τὸ λειτούργημα τοῦ ἱερέως τοῦ ἐλληνικοῦ δόγματος ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Ἑλληνοῦ ἐπισκόπου, καθὼς ἐπιστοποίησεν ἡμῖν ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος.

Βενέδικτος Dandolo, καστελλάνος Μεθώνης καὶ Κορώνης
Ἐδόθη ἐν Κορώνῃ τῇ 9ῃ Αὐγούστου 1424, Ἰνδικτιῶνος β΄
Κατεχωρίσθη τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Αὐγούστου 1424».

Τὸ ἔγγραφο τοῦτο ὑπῆρξε διὰ τὸν χειροτονηθέντα ἱερέα τὸ τελευταῖον ἐφόδιον μὲ τὸ ὁποῖον θὰ ἔφθασεν εἰς Χάνδακα, ἀφοῦ ἐχρεώθη διὰ τὴν πληρώσῃ τόσους καὶ τόσους κληρικούς καὶ λαϊκούς.

Ἴδου τὴν τῶρα καὶ τύπος ἔγγραφου, δημοσιευθεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς Hofmann, αἰτήσις τῆς Κρητικῆς κυβερνήσεως πρὸς τὸν καστελλάνον Κορώνης καὶ Μεθώνης περὶ χειροτονίας Ἰουλιανοῦ Μισσήνη.

«5 Αὐγούστου 1451

Κατόπιν ἀδείας ἡμῶν ἔρχεται πρὸς ὑμᾶς ὁ Ἰουλιανὸς Μισσήνης διὰ τὴν τύχην τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης κατὰ τὸ ἐλληνικὸν δόγμα καὶ διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν τὴν ἐξοχότητά σας νὰ μᾶς πληροφορήσῃτε διὰ γραμμάτων σας ἐὰν ὁ ἐν λόγῳ Ἰουλιανὸς ἀνήχθη εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἱερωσύνην. Σημειωτέον ὅτι ἡ αἴτησις κατεχωρίσθη εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ κυρίου Antonio Diedo πρώην δοῦκα Κρήτης καὶ τοῦ συμβουλίου του. Χάνδαξ 5 Αὐγούστου 1451».

Χάρις εἰς τὸν αὐτὸν πατέρα Hofmann ἔχομεν δημοσιευμένα καὶ τὰς κάτωθι ὁμολογίας, διαφόρου τύπου, διὰ τῶν ὁποίων μεταξὺ τῶν ἔτων 1497 - 1509 ὁ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, διὰ τῶν βικαρίων του, ἐπιτρέπει τὴν χειροτονίαν ἑνδεκα Κρητῶν ὀρθοδόξων παπᾶδων «cum hac conditione, quod erit obediens pape ac successoribus et reverendissimo archiepiscopo ac omnibus mandatis sancte Romane ecclesie» ἢ «cuncta, que constituta sunt in concilio Florentino credere et observare».

Τὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἑξῆς πρόσωπα καὶ εἶναι λατινιστὶ συντεταγμένα εἰς τὰς ἀντιστοιχούς ἡμερομηνίας :

α΄. Γεώργιος Τανγόννας de casali Crices⁶⁵ — 1497,

⁶⁴) ἢ Κουκουρυσιανό, ὅπως ἀναγράφεται ἅπαξ.

⁶⁵) Κρητσά ;

Μαρτίου 8. Οὗτος διαδέχεται τὸν ποτὲ Ἰωάννην Βιλλια παπᾶν τοῦ Bambachi Κορνάρου εἰς τὸ Μιραμπέλλον, ὀρκίζεται δὲ ἐνώπιον τοῦ Ἰωάννου Κορνάρου (υἱοῦ τοῦ Bambachi) τοῦ βικαρίου Νικολάου Ἐυαλλινᾶ καὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ Κρήτης Ἀνδρέα Μορώνη.

β'. Μιχαὴλ Λήξι de casali Vicelea τοῦ Belveder⁶⁶ — 15 Μαρτίου 1497. Ὁρκίσθη ἐνώπιον τοῦ Νικολάου Ἐυαλλινᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου Γραδενίγου.

γ'. Γεώργιος Ρόδιος de casali Castello⁶⁷ — 18 Μαρτίου 1497, ὀρκίσθη ὡς ἄνω ὁ Λίξης.

δ'. Μανόλης Κουρῆς (Manoli Quirini) Mitilenos habitos — 30 Μαρτίου 1497 ὀρκίσθη ἐνώπιον μαρτύρων magnificis dominis Benedicto Barbadico et Andrea Barbadico testibus.

ε'. Μιχαὴλ Μαλέας de casali Catopotamnes⁶⁸ districtus Pediae — 4 Ἀπριλ. 1497, ὀρκίσθη παρόντων magnifico Francisco de Medio et Andrea de Morone protopapate testibus etc.

ς'. Νικόλαος Δομανὸς de casali Miliarissi⁶⁹ districtus Belvederi — 4 Ἀπριλ. 1497, ὀρκίσθη presentibus reverendo domino Nicolao Iallina vicario et Andrea Morone protopapate testibus etc.

ζ'. Κωνσταντῆς Τζῆς (Constantino Zeno) — 4 Ἀπριλίου 1497, αἰτήσῃ magnifici domini Nicolai Fradelo, ἀνέλαβεν ὑποχρέωσιν (obligavit se) presentibus domino Joanne Chioza et Andrea de Morone protopapate.

η'. Ἰωάννης Γριμάνης de casali Sita⁷⁰ — 10 Ἀπριλίου 1497, αἰτήσῃ Ἀνδρέου Κουρίνου, ὀρκίσθη, δὲν ἀναφέρεται ἐνώπιον τίνων.

θ'. Κωνσταντῖνος Γαβρᾶς⁷¹ de casali Macritico destricti Temeni — 23 Μαΐου 1497 αἰτήσῃ Ἱερωνύμου Πασχάλιγου, ὀρκίσθη ἐνώπιον τοῦ πρωτοπαπᾶ Ἀνδρέα Μορώνη.

ι'. Λέος Καλαματιανὸς (Calamation) de Burgo

⁶⁶) Βιτσιλιὰ Μονοφατίου.

⁶⁷) Καστέλλι - Πεδιάδος ;

⁶⁸) Κατωποταμιές - Πεδιάδος.

⁶⁹) Μιλιαρίσι, Μονοφατίου.

⁷⁰) Σίτανος ; Σητείας.

⁷¹) Μακρυτοῖχος - Τεμένους. Ὁ ἱερεὺς ἐλέγετο Γαβρᾶς καὶ οὐχὶ ὡς ἀνεγνώσθη (Γαστρᾶς) Gastra ὑπὸ Hofmana. Γάβρας - Gama ὁ Iorga ; Πρβλ. Μανούσσαν, Πελοποννησιακὰ Γ', 101, σημ. 4.

Candide — 17 Ἀπριλίου 1499, ὠρκίσθη, ἡ ἄδεια ἐδόθη διὰ τοῦ Νικολάου Ἐσπινῶ.

ια'. Γεώργιος Πριμικήρης — 5 Μαρτίου 1509.

Ἄββατος: Franciscus Barthollinus Lacens βεβαιοῖ ὅτι ὁ Πριμ. «*examinatus repertus est idoneus et iuravit fidelitatem illustrissimo duci domino Venetiarum ac reverendissimo domino archiepiscopo...observare obedientiamque preceptorum ac mandatorum sacrosancte Romane ecclesie et observantiam contentorum in concilio Florentino*». Μοναδικὴ περίπτωσις ὄρκου καὶ πρὸς τὸν δόγην.

Ἐκ τῶν ἐγγράφων τὰ ἐννέα εἶναι τοῦ 1497, τὸ δέκατον τοῦ 1499, τὰ δέκα ταῦτα δ' ἐξαπελύθησαν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ἐσπινῶ, Κρητὸς καὶ ἑλληνομαθοῦς προφανῶς ἐπισκόπου Σαντορίνης καὶ γενικοῦ βικαρίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐνῶ τὸ ἐνδέκατον εἶναι τοῦ 1509 καὶ διαφέρει κατὰ τὸν τύπον. Θὰ ἔλεγε τις ὅτι ἡ σπουδὴ τῶν συντακτικῶν τῶν ἐγγράφων, ὅπως εἰσπράξουν τὸ τίμημα, δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς νοταρίους τῶν νὰ τὰ διατυπώσουν ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφήν. Ἐντύπωσιν μοῦ κάνει ὅτι ἐντὸς τοῦ ἔτους 1497 εἰς ἓνα μῆνα μόνον ἐδόθη ἄδεια εἰς ἐννέα ὑποψηφίους ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἐὰν ἐτηρεῖτο ἡ ἀναλογία αὕτη θὰ ἔπρεπε νὰ ἐχορηγοῦντο ὑπερεκατὸν ἄδειαι κατ' ἔτος.

Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσω ἂν οἱ ὡς ἄνω 11 παπᾶδες ἦσαν γνήσιοι ὀρθόδοξοι ἀναγκασζόμενοι εἰς πλασματικὴν ὁμολογίαν ἢ καὶ ἐκ τῶν 130 οὐνιτῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἢ τῶν τροφίμων τοῦ Κολλεγίου τοῦ Βησσαρίωνος. Μόνον διὰ τὸν ἐνδέκατον προκύπτει ὑποχρέωσις ὅπως μεταβῆ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ κράτους ὁρισμένον τόπον (*eundi ad loca per dominium deputata*) πρὸς χειροτονίαν.

Ἄλλα ἐγγραφα δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ πατρὸς Hofmann καὶ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἴδρυσιν καὶ δευτέρου πρωτοπαπάτου εἰς Μεραμπέλλον, διαχωρισμὸν τῶν ὄριων ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος καὶ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς πρωτοπαπᾶδες Βασίλειον Λουμπινῶν (6 Μαΐου 1501), Ἐμμανουὴλ Κονταρῆν (15 Ἰανουαρίου 1502), Ἐμμανουὴλ Πεδιώτην πρωτοπαπᾶν Φουρνῆς Μεραμπέλλου (23 Σεπτ. 1508) ἢ τὸν πρωτοψάλτην Καστελλίου Πεδιάδος Ἀγγεληνὸν Τουτοῦν (υἱὸν τοῦ Κοκόλη!) (21 Αὐγούστου 1501), Νικόλαον Καλύβαν ἐξ Ἱεραπέτρας (5 Φεβρουαρίου 1504), ἀπολυθέντα καὶ ταῦτα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐπισκόπου Ἐσπινῶ, δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀμέσως, διότι οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ, ὅτι διὰ ν' ἀναλάβουν ὑπηρεσίαν οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται τῆς Νήσου ἔπρεπε νὰ ὀρκισθῶν ὑποταγὴν μὲν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἀναγνώρισιν δὲ τῆς ἐν Φλωρεντία ψευδοενώσεως. Ἄλλ' οὐκ ἦν ἄλλως γενέσθαι. Διὰ τῆς θυσίας ταύτης περιέσωζον (οἱ ἐξ αὐτῶν εὐσυνείδητοι) ὅ,τι ἡ-

δύναντο νὰ περισώσουν ἀπέναντι τῆς διπλῆς ἀρχῆς, τῆς ἐνετικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε σκληρὸς καθ' ὅλην τὴν μακραίωνα ταύτην περίοδον, τόσον σκληρὸς ὅσον εἶναι ἀμφίβολον ἂν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὸν ἀνθέξωμεν σήμερον. Καὶ οἱ ἀγωνισταὶ δὲν ἦσαν πάντοτε οὔτε ἀπὸ ἠθικῆς οὔτε ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως πρότυπα πρὸς παραδειγματισμόν. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἦσαν ὀλιγώτερον Ἕλληνες, ὀρθῶς διαβλέποντες τὸν κίνδυνον τῆς διὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς οὐνίας, ἣν αὕτη ἤθελε δυναστικῶς νὰ ἐπιβάλλῃ, ἀπορροφήσεως τῶν ἐνδεικτικῶν στοιχείων τοῦ ἐθνισμοῦ, τῶν ἠθῶν, τῆς γλώσσης καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΗΓΗ ΤΗΣ «ΕΡΩΦΙΛΗΣ» ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ, Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ «IL RE TORRISMONDO» ΤΟΥ TASSO

Τὸ ζήτημα τῶν ἰταλικῶν πηγῶν τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση τὸ διαφώτισε πρῶτος ὁ Conrad Bursian σὲ μιὰ μεθοδικῇ ὅσο καὶ ἀποκαλυπτικῇ ἐργασίᾳ του, δημοσιευμένη πρὶν ἀπὸ ἐνενήντα ὀλόκληρα χρόνια¹. Στὴν ἐργασία του αὐτῇ, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες, μὰ καὶ ἀξιολογώτερες μελέτες ποὺ ἔχομε γιὰ τὸ «Κρητικὸ Θέατρο», ὁ Γερμανὸς φιλόλογος ὑποστήριξε πῶς τὸ ἀναμφισβήτητο καὶ μοναδικὸ πρότυπο τῆς φημισμένης κρητικῆς τραγωδίας εἶναι ἡ τραγωδία «Orbecche» τοῦ Giovanni - Battista Giraldi (1504 - 1573), ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1547, καὶ πῶς μονάχα στὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης» παρατηρεῖται κάποια ἐπίδραση ἀπὸ τὴν «Ἀντιγόνη» τοῦ Σοφοκλῆ. Ὅσο γιὰ τὰ τέσσαρα ἰντερμέδιά της, δὲ δυσκολεύτηκε νὰ διαπιστώσῃ πῶς ἀποτελοῦν δραματοποίηση τοῦ γνωστοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Rinaldo καὶ τῆς Armida ἀπὸ τὸ ἔπος «Gerusalemme Liberata» τοῦ Torquato Tasso.

Ὅτι ἡ «Orbecche» ὑπῆρξε τὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», αὐτὸ τὸ δέχτηκαν ὁμόφωνα ὅλοι οἱ κατοπινοὶ ἐρευνητὲς² — καὶ ἀληθινὰ δὲ φαίνεται πῶς μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς, παρ' ὅλες τὶς διαφορὰς τοῦ κρητικοῦ δράματος σὲ ἀρκετὰ σημεῖα³. Ὅτι ὅμως δὲν ὑπῆρξε

¹) Conrad Bursian, *Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italiänischen Litteratur*, «Abhandlungen der Philologisch - Historischen Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften», Band V, No VII, Leipzig, 1870, σ. 549 - 635.

²) Ἀναφέρω ἐδῶ τοὺς κυριώτερους: Κ. Ν. Σάθα, *Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων, ἐν Βενετίᾳ*, 1879, σ. 55' - 57'. — E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. II, Paris, 1881, introduction, σ. XCV. — Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου*, τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις, 1900, σ. 171 - 173. — Ἐρωφίλη, μεσαιωνικὴ τραγωδία. Πρόλογος Ν. Α. Βέη, Ἀθήνα, ἔκδοσις «Στοχαστῆ», 1926, σ. ι' - ιβ'. — Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση (1600) ἐκδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στεφ. Εἰνθου δ' Ἰβου, Athen, 1928 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, Nr. 9), σ. κ' - κα'. — Linos Politis, *Le théâtre de la Renaissance en Crète*, στὸν τόμο *Le Théâtre Néogrec. Histoire abrégée du Théâtre Néogrec*, traduite du grec par Jean Gaitanos, Athènes, 1957, σ. XIX - XX.

³) Τὶς διαφορὰς αὐτές, ποὺ δείχνουν ἀκριβῶς τὸ βαθμὸ τῆς προσπάθειας τοῦ Χορτάτση νὰ ξεπεράσῃ τὸ πρότυπό του, τὶς ἔδειξε πρόσφατα, ἀλληλοσυγκρίνοντας,

τὸ μοναδικὸ πρότυπό της, αὐτὸ τὸ ὑποστήριξε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας στὰ προλεγόμενα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» του, ἔπου ὑπόδειξε καὶ ἄλλα ἔργα, ἑλληνικὰ καὶ ἰταλικά, ὡς πηγές τῆς «Ἐρωφίλης»⁴. Καὶ πραγματικά, ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Σάθα θ' ἀποδειχτῆ σήμερα σωστὸς ἀπ' ὅσα θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἀδιάφορο ἂν ὁ Σάθας, ὅταν τὸν διατύπωσε, δὲν ἐχρησιμοποίησε παραδείγματα ποὺ νὰ τὸν στηρίζουν: Γιατὶ βέβαια οὔτε ἡ τραγωδία «Fedra» τοῦ ἰταλόγλωσσου Κρητικοῦ ποιητῆ Φραγκίσκου Bozza (Βενετία, 1578), οὔτε ἡ παλαιότερη ἰταλικὴ τραγωδία «Filostrato e Pamphile» τοῦ Antonio Camelli (Βενετία, 1508) φαίνεται πὺς στάθηκαν πρότυπα τῆς «Ἐρωφίλης», ὅσο μπορούμε τοῦλάχιστο νὰ κρίνωμε ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ὁ Σάθας παραθέτει καὶ παραλληλίζει μὲ ἀντίστοιχα τῆς «Ἐρωφίλης», ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἡ πολὺ λίγο μοιάζουν μὲ τὰ τελευταῖα ἡ ἀποτελοῦν κοινὸς τόπος τῶν ἰταλικῶν τραγωδιῶν⁵. Ἄν λοιπὸν ἐξαιρέσωμε τὰ ἑντερμέδια τῆς «Ἐρωφίλης», ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία προέρχονται ἀπὸ τὴν «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso, γιὰ τὸ κύριο σῶμα τῆς τραγωδίας καμμιά ἄλλη ἰταλικὴ πηγὴ δὲ μπορούσε μέχρι σήμερα νὰ θεωρηθῆ βásiμα γιὰ πρότυπό της, ἔστω καὶ σὲ περιωρισμένη ἔκταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ της πρότυπο, τὴν «Orbecche» τοῦ Giral di⁶.

πράξη μὲ πρᾶξη, τίς δύο τραγωδίαι, ὁ Alexandre Embiricos, Critique comparée d'Érophile et d'Orbecche, «L' Hellénisme Contemporain», 2ème série, τόμ. X (1956), σ. 330 - 360.

⁴ Κ. Ν. Σάθα, Κρητικὸν Θεᾶτρον, σ. 57' - πς'.

⁵ Πολὺ σωστὰ ἔχει γράψει ὁ Ν. Α. Βέης, Ἐρωφίλη, σ. 16' πὺς οἱ ἔρευνες καὶ οἱ εἰκασίες αὐτές τοῦ Σάθα «πρέπει νὰ ὑποβληθῶσιν ἐν πολλοῖς εἰς ἔλεγχον αὐστηρόν». Ὁ Στ. Ξανθοῦδίδης, Ἐρωφίλη, σ. κα' - κβ' ἀναφέρει τίς εἰκασίες αὐτές, χωρὶς οὔτε νὰ τίς υἱοθετῆ, οὔτε νὰ τίς ἀπορρίπτῃ, ἐνῶ ὁ Karl Dieterich, Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur, Leipzig, 1909, σ. 82 - 83 δέχεται γιὰ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Orbecche» τοῦ Giral di, καὶ τὴν τραγωδίαν τοῦ Camelli τὸ Ἰνιο κί' ὁ Ἡλ. Π. Βουτιερίδης, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000 - 1930), Ἀθήνα, 1933, σ. 215. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὺς καμμιά ἀπὸ τίς εἰκασίες τοῦ Σάθα δὲν ἀντέχει σὲ σοβαρὸ ἔλεγχον.

⁶ Ὅσο γιὰ τὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης», οἱ νεώτερες ἔρευνες τοῦ Στ. Δεῖ νάκη, Αἱ πηγαι τῆς Ἐρωφίλης, «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Α' (1912), σ. 435 - 437 ἔδειξαν πὺς δὲν ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες οὔτε μὲ τὰ χορικά τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλέη, ὅπως πίστεψε ὁ Bursian, οὔτε μὲ τὴ «Sofonisba» τοῦ G. Trissino ἢ τὰ «Κυνηγετικά» τοῦ Ὀππιανού, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Σάθας (δ. π., σ. 57' - οα'), ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερες μὲ τίς τραγωδίαι τοῦ Ξενέκα. Ὁ Δεινάκης θεωρεῖ πιθανὸ πὺς τὰ ἄμεσα πρότυπά τους θὰ ἦταν νεώτερες τραγωδίαι Ἰταλῶν μιμῆ τῶν τοῦ Ξενέκα, ποὺ τοῦ ἦταν ὁμως ἀπρόσιτες. Γενικὰ δὲν ἀποκλείει κί' αὐτὸς τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων δευτερευουσῶν πηγῶν τῆς «Ἐρωφίλης», ἀλλὰ καὶ δὲ μπόρεσε νὰ ὑποδείξῃ μὲ βεβαιότητα καμμιά ἀπ' αὐτές.

Στὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα, χωρὶς ν' ἀμφισβητήσωμε τὸ κύριο αὐτὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», θὰ ὑποδείξωμε γιὰ πρώτη φορά μιὰν ἄλλη δευτερεύουσα, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητη πηγὴ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δυνατώτερα κομμάτια τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

Ἡ δεύτερη σκηνὴ τῆς Β' πράξης τῆς «Ἐρωφίλης» (στίχ. 23 - 184) εἶναι διάλογος τῆς Ἐρωφίλης μὲ τὴ Νένα της. Ἡ τραγικὴ βασιλοπούλα, ποὺ ἔχει μάθει πὼς ὁ πατέρας της ἀποφάσισε νὰ τὴν παντρεύῃ καὶ ποὺ φοβᾶται μήπως ἀποκαλυφθῇ ὁ μυστικὸς της γάμος μὲ τὸν Πανἄρετο, ἐκμυστηρεύεται τοὺς φόβους καὶ τὶς ἀνησυχίες της στὴ Νένα κι' αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ τὴ συμβουλευσῇ καὶ νὰ τῆς ἐμπνεύσῃ θάρρος. Φόβοι παράξενοι, λέει στὴ Νένα της, τὴ βασανίζουν, φρικαλέοι ἐφιάλτες τὴν ἀπειλοῦν μέρα καὶ νύχτα (στ. 111 - 136). Ὑστερα, εἶδε τὴν περασμένη νύχτα ἓνα κακὸ ὄνειρο: ἓνας «λούπης» πεινασμένος χύμηξε σ' ἓνα ζευγάρι εὐτυχισμένων περιστεριῶν, ἄρπαξε καὶ κατασπάραξε τὸ ἓνα καὶ τότε τὸ ἄλλο, μὴ βαστώντας τὸ χωρισμό, τρύπησε μόνο του τὴν καρδιά του καὶ βρῆκε κι' αὐτὸ τὸ θάνατο· ἡ Ἐρωφίλη ἔχει τὸ προαίσθημα πὼς ὁ πατέρας της θὰ εἶναι ὁ λούπης κι' αὐτὴ μὲ τὸν ἀγαπημένο της τὰ περιστέρια ποὺ θὰ σκοτωθοῦν (στ. 143 - 162).

Κατὰ τὴ διαπίστωση τοῦ Bursian, ἡ δεύτερη σκηνὴ αὐτῆ, μαζί μὲ τὴν πρώτη (ἓνα μονόλογο τοῦ Βασιλιᾶ, στ. 1 - 22), ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης τῆς «Orbecche», τὸ μοτίβο ὅμως τοῦ ὄνειρου δὲν ἀπαντᾷ στὴ σκηνὴ αὐτὴ στὴν «Orbecche», ἀλλὰ παρακάτω, στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Ε' πράξης¹. Ἐνῶ ὅμως τὸ ὄνειρο γιὰ τὰ περιστέρια τὸ ἔχει δανειστῆ ὁ Χορτάτσης ἀπὸ τὴν «Orbecche», ἀντίθετα τὴν ἐκμυστήρευση τῆς ἐφιαλτικῆς ἀγωνίας τῆς βασιλοπούλας, ποὺ προηγεῖται τοῦ ὄνειρου της, δὲν τὴ βρίσκομε πουθενὰ στὴν «Orbecche», οὔτε στὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης, ποὺ εἶναι ἡ ἀντίστοιχη, μὰ οὔτε καὶ στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Ε' πράξης, ὅπου ἀπαντᾷ τὸ ὄνειρο. Αὐτὸ τὸ διαπιστώσαμε κι' ἀπὸ ἄμεση ἐξέταση τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου². Παραθέτομε τὸ μὴ δανεισμένο ἀπὸ τὸ Giraldi ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς «Ἐρωφίλης» (στ. 111 - 136), κατὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἐανθουδίδου³.

¹) C. Bursian, δ. π., σ. 596 - 597· πρβλ. καὶ σ. 612 - 614.

²) Orbecche, tragedia di M. Giovanbattista Giraldi Cinthio da Ferrara, con privilegio di N. S. Papa Paolo III e dell' illustrissima Signoria di Vinegia, M. D. XLIII, φ. 11 - 14 (= atto secondo, scena 1) καὶ φ. 49 - 54 (= atto quinto, scena 11). Τὸ φίλο κ. Λίνο Πολίτη, ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στείλῃ φωτογραφίες τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς, εὐχαριστῶ κι' ἀπ' ἐδῶ θερμά.

³) Στ. Ἐανθουδίδου, Ἐρωφίλη, σ. 45 - 46. (Μερικῶν μόνο λέξεων συγ-

ΕΡΩΦΙΑΗ

- Φοβοῦμ' ἄσκιές, τρέμω ὄνειρα, δειλιῶ σημάδια πλήσια,
 χίλιες φοβέρες τ' Ὀθρανῶ με τυραννοῦσιν ἴσια·
 χίλια παρατηρήματα παλιὰ καὶ νιὰ στὸν Ὀδῆ
 με βασανίζου, κι' ἄμετρα πάθη μοῦ δίδου δμάδι,
 115 τοῦ ριζικοῦ ἀπονέματα χίλια με φοβερίζου
 καὶ δάκρυα κι' ἀναστεναγμούς τὸ σιῆθος μου γεμίζου,
 κι' ἄγρια τῆ νύκτα με ξυπνοῦ χίλιες θωοιές, καὶ τούτη
 τῆ βαρεμένη μου καρδιὰ σκίζου καὶ σφάζου μοῦ τη,
 πῶς παίρνοντας τὸ ταίρι μου μέσ' ἀπὸ τὴν ἀγκάλη
 120 τούτη, συχνιὰ μοῦ φαίνεται, καὶ μ' ἀπονια μεγάλη
 τὸ ρίχνουσι τῶ λιονταριῶ, πῶς <'ς>¹⁰ μιὰ σκοτεινιασμένη
 σιγάτα θωρῶ κ' εὐρίσκουμου δίχως του¹¹ σφαλισμένη
 σὲ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια με τριγυρίζου
 θεριά, καὶ πῶς με τρώτине τάχα με φοβερίζου·
 125 κι' ὄρες θωρῶ πῶς δρώνουσιν αἵματα με μεγάλη
 τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιὰ σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη,
 καὶ λατουροῦ καὶ γραίνου με, κι' ἀναμουρδώνουσι με,
 κ' οἱ κορασιίδες φεύγουσι ζιμιὸ κι' ἀφήνουσι με·
 κι' ὄρες ἀπὸ τὰ μνήματα, ποῦ κείνουνται θαυμένοι
 130 τῶ χώρας μας οἱ βασιλοῖ, μοῦ φαίνεται καὶ βγαίνει
 μιὰ κάποια ἄσκιὰ, κι' ὅσο μπορεῖ με μάνητα μεγάλη
 σὲ σπήλιο σκοτεινότητα με σέρονει νὰ με βάλῃ·
 κι' ὄρες πῶς εἶμαι μοναχὴ μέσα ἔς καράβι, Νένα,
 μοῦ φαίνεται, καὶ διώχνου με κύματα θυμωμένα·
 135 κι' ὄντε λογιάζω καὶ θαροῶ πῶς θέλω νὰ βουλήρω
 καὶ στὰ χαράκια πῶς κτυπῶ, ξυπνῶ με φόβο πλήσιο.

Ἄπο ποῦ λοιπὸν ἔχει πάρει ὁ Χορτάσης τὸ ὄρατο αὐτὸ ἀπόσπασμα, ποῦ λείπει ἀπὸ τὸ βασικὸ πρότυπό του; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ πιστεύω πῶς μπορούμε ν' ἀπαντήσωμε με ἀπόλυτη βεβαιότητα: τὸ ἔχει πάρει ἀπὸ τὴν τραγωδία «Il Re Torrismondo» τοῦ Tasso (ἡ πρώτη τῆς ἐκδοσῆς ἔγινε τὸ 1587), ποῦ εἶναι τὸ βέβαιο πρότυπο μιᾶς ἄλλης

χρονίσασμε τὴν ὀρθογραφία).

¹⁰) Προσθέσαμε τὸ <'ς> κατὰ τὴ σωστὴ διόρθωση τοῦ Σ τ υ λ. Ἀλεξίου, Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς κρητικὰ κείμενα, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1954), σ. 249· πρβλ. καὶ Α. Πολίτη, Παρατηρήσεις σὲ κρητικὰ κείμενα, αὐτόθι, τόμ. ΙΒ' (1958), σ. 318 - 319.

¹¹) Προτιμήσαμε τὸ δίχως του, κατὰ τὴν ἐκδοσῆς Κιγάλα, ἀπὸ τὸ σήμερο τῆς ἐκδοσῆς Γραβενίγου, ἀκολουθώντας τὸ Α. Πολίτη, ὁ. π., σ. 319.

κρητικῆς τραγωδίας, μεταγενέστερης τῆς «Ἐρωφίλης», τῆς τραγωδίας «Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος» (μοναδικὴ ἐκδοσὴ: Βενετία 1647) τοῦ Ρεθύμιου ποιητῆ Ἰωάννη Ἀντρέα Τρωΐλου¹². Ἡ ὑπόθεσις τοῦ «Torrismondo» καὶ τοῦ «Ροδολίνου» εἶναι βέβαια ἐντελῶς διαφοροτικὴ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσις τῆς «Ἐρωφίλης»¹³. Ἡ πρώτη δὲ μὴ σκηνὴ τῆς Α' πράξεως τοῦ «Torrismondo» (στ. 1 - 202) εἶναι καὶ αὐτὴ διήλογος τῆς ἡρωίδας τοῦ δράματος, τῆς βασιλοπούλας Alvida, πού στὸ «Ροδολίνο» ἔχει τὸ ὄνομα Ἀρετοῦσα, μὲ τὴν παρὰ μάννα τῆς Nutrice, πού ὁ Τρωΐλος τὴν ὀνομάζει: Σωφρόνια. Ὅπως ἡ Ἐρωφίλη στὴν παραπάνω ἀνάλογη σκηνή, ἔτσι καὶ ἡ Alvida βασανίζεται ἀπὸ κακὰ προαισθήματα καὶ ἐφιαλτικὰ ὁράματα, πού τὰ ἐκμυστηρεῦεται στὴν ἀφωσιωμένη τῆς παρὰ μάννα. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τῆς λέει λοιπὸν καὶ τὰ παρακάτω (στ. 25 - 50)¹⁴:

25 Temo ombre e sogni, ed antichi prodigi, e novi mostri, promesse antiche e nove, anzi minacce di fortuna, de 'l ciel, de 'l fatto avverso, di stelle congiurate: e temo, ah! lassa!	111 } 112 - 115
30	Un non so che d' infausto o pur d' orrendo ch' a me confonde un mio pensier dolente, lo qual mi sveglia e mi perturba e m'ange la notte e 'l giorno. Ohimè, giammai non chiudo queste luci già stanche in breve sonno,	116 (;) } 117 - 118
35	ch' a me forme d' orrore e di spavento il sogno non presenti. Ed or mi sembra che da 'l fianco mi sia rapito a forza il caro sposo: e senza lui solinga gir per via lunga e tenebrosa errando;	} 119 - 120 } 121 - 122

¹²) Βλ. Μ. Μανουσσάκας, *La littérature crétoise à l'époque vénitienne*, «L' Hellénisme Contemporain», τόμ. IX (1955), σ. 110, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ «Βασιλέως Ροδολίνου» ἐτομαζῶ μὲ ἀφετηρία τὰ κατὰλοιπα τοῦ Στεφ. Εὐαγγελίου. Βλ. καὶ περίληψη ἀνακοίνωσής μου στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία (συνεδρία τῆς 10 Δεκεμβρίου 1955) στὴν «Ἀθηνᾶ», τόμ. 59 (1955), σ. 343 - 344.

¹³) Βλ. Μ. Ἰ. Μανουσσάκας, *Σημείωμα γιὰ τὸ «Βασιλέα Ροδολίνο»*, στὴν «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», τόμ. 12 (1953), σ. 70.

¹⁴) Biblioteca di Scrittori Italiani. Opere minori in versi di Torquato Tasso. Edizione critica a cura di Angelo Solerti — Volume terzo: Teatro, Bologna, 1895, σ. 201 - 205. Δεξιά τοῦ κεμένου σημειώνομε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀντίστοιχων στίχων ἀπὸ τὴ δευτέρη σκηνὴ τῆς Β' πράξεως τῆς «Ἐρωφίλης».

- 40 *or le mura stillar, sudare i marmi* } 125 - 126
miro, o credo mirar, di negro sangue ;
or da le tombe antiche, ove sepolte 129
l' alte regine fur di questo regno, 130
uscir gran simulacro e gran ribombo 131
- 45 *quasi d' un gran gigante, il qual rivolga*
incontra il cielo¹⁶ Olimpo e Pelio ed Ossa,
e mi scacci da 'l letto, e mi dimostri,
per ch' io vi fugga da sanguigna sferza,
un' orrida spelunca, e dietro il varco } 132
- 50 *poscia mi chiuda*¹⁶ }

¹⁶ Αν ἐπιχειρήσωμε μιὰ σύγκριση, θὰ γίνη φανερό πῶς τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Tasso στάθηκε τὸ ἀναμφισβήτητο πρότυπο στὸν ποιητῆ

¹⁶) Ἡ ἀκόλουθη μετάφραση, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν παραμικρὴ λογοτεχνικὴ ἀξίωσι, ἐπιδιώκει ἀπλῶς νὰ δώσῃ μιὰν ἰδέα τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου, στὴ γνήσια μετρικὴ του μορφή, γιὰ τὸν ἀναγνώστη πού θὰ δυσκολεύεται στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τοῦ 16ου αἰῶνα :

- 25 "Ἰσκιους καὶ ὄνειρα φοβοῦμαι 111
παλιὰ σημάδια καὶ καινούργια σκιάχτρα,
ὑπόχρως παλιῆς καὶ νέης, φοβέρες } 112 - 115
τῆς τύχης, τοῦ οὐρανοῦ, τῆς μαύρης μοίρας.
τῶν ἀστρῶν τῶν ἐπίβουλων — καὶ τρέμο !
- 30 *Κάτι — δὲν ξέρω τί — τὸ φορικαλέο*
τὸν θλιβερό συγχίζει λογισμό μου, 116 (;)
πού με ταράζει, με ξυπνά, με πνίγει
νύχια καὶ μέρα. Ὅϊμέ, μόλις σφαλίσω } 117 - 118
τὰ κουρασμένα μάτια μου στὸν ὕπνο,
- 35 *καὶ νά, μορφῆς τρομαχτικῆς μπροστά μου*
μοῦ φέρονε τ' ὄνειρο. Καὶ τότε βλέπω } 119 - 120
πῶς ἀπ' ἐὼ πλάτ' τὸ τσίρι μου μὲ βία
μοῦ ἀρπάξανε καὶ δίχως του μονάχη } 121 - 122
σὲ στράτα σκοτεινὴ πῶς παραδέρονω'
- 40 *πότε τοὺς τοίχους βλέπω νὰ σταιάζουν.* } 125 - 126
τὰ μάργαμα νὰ ἰδρώνουν αἶμα μαῦρο
κα' πότε ἀπ' τὰ μνημούρια, ὅπου θαμμένες 129
εἶναι οἱ βασίλισσες αὐτῆς τῆς χώρας, 130
νὰ βγαίνῃ μέγα φάντασμα καὶ βόγγος 131
- 45 *σὰν κάποιον γίγαντα, πού στροβιλίζει*
"Ὀλυμπο, Πήλιο κι' Ὅσσα στὸν ἀέρα,
κι' ἀπ' τὸ κρεββάτι μὲ πενά, μοῦ δείχνει,
γιὰ νὰ ξεφύγω ἀπ' τὴ βροχὴ τοῦ αἱμάτου,
μιὰ φορικαλέα σπηλιά, κι' ὄστερα πίσω } 132
- 50 *τὴν πόρτα μοῦ σφαλῶ...*

της «Ερωφίλης» για τους στίχους του που παραθέσαμε πιο πάνω. Τόσο στο Ιταλικό, όσο και στο ελληνικό κείμενο συναντούμε, σε αδιάτακτα μάλιστα διαδοχική σειρά, τα ίδια εφιαλτικά όραματα της περιτρομής βασιλοπούλας: τή βίαιη άρπαγή του αγαπημένου της, τήν άγωνιώδη περιπλάνησή της σε σκοτεινή και έρημη στράτα, τους τοίχους του παλατιού που ιδρώνουν αίμα, τó άπειλητικό φάντασμα που βγαίνει από τά βασιλικά μνήματα και που σπρώχνει νά κλείση τήν κόρη σε σκοτεινή σπηλιά. Τέτοιες σπάνιες και φρικιαστικές εικόνες, που μονάχα ή ταραχμένη (όστερα από τήν έφτάχρονη διανοητική του παράκρουση) ποιητική φαντασία του Tasso μπορούσε νά συλλάβη — είναι γνωστό πώς τόν «Torrismondo» τόν τελείωσε τó 1586, άμέσως μόλις βγήκε από τó άσυλο της Sant' Anna¹⁶ — και τέτοιες ιδιαίζουσες λεπτομέρειες είναι αδύνατο ν' αποδοθούν σε τυχαία σύμπτωση. Μά και οί φραστικές άκόμη άντιστοιχίες που παρατηρούνται στά δυό κείμενα επιθεδαιώνουν τήν άμεση έξάρτηση του Χορτάτση από τήν περικοπή αυτή του Tasso, που δέ θ' άπορήσωμε πώς τή βρήκε και τήν ξεχώρισε, όταν λάθωμε ύπόψει ότι ή περικοπή αυτή βρίσκειται στήν άρχή του «Torrismondo», ότι τó έργο αυτό, μετά τήν πρώτη του έκδοση του 1587, γνώρισε μεγάλη διάδοση και άλλεπάλληλες έπανεκδόσεις¹⁷ και ότι από τόν Tasso έπίσης δανείστηκε ó ποιητής μας και τά ίντερμέδια της «Ερωφίλης». Άπό τις φραστικές αυτές άντιστοιχίες ως σημειώσωμε έδω τις ακόλουθες:

Torr. 25 *temo ombre e sogni...* = Έρωφ. 111 φοβοῦμ' άσκιές, τρέμω όνειρα... — Torr. 26 *ed antichi prodigi e novi mostri...* = Έρωφ. 113 χίλια παρατηρήματα παλιά και νέα... — Torr. 36-41 *ed or mi sembra | che da 'l fianco mi sia rapito a forza | il caro sposo... | or le mura stillar, sudare i marmi | miro, o credo mirar, di negro sangue* = Έρωφ. 119-126 πώς παίρνουσι τó ταίρι μου μέσ' άπό τήν άγκάλη | τούτη, συχνιά μου φαίνεται... | κι' ώρες θορώ πώς; δρώνουσιν αίματα με μεγάλη | τρομάρα τούτα τά τειχιά σε μιá μερά κ' είς άλλη.

Βέβαια, έκτός από τις πειστικές αυτές όμοιότητες, θά παρατηρήσωμε και μερικές διαφορές στά δυό κείμενα. Αυτές όμως δέ μαρτυρούν τίποτε άλλο, παρά μόνο πώς ó Χορτάτσης δέν προσκολλήθηκε άπόλυ-

¹⁶) Βλ. Giosué Carducci, *Il Torrismondo*, στήν έκδοση του Angelo Solerti, ό. π., σ. XLVIII - L.

¹⁷) Βλ. Angelo Solerti, ό. π., σ. CXXVII κ. εἰς., όπου βιβλιογραφοῦνται έννέα εκδόσεις του 1587 (άρθ. 1 - 9), δυό του 1588 (άρθ. 10 - 11) και μιá του 1597 (άρθ. 12), για νά περιοριστοῦμε μονάχα στίς εκδόσεις του 16ου αιώνα.

τα στο πρότυπό του, αλλά, όπως έκαμε άλλωστε και με την «Orbecche», το διασκεύασε με κάποια ελευθερία. Έτσι, από τη μιὰ μεριά παράλειψε δλόττελα τούς στ. 45 - 46 (προφανώς για ν' αποφύγη τὸ φόρτο τῶν λογίων ὀνομάτων Olimpo, Pelio, Ossa) ἢ συνέπτυξε μερικὸς στίχους, ὅπως τούς Torr. 30 - 36 = Ἐρωφ. 117 - 118 (για τὰ δ-ράματα τῆς νύχτας) καὶ Torr. 47 - 50 = Ἐρωφ. 132 (για τὴν καταδίωξη ἀπὸ τὸ φάντασμα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι μεριά ἔκρινε καλὸ νὰ προσθέση ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰκόνες καὶ στίχους δικῆς του ἔμπνευσης, ὅπως οἱ παρακάτω :

στ. 120-121 : ...καὶ μ' ἀπονιά μεγάλη | τὸ ρίχνουσι τῶ λιονταριῶ...

στ. 123-124 : σὲ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
θεριά, καὶ πὼς μὲ τρώσινε τάχα μὲ φοβερίζου.

στ. 127-128 : καὶ λαντουροῦ καὶ γραιίνου με κι' ἀναμουρδώνουσί με
κι' οἱ κορασίδες φεύγουσι ζιμιὸ καὶ ἀφήνουσί με.

στ. 133-136 : κι' ὄρες πὼς εἶμαι μοναχὴ μέσα 'ς καράβι, Νένα,
μοῦ φαίνεται, καὶ διώχνου με κύματα θυμωμένα
κι' ὄντε λογιάζω καὶ θαρρῶ πὼς θέλω νὰ βουλήσω
καὶ σιὰ χαράκια πὼς κτυπῶ, ξυπνῶ μὲ φόβο πλήσιο.

Όλες οἱ παραπάνω τροποποιήσεις καὶ ἰδίως οἱ προσθήκες τῶν ποιητικῶν αὐτῶν εἰκόνων ἀπὸ τὸ Χορτάτση μᾶς εἶναι διδακτικές για τὴν τάση του, μὰ καὶ για τὸ βαθμὸ τῆς ἰκανότητάς του νὰ μεταπλάθη ποιητικὰ τὰ ἰταλικά του πρότυπα. Καὶ ἀξίζει ἐδῶ, για νὰ φανῆ ἡ διαφορὰ, νὰ παραθέσωμε τὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Βασιλέα Ρωδολίνο» τοῦ Τρωῖλου (πράξη Α', σκηνὴ β', στ. 517 - 534)¹⁸ καὶ νὰ δοῦμε πὼς ἀπόδωσε ἀργότερα ὁ τελευταῖος τὸ ἴδιο κομμάτι τοῦ «Torrismondo» :

	Ἄσκιες φοβοῦμαι κι' ὄνειρα κι' ἄλλα σημάδια, τόσα	25 - 26
	κακά, πὸν νὰ τὰ δηγηθῶ δειλιᾶ κι' ὁ νοῦς κι' ἡ γλῶσσα,	
	ἀπὸ τὰ ποιὰ τὸν Οὐρανό, τ' ἄστρα, τὸ ριζικό μου	} 28 - 29
520	καὶ τ' ἄπονο μελλούμενο γνωρίζω ἀντίδικό μου.	
	Τρομάσω κάποιον τίβοτας κακὸ κι' ἀβολωμένο,	30
	πὸν μοῦ κρατεῖ ἓνας λογισμὸς τὸ νοῦ ἀνακατωμένο,	31
	ὁ ποιὸς τὴ νύκτα μὲ ξυπνᾶ καὶ μέρα δὲ μ' ἀφήνει	} 32 - 33
	νὰ κοιμηθῶ, μὰ τὴν καρδιά μου τυρανᾶ καὶ κρίνει.	

¹⁸⁾ Βασιλεὺς ὁ Ρωδολίνος, τραγωδία συνθεμένη παρὰ Ἰωάννου Ἀνδρέα τοῦ Τρωῖλου, Ἐνετίησιν, 1647, σ. 35 - 36· τὸ κείμενο παρέχεται κριτικὰ ἀποκαταστημένο, κατὰ τὴν ἔκδοση πού ἐτοιμάζω. Στὸ δεξιὸ περιθώριο σημειώνουμε τούς ἀριθμοὺς τῶν ἀντίστοιχων στίχων τοῦ «Torrismondo».

525	κι' ὄντε σ' ἔλιγο μιὰ φορὰν ἔπνο τὰ κουρασμένα μάτια σφαλίσω, μὲ θωριὲς ἄγριες ξυποῦμαι, διμένα!	34 35 - 36
	τὸ ταίρι μου ὄρες συντηρῶ σὲ πόλεμο μεγάλο	36, 38
	κ' εἰσὲ θανάτου κίντυνο μὲ βασιλέαν ἄλλο, ὄρες πὼς δρώνουν τὰ τειχιά, τὰ μάρμαρα πὼς σιάσσου	40
530	αἶμα θωρῶ κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου,	41
	ὄρες μιὰ ἄσκιὰ ψηλότατη, ἄγρια καὶ θυμωμένη	44
	μ' ἓνα σπαθὶ ὀλομάτωτο μὲ διώχνει τὴν καημένη	47 - 48
	κ' εἰς ἓνα σπήλιο σκοτεινὸ νὰ μῶ μὲ φοβερίζει	} 49 - 50
	κ' ἐκεῖ γιαμιὰ τὴν πύλην του μοῦ δείχνει πὼς σφαλίζει.	

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσωμε πὼς ἡ διασκευὴ αὐτῆ τοῦ Τρωτ-
λου εἶναι πολὺ πιστότερη στὸ πρότυπό της, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ καταντᾷ,
στοὺς περισσότερους στίχους, σχεδὸν κατὰ λέξη μετάφραση. Ὁ ποιη-
τῆς τοῦ «Ροδολίνου» δὲν ἀποτόλμησε ἐξ ἄλλου τόσες ἀλλαγές, ὅσες ὁ
ποιητῆς τῆς «Ἐρωφίλης»: Ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ προτύπου του παρά-
λειψε βέβαια κι' αὐτὸς τοὺς 45 - 46 (ἴσως γιὰ τὴν ἴδια αἰτία ποὺ τοὺς
πaráλειψε καὶ ὁ Χορτάτσης) καὶ ἀκόμη τοὺς στ. 42 - 43 γιὰ τὰ βασι-
λικὰ μνήματα (ποὺ τοὺς ἔχει ὁ Χορτάτσης) καὶ τροποποίησε τοὺς στ.
37 - 39, ἀντικαθιστώντας τὴν ἀρπαγὴ τοῦ ἀγαπημένου τῆς κόρης καὶ
τὴν περιπλάνησή της σὲ σκοτεινὴ στράτα μὲ τὸ μοτίβο (ποὺ θὰ τὸ
βρῆκε πιὸ ταιριαστὸ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς τραγωδίας του) πὼς ὁ Ροδο-
λίνος βρίσκεται «σὲ πόλεμο μεγάλο | κ' εἰσὲ θανάτου κίντυνο μὲ βασι-
λέαν ἄλλο» (στ. 527 - 528). Δικῆς του ὅμως προσθήκης δὲ θὰ βροῦμε
ἄλλες ἀπὸ τίς φράσεις «ποὺ νὰ τὰ δηγηθῶ δειλιᾶ κι' ὁ νοῦς κ' ἡ γλῶσ-
σα» (στ. 518) καὶ «κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου» (στ. 530).
Ὁ Χορτάτσης εἶχε δεῖξει πολὺ μεγαλύτερη πρωτοτυπία καὶ ἀνεξαρτη-
σία. Οἱ στίχοι του ἐξ ἄλλου εἶναι πιὸ καλοδουλεμένοι καὶ ἀρμονικοί,
οἱ λέξεις του καλύτερα διαλεγμένες καὶ μουσικώτερες καὶ γενικὰ ἡ
διασκευὴ του δονεῖται ἀπὸ ἓνα λυρικό παλμό, ποὺ λείπει ἀπὸ τὸ ἀντί-
στοιχο αὐτὸ κομμάτι τοῦ κατὰ μισὸν αἰῶνα περίπου μεταγενέστερου
ποιητῆ τοῦ «Ροδολίνου»¹⁹.

¹⁹) Εὐλόγο προβάλλει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Τρώϊλος εἶχε ὑπόψει του στὸ σημεῖο
αὐτὸ, ἔκτος ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, καὶ τὴν ἀντίστοιχη περικοπὴ τῆς «Ἐ-
ρωφίλης» τοῦ Χορτάτση. Γιὰ τὸ ὅτι θὰ γνῶριζε καλὰ τὴν τραγωδίαν τοῦ φημισμέ-
νου δμοτέχνου του καὶ συμπολίτη του, δὲ γεννᾶται καμμιά ἀμφισβόλια, γιατί ἡ
«Ἐρωφίλη» ἔβρομε πὼς εἶχε γνωρίσει πολὺ μεγάλη διάδοση. Τὴν ἀπομιμήθηκε ὅμως;
Οἱ κυριώτερες φραστικῆς ὁμοιότητες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δυὸ
ἀντίστοιχων κειμένων εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Ἐρωφ. 111 Φοβοῦμ' ἄσκιές, κρέμω ὄνειρα, δειλιῶ σημάδια πλήσια
Ροδολ. 517 Ἄσκιές φοβοῦμαι κι' ὄνειρα κι' ἄλλα σημάδια, τόσα...

Ἡ διαπίστωση τῆς ἀπομίμησης τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ τῆς τραγωδίας «Il Re Torrismondo» τοῦ Tasso ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς «Ἐρωφίλης» νομίζω πὼς ἔχει σημασία, γιατί μᾶς ὁδηγεῖ στὰ ἀκόλουθα τρία ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα²⁰. Τὸ πρῶτο σχετίζεται μὲ τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐρωφίλης»: Ἔως σήμερα, *terminus post quem* γιὰ τὴ συγγραφή αὐτὴ ἔθεωρεῖτο τὸ ἔτος 1581, γιατί τότε πρωτοδημοσιεύτηκε ἡ «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso, πού εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἰντερμεδιῶν τῆς²¹. Τώρα μποροῦμε νὰ μεταθέσωμε τὸ ὄριο αὐτὸ μετὰ τὸ 1587, ἔτος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ «Torrismondo» τοῦ Tasso. Τὸ δεύτερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Tasso στὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀποδεικνύεται ὀλοένα καὶ πλατύτερη²². Καὶ τὸ τελευταῖο εἶναι ὅτι καὶ ἐκεῖνα

Ἐρωφ. 117-118 *κι' ἄγρια τὴ νύκτα μὲ ξυνοῦ χίλιες θωροὶς καὶ τούτη
τὴ βαρεμένη μου καρδιά σκίζου καὶ σφάζου μού τη
Ροδολ. 523-524 ὁ ποιοὺς τὴ νύκτα μὲ ξυνοῦ καὶ μέρα δὲ μ' ἀφήνει
νὰ κοιμηθῶ, μὰ τὴν καρδιά μου τυρανᾷ καὶ κρῖνει.*

Ἐρωφ. 125-126 *κι' ὄρες θωρῶ πὼς δρώνουσι αἶματα μὲ μεγάλη
τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιὰ σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη
Ροδολ. 529-530 ὄρες πὼς δρώνουν τὰ τειχιὰ, τὰ μάρμαρα πὼς στάσου
αἷμα θωρῶ κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου.*

Ἐρωφ. 131-132 *μιὰ κάποια ἀσκιὰ, κι' ὅσο μπορεῖ μὲ μάνητα μεγάλη
σὲ σπῆλιο σκοτεινότατο μὲ σέρονει νὰ μὲ βάλῃ.
Ροδολ. 531-533 ὄρες μιὰ ἀσκιὰ ψηλότατη, ἄγρια καὶ θυμωμένη
μ' ἓνα σπαθὶ ὀλομάτωτο μὲ διώχνει τὴν καημένη
κ' εἰς ἓνα σπῆλιο σκοτεινὸ νὰ μῶ μὲ φοβερίζει.*

Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς ἐξηγοῦνται ἄραγε μονάχα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο Κρητικοὶ ποιητὲς διασκέυασαν τὸ ἴδιο ἰταλικὸ πρότυπο; ἢ μαρτυροῦν πὼς ὁ Τρώϊλος εἶχε ὑπόψει του καὶ τὸ κείμενο τῆς «Ἐρωφίλης» καὶ τὸ ἀκολούθησε κἄπως; Τὸ δεύτερο φαίνεται πιθανώτερο, ὅχι ὅμως καὶ ἀπόλυτα βέβαιο. Ἄν τὸ δεχτοῦμε αὐτό, τότε πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ὁ Τρώϊλος μειονεκτεῖ ἀκόμη περισσότερο ἀπέναντι τοῦ Χορτάτση, ἀφοῦ θὲν κατάφερε, παρ' ὄλο πὺ χρησιμοποίησε τὴν «Ἐρωφίλη», νὰ τὸν ξεπεράσῃ ποιητικᾶ.

²⁰) Εἶναι ἐνδεχόμενον, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πὺ ἐπεσήμανα, νὰ βρεθοῦν κι' ἄλλα στὸν «Torrismondo» (ἢ ἀνακάλυψή μου ἦταν τυχαία, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς παραβολῆς τοῦ «Torrismondo» πρὸς τὸ «Ροδολίνο» καὶ ὅχι πρὸς τὴν «Ἐρωφίλη») ἢ καὶ σὲ ἄλλα ἰταλικά κείμενα. Καὶ τὸ ἓνα ὅμως αὐτὸ ἀπόσπασμα ἀρκεῖ γιὰ νὰ στηρίξῃ τὰ συμπεράσματα πὺ ἀκολουθοῦν.

²¹) Βλ. Κ ρ ο υ μ θ ἄ χ ε ρ - Σ ω τ η ρ ι ἄ δ ο υ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. 3, σ. 172 καὶ Σ τ. Ε α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, Ἐρωφίλη, σ. ε'.

²²) Βλ. Nestor Camariano, Torquato Tasso in letteratura greca, «Studi Italiani» III (1936), σ. 95-135 (πρὸς σ. 97-106), καὶ Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα ἰντερμέδια τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Α' (1947), σ. 525-580, ὅπου διαπιστώνεται (σ. 532-534) ὅτι τὸ ἰντερμέδιο Α ἔχει ἐπίσης τὴν πηγὴ του στὴ «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso.

ἀκόμη τὰ ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» ποὺ ἔχουν ἕνα ἀναμφισβήτητο καὶ βασικὸ ἰταλικὸ πρότυπο, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἔχουν συγχρόνως καὶ ἄλλες δευτερεύουσες πηγές, ὅπως συμβαίνει, καθὼς πιστεύομε πῶς ἐδείξαμε, μὲ τὴν «Ερωφίλη» τοῦ Χορτάση.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ
ΤΗΣ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΤΟΥ 1866 ΕΝ ΚΡΗΤΗ

Ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1866, ποὺ τόσον συνετάρραξεν ὀλόκληρον τὸν Ἑλληνισμόν καὶ διὰ τὴν ὁποίαν τόσον ἠσυχολήθησαν παλαιότεροι καὶ σύγχρονοι ἔρευνηταί¹, ἦτο μία ἐντονωτέρα προσπάθεια προγενεστέρων ἐνεργειῶν τοῦ ὑποδούλου κρητικοῦ λαοῦ, ἵνα ἀποσειση μίαν ἐπάρατον δουλείαν.

Ἄν ὅμως ἡ ἐν λόγῳ ἐπανάστασις ἠρηνήθη πανταχόθεν καὶ ἡ ἱστορία τὴν ἔχει τοποθετήσει πλέον εἰς τὰς λαμπράς τῆς σελίδας διὰ τὸν ἡρωισμόν τῶν Κρητῶν, ἡ πρὸ αὐτῆς περίοδος, πλήρης γεγονότων, συγκρούσεων καὶ διπλωματικῶν κινήσεων μένει σχεδὸν ἀνεξερεύνητος.

Τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐξέλιξιν τῆς προεπαναστατικῆς ταύτης περιόδου, ἡ ὁποία εἰς τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα ἱστορικὰ πονήματα συντομώτατα καὶ ἐν γενικαῖς μόνον γραμματῆς ἀναφέρεται² καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεργὸν μέρος ἔλαβον οἱ ἐν Κρήτῃ Πρόξενοι τῶν Δυνάμεων, θὰ παρακολουθήσωμεν διὰ τῶν κατωτέρω ἱστορικῶν ἐγγράφων.

Πάντα τὰ ἐγγράφα ταῦτα ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ εἰς τὸ Γαλλικὸν Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ἀρχείου τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου Χανίων τοῦ XIX αἰῶνος καὶ εἶναι κατεχωρημένα διὰ τὴν ἐν λόγῳ χρονικὴν περίοδον εἰς τόμον τὸν ἐπιγραφόμενον «Turquie 1864 - 1865 - 1866. La Capée No 5».

Τὰ διπλωματικά αὐτὰ ἐγγράφα ἀντεγράφησαν ὡς ἀκριβῶς ἔχουν καὶ μετεφράσθησαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἢ τουρκικῆς εἰς τὴν γαλλικὴν, εἰς ἣν δηλαδὴ γλῶσσαν εὐρίσκοντο ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμεν τὴν ὑπαρξιν, καὶ ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου Χανίων εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας.

¹) Τωμαδάκη Ν., Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων (Β' Βιβλιογραφία τῆς ἐπανάστασεως 1866 - 1869). Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν. Τόμ. Β', Ἀθήναι 1939.

²) Πισσαδοπετράκη Γρ., Ἱστορία τῶν Σφακιῶν. Ἀθήναι 1888, σελ. 455 - 493. (Περιέχει τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον ἐν σχέσει μὲ τὴν δρᾶσιν τῶν Σφακιανῶν). Κριάρη Π., α) Ἱστορία τῆς Κρήτης (Μέρος Α'). Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1866 - 69 Χανιά 1901, σελ. 97 κ. ἑ. β) Ἱστορία τῆς Κρήτης (Νέα). Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Τόμ. Γ', Ἀθήναι 1935, σελ. 51 - 102 (Περιέχει τὴν ἀνάληψιν τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Κρήτης ὑπὸ τοῦ Βελῆ καὶ λοιπῶν Πασάδων). Ψιλᾶκη Β, Ἱστορία τῆς Κρήτης. Τόμ. Γ', Χανιά 1909, σελ. 821 κ. ἑ.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1841 ἐν Κρήτῃ ἀπέτυχε καὶ ἡ ἔνοπλος διαμαρτύρησις τοῦ 1858 ὑπενθύμισεν εἰς τὸν Τοῦρκον κατακτητὴν ὅτι ὁ ὑπόδουλος Κρῆς ἤτο πρόθυμος νὰ συνεχίσῃ τὸν ἀγῶνά του διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν στοιχειωδῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ ἱστορικὸς G. Perrot³ γράφει, ὅτι τὴν πρώτην αἰτίαν τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης τοῦ 1866 δέον νὰ ἀναζητήσῃ τις εἰς τὴν ἔνοπλον τοῦ 1858 διαμαρτύρησιν.

Ἡ προσωρινὴ τότε παῦσις τοῦ ἀναβρασμοῦ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ μὲ τὴν ἀγγελίαν τῶν μεγάλων παραχωρήσεων ἐκ μέρους τοῦ κατακτητοῦ ἀνεστάλη καὶ αἱ ὑποσχέσεις ἀπεδείχθησαν ὅμοιαι τῶν κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων διατυμπανισθεισῶν.

Ὁ Τοῦρκος Γενικὸς διοικητὴς Ἰσμαήλ Πασᾶς ἀποδεικνύεται ἐχθρὸς τῶν Κρητῶν μὲ τὴν ἐπιβολὴν ἀνόμων φόρων, μὲ τὴν διάλυσιν τῆς τοπικῆς συνελύσεως, μὲ τὰς ραδιουργίας του, μὲ τὰς συλλήψεις τῶν ἐπιφανῶν Κρητῶν, μὲ τὸ μοναστηριακὸν ζήτημα, μὲ τὴν προστασίαν τὴν ὁποίαν παρεῖχεν εἰς τοὺς φονεῖς τῶν Κρητῶν Τούρκους.

Ἡ ἔκρυθμος αὐτὴ κατάστασις εἶχεν ἐξαπλωθῆ εἰς ὀλόκληρον τὴν Κρήτην. Φόνοι, συναθροίσεις ὀπλισμένων, μονομερεῖς ἐπεμβάσεις τῶν ἀρχῶν, ἐπέμβασις στρατοῦ εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ὡς μαρτυρεῖ τὸ ἀκόλουθον ἔγγραφον⁴, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Μαρτίου τοῦ 1864.

*Αριθ. ἔγγραφου 1.

La Canée le 27 Mars 1864

Monsieur le Ministre,

Depuis quelques temps une grande agitation règne à Candie où déjà des désordres regrettables ont eu lieu. D'après les rapports parvenus, tant à l'autorité locale qu'à mes collègues et à moi, il résulte que le caïmakan de Candie par son inertie les a, sinon encouragés, du moins si faiblement réprimés, que l'opinion générale en fait retomber sur lui la responsabilité; suivant M. Ittar, cette responsabilité doit être aussi partagée par le Bimbachi de la police dont l'attitude partielle envers les Turcs a mécontenté les Chrétiens.

Le 16 de ce mois vers quatre heures de l'après-midi, quatre Turcs ivres attendaient, à la sortie de l'église grecque, les

³) Ψιλάκη Β, "Ἐνθ' ἄ., σελ. 869.

⁴) Archives des affaires étrangères. Turquie 1864 - 1865 - 1866. La Canée, σελ. 3 - 7.

femmes pour les insulter. L' évêque sortant à son tour, leur reprocha leur conduite, les engageant à se retirer, mais loin d'écouter ses représentations, ils l' injurièrent et un d' eux tira même son couteau dont il le menaça. Heureusement, des Grecs, avertis de ce qui se passait, accoururent sur les lieux et purent empêcher le coup d' être porté.

La police, arrivée à son tour, s' empara des coupables qui furent conduits en prison, et si la tranquillité publique n' a pas été troublée, c' est plutôt, à ce qu' il paraît, au bon sens dont les Chrétiens ont fait preuve en cette circonstance, qu' à l' activité de l' autorité, que cet heureux résultat est dû. Le chef de police, en effet, aussitôt informé de ce qui se passait, au lieu de courir sur les lieux ou sa présence était réclamée, appelait autour de lui les Turcs qu' il rencontrait leur demandant, d' après ce qui m' est assuré, de lui prêter main forte contre les Chrétiens, et son premier acte, au lieu de s' emparer des Turcs auteurs du désordre, a été de se ruer sur les Grecs.

Hamid Bey, que je vis aussitôt que je reçus de M. Ittar le rapport dont je viens de donner à Votre Excellence un résumé exact, m' assura qu' il avait expédié à Candie des ordres sévères, et qu' il avait engagé le caïmakam à surveiller son Bimbachi, il ajouta que les Chrétiens seraient satisfaits de la réparation accordée à leur évêque, et m' assura qu' il ne dépendrait pas de lui qu' une justice éclatante soit faite.

M. Ittar ne m' ayant pas entretenu de cette affaire, je la crus terminée et je pensai inutile de la porter à la connaissance de Votre Excellence.

Mais, une lettre que j' ai reçue ce matin de Candie m' apprend que, dans la nuit du 24 au 25 de ce mois, un Turc ayant été assassiné par un Grec, les Turcs se réunirent le matin sur la place du Conseil, demandant à haute voix la mise à mort immédiate de l' assassin, et menaçant, dans le cas où cette exécution n' aurait pas lieu, de se venger eux - mêmes.

L' autorité locale aurait dû user des moyens qu' elle possède pour disperser un pareil rassemblement, mais soit crainte soit inertie, elle parla avec les groupes, et le Cadi alla même jusqu' à promettre à cette populace qu' il serait fait, avant une heure, droit à sa demande.

Un fait que M. Ittar ignorait sans doute et que j' ai appris de Hamid Bey lui - même, accuse la conduite du Caïmakam de Candie.

L' assassinat a été commis dans la nuit du 24 au 25 et ce n' est que le 25 à midi que le cadavre a été enterré. Ce retard n' a pu qu' entretenir l' irritation des Turcs et il est permis de penser que, si le Caïmakam ne l' avait pas souffert, le rassemblement n' aurait pas eu de consistance.

Aussitôt informé de ce qui s' était passé à Candie, Hamid Bey a expédié un vapeur avec Husséin Pacha et 400 soldats. Il est permis d' espérer que ce général saura faire rentrer les choses dans l' ordre et son caractère énergique et impartial donner raison au choix fait de la personne.

Ici tout le monde est dans l' inquiétude la plus grande. On attend de Candie des nouvelles. Les dernières disent que l' autorité avait menacé d' user de la force, mais ne font pas connaître les résultats de cette menace. On dit que l' assassin a déclaré sa culpabilité et qu' une sentence de mort a été rendue par le Conseil; faute de détails sur ce meurtre, on le considère comme dû à la conduite des Turcs envers l' évêque grec, qui d' ailleurs s' est rendu à Constantinople.

Mes collègues d' Angleterre et de Russie, retenus chez eux pour cause d' indisposition, m' ont envoyé leurs Chanceliers, me priant de vouloir bien, si je le jugeais opportun, me joindre à eux pour faire collectivement une démarche auprès de Hamid Bey. J' ai dû leur répondre qu' ayant déjà vu Hamid Bey et ayant reçu de lui l' assurance qu' il avait pris toutes les mesures en son pouvoir, il m' était impossible de me rendre à leurs désirs. J' ai pourtant cru devoir leur promettre pour la suite mon concours si les circonstances venaient à l' exiger.

M. Ittar se plaignant du Caïmakam de Candie, qui n' a même pas daigné ouvrir la lettre qu' il lui a adressée pour lui demander des renseignements sur ce qui se passait, et qui, lorsqu' il lui eut renvoyé son Drogman lui dire qu' il serait obligé de me rendre compte de cette conduite, lui répondit qu' il pouvait, si bon lui semblait, en rendre compte lui - même à Londres, j' ai cru devoir prier Hamid Bey d' écrire à ce fonctionnaire pour l' engager à l' avenir à plus de respect envers notre agent; Hamid Bey m' a promis de le faire.

Je ne puis terminer, Monsieur le Ministre, ce rapport auquel malheureusement manquent beaucoup de détails qu' il nous est impossible d' avoir encore, sans appeler l' attention de Votre Excellence sur la conduite du Caïmakam de Candie.

Sans vouloir me faire l' écho des Grecs qui l' assurent de fanatisme, je dois cependant déclarer que, selon moi, ce fonctionnaire n' est pas à la hauteur de l' emploi qu' il occupe, et son remplacement serait à désirer. Quant à Hamid Bey, tout le monde se plaint à rendre justice à son activité, et je sais qu' il avait d' abord voulu se rendre lui - même à Candie. L' impossibilité de trouver une personne sûre pour le remplacer en cas de besoin l' a seule retenu.

Agréez l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

A. Derché

P. S.

Hamid Bey me fait dire à l' instant qu' il vient de recevoir l' avis que la tranquillité est rétablie à Candie, et qu' après avoir laissé leurs boutiques fermées 24 heures, tous les Grecs les ont de nouveau ouvertes samedi dans l' après - midi; on ne sait rien encore de l' arrivée du général.

A. Derché

Ἡ ἀνησυχία τῶν Κρητῶν ἔξακολουθεῖ. Πληροφορία περὶ ἐπιβολῆς νέων φόρων φέρουν νέαν ἀναστάτωσησιν.

Οἱ Κρηῖτες συναθροίζονται εἰς τὸν Ὀμαλόν^{*)}. Ἐκεῖ τρέχει καὶ ὁ Ἰσμαήλ Πασᾶς παροτρύνων τὸν λαὸν ὅπως διαλυθῆ.

Οἱ Ἕλληνες πρὸς τὸ παρὸν ἀρνοῦνται καὶ μία ἀνησυχία λόγῳ τῆς καταστάσεως ἔξαπλοῦται τόσον εἰς τὴν ὑπαιθρον ὅσον καὶ εἰς τὴν πόλιν^{*)}.

*) Ὀμαλός. Ἐκτενὲς ὁροπέδιον ἐν Κρήτῃ, στέφον τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ κυρίου ὄγκου τῶν Λευκῶν Ὀρέων μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν Σφακίων, Σελίνου καὶ Κυδωνίας.

Εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κυδωνίας εὐρίσκεται καὶ τὸ ὕψωμα Τσουπανά, ἀνήκον εἰς τὸν Δῆμον Περιβολίων, τὸ ὁποῖον πολλάκις ἀναφέρεται εἰς τὰ δημοσιευόμενα ἔγγραφα (Βλ. Σταυράκη Ν., Στατιστικὴ (Πίνακες Πληθυσμῶν), Ἀθήνησι 1890, σελ. 15).

*) Αὐτόθι, σελ. 23 - 27.

Ἀριθ. ἔγγραφου 2.

La Canée le 27 Août 1864

Monsieur le Ministre,

Le 8 de ce mois au matin, le Gouverneur Général est parti sans prévenir personne et s'est rendu dans la plaine d' Omalo où, paraît-il, devait avoir lieu une réunion de Grecs. Il semble qu' informé des projets des paysans, Ismaïl Pacha ait voulu les surprendre.

Il trouva à son arrivée à Omalo une réunion nombreuse et fit appeler les capitaines auxquels il demanda les motifs de cette assemblée. On lui répondit que les paysans, se plaignant des nouveaux impôts auxquels ils étaient soumis malgré les promesses formelles qui leur avaient été faites par les commissaires envoyés ici lors de l' insurrection de 1858, promesses approuvées par le Sultan, avaient voulu se réunir pour s' entendre et rédiger une lettre contenant leur réclamation.

Cette réunion étant paisible et aucun Grec n' étant armé, Ismaïl Pacha engagea les chefs à renvoyer le monde et les invita à se présenter au Sérail pour pouvoir discuter avec lui les griefs qu' ils prétendaient avoir, leur promettant justice.

Ismaïl Pacha était de retour le 13 de ce mois, et à la visite que je lui fis, il me parla de cette réunion comme étant sans importance. Il en avait été averti et avait voulu, en surprenant les villageois, leur prouver que l' autorité était bien renseignée. Cependant, malgré leurs promesses les chefs ne sont pas venus encore, et il semble qu' ils ne viendront pas. Les villageois continuent à se réunir et leur pétition, dit-on, se couvre de signatures.

Il est impossible, Monsieur le Ministre, de connaître exactement ce qui se passe au dehors. Les Grecs ne veulent pas parler et semblent obéir à un mot d' ordre. Le Gouvernement, naturellement, pense que ce mot vient du dehors et c' est la Grèce qu' il accuse. Peut-être a-t-il raison. Cependant, connaissant, d' un côté la nature turbulente des Crétois et la facilité avec laquelle ils se laissent entraîner, et ne perdant pas de vue, de l' autre, que lors de Mavrogeni les commissaires impériaux avaient pris l' engagement que de nouveaux impôts ne seraient pas établis, on peut croire qu' interprétant eux-mêmes à la lettre cette promesse et comptant pouvoir encore comme en 1858 en impo-

ser au Gouvernement, ils se sont décidés à se réunir, sachant qu' en réclamant ils n' ont rien à perdre et que même ils peuvent y gagner.

Leurs griefs principaux portent sur les impôts du sel et du tabac. Ils se plaignent aussi de l' impôt sur le vin. Mais on assure que leur pétition renferme une quarantaine de demandes. Parmi elles plusieurs sont absurdes, celle par exemple de revendiquer pour leurs villages une part de 100.000 piastres données par le Sultan pour les écoles et qui ont été réparties entre les trois villes.

Il semble cependant que le Gouverneur Général commence à craindre que ces réunions n' amènent des complications, car il vient d' afficher une longue proclamation en grec dans laquelle, faisant ressortir les avantages que retirent les paysans de la tranquillité, il les invite à fermer l' oreille aux insinuations malveillantes des personnes intéressées à troubler l' ordre, les engageant, s' ils ont des réclamations, à les lui présenter. J' ignore jusqu' ici l' effet que produira cette proclamation et je crains qu' elle ne montre trop l' inquiétude de l' autorité. On dit que des troupes sont attendues dans la capitale. On dit aussi que le Gouvernement envoie sa démission par le dernier courrier. On ne peut pas refuser à Ismaïl Pacha d' avoir su pendant son administration apporter des améliorations dans l' Ile; grâce à lui la culture a pris une grande extension. Le coton surtout a attiré son attention et cette année des quantités considérables ont été semées, mais il a eu le tort de trop croire à cinq ou six individus composant son entourage familial qui Grecs par - dessus tout, lui ont caché, dans leur propre intérêt, la position du pays. Une autre faute non moins grande c' est que, par la partialité qu' il montre pour les Grecs, il s' est aliéné entièrement les Turcs, sans parvenir cependant à satisfaire complètement les premiers qui sont séparés en ce moment en deux camps dont le plus nombreux est contre lui.

En ville une certaine inquiétude commence à se faire voir. La proclamation du Gouverneur n' y est pas étrangère, et les bruits qui circulent sur l' arrivée prochaine de renforts contribuent à la maintenir.

J' aime à croire cependant que le Pacha saura conserver la tranquillité et que, par des mesures conciliantes, il pourra persuader les villageois. Il serait pourtant à décider qu' il comprît

que les Grecs qui l' entourent n' inspirent pas de confiance et qu' il pût, sans affectation, revenir un peu aux Turcs qu' il a peut - être trop négligés jusqu' ici.

Agréez l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

A. Derché

*Ἡδη οἱ Κρητες ἀντιπρόσωποι ὑποβάλλουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπόμνημα διὰ τοὺς φόρους καὶ τὰ προνόμια τὰ κατὰ καιροὺς παραχωρηθέντα καὶ παρακαλοῦν τὴν Πύλην ὅπως τηρήσῃ τὰ ὑπεσχόμενα¹⁾.

*Αριθ. ἐγγράφου 3

Les délégués de la Canée ont l' honneur de prier de vouloir bien transmettre la requête ci - jointe à Monsieur l' Ambassadeur de l' Empereur de Constantinople.

Traduction (Annexe No 2)

Les soussignés habitants de la Canée, sujets très obéissants et très fidèles de Votre Majesté Impériale, prennent la liberté de lui présenter humblement par cette requête quelques observations au sujet de rumeurs qui les inquiètent, connaissant la générosité du cœur de S.M.I. et son désir constant de développer l' abondance, le bonheur et le progrès de Ses fidèles sujets pour avoir la certitude qu' elle daignera écouter nos plaintes, nous accorder justice et calmer nos maux. Car S.M.I. peut se glorifier à juste titre d' avoir, en même temps qu' Elle donnait de nouveaux privilèges à Ses sujets, conservé et maintenu dans toutes les parties de Son grand Empire toute la faveur que nous devons à la sollicitude de Ses glorieux prédécesseurs. En 1858 le Gouvernement, désirant avoir des informations précises sur nos griefs, envoya en Crète des Commissaires Impériaux qui, ayant été témoins des vexations auxquelles nous étions en butte à cette époque de la part de l' autorité, ont exposé au Gouvernement le sujet de nos plaintes. Le Gouvernement a bien voulu

¹⁾ Αὐτόθι, σελ. 36 - 37.

les écouter avec bienveillance et donner son approbation aux justes et sévères décisions de ses Envoyés. Le bruit courait, alors, que le Gouvernement Impérial avait l'intention de grever encore notre pays de nouveaux impôts (l'impôt militaire et la dîme existaient déjà). Notre pauvreté et notre misère nous autorisaient assez à nous inquiéter de ces rumeurs. Pour notre repos et notre tranquillité nous avons voulu savoir des Commissaires eux-mêmes si cette désolante nouvelle avait quelque fondement. Ces hauts-fonctionnaires, désireux de nous ôter tout soupçon et de nous convaincre de la fausseté des bruits répandus, ont provoqué, sur notre demande, l'octroi de nouveaux privilèges et l'assurance qu'aucun impôt ne serait mis sur le vin, les bestiaux, les abeilles, etc. et que le droit de 20 pour 1.000 sur la vente des immeubles ne serait pas prélevé.

Ces privilèges, nous les regardions comme sacrés et inviolables parce qu'ils émanaient directement de la haute volonté impériale et qu'ils mettaient à l'abri de tout arbitraire les habitants des villes et des campagnes de notre pays. Malheureusement, ces mêmes privilèges ont commencé, depuis environ un an, à être violés et foulés aux pieds sans raison aucune. Ainsi, de lourds impôts (tels que ceux du sel, des débits des boissons, des poissons en général, du timbre, des citations devant les tribunaux, toujours onéreuses pour les deux parties, des tabacs à priser et à fumer, du café, du poisson et en général tous les monopoles) pèsent lourdement sur nous. Ces impôts doivent nous conduire à la ruine et à la misère. Notre pays suffisant à peine à nos besoins, c'est avec difficulté, que nous pouvons payer la dîme et l'impôt militaire auxquels cependant nous nous soumettons sans murmure. Comme preuve de gêne, nous ferons remarquer à S.M.I. le nombre restreint de nos écoles primaires, cause de notre ignorance, tandis que d'autres pays plus favorisés marchent à grands pas vers le progrès et la civilisation.

Nous venons donc humblement demander à S.M.I. qu'elle daigne ordonner la suppression des impôts que nous signalons, ainsi que l'obligation pour la Démogérondie de recourir au Mehkémé pour les contrats à passer au nom des Orphelins.

Nous offrons nos plus profonds et plus humbles respects à Votre Majesté Impériale et prions Dieu qu'il garde sous son égide la glorieuse personne de Notre Souverain Abd-ul-Aziz-Khan.

La Canée 25 Août 1864

(Signé) Les Conseillers · La Démogérondie · Les délégués des villages

Suivent les signatures

Ἡ Πύλη, ὡς εἶναι φυσικόν, δὲν δέχεται τὸ δίκαιον τοῦ ὑπομνήματος τῶν Κρητῶν ἰσχυρίζομένη ὅτι εἰς ὀλόκληρον τὴν Τουρκικὴν Αὐτοκρατορίαν ἔχουν ἐπιβληθῆ οἱ αὐτοὶ φόροι⁹⁾.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1865 τὸ Μοναστηριακὸν ζήτημα εἶχεν ἐπιδεινωθῆ καὶ ὁ Ἰσμαῖλ αὐτοπροσώπως μεταβαίνει εἰς Ἡράκλειον. Ἀναμιγνύεται παρὰνόμως εἰς τὰ τοπικὰ ζητήματα. Διαλύει μετ' ἀπειλῶν τὴν τοπικὴν συνέλευσιν καὶ φέρει ἀναστίτωσιν εἰς τὸν λαόν⁹⁾.

Ὁ Γάλλος ἐν Χανίοις Πρόξενος καθιστᾷ γνωστὰ διὰ τοῦ κατωτέρου ἔγγραφου του¹⁰⁾ τὰ ἐν Ἡρακλείῳ συμβαίνοντα.

Ἄριθμ. ἔγγραφου 4.

La Canée le 11 Novembre 1865

Monsieur le Ministre,

J' ai l' honneur d' adresser à Votre Excellence la traduction d' un rapport que j' ai reçu de M. Ittar, vice - consul de France à Candie, sur la conduite tenue en cette ville par Ismaïl Pacha et son attitude dans les élections de la Démogérondie. La connaissance que M. Ittar a du pays et des habitants donne aux craintes qu' il manifeste sur les suites que pourraient avoir les exigences d' Ismaïl Pacha un caractère sérieux qui m' a décidé, Monsieur le Ministre, à transmettre en son entier à Votre Excellence le rapport de cet agent consulaire. La popularité parmi les Grecs, seul but qu' a cherché à atteindre Ismaïl Pacha, et que lui promettaient ceux dont, dès son arrivée, il avait fait son entourage, tend chaque jour à diminuer et le mécontentement devient général. Les Turcs ne peuvent voir d' un oeil indifférent la partialité avec laquelle sont traités les Grecs et déplorent, sans oser cependant se plaindre hautement, la position inférieure qui leur est faite par le Gouvernement actuel traîné à la remorque de trois ou quatre individus tarés dans l' opinion publique, et qui cependant se partagent ostensiblement le pouvoir, distri-

⁹⁾ Αὐτόθι, σελ. 38 - 39

⁹⁾ Ψιλάκι Β. Ἐνθ' ἄ σελ. 867.

¹⁰⁾ Archives... Ἐνθ' ἄν. σελ. 53 - 57.

buant les faveurs à ceux de leur parti et frappant ceux qui osent leur faire opposition. Un certain Petrides, d'origine hellène, et qui lors de la guerre de Crimée, ne pouvant retourner en Grèce où il eût été emprisonné pour ses dettes, s'est fait sujet ottoman, est à la tête de cette espèce d'association, ayant pour auxiliaire le Dr. Varouha et un nommé Djani Reignieri, ancien membre de la Démogérondie qui a suivi de près Ismaïl Pacha, lors de son dernier voyage à Constantinople, et remis les pétitions qu'il s'était chargé de faire signer, demandant le retour en Crète du Gouvernement Général, dont le départ était regardé comme définitif. Le Djani reçut pour prix de son zèle le Médjidié de cinquième classe. A ce triste entourage se sont joints quelques Turcs dignes en tous points de ceux auxquels ils se sont ralliés. La Démogérondie obéit en aveugle à ce trio et les vexations ne sont pas épargnées à tout ce qui n'est pas grec. Les Turcs et les Israélites surtout souffrent, non seulement dans leurs intérêts pécuniaires, mais encore dans leur intérieur. Il n'est pas de calomnies qui ne soient débitées aux paysans pour les empêcher de s'approvisionner à des boutiques autres que celles des Grecs : «Les Israélites tuent pour leur pâque des enfants chrétiens, les Turcs sont des oppresseurs fanatiques cherchant à convertir les domestiques grecques entrant à leur service, et défense est faite, sous peine d'excommunication, de servir de pareilles gens».

Plusieurs fois j'ai entretenu Ismaïl Pacha de ces menées, lui démontrant tout ce qu'elles avaient de honteux; mais le Gouverneur Général, feignant d'ignorer ce qui se passe sous ses yeux, demandait pour agir des preuves qu'il savait impossible de fournir, ces calomnies ne pouvant être prouvées par témoin; on m'a assuré cependant qu'à l'église on avait hautement engagé les parents à ne pas laisser leurs enfants au service de gens ne professant pas la religion orthodoxe et que la communion avait été refusée aux récalcitrants.

L'état actuel de l'île de Crète mérite selon moi d'attirer l'attention de la Sublime Porte par les difficultés soulevées à Candie par l'élection d'un membre de la Démogérondie et l'opposition faite à la volonté du Pacha, qui, d'après un rapport précédent de M. Ittar, «avait tiré l'épée» en faveur de Drakaki, prouvant les dispositions de la population exaspérée encore par le motif donné à la non acceptation d'un membre choisi par elle;

il paraît, en effet, que si, en principe, il faut que les membres de la Démogérondie soient mariés, il y a eu à cette règle des exceptions et des célibataires ont été élus et acceptés.

Ismaïl Pacha réussira-t-il à faire couvrir de signatures les pétitions rédigées ici et portées à Candie par Varouha et Djuni partis avec lui? je l'ignore et ne veux pas ajouter foi aux assurances qui m'ont été données que ses pétitions étaient parties d'ici signées déjà. Quoiqu'il en soit, il serait à désirer que la Sublime Porte ne se laissât pas plus longtemps abuser par des pièces dont la valeur devrait lui être connue, non plus que par les articles élogieux publiés par les journaux grecs imprimés à Constantinople, expédiés d'ici ou rédigés à Constantinople même. La tranquillité dont nous jouissons n'est, de l'avis de beaucoup de personnes, qu'apparente et il suffirait de peu pour voir éctater des désordres que, peut-être, il serait difficile de réprimer. Les rapports que j'entretiens avec Ismaïl Pacha et dont les formes extérieures ne laissent rien à désirer me rendent pénible le devoir de m'étendre, ainsi que je le fais, sur la conduite de ce fonctionnaire.

J'ose espérer, Monsieur le Ministre, que votre Excellence ne verra dans ce long rapport que l'obligation de satisfaire au service dont je suis chargé et le désir sincère d'éviter, en faisant connaître l'état des esprits, des complications qui, par le fait même de l'adresse avec laquelle elles ont été jusqu'ici retardées, présenteront plus de gravité au moment où elles éclateront. J'ai invité M. Ittar à me renseigner exactement sur tout ce qui se passera à Candie et je ne manquerai pas de porter à la connaissance de Votre Excellence, Monsieur le Ministre, ce que je croirai de nature à pouvoir l'intéresser. La tranquillité paraît rétablie à Sfakia, d'où cependant le Bimbachi de police n'est pas encore revenu, n'ayant pu arrêter l'assassin.

Il est probable qu'il sera parvenu à gagner la Grèce.

J'ai eu soin de transmettre à M. le Chargé d'affaires à Constantinople la traduction ci-jointe en l'accompagnant de la dépêche que j'ai l'honneur d'adresser à Votre Excellence.

Agréer l'hommage du respect avec lequel j'ai l'honneur d'être,

Monsieur le Ministre,
de Votre Excellence, le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Εἰς τὴν Κρήτην ἔχουν δημιουργηθῆ δύο κύρια κόμματα πολιτικά. Ὁ Ἰσμαήλ, ἀντὶ νὰ κρατήσῃ μίαν γραμμὴν συμβουλευτικὴν, τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐνὸς ἕξ αὐτῶν. Ἡ τοιαύτη τακτικὴ του μέλλει νὰ ἐπιφέρει μεγάλην ἀνωμαλίαν εἰς τὸν τόπον¹¹.

*Αριθμ. ἐγγράφου 5.

Candie le 2 Novembre 1865

Monsieur le Consul,

L'état actuel des choses dans notre ville et dans les provinces m'impose le devoir de vous donner quelques détails.

Comme j'ai déjà eu l'honneur de vous le dire précédemment, deux partis, dont la lutte est tantôt sourde tantôt ouverte, se disputent ici les affaires politiques depuis l'époque de Vély Pacha. A la tête de l'un figure un certain Castrino Giorghaki, membre principal de la nombreuse et influente famille des Castrinoyanni autour de laquelle se groupent tous les partisans. Le parti se compose pour le plus grand nombre de personnes ayant plus ou moins une position sociale indépendante et aisée.

L'autre est conduit par un certain Drakaki, homme de basse origine, intrigant et rusé. Les membres les plus actifs de ce parti sont pour la plupart sans fortune et obligés pour vivre d'occuper un emploi au Conseil Municipal ou à la Démogérondie.

A l'arrivée dans l'île du Gouverneur Général actuel, G. Drakaki se trouvait à la Canée, en qualité de représentant de la ville de Candie. Il avait alors le champ libre pour s'insinuer profondément dans les bonnes grâces du Muchir qui lui obtint de la S. Porte une pension de six cents piastres par mois. A cette époque le parti Drakaki était en disgrâce auprès de l'évêque actuel, Mgr. Dionisios, qui s'était vu ouvertement poursuivi de ses satires et de ses insultes. Mais sa mission expirée, Drakaki revint à Candie et réussit à faire rentrer les siens dans les bonnes grâces de l'évêque dont il sut écarter ses adversaires. Au moment où l'on parlait de la destitution d'Ismaïl Pacha, au sujet de ses dissidences avec le Consulat de France on put voir Drakaki et son parti, aidés de l'évêque, qui organisèrent les pétitions dans lesquelles villes et provinces suppliaient la S. Porte de maintenir dans le gouvernement de cette Ile Ismaïl Pacha,

¹¹) Αὐτόθι, σελ. 58 - 61.

seul homme capable d'en conserver la tranquillité et d'en avancer les progrès.

A partir de cette époque, il paraît qu'une entente et qu'une solidarité se formèrent entre le Muchir, l'évêque et Drakaki. La direction des affaires publiques de Candie resta tout entière entre les mains de ce parti. Grandes furent les plaintes que l'on entendait journellement contre lui. Une question se présenta qui le fit complètement tomber dans l'opinion publique, celle de l'administration des biens monastiques. D'après le règlement arrêté par le Conseil Mixte à Constantinople, l'administration de ces biens était dévolue à la Démogérondie de chaque province devant agir d'accord avec les primats. Qu'imaginèrent alors les partisans de Drakaki pour trouver le moyen de mettre la main dans cette lucrative administration? Ils prirent le parti de la concentrer tout entière dans la Démogérondie de cette ville. L'évêque était absent depuis environ deux ans et présidait le Synode de Constantinople: ils pensèrent donc lui écrire en lui demandant, comme s'ils exprimaient le vœu de la population, que l'administration se centralisât à Candie. Celui-ci, sans perdre de temps, employa toute son influence et obtint du patriarche une dérogation au règlement et, par une lettre de Sa Sainteté la Démogérondie de Candie, fut autorisé à assumer l'administration des biens monastiques. L'opposition se souleva bientôt contre la violation ouverte du règlement et toutes les provinces adressèrent séparément leur protêt.

Les places de deux démogérones, celles des provinces de Pediadas et Mirambellos étant vacantes et, comme il était d'un grand intérêt pour le parti de Drakaki que les nouveaux démogérones ne soient pas hostiles à ses vues sur la question des biens monastiques, la démogérondie annula, sous des prétextes faux et injustes, la nomination des deux représentants de ces provinces. Le moment de la vacance de la place de démogéronde occupée à Candie par Drakaki lui-même approchait, aussi, peu de jours avant l'expiration de ce terme, il offrait sa démission. Deux jours après arrivait de la Canée un ordre qui le maintenait dans ses fonctions jusqu'à l'arrivée de Muchir. Il fut alors évident pour tout le monde que le choix avait été concerté d'avance pour exclure toute ingérence de personnes hostiles aux plans de la démogérondie jusqu'à l'arrivée de Muchir avec l'aide duquel ils espéraient faire céder par les provinces à la dé-

mogérondie l' administration de ces biens.

Dès qu' ils eurent connaissance de cet ordre les habitants adressèrent une supplique au Gouvernement dans laquelle ils Lui demandaient l' explication de cette mesure exceptionnelle. Peu de jours après, le Gouverneur arrivait ici: une députation se présentait à Lui, réclamant la liberté de l' élection du nouveau démogéronda de la ville. Ismaïl Pacha le promit, puis, indirectement, il fit tous ses efforts pour l' empêcher. Cependant l' élection eut lieu à la grande majorité des voix, mais la nomination n' en fut pas ratifiée par le Gouvernement, sous prétexte que le nouveau démogéronda n' était pas marié, mais en réalité parce qu' il y avait des opinions opposées au parti soutenu par lui. Le refus du Gouvernement de ratifier la nomination du démogéronda ne manqua pas de produire le plus désagréable effet, d' autant plus que la personne qu' il repoussait était un des plus notables habitants, élu autrefois par toute l' île de Candie pour la représenter au Conseil Mixte de Constantinople.

Les habitants de la province de Pediadas, invités à passer un second scrutin, confirmèrent encore une fois le premier, montrant par là le prix qu' ils attachaient au choix de leur démogéronda.

Les provinces sont bien décidées à ne pas céder d' un pas au sujet de la question des biens monastiques. Cependant, on murmure contre le Gouverneur qui, au lieu de suivre une ligne de conduite conciliatrice, se met à la tête d' un parti. On n' a pas manqué de remarquer dimanche passé qu' il a rendu visite à un ou deux conseillers, sans oublier surtout d' aller voir Drakaki, bien que maintenant il fût sorti de ses fonctions, tandis que ni dans ce voyage ni dans les précédents, il n' a pas rendu les visites des Vice - Consuls.

De tout ce qui précède il est permis de prévoir que si le Gouverneur Général continue à tendre la situation et à se poser ouvertement pour Drakaki et s' il veut se servir de moyens coercitifs pour obliger les provinces à céder l' administration des biens monastiques, de grands désordres sont inévitables.

J' ai l' honneur

(signé) A. Ittar

Pour traduction conforme à l' original déposé aux archives du consulat.

La Canée le 5 Novembre 1865
 Le Drogman Chancelier
 (cachet du consulat) Ch. Ledouls

Ὁ Τοῦρκος Διοικητὴς ἐπανερχεται εἰς Χανιά τὴν 30ὴν Νοεμβρίου, ἀφοῦ διὰ τῆς πλυγμῆς του προσελάθησε νὰ τακτοποιήσῃ πάντα τὰ ζητήματα. Ἡ τοιαύτη ὁμως τακτικὴ του φέρει, ὡς εἰκός, ἀναστάσεων καὶ ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν Κρητῶν καὶ ἰδίως τῶν κατοικῶν τῆς ἐπαρχίας Μεραμβέλλου¹².

Ἡ ἀναστάσις τῶν Κρητῶν ἐξαπλοῦται καὶ ἐνδυναμοῦται καὶ νέαι συγκεντρώσεις αὐτῶν λαμβάνουν χώραν ἰδίως εἰς τὸ ὄρεινόν συγκρότημα τοῦ Ὀμαλοῦ.

Ὑπομνήματα ὑπογράφονται, παραίτησιν τοῦ Διοικητοῦ καὶ τῶν Συμβούλων του ζητοῦν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Κρητῶν, ἐνῶ ἀνησυχία διὰ ἐνδεχομένης ταραχᾶς ἐπικρατεῖ εἰς τὰς πόλεις¹³.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 6.

La Canée le 30 Avril 1865

Monsieur le Ministre,

J' ai eu plusieurs fois l' occasion de signaler à Votre Excellence, dans les dépêches que j' ai eu l' honneur de lui adresser, le mécontentement provoqué par l' administration du Gouvernement Général et j' ai ajouté que son système de concessions, ou pour mieux dire, de promesses continuelles, dont la réalisation était toujours renvoyée, tantôt pour un motif, tantôt pour un autre, ne pourrait qu' amener dans la suite des complications dont il lui serait impossible de sortir. J' ai dit aussi que plus cet état de choses durerait, plus il serait difficile à tout fonctionnaire que la Porte pourrait désigner de gouverner convenablement l' île de Crète. Mes prévisions malheureusement se sont réalisées. Les Chrétiens, lassés de voir leurs affaires sans solution, comprenant tout le vide des promesses, sans les faire renouveler, ont commencé à se réunir dans la plaine d' Omalo, district de la Canée, pour rédiger une pétition qu' ils veulent envoyer au Sultan. Jusqu' ici, il est impossible d' avoir, tant sur les demandes qu' ils comptent formuler que sur le nombre des individus ras-

¹²⁾ Αὐτόθι, σελ. 65 - 66.

¹³⁾ Αὐτόθι, σελ. 69 - 72.

semblés, des renseignements exacts. Je ne puis donc par ce courrier qu' informer Votre Excellence de ce mouvement, me bornant à porter à sa connaissance les diverses interprétations auxquelles il donne lieu.

On dit que dans la plaine d' Omalo se trouve en permanence un conseil composé d' une trentaine d' individus, d' autres disent de 250 à 300, recueillant les signatures des villageois pour une pétition à envoyer à Constantinople. Les villageois viennent, dit-on, en armes pour signer et se retirent aussitôt. La suppression des impôts du sel et du tabac et la diminution de celui du vin paraissent être les principales demandes qui seront formulées. On ajoute que les villageois protestent contre les suppliques envoyées à Constantinople en faveur du Pacha, les signatures ayant été fausement apposées, et qu' ils demandent l' exil de onze personnes, huit Grecs et trois Turcs, composant l' entourage du Gouverneur. On dit aussi que ce dernier est plié de donner sa démission, on assure que les Grecs demandent l' envoi d' une commission spéciale chargée d' examiner leurs demandes.

Les renseignements que j' ai l' honneur de transmettre à Votre Excellence m' ont été en partie confirmés hier par Ismaïl Pacha dont l' inquiétude est évidente, quoi qu' il fasse pour la cacher.

J' espère qu' aucun désordre ne se produira et que la récolte qui se présente sous la plus belle apparence engagera les villageois à se retirer chez eux. Cependant, la non arrivée du courrier de terre de Candie attendu le 28 de ce mois donne à penser que de ce côté aussi les villageois sont en mouvement et semble confirmer le bruit répandu ici d' une entente générale.

Pacha paraît attribuer à des menées étrangères l' agitation actuelle, peut-être les renseignements qu' il possède sont-ils de nature à confirmer cette supposition, quant à moi, Monsieur le Ministre, sans vouloir repousser entièrement ces menées, je dirai que les concessions continuelles faites par la Porte à la population de l' île, concessions précédées toujours de rassemblements, suffisent pour motiver chez des individus n' ayant rien à perdre un mouvement dont ils sont presque certains de retirer quelque chose.

L' inquiétude règne en ville et le commerce souffre beaucoup de cet état de choses dont la solution dépendra surtout de l' attitude que prendra le Gouverneur Général.

J' aurai soin de tenir Votre Excellence au courant de tout ce qui se fera et sera de nature à pouvoir l' intéresser.

Agréez l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

A. Derché

Οἱ Κρητες τοῦ Ὀμαλοῦ κατέρχονται πρὸς τὰ Χανιά. Σταματοῦν εἰς τὸ χωρίον Σκινές καὶ ὁ Πασᾶς στέλλει ἀντιπροσώπους του διὰ νὰ συζητήσσουν μὲ τοὺς ἀρχηγούς των καὶ νὰ τοὺς πείσουν νὰ διαλυθοῦν.

Ἦδη εἰς τὸ Ρέθυμνον καὶ τὸ Ἡράκλειον παρὰ τὴν φαινομενικὴν ἡσυχίαν ἢ δυσαρέσκεια τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν Τοῦρκον κατακτητὴν εἶναι μεγάλη καὶ αἱ πληροφορίαι ἀναφέρουν ὅτι εἰς ζητηθησομένην περιστασιν 10.000 ἄνθρωποι θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ σταλοῦν εἰς βοήθειαν τῶν Χανιωτῶν.

Οἱ Τοῦρκοι κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας Σελίνου ζητοῦν ἀπὸ τὸν Διοικητὴν νὰ σταλῇ στρατιωτικὴ βοήθεια διότι φοβοῦνται ἐξέγερσιν τῶν Κρητῶν.

Ἐν τῷ μεταξῦ καὶ οἱ Πρόξενοι τῶν Δυνάμεων, ὡς συνήθως¹⁴, λαμβάνουν τὴν ἄλλοπρόσαλλον ἐκείνην στάσιν των ἔναντι τοῦ Τοῦρκου Διοικητοῦ ἢ τῶν ἐξεγειρομένων Κρητῶν.

Τὸ κατωτέρω ἔγγραφον¹⁵ εἶναι λίαν διαφωτιστικὸν τῆς ἀνὰ τὴν Κρήτην καταστάσεως.

*Αριθμ. ἐγγράφου 7.

La Canée le 5 Mai 1866

Monsieur le Ministre,

Depuis la dépêche que j' ai eu l' honneur d' adresser à Votre Excellence le 30 Avril dernier, aucun changement n' a été appor. té dans l' attitude des villageois et, aujourd' hui encore, il m' est impossible d' être fixé sur la nature de leur rassemblement.

De la plaine d' Omalo les Chrétiens sont descendus au nom-

¹⁴) Ζαμπετάκη Ἐμμαν., Συμβολὴ εἰς τὴν γνώσιν τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου 1841 ἐν Κρήτη. Περιοδ. «Κρητικά Χρονικά», τόμ. Γ', σελ. 171 κ. ἐξ. Ἡράκλειον 1957.

¹⁵) Archives... Ἐνθ' ἀν. σελ. 73 - 77.

bre de 250, disent les uns, de 50, dit le Pacha, à Skinés, village distant d'une heure et demie de la Canée. Le Gouvernement a aussitôt envoyé une commission composée de membres de la Démogérondie et du Grand Conseil pour leur demander ce qu'ils voulaient et les engager à se disperser. Cette commission revenue le soir, à une heure assez avancée de la nuit, a dit au Pacha avoir parlé avec les chefs du rassemblement, que les chefs lui avaient assuré qu'ils sont fidèles sujets du Sultan, que le but de leur réunion était de signer une supplique contenant leurs griefs et demandant l'abolition de divers impôts et qu'aussitôt l'arrivée des députations des autres provinces toutes d'accord avec eux, ils l'enverraient au Pacha afin qu'il la fît parvenir à Constantinople. Ils ont ajouté cependant qu'ils attendraient la réponse sans se disperser. Le Pacha, ont-ils dit, prétend qu'il usera de la force contre nous, cependant, comme vous le voyez, nous sommes sans armes et ne demandons rien que de juste. Les membres de la Commission ont été obligés de dire qu'eux aussi leur donnaient raison, s'ils s'en tenaient à rester réunis sans désordre et cette réponse, qu'ils ont déclaré au Pacha avoir donnée, Lui a, paraît-il, vivement déplu.

A Candie et à Retimo aucun rassemblement n'a eu lieu encore, mais on m'écrit de ces deux endroits que l'inquiétude y règne, comme ici, que le mécontentement contre l'administration du Gouvernement est grand, et que des députations seront, sans doute, envoyées à la Canée.

Des renseignements que je possède il résulte que, malgré leur assertion, une grande partie des villageois est armée et que les chefs assurent pouvoir, au moment voulu, disposer de 10.000 hommes.

La déclaration faite de vouloir attendre, sans se disperser, la réponse à leurs demandes, corrobore les renseignements et donne la mesure de ce que peut devenir ce mouvement, si le Gouvernement ne prend pas de promptes décisions pour le calmer.

Si c'est à un mot d'ordre attendu qu'il faut attribuer le retard mis dans la rédaction de la petition et la lenteur avec laquelle les villageois se réunissent, tout en étant parfaitement d'accord entre eux, ce mot d'ordre est subordonné aux nouvelles politiques qui arriveront du dehors.

J'ai dit à Votre Excellence que le Pacha attribuait à des menées extérieures l'agitation actuelle, et j'ai ajouté que, quant

à moi, sans repousser entièrement ces menées, je croyais que la modération de la Porte, prise pour de la faiblesse, suffirait pour motiver une agitation dont toujours il resterait profit.

Mon opinion, quant à la majorité des villageois, n'a pa changé, et je suis certain que c'est dans ce sens que l'expliquent ceux auxquels elle obéit.

Quant à l'attitude des Consuls des puissances étrangères tous déplorent l'aveuglement de la population et donnent le conseil de charger une députation de présenter au Gouverneur les griefs qu'elle croit avoir. Un seul peut-être, et c'est celui de Russie, en donnant par ses employés ouvertement raison aux diverses plaintes formulées, semble encourager par ses paroles à la résistance et c'est à lui que sans doute faisait allusion le Gouvernement Général. Le Pacha est très inquiet, la corvette de station à la Sude est depuis plusieurs jours en croisière et les canons de la ville sont chargés, assure-t-on.

Les Turcs de Céline, craignant que des luttes ne surviennent, ont demandé au Gouverneur d'envoyer des soldats pour les défendre.

Aujourd'hui un Te Deum a été chanté à l'église grecque en l'honneur de la fête de S. M. le Roi de Grèce. Tous les Consuls sont allés en uniforme complimenter M. Saccopoulo.

J'apprends à l'instant que de Skinés les villageois sont descendus à Pervolia, village distant d'une heure de la Canée, après avoir fait une prière publique.

On les dit au nombre de 500

Agréer l'hommage du respect avec lequel j'ai l'honneur d'être,

Monsieur le Ministre
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Οἱ συναθροισθέντες Κοῦτες τῆς περιοχῆς Χανίων ἀνέρχονται ἤδη εἰς 2.500 ὡς βεβαιοῖ ὁ Πρόξενος τῆς Γαλλίας Α. Derché. Οἱ Ὀθωμανοὶ τῆς ὑπαίθρου ἐγκαταλείπουν τὰς περιουσίας των καὶ οἱ Κοῦτες προσπαθοῦν νὰ προσεταιρισθοῦν τοὺς Πρόξενους τῶν Δυνάμεων.

Μία νέα τοποθεσία, τὰ Μπουτσουνάγια, πλησίον τῶν Χανίων εἶναι ὁ νέος τόπος τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἐκεῖ ὑπόσχονται εἰς τὸν Πρόξενον νὰ τὸν πληροφοροῦν διὰ πᾶσαν ἐνέργειάν των ὡς δεικνύει τὸ κατωτέρω ἔγγραφον ¹⁶.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 8.

Monsieur le Consul,

Quelques Ottomans, abusés sur le but de notre réunion, commencent à abandonner leurs propriétés pour se réfugier dans les villes.

Nous avons l'honneur de vous envoyer copie conforme d'un protêt que nous croyons de notre devoir d'adresser à ce sujet au Gouverneur Général de l'île de Crète

Les soussignés se réservent, d'ailleurs, de vous tenir dorénavant exactement renseigné de tous leurs actes pendant la durée de leur réunion.

A Boutzounaria près de Périvolia, district de la Canée

Le 23 Avril - 5 Mai 1866

(Suivent 74 signatures)

Οἱ Κρητες ὑπέβαλον ἤδη τὴν ἔγγραφον διαμαρτυρίαν των πρὸς τὸν Ἰσμαὴλ πασᾶν.

Ὁ Τοῦρκος Διοικητὴς φοβεῖται τὴν ἀνάκλησίν του λόγῳ τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως. Ὁ Γάλλος Πρόξενος συνομιλῶν μαζύ του διαπιστώνει τοὺς φόβους τοῦ Διοικητοῦ, λόγῳ τῆς ἀδυναμίας του νὰ καταφύγῃ εἰς βίαν ἐναντίον τῶν Κρητῶν καὶ λόγῳ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν Κρητῶν ἐκ μέρους τῆς Ρωσίας. Αἱ ἀναμενόμεναι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως στρατιωτικαὶ ἐνισχύσεις καθυστεροῦν, ἐνῶ οἱ Κρητες ἐξακολουθοῦν νὰ συγκεντρῶνται ¹⁷.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 9.

La Canée le 14 Mai 1866

Monsieur le Ministre,

La protestation des chrétiens au Pacha dont j'ai l'honneur de transmettre la traduction à Votre Excellence a été remise par eux à tous les consuls de la Canée et distribuée, d'après ce qui m'est écrit, à Rétime et à Candie.

J'ai l'honneur d'adresser à Votre Excellence traduction de

¹⁶) Αὐτόθι, "Ἐνθ' ἄ. σελ. 79.

¹⁷) Αὐτόθι, "Ἐνθ' ἄ. σελ. 82 - 87.

la proclamation du Gouverneur Général affichée et distribuée le 10 au soir.

La protestation des Grecs a été reçue par les Turcs avec une indifférence telle qu' il est facile de comprendre qu' ils espèrent que le mouvement aura pour résultat le départ d' Ismaïl Pacha dont ils ont eu principalement de justes motifs de se plaindre.

Le Gouverneur est toujours très embarrassé. De mes diverses conversations avec Lui il est évident que, selon Lui, les Chrétiens obéissent à un mot d' ordre venu de l' étranger et l' opinion générale, ainsi que j' ai eu l' honneur de le dire à Votre Excellence, accuse la Russie.

Jusqu' ici la tranquillité n' a pas été troublée, mais la campagne étant ainsi occupée par les Grecs, il ne faudrait qu' une querelle pour amener des désordres qu' il serait difficile à l' autorité, humiliée comme elle l' est, de pouvoir réprimer; la persuasion ne me paraît plus possible et l' emploi de la force présente de grands dangers.

Les Sfakiotes, attendus depuis longtemps à Boutzounaria, ont fini par descendre au nombre de 50 environ, on les dit armés.

Depuis plusieurs jours des députations parcourent les campagnes, engageant les villageois retardataires à venir à Boutzounaria faire connaître leurs plaintes et signer la pétition. Le Pacha m' a assuré que, dans certaines éparchies, ces députations avaient été renvoyées, cependant, mes renseignements particuliers sont loin de concorder avec cette assertion et j' ai lieu de croire que l' entente est générale.

La proclamation du Gouverneur est aux yeux de tous la preuve de son embarras. Les Turcs surtout la regrettent et trouvent qu' elle n' est pas telle qu' il eût dû la faire en réponse au protêt qui lui a été envoyé. Dans la position où il se trouve cependant, il ne pouvait écrire autrement.

Des troupes sont attendues de Constantinople. Le retard éprouvé dans leur envoi ne contribue pas pour peu au découragement du Gouverneur qui espérait les voir arriver le 9 de ce mois.

Le 12 à 11 heures du matin l' avis de la Marine Impériale «Mouette» venant du Pirée a mouillé dans notre port.

Monsieur l' amiral Simon ayant entendu dire que l' insurrection avait pris de grandes proportions et craignant pour nos nationaux s' est empressé d' envoyer le commandant Moret pour les protéger au besoin.

Cette sollicitude de M. l' amiral Simon n' a pas pour peu contribué à tranquilliser les Français et le langage que M. le commandant Moret, d' accord avec moi, a tenu au Pacha, auquel je l' ai aussitôt présenté, n' a laissé aucun doute dans son esprit sur la mission de la «Mouette». Je n' ai pas manqué, de mon côté, de détruire toutes les suppositions inévitables dans de pareilles circonstances et j' ai la ferme persuasion que personne n' attribue à la venue de ce navire un autre but que la protection de nos intérêts.

Il m' est impossible de connaître au juste le nombre des individus rassemblés hier: ils étaient, m' assure-t-on, au nombre de 3.000. Les demandes qu' ils doivent formuler sont, en dehors de la suppression de tous les impôts, sauf la dîme et l' impôt militaire, le départ immédiat du Pacha et le changement annuel de tous les membres des divers tribunaux.

J' apprend que des souscriptions sont recueillies en ville dont le produit est envoyé aux villageois. Le Pacha m' a même assuré que des quêtes se faisaient aussi dans les églises.

Les Turcs de la campagne, inquiets de voir les Grecs continuer à se réunir, insistent auprès du Pacha pour rentrer en ville. Jusqu' ici le Gouverneur Général s' est opposé à leurs demandes, mais je crois qu' à la fin il sera obligé d' y consentir.

Le courrier attendu cette nuit apportera, sans doute, à Ismaïl Pacha des instructions qui eussent dû déjà Lui être envoyées, la Porte étant depuis longtemps instruite de l' état des esprits en Crète.

L' avis de la Mouette, dont la présence ne me paraît pas pour le moment nécessaire, repartira demain pour rejoindre M. l' amiral Simon.

Agrérez, l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre,
de Votre Excellence,

le très humble et très obéissant serviteur,
A. Derché

Νέα ἀναφορὰ τῶν ἀρχηγῶν τῶν Κρητῶν ἀποσταλεῖσα εἰς τὸν Ἰσμαὴλ τοῦ γνωρίζει ὅτι κακῶς οἱ Τοῦρκοι τῆς ὑπαιθρου κατέφυγον εἰς τὰς πόλεις. Οἱ Κρηῖτες δὲν πρόκειται νὰ τοὺς ἐνοχλήσουν. Ἀλλὰ ἡ συρροὴ τῶν τούρκων εἰς τὰς ὄχρωμένους θέσεις θέτει ἐν ἀμφιβολίᾳ

τὰς προθέσεις των. Διὰ τοῦτο παρακαλοῦν ὅπως αἱ ἐν λόγῳ οἰκογένειαι ἐπιστρέψουν εἰς τὰς οἰκίας των ¹⁸.

Αριθμ. ἐγγράφου 10

Traduction

A S. E. Ismaïl Pacha,
Gouverneur Général de l'île de Crète

Excellence,

Après le protêt en date du 23 avril que nous avons l'honneur d'adresser à V. E. au sujet de la rentrée dans les villes des Ottomans habitants des campagnes, nous pensions qu'Elle les aurait empêchés de se réfugier dans les places fortifiées de l'île. Mais aujourd'hui, la précipitation des Ottomans fait naître en nous des doutes sérieux et nous leur attribuons des intentions malveillantes à votre égard. Nous nous sommes réunis sans armes, en laissant nos familles dans les éparchies à quelques jours de distance du lieu de notre rassemblement. Les sujets ottomans n'ont donc rien à redouter. Bien plus, les craintes que notre réunion, si elle était armée, aurait pu leur donner, c'est nous qui les avons aujourd'hui que ceux-ci recherchent la sécurité dans les villes avec leurs familles et leurs valeurs. Nous sommes portés à croire qu'ils nourrissent contre nous quelque funeste dessein.

Attendu que les Chrétiens des éparchies dans lesquelles résident des Ottomans se plaignent chaque jour de la sortie de ceux-ci qui se réfugient avec leurs familles et leurs valeurs dans les villes.

Attendu qu nous soupçonnons quelque évènement facheux, protestons par la présente pièce et demandons à V. E. de renvoyer dans leurs propriétés les fuyards ou de nous donner l'assurance de la sécurité de nos familles.

Boutzounaria 1/13 Mai 1866
Les fidèles sujets de S. M. I. le Sultan
Les représentants des 5 éparchies
(Suivent 23 signatures)

Ὁ Ἰσμαὴλ πασᾶς διὰ προκηρυξείῳς του προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τοὺς

¹⁸⁾ Αὐτόθι, *Ἐνθ' ἃ σελ. 89.

Κρήτας ὅτι εἰργάσθη καὶ ἐργάζεται πρὸς τὸ συμφέρον των, ὅτι τὸ κάθε τι θὰ πράξει διὰ τὰ τοὺς βοηθήσει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπακούουν εἰς πρόσωπα ταραχοποῖα καὶ ἄς ὑποβάλουν τὰ παράπονά των εἰς τὴν τοπικὴν διοίκησιν ¹⁹.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 11.

Habitants chrétiens de la Crète !

J'ai été informé, il y a quelques jours, que plusieurs habitants de certaines éparchies de l'île se réunissaient à Boutzou-naria, près de Perivolia avec l'intention de se plaindre et de solliciter quelques faveurs de la bienveillance de notre auguste souverain.

Je leur ai fait comprendre et je leur ai dit moi-même que ce n'était point par ce moyen qu'ils devaient espérer intéresser la sollicitude impériale. Je leur ai dit qu'ils peuvent faire toutes les plaintes qu'ils jugent convenables à l'autorité locale dont le devoir est de les entendre, ou d'adresser directement à Constantinople une supplique à S. M., sans cesser de vaquer à leurs travaux que la saison rend nécessaires, sans faire de rassemblement, sans courir de village en village, d'éparchie en éparchie, sans donner des craintes aux habitants paisibles, sans occasionner des troubles et, peut-être, de grands maux au pays.

J'apprends, il y a deux jours, que les villageois réunis, comprenant enfin leurs intérêts, s'étaient presque tous dispersés pour retourner chacun à son village et à son travail, mais aujourd'hui j'entends avec peine qu'environ 60 de ceux-ci, dont 10 armés, sont descendus d'Apocorona et de Sfakia avec l'intention de se rendre dans les provinces de Rétimo et de Candie pour soulever les paisibles habitants de ces lieux, pour les engager à les suivre et à concourir au malheur du pays.

Vous savez combien, depuis cinq ans que je suis appelé au Gouvernement de cette île, j'ai fait d'efforts pour augmenter le progrès et le bien-être de votre pays. Je crois donc de mon devoir de vous avertir encore, de vous conseiller, dans l'intérêt de notre patrie commune, de rester tranquilles dans vos éparchies, de vaquer à vos travaux, de ne point écouter quelques individus qu'un intérêt personnel peut seul pousser à mettre notre partie en péril.

¹⁹⁾ Αὐτόθι, "Ἐνθ" ἀ. σελ. 90 - 91.

Adressez librement vos plaintes si vous en avez à faire, mais avec sagesse et modération, comme il convient à des respectueux sujets de notre auguste et bien-aimé souverain qui s' applique tant à rendre son peuple heureux, et soyez persuadés que vos demandes, si elles sont justes, seront écoutées.

Chrétiens de la Crète! Vos souffrances passées doivent vous instruire. Ne prêtez pas l' oreille aux intrigues de quelques malintentionnés qui désirent votre perte; vous aurez à vous repentir de votre faiblesse quand le mal sera irréparable. Vos intérêts se basent tous sur votre tranquillité, par elle vous augmenterez les produits de l' agriculture, par elle vous élargirez le cercle de vos connaissances, par elle vous consacrerez le bonheur de votre superbe pays.

La Canée le 28 Avril (V. S.) 1866

Le Gouverneur Général de Crète
(Signé) Ismaïl Pacha

Ἡ ἐν λόγῳ προκήρυξις τοῦ Τούρκου Διοικητοῦ οὐδόλως ἱκανοποίησε τοὺς Κρητας. Τὸ πλῆθος τῶν ψευδῶν ὑποσχέσεων εἶναι σύνηθες γνώρισμα τῶν Τούρκων Πασάδων. Οἱ Κρητες ἀντιπρόσωποι ὑποβάλλουν νέαν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Ἰσμαήλ, γνωρίζοντες εἰς αὐτὸν τὰ προβλήματα τῶν καὶ ὑπενθυμίζοντες εἰς τὴν ἐξοχότητά του ὅτι ὄχι μόνον, ὡς νομίζει, οἱ συγκεντρωθέντες δὲν διαλύονται ἀλλὰ καὶ καθημερινῶς ὁ ἀριθμὸς των ἀυξάνει.

Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Χανίων θὰ ἀναμείνουν τοὺς συναδέλφους των τῆς λοιπῆς χώρας διὰ νὰ ἀποφασίσουν περὶ τῶν ἐνεργειῶν, εἰς ἃς θὰ προβοῦν πρὸς τὴν Πύλην²⁰.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 12.

A Son Excellence Ismaïl Pacha
Gouverneur Général de l' île de Crète

Excellence,

La proclamation de V. E. en date du 28 avril ayant fixé l'attention des soussignés fidèles sujets de S.M.I. Abdul Aziz Khan les a engagés à adresser la présente pièce à V. E. pour sa tranquillité et pour la réputation des personnes qui interprètent mal le but de notre rassemblement ici.

²⁰) Αὐτόφθι, "Ἐνθ' ἄ. σελ. 94 - 95.

Excellence, nous admettons que les députés du peuple doivent être élus séparément dans chaque éparchie et que notre supplique à S. M. le Sultan doive être acheminée à Constantinople par le canal de V. E.; tout en reconnaissant la justesse de cette dernière exigence nous devons faire observer à V. E. que la réponse que la S. P. a faite à votre supplique de l'année dernière aurait dû être communiquée aux représentants de la population pour que ceux-ci en donnant connaissance au peuple, ou au moins elle aurait dû être publiée par la presse pour la tranquillité des habitants de ce pays.

Malheureusement rien de cela n'a été fait, bien que la population crétoise attendît avec impatience cette réponse. Si on avait alors agi de la façon que nous indiquons, la population crétoise aurait suivi la voie tracée dans la proclamation de V. E. Mais, puisque, contre toute attente, ces espérances ont été déçues, il était bien naturel que la population de l'île suivît une autre voie pour porter à la connaissance de son Souverain les maux insupportables qu'elle éprouve aujourd'hui.

Dans la proclamation de S. E. il est dit que les villageois qui firent le rassemblement ayant enfin compris leurs véritables intérêts se sont dispersés et sont rentrés dans leurs foyers. Ce n'est point vrai, car non seulement le rassemblement ne s'est point dispersé, mais tous les jours leur nombre augmente.

Les cinq éparchies du district occidental de cette île ont élu leurs représentants. V. E. s'étonne et s'inquiète de ce que quelques personnes des éparchies environnantes se sont rendues dans les districts de Rétimo et de Candie et elle craint que leur présence dans ces districts ne soit de nature à troubler les habitants paisibles de ces contrées, mais nous pouvons assurer V. E. que la tranquillité ne sera nullement troublée, parce que les envoyés dans ces districts sont les gens les plus honorables et les plus considérés de nos districts et ils sont d'ailleurs parfaitement connus de V. E. La tranquillité du pays ne pourrait donc être troublée que dans le cas où l'intrigue de quelques-uns de nos compatriotes qui ne pensent qu'à vendre leur conscience dans un but personnel aurait prévalu. Ces gens, pour faire valoir leurs services auprès de l'autorité locale, l'abusent et attirent mille avanies à la population. Mais nous espérons que leurs efforts seront vains, car le peuple a compris que son véritable intérêt repose dans la tranquillité et dans son dévouement envers son Souverain.

Par sa proclamation V. E. menace la population en lui disant que ses épreuves passées doivent lui servir de leçon et se propose abusivement d' empêcher ses plaintes à son Souverain bien - aimé. Mais, persuadés de la clémence de Notre Magnanime Sultan, convaincus que tout peuple et toute communauté a le droit d' exprimer ses besoins et ses plaintes à son souverain, nous ne pouvons point nous disperser avant que les districts de Rétimo et de Candie nous aient envoyé leurs représentants avec lesquels nous devons nous consulter sur l' envoi de notre supplique à S. M. I. Abdul Aziz Khan, notre bien - aimé souverain.

Les fidèles sujets de S. M. le Sultan Abdul Aziz Khan,
Les représentants des districts occidentaux de l' île
(Suivent les signatures)

Ἐν τέλει αἱ ἀναμενόμεναι τουρκικαὶ ἐνισχύσεις κατέφθασαν.

Ὁ Γάλλος Πρόξενος πληροφορεῖ τὸν Ὑπουργόν του περὶ τῆς ἀφίξεώς των εἰς Κρήτην. Τὰ ἀφιχθέντα δύο τουρκιὰ πλοῖα ἀπεβίβασαν 2600 στρατιώτας μετὰ τῶν ἐφοδίων των. Οἱ Τοῦρκοι ἀνεθάρρυσαν, ἀλλ' ὁ Πασᾶς δὲν ἔλαβεν ἀκόμη ἀποφάσεις διὰ τὸν τρόπον τῆς διαλύσεως τῶν συγκεντρωθέντων²¹ Κρητῶν.

*Αριθμ. ἐγγράφου 13.

La Canée le 20 Mai 1866

Monsieur le Ministre,

J' ai l' honneur de transmettre à Votre Excellence traduction de trois pièces qui m' ont été apportées hier par des délégués des Grecs, réunis en ce moment à Tzoubana, à une heure environ de la ville. A Candie et à Rétimo les agents consulaires ont reçu comme nous à la Canée,

Son Excellence

Monsieur Drouys de Lhuys

Ministre, Secrétaire d' Etat au Département des Affaires Etrangères, le double des lettres adressées aux Caïmakams. Si les formes ne sont pas absolument les mêmes il est évident que le sens a été donné et adapté pour tous.

Votre Excellence remarquera, Monsieur le Ministre, les féli-

²¹) Αὐτόθι, Ἔνθ' ἀ. σελ. 96 - 99.

citations adressées au général pour son arrivée et la promesse de donner, dans trois jours, l'exposé des causes qui ont provoqué ce rassemblement. Le délai expire demain, jour de l'arrivée du courrier qui, sans doute, doit apporter le mot d'ordre attendu.

Quant à l'autre pièce, sorte de proclamation à la population entière, sa rédaction est une preuve de plus des efforts tentés pour rendre le mouvement général et il est à remarquer que dans toutes ces phrases pompeuses aucune récrimination n'est adressée à l'autorité et qu'il n'est fait aucune mention des demandes qui doivent être formulées. Cette pièce, sans date d'ailleurs, était, je le sais, préparée depuis longtemps, et ce n'est pas en Crète, où il n'existe que l'imprimerie du Gouvernement, qu'elle a été imprimée. Des exemplaires affichés dans la ville ont été arrachés par ordre du Gouvernement et personne, je crois, ne se trompe sur le but que se proposaient les chefs cachés du mouvement : gagner du temps et chercher à tromper l'opinion publique qu'ils savent parfaitement au courant de leurs manoeuvres et en accuser hautement, ainsi que j'ai eu l'honneur de l'écrire à Votre Excellence.

Le 17 de ce mois la frégate à vapeur «Ferzi - Bahri» a mouillé en rade venant de Constantinople et a débarqué 1600 soldats. Elle a été suivie de deux autres navires apportant encore près de 1000 hommes, des munitions et des vivres.

La vue de ces bâtiments a contribué puissamment à tranquilliser les Turcs et à décourager ostensiblement les Grecs auxquels on assurait que la Porte n'était pas dans une position à envoyer actuellement des troupes. L'autorité, cependant, n'a pris jusqu'ici aucune détermination et le Pacha que j'ai vu hier chez moi m'a dit vouloir patienter encore, espérant pouvoir par la persuasion amener les villageois à rentrer chez eux. Je crois aussi qu'il attend des ordres et d'autres renforts avant de tenter une démonstration dont le résultat doit naturellement être décisif.

Jusqu'ici la tranquillité n'a pas été troublée et j'espère qu'aucun malheur ne surviendra. Il convient d'ailleurs de rendre justice à la prudence montrée par l'autorité et aux mesures qu'elle a prises pour éviter toute collision.

Il m'est toujours impossible d'être fixé exactement sur le nombre des villageois réunis à Tzoubana, leur nombre variant à chaque instant.

Agréez l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur
d' être,

Monsieur le Ministre,
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Οἱ Κρητες ὅμως δὲν φαίνονται νὰ ἔχουν ἔλθει εἰς ἀπογοήτευσιν ἐξ
αἰτίας τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως. Προσπαθοῦν νὰ δημι-
ουργήσουν μίαν ἀτμόσφαιραν φιλικὴν μεταξὺ τοῦ κρητικῆς λαοῦ καὶ
τῶν ἐν Κρῆτῃ Ὀθωμανῶν. Ὑπενθυμίζουσι εἰς αὐτοὺς τὴν κοινὴν γῆν
τὴν ὁποίαν κατοικοῦν, τὰ κοινὰ συμφέροντα κτλ.²²

Ἀριθμ. ἐγγράφου 14.

Concitoyens crétois, ottomans et chrétiens !

L' époque des massacres entre Chrétiens et Ottomans est
passée sans retour. L' époque d' aujourd' hui est une époque de
justice, d' humanité, d' affection et d' union. Enfants d' une pa-
trie commune, nous parlons la même langue, nous avons les mê-
mes usages et les mêmes besoins, nous sommes sujets d' un mê-
me Souverain; réfléchissons donc et concertons - nous ensemble
pour savoir quels sont nos véritables et communs intérêts, trou-
vons quel est le moyen le plus opportun et le plus convenable
pour présenter nos demandes. Quand souffrent les Ottomans
croyez - vous que les Chrétiens ne souffrent pas? Peut - on dire
que le corps se trouve en bonne santé quand un membre souffre?
Quel est le Crétois Ottoman ou Chrétien qui, rencontrant à l'
étranger un de ses compatriotes, ne le serre dans les bras et ne
s' empresse de lui demander des nouvelles de sa bien - aimée pa-
trie, de notre belle Crète si souvent éprouvée. Vos paroles sont
donc vraies. Les citoyens de même origine, de la même patrie,
de la même position doivent s' aimer et s' entendre entre eux.
Loin de vous les anciens malheurs, les anciens préjugés, les an-
ciennes souffrances, les vengeances, les superstitions fausses qui
passent dans la tête de quelques personnes, dénaturent leurs sen-
timents, empêchent la vérité de se faire jour et le progrès d'
avancer. Le Chrétien n' est - il point père de famille comme le

²²) Ἀντόθι, Ἔνθ' ἄ. σελ. 101 - 102.

Musulman? Le Musulman n'a-t-il point un coeur comme le Chrétien? Il est donc nécessaire de tout oublier. A Dieu appartient le soin de juger les premiers et de pardonner aux coupables. Considéreront comme vivent entre eux les hommes des autres pays, quoiqu'ils soient de religion différente. N'ont-ils pas aussi comme nous un seul Dieu, un seul Créateur? Examinons, comme ils le font, quelles sont les causes des grands malheurs dont nous nous voyons assaillis sans en connaître la source et efforçons-nous de nous en délivrer. Peut-être que toute la faute est à nous. Le propriétaire s'appauvrit et ses propriétés ne lui suffisent pas pour vivre; si pauvre est dans le désespoir, le laboureur ne trouve point d'argent sans donner pour rien ses produits et ses propriétés; le négociant, loin de pouvoir aider les autres, ne se suffit pas à lui-même. Nous ne tirons aucun profit de la mer et c'est pour ce motif que les étrangers nous considèrent comme des malheureux. Tous nous souffrons, il faut donc que nous nous entr'aidions dans notre malheur. Créatures d'un même Dieu, membres d'une même patrie et d'une même famille, nous devons préparer à nos enfants bien-aimés une existence plus heureuse.

Mais jusqu'ici ce n'était pas une chose facile, il fallait trouver l'occasion d'arriver à ce but, de nous rapprocher les uns des autres, de nous concerter, de dire chacun notre opinion et par une étreinte cordiale de porter remède à nos maux.

Le mouvement que nous voyons et dont les Chrétiens ont donné l'initiative était l'occasion offerte à nos compatriotes ottomans de prendre aussi leur part dans l'examen patriotique et paisible des malheurs de notre pays. Ce mouvement doit être l'occasion d'une entente cordiale parfaite et n'a point d'autre but. Pour témoignages de notre sincérité nous avons 1858 et 1860.

Nous nous souvenons des intrigues que l'on fit alors pour nous porter à un massacre. Que personne aujourd'hui n'ajoute foi à tout le mal que veulent nous inspirer les ennemis des deux partis, les ennemis de l'intérêt commun des Chrétiens et des Ottomans.

En invitant aujourd'hui Chrétiens et Ottomans à une réunion patriotique, paisible et fraternelle dans l'intérêt de notre pays, nous rejetons loin de nous toute mauvaise pensée, tout soupçon d'imposture et de crainte et espérons en Dieu, à la justice des gouvernements du monde et de notre souverain. Que

le vieil aïeul, que la tendre mère restent sans crainte chez eux auprès de leurs enfants bien - aimés, auprès de leurs parents et du tombeau de vos pères. Que celui qui oserait troubler la tranquillité de son voisin, qui compromettrait la sécurité, l' honneur, la fortune de qui que ce soit apprenne que, indépendamment de Dieu, il existe des hommes qui, au nom de la patrie et de la justice, le puniront, quelle que soit la religion à laquelle il appartient.

A le Avril 1866

Le Comité Central

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Κρητες ἔξακολουθοῦν νὰ συγκεντρώνονται καὶ νὰ καταλαμβάνουν τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα. Τὴν 22αν Μαΐου ὁ Ἰσμαὴλ προβαίνει εἰς ἐπίδειξιν στρατιωτικῆς ἰσχύος διὰ τοῦ ὄρεινοῦ του πυροβολικοῦ καὶ τὴν ἐπαύριον ἐπιδεικτικῶς παρακολουθεῖ τὴν ἐκφόρτωσιν πολεμικοῦ ὕλικοῦ ἐκ τοῦ πλοίου τοῦ ἠγκυροβολημένου εἰς τὸν λιμένα τῶν Χανίων.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Γενικὸς Διοικητὴς διὰ τῆς κακῆς διοικήσεώς του παρεμβαίνει παντοῦ. Τρία κόμματα ἔχουν τώρα δημιουργηθῆ, ἐξ ὧν τὸ ἓν προσηταιρίσθη ὁ ἴδιος.

Ἡ ἀνησυχία τοῦ λαοῦ ἔξακολουθεῖ ν' αὐξάνη. Ὅπλα καὶ πολεμοφόδια διαμοιράζονται εἰς τοὺς Τούρκους τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐξ πολεμικὰ πλοῖα σταθμεύουν εἰς τὴν Σούδαν.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Τούρκος Διοικητὴς πιστεύει ὅτι ὁ Πρόξενος τῆς Ρωσίας κατευθύνει τὴν παροῦσαν κίνησιν τῶν Κρητῶν²⁸.

*Αριθμ. ἐγγράφου 15.

La Canée le 27 Mai 1866

Monsieur le Ministre,

Depuis le dernier rapport que j' ai eu l' honneur d' adresser à Votre Excellence les Chrétiens, dont le nombre varie chaque jour, ont continué à occuper les hauteurs de Tzoubana et n' ont pas, jusqu' ici, remis leur supplique, ainsi qu' ils en avaient fait la promesse au Gouverneur Général. La ville a aussi envoyé pour la représenter le 20 mai trois députés qui, à leur retour en ville, m' ont assuré que la pétition était prête et que prochainement elle serait remise, hier 26 étant le dernier délai, disait - on,

²⁸) Αὐτόθι, "Ἐνθ' ἄ. σελ. 103 - 107.

qui serait demandé. Cependant, rien n'est encore arrivé et je crois que, cette fois comme l'autre, on attend les nouvelles que doit apporter demain le vapeur.

Le 22, le Gouverneur Général a fait faire aux troupes une promenade militaire. Les canons de montagne ont aussi été montrés. Cette promenade, espèce de démonstration, puisqu'elle a été dirigée sur un des points en vue du campement des villageois, a été prise pour une bravade et n'a servi qu'à mécontenter les Grecs et même les Turcs unanimes à la désapprouver.

Le vaisseau «Chadié», ayant à son bord le vice-amiral Jorahim Pacha, a mouillé le 23 au matin devant le port de la Canée. Il était suivi de la corvette «Zouaré», chargée de provisions. Le vaisseau apportait trois bataillons de tirailleurs. Le 24, le débarquement de ces troupes a eu lieu. Le Gouverneur Général est allé à la Douane, accompagné de M. Daristarchi, son secrétaire, arrivé lui aussi par le Chadié, pour assister au débarquement; puis, voulant voir le défilé, il a pris avec lui l'amiral Imbrahim Pacha et, précédé de son cavalier, il est allé s'asseoir dans la pharmacie du Docteur Varoucha où il a même fait venir le Général Sabri Pacha. Cette affectation d'Ismaïl Pacha de choisir cette pharmacie n'a échappé à personne et les Turcs dont, dans cette même rue, les magasins sont nombreux, en ont été vivement froissés. Le Gouverneur n'ignore pas, en effet, combien le Docteur Varoucha est mal vu, aussi sa conduite a été regardée comme un défi jeté à la population ottomane. Cependant, le Pacha parviendra, je crois, à sortir du mauvais pas dans lequel l'a mis sa mauvaise administration. L'argent, m'est-il assuré, n'est pas ménagé par lui et, grâce à ces libéralités, trois partis se sont actuellement formés. L'un ne veut signer aucune requête; des deux autres, l'un ne veut rien dire contre le Pacha, le troisième, au contraire, veut tout reporter sur lui. Ce dernier parti aura probablement le dessous et la requête ne formule que de demander des diminutions d'impôts sans faire aucune allusion au Gouvernement que l'on sait fortement appuyé à Constantinople.

L'inquiétude ne fait qu'augmenter et si, jusqu'ici, aucun désordre n'a eu lieu, on doit l'attribuer surtout au bon sens de la population musulmane. Les Grecs, en effet, ne cachent pas leurs sentiments et les villageois disent hautement qu'ils sont prêts à une vive résistance si, comme le bruit s'en est répandu,

le Gouvernement veut les désarmer. Les Musulmans continuent à habiter leurs campagnes, l' autorité ne leur permettant pas de rentrer dans les villes. Depuis deux nuits, plusieurs portes de maisons turques ont été couvertes d' injures grossières écrites avec de la craie. J' ai rappelé l' attention du Gouverneur sur ce fait, l' engageant à prendre des mesures pour en empêcher le renouvellement, ces paroles ne pouvant qu' irriter une population déjà exaspérée et qu' amener des rixes qu' il importe d' éviter. Ismaïl Pacha m' a promis d' aviser et je ne doute pas qu' il ne tienne sa promesse. De grandes quantités d' armes ont été distribuées par l' autorité aux Turcs des villages et dans plusieurs endroits les Zaptiers ont été augmentés. Six navires de guerre, dont un vaisseau, stationnent à la Sude.

C' est toujours le Consulat de Russie que l' opinion accuse de diriger le mouvement et le Pacha lui - même dissimule peu les raisons qu' il a de croire à cette coopération.

Si les villageois apportaient aujurd' hui leurs requêtes, j' aurais l' honneur d' en transmettre la traduction à Votre Excellence.

Agrérez l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur

A. Derché

Ἐν τῷ μεταξύ νέα ἀναφορὰ πρὸς τοὺς Προξένους τῶν ἐν Κρήτῃ Δυνάμεων ὑποβάλλεται ὑπὸ τῶν Κρητῶν. Ἀναφέρονται τὰ βάσανα τῶν ὑποδούλων Κρητῶν, αἱ κατὰ καιροὺς γραφαὶ καὶ προφορικαὶ ἀπατηλαὶ ὑποσχέσεις τοῦ κατακτητοῦ. Δι' αὐτοὺς τοὺς λόγους στρέφονται πρὸς τοὺς Προξένους μὲ τὴν παράκλησιν ὅπως αἱ Κυβερνήσεις των συμπαρασταθοῦν καὶ βοηθήσουν τὸν χριστιανικὸν λαὸν τῆς Κρήτης ὅπως ἐπραξεν τοῦτο καὶ δι' ἄλλους ὑποδούλους χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς ²⁴.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 16.

Monsieur le Consul,

La population chrétienne de la Crète, après avoir pris part avec fermeté à la lutte nationale et inégale jusqu'en 1830, avait déposé les armes sur l' exhortation des grandes puissances de l'

²⁴) Αὐτόθι, Ἔνθ' ἀ. σελ. 109 - 110.

Europe, espérant qu'elle aurait obtenu une administration juste et régulière. La réalité a prouvé jusqu'à présent qu'elle a été déçue dans ses espérances. Les concessions de 1858 lui furent accordées lorsqu'elle avait prouvé que les dispositions de la Charte publiée en 1856, sous le règne de Hatti Houmaïoun, étaient méconnues ici ouvertement. Ces concessions, disons-nous, quoiqu'insignifiantes, ne sont nullement remises à exécution. Un peuple pauvre, ignorant, ayant à peine pu reconstruire sa chaumière, un peuple opprimé depuis longtemps par le fanatisme religieux et jusqu'aujourd'hui écrasé d'impôts si injustes qui absorbent jusqu'à la dernière obole de ses faibles ressources, il est souvent privé de la justice la plus élémentaire de la part de juges partiaux et ignorants, il ne jouit d'aucun moyen de communication et de transport pour l'écoulement de ses produits. Ni l'instruction publique, ni l'égalité proclamée devant la loi, ni la tolérance religieuse, ni la liberté, des élections communales ne constituent ici l'objet d'une sérieuse sollicitude; de sorte que lorsque l'on parle impartialement sur l'état de cette île, on peut dire avec certitude que le peuple de la Crète se trouve dans une grande anxiété à l'égard de son développement moral et matériel.

Telles sont, résumées, Monsieur le Consul, les raisons qui ont déterminé la population crétoise à confier aux humbles soussignés la mission de déposer aux pieds du trône de S. M. I. le Sultan Abdul - Aziz, au moyen d'une supplique, l'expression de ses maux et de ses vœux. Les soussignés, ont été chargés en même temps de vous communiquer ci - joint copie de la Supplique dont il s'agit. Il dépend de vous, M. le Consul, d'apprécier à leur valeur les vœux du peuple et de les transmettre à votre Gouvernement.

Nous croyons remplir un devoir sacré et indispensable en vous informant confidentiellement, M. le Consul, que tous les Chrétiens de la Crète, instruits par une longue et pénible expérience, sont aujourd'hui convaincus que le seul moyen d'améliorer leur sort serait de confier l'organisation et l'administration ultérieures de cette Ile à la généreuse sollicitude des trois grandes puissances qui ont donné jusqu'à présent aux populations chrétiennes de l'Orient tant de témoignages de sympathie.

(Suivent 16 signatures)

La Canée le 14/26 Mai 1866

Ὁ Γάλλος Πρόξενος υποβάλλει εἰς τὸν Ὑπουργόν του τὴν κατωτέρω ἀναφορὰν δι' ἧς ἀναλύει τὴν ἐν Κρήτῃ δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν καὶ παρουσιάζει τὰ πρὸς λύσιν φλέγοντα ζητήματα τῶν Κρητῶν.

Εἰς αὐτὴν φαίνεται ἡ καθαρὰ καὶ δικαία τοποθέτησις τῶν προβλημάτων τῶν Κρητῶν, δι' ἧ καὶ ὁ Γάλλος Πρόξενος προκαλεῖ τὴν προσοχὴν τῶν προϋσταμένων του ²⁵.

Ἀριθμ. ἐγγράφου 17.

La Canée le 1er Juin 1866

Monsieur le Ministre,

Je n' ai pu par le dernier courrier que transmettre à Votre Excellence la traduction de la requête remise la veille du départ de la poste par les Chrétiens de la Crète Il est de mon devoir maintenant de faire ressortir aux yeux de Votre Excellence les demandes qui, d' après moi, méritent une sérieuse attention et auxquelles je crois que satisfaction peut et doit être donnée.

Votre Excellence remarquera que les Chrétiens s' élèvent d' abord contre tous les impôts sans exception; leur but est - il d' en demander la suppression entière et de ne payer que la dîme et l' impôt militaire ?

Je ne crois pas, et j' ai encore la ferme certitude que le mouvement dans son principe avait un autre but. Le mécontentement contre l' administration avait été exploité pour remuer la population et amener ainsi à un moment donné des complications à la Porte. Il paraît certain qu' à Candie, à Rétime et à la Canée les impôts sur les mêmes choses diffèrent entre eux. C' est sur le détail surtout que cette différence m' a été signalée.

Il serait facile d' y remédier et de faire payer partout le même droit qui, d' ailleurs, est assez léger, de 5 à 7 centimes par tête, m' assure - t - on. Le système employé pour le paiement de la dîme a besoin surtout d' être modifié et les plaintes qu' il soulève sont des plus justes.

L' état des voies de communication est, en effet, des plus déplorables, et les habitants ont raison, selon moi, d' appeler sur lui dans l' article 2 l' attention de l' autorité. Si la population, sous Vely Pacha, s' est refusée à la construction des routes carrossables, comme voulait le faire ce gouverneur, il n' en résulte

²⁵) Αὐτόθι, Ἐνθ' ἀ. σελ. 111 - 114.

pas qu' elle ne comprenne la nécessité de travaux permettant aux produits d' être transportés facilement d' un point à un autre. La construction de certains ponts est aussi indispensable et Ismaïl Pacha, malheureusement, malgré de pompeuses promesses, n' a non seulement rien fait pour améliorer ce qu' il a trouvé, mais encore, n' a pris aucune mesure pour entretenir le peu de routes qui existaient ici et qui se détériorent de jour en jour.

J' ai eu, plusieurs fois, l' occasion de signaler à Votre Excellence le mécontentement de la population contre l' ingérence du Gouverneur Général dans les élections. L' article 3 prouve que mes renseignements étaient exacts. Il est, en effet, notoire que toutes les élections sont faites sous la pression de l' autorité qui ne recule devant aucun moyen pour faire nommer les personnes de son choix. Les mesures les plus sévères sont même quelquefois employées contre les opposants, comme cela a eu lieu dernièrement à Candie.

L' article 5, quoique exagéré, mérite cependant aussi une certaine attention. L' autorité, en ne laissant aux tribunaux aucune liberté, en se mêlant de toutes les affaires et, surtout, en donnant aux divers présidents sa façon de les voir, entrave le cours de la justice, administrée toujours au gré de ses désirs.

L' usage des deux langues, qui existait avant ici, pourrait, il me semble, être aussi rétablie.

Malgré toutes les demandes, faites tant par lui que par son entourage, le Gouverneur Général n' a pu éviter le 6^{ème} paragraphe de la pétition directement dirigé contre lui. La prison préventive dure souvent, il est vrai, assez longtemps et il est arrivé plusieurs fois que des individus ont été emprisonnés et délivrés à l' insu de l' autorité supérieure, par des subalternes tels que chef de police ou membres du Conseil. Cette infraction à toute règle pourrait être aisément évitée en empêchant l' emprisonnement dans un ordre préalable.

Le demande contenue dans le 7^{ème} paragraphe ne s' applique qu' aux écoles des villages, car dans les villes ce sont pour la plupart des hellènes qui sont professeurs. La défense d' en avoir dans les villages est une mesure politique qui, je dois l' avouer, a sa raison d' être, ces professeurs, malheureusement, sortant souvent de leurs attributions et étant loin de former leurs élèves au respect de leur autorité.

L' encombrement des ports dont parle le 9^{ème} paragraphe

mériterait aussi d'appeler l'attention du Gouverneur. Le port de Retimo, surtout, est souvent impraticable, une seule drague existe pour toute l'île et elle est loin de pouvoir suffire. Demander, comme les Chrétiens le font, la liberté de tous les ports me paraît chose dangereuse, car il serait impossible de remédier à la contrebande déjà si grande malgré les interdictions.

Quant à l'amnistie demandée dans le 10^{ème} paragraphe, le Gouvernement seul peut être juge de son opportunité, cette impunité pouvant être prise pour une faiblesse et servir même d'encouragement.

Telles sont, Monsieur le Ministre, les remarques que j'ai cru devoir adresser à Votre Excellence sur la requête des Chrétiens. Le temps ne me permettant pas de faire un travail plus complet, je me suis borné aux points les plus importants sur lesquels l'attention de Votre Excellence devait être appelée, la priant de les prendre en considération.

Agréer l'hommage du respect avec lequel j'ai l'honneur d'être,

Monsieur le Ministre
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Ἦδη οἱ Κρηῖτες ὑποβάλλουν πρὸς τὴν Πύλην ὑπόμνημα λεπτομερῆς, σοβαρὸν, δίκαιον, διαφωτιστικὸν τῆς ἐν Κρήτῃ καταστάσεως, τῶν αἰτημάτων των καὶ τῶν κατὰ καιροῦς ὑποσχέσεων τῶν Τούρκων ²⁶.

*Αριθμ. ἐγγράφου 18.

La Canée le 1 Juin 1866

A S.M.I. le Sultan Abdul Aziz Khan, notre auguste Souverain
Sire,

Les soussignés très humbles sujets de S.M.I., délégués par toute la population de l'île de Crète pour attirer sur notre pays les dispositions généreuses et bienveillantes dont le Gouvernement Impérial n'a cessé de donner toutes les preuves en faveur de cette Ile.

²⁶) Αὐτόθι, "Ἐνθ' ἄ. σελ. 115 - 119.

Exposent humblement aux pieds de S. M. I. les prières suivantes, espérant qu' Elle daignera leur accorder sa bienveillante attention. 1^o Nous sollicitons d' abord humblement l' allègement de nos impôts et de nos taxes qui sont énormes. Depuis 1858 jusqu' aujourd' hui, contrairement à la lettre et à l' esprit des concessions qui ont été accordées, loin de diminuer les impôts qui existaient alors, on nous a surchargés de nouvelles taxes sous diverses dénominations telles que : l' impôt du sel, l' impôt sur les tabacs à fumer et à priser, sur les loyers, sur la vin et les spiritueux, sur les fermages, sur les propriétés, sur les portefaix, sur la vente des immeubles, sur celle des bestiaux, sur le pesage, le droit très lourd du timbre, l' impôt sur la teinture, sur le poisson, la boucherie et enfin plusieurs très onéreuses et iniques amendes. Nous pourrions prouver d' une façon certaine par des statistiques que, durant les deux dernières années, nous avons payé en taxes et impôts des sommes dépassant nos revenus.

L' organisation des impôts réclame donc avant tout l' attention de S. M. I. dont la paternelle sollicitude pour ses fidèles sujets n' a jamais manqué.

C' est la façon même dont les impôts sont perçus qui a besoin d' être modifiée. Le système de fermage, tel qu' il existe, est non seulement insupportable et arbitraire pour le peuple, mais aussi préjudiciable pour le Gouvernement Impérial. Les fermiers et surenchérisseurs, en effet, dans leur émulation durant les enchères s' engagent à des obligations excessives et disproportionnées, de sorte que ne pouvant les remplir quand le temps venu, ils pressurent la population et finissent par s' enfuir clandestinement, devenant ainsi criminels par contumace, ruinant les personnes qui les ont appuyées par leur garantie et causant souvent un préjudice considérable au Trésor public. De plus, la disproportion qui existe entre les revenus et les impôts des différentes provinces de la Crète est également onéreuse et insupportable pour la population et (nous prenons la liberté de le dire) contrevient au Tanzimat publié par le Gouvernement Supérieur, concernant la sécurité et l' égalité de tous ses fidèles sujets. Seul le canton de Sfakia, à cause de la sécheresse et de la stérilité de son sol montagneux, est excepté de l' application du système contributif. Ce canton n' a pas cessé d' être administré conformément aux anciens privilèges octroyés par la Porte,

toujours reconnu par elle et dont nous prenons la liberté de réclamer la confirmation.

2^o Nous prenons aussi la liberté de soumettre humblement à la haute appréciation de S.M.I. et à sa sollicitude pour son peuple le manque de voies de communication - dans toute l'étendue de l' Ile. Il en résulte que tous les ans plusieurs individus périssent dans les rivières et que le commerce intérieur est entravé faute de ponts pour le transport des produits.

3^o Nous sollicitons l' attention de S.M.I. pour qu' elle daigne mettre en vigueur et à exécution les privilèges octroyés en 1858 par le prédécesseur de glorieuse mémoire de S. M. I. Les privilèges ont été accordés par l' organe de fonctionnaires délégués alors ad hoc, bien qu' en réalité nous ayons des démogérondis, des conseils, des Ephories, lorsqu' il s' agit pour nous d' exercer notre droit d' élection la Charte qui contient ces concessions reste comme lettre morte et, par conséquent, les corps sont sensés représenter uniquement la volonté de la population (bien qu' elle ne soit pas consultée). Nous prenons la liberté d' ajouter encore que le dernier règlement relatif aux élections des démogérondis et des conseils provinciaux présente plusieurs fautes. Il exige des modifications pour qu' il puisse atteindre avec utilité le but qu' il se propose.

4^o Nous invoquons la paternelle sollicitude de S. M. I. sur l' état de misère qui nous a assaillis inopinément. Les personnes qui se livrent au commerce des huiles par suite d' un système de spéculation qui leur est propre, professent en apparence le métier de bailleurs de fonds, mais dans le fait ils emploient le trafic des Selem, c' est - à - dire que les huiles leur sont vendues par anticipation à des prix qui souvent n' atteignent pas la moitié de leur valeur réelle. Ainsi, dans les mauvaises récoltes qui sont malheureusement trop fréquentes, les spéculateurs nous obligent à les indemniser à un prix double par la vente forcée du produit. Nous avons la conviction, Sire, que le système ruineux de Selem peut être modifié avec grand avantage par l' établissement d' une Banque de Crédit, ce qui, d' ailleurs, est mentionné dans l' article 20 du Hatti - Oumaïou relativement à l' augmentation des sources de la richesse matérielle du puissant Empire de S. M.

5^o Nous prenons la liberté d' appeler spécialement la haute et paternelle sollicitude de N. M. sur le déplorable de nos tribu-

noux; plusieurs ordres de juridiction sont entièrement privés de règlement, ce qui occasionne une foule de confusions et d'irrégularités. Les erreurs auxquelles nous avons été souvent exposés, sans que justice ait été accordée à ceux qui en souffrent, en sont une preuve. Nous nous faisons fort d'indiquer, à S. M. I., relativement par un exposé spécial de chaque canton, toutes sortes d'abus. Nous appelons donc de nos vœux l'amélioration dans les règlements de la branche judiciaire, afin que, dans les sentences des tribunaux, le droit du plus fort, l'arbitraire, la condition de religieux ne puissent prévaloir comme cela est arrivé dans les réclamations des infortunes Critziotes et Lassiotés; dans la procédure suivie, la famille des Khanialis, qui exploitait jadis arbitrairement les revenus des Malikianés, a osé depuis quelques années réclamer et s'approprier la moitié des champs appartenant à la commune des Critziotes et la totalité de ceux des Lassiotés et de plusieurs autres. Par suite de ces abus, ceux aux dépens desquels ils se commettaient ont été exposés à des souffrances et à des frais pour souvenir de leurs droits. Des preuves de même sorte existent aussi dans les districts de Retimo et de la Canée. De plus, les sentences des tribunaux étaient auparavant rédigées en turc et en grec, car la langue généralement usitée dans toute l'île par les Grecs et par les Turcs, c'est le grec vulgaire, aucune sentence, aucun acte, aucune pétition n'est reçu lorsqu'il est écrit en grec. Il faut que tout soit en turc, ce qui cause de grandes difficultés aux deux parties. Nous supplions donc S.M. de permettre désormais le libre usage des deux langues. Par devant le Melkéiné le témoignage chrétien n'a aucune valeur, contrairement à l'esprit et à la lettre du Hatti-Houmaïoun qui a formellement proclamé l'égalité de tous les sujets de l'Empire.

60 Pleins de confiance dans la clémence de S. M. nous sollicitons plus de respect de notre liberté personnelle, notre existence, actuellement, se trouve entre les mains du Gouverneur Général ou de tout autre fonctionnaire du Gouvernement. La cause la plus futile suffit pour faire jeter dans les prisons la personne la plus recommandable qui, sans aucune preuve de culpabilité est indéfiniment retenue.

70 Nous appelons la sollicitude du Gouvernement Impérial sur le manque d'écoles dans la campagne des districts des trois villes et nous souhaitons que les enseignants, de quelque natio-

nalité qu' ils soient, exercent librement leur profession, qu' ils aient les qualités requises. Nous désirons aussi que les hôpitaux soient réorganisés.

80 Quoique la nature ait doté notre Ile de tant de ports, bien que le commerce se soit partout développé chez nous, Sire, l' encombrement des ports tarit la source de la fertilité naturelle de notre pays. Depuis que nos ports sont comblés, nous nous voyons obligés de transporter nos produits à grand peine pendant l' hiver et par les fortes chaleurs à plusieurs journées de distance dans les villes. Par conséquent, le déblaiement des ports, la liberté d' importation et d' exportation des marchandises auraient contribué à notre bien - être.

90 La tolérance religieuse proclamée par le Hatti-Humaïoun n' existe pas en Crète, puisque le chrétien qui se fait musulman peut rester dans l' Île et hériter de ses parents, tandis que le musulman qui se fait chrétien est exclu de tout droit d' héritage.

100 Il y a deux ans, Sire, nous osâmes exposer à la généreuse considération de S. M. de pareilles prières, alors que de nouvelles taxes et des impôts disproportionnés à nos faibles moyens avaient été ajoutés aux anciens droits, en violation des privilèges accordés en 1858. Mais, malheureusement, contre toute attente, nos demandes ne furent pas prises en considération. Si donc, aujourd' hui, mus par de sérieux motifs, nous sommes réunis pour exprimer nos plaintes, et exposer l' état de nos misères, nous osons espérer que nous ne serons pas considérés comme des perturbateurs de l' ordre public, ainsi que l' autorité locale nous a caractérisés dans sa proclamation du 28 avril, par un fâcheux malentendu, mais voyant des apprêts militaires, tandis que notre mouvement est entièrement inoffensif et suppliant, et ces préparatifs nous laissant à penser que le Gouvernement Impérial nous suppose de mauvais desseins, nous nous empressons, quoiqu' entièrement innocents, de solliciter qu' il praise à la clémence de S. M. I. de nous accorder une amnistie générale qui comprenne tous ceux qui n' ont pas pris part à ce mouvement patriotique.

Pour tout ce qui précède, nous prenons la liberté d' appeler l' attention de S. M. I. sur la nécessité qu' il y aurait que les fidèles sujets de cette Île soumissent leurs justes griefs à des impartiaux qui seraient spécialement chargés de cette fonction. Nous prenons la liberté de soumettre nos suggestions à la haute

appréciation de S. M., de laquelle la population de la Crète attend avec espoir l'aplanissement de toutes ces difficultés.

Nous supplions S. M. de compatir aux maux de la population dont nous exprimons aujourd' hui les vœux et qui n' a jamais cessé d' attendre l' amélioration de son sort sous la puissante égide de S. M. I. à laquelle nous prions le Très Haut d' accorder longs jours et prospérité !

(Suivent les signatures)

Ὁ Γενικός Διοικητής προσηθείς ἐκ τῶν ὑπομνημάτων, ἀναφορῶν καὶ λοιπῶν ἐνεργειῶν τῶν Κρητῶν, καλεῖ εἰς σύσκεψιν τοὺς ἐν Κρήτῃ Προξένους. Κατὰ τὴν συνεδρίασιν ὁ Ἰσμαὴλ φαίνεται δικαίωνων εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τοὺς Κρητας καὶ παρουσιάζεται καὶ ὡς ὑποστηρικτῆς των παρὰ τῇ Κυβερνήσει του.

Οἱ Πρόξενοι ἐκφέρουν ἕκαστος τὴν γνώμην του. Σχέδια καταστρώνονται διὰ τὴν ὑφῆσιν τῆς ἐντάσεως καὶ σύσκεψις τῶν Προξένων καὶ ἀνταλλαγὴ σκέψεων λαμβάνει χώραν μὲ σκοπὸν τὴν πρόληψιν σφαγῶν ἰδίως λόγῳ τῶν τουρκικῶν ἀπειλῶν τοῦ ὄχλου.

Οἱ Τοῦρκοι στρατηγοὶ σκέπτονται νὰ ἀποστείλουν στρατὸν διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς τάξεως καὶ τὴν διάλυσιν τῶν συναθροισθέντων Κρητῶν.

Πρόξενοί τινες ἐναντιώνονται εἰς τὰ μέτρα ταῦτα σκεπτόμενοι ὅτι ὁ Γενικός Διοικητής θὰ πρέπη νὰ προσπαθήσῃ ὅπως προλάβῃ τὴν ἐκτραχύνσιν τῆς καταστάσεως ἂν καὶ ὁ ἴδιος φέρεται μὲ τὴν κακὴν του διοίκησιν συντείνων εἰς ταύτην²⁷.

*Αριθμ. ἐγγράφου 19.

La Canée le 2 Juin 1866

Monsieur le Ministre,

Ainsi que j' ai eu l' honneur de l' écrire à Votre Excellence, c' est le 27 mai que les Chrétiens ont remis, tant au Pacha qu' aux Consuls, leur requête, mais, bien qu' ils eussent promis de se disperser aussitôt cette requête signée, il restait à Tzoubana une trentaine de personnes qui prétendaient devoir y attendre la réponse qui serait donnée de Constantinople.

J' ai l' honneur de transmettre à Votre Excellence la traduction de la proclamation du Gouverneur Général dont un exemplaire nous a été envoyé par lui, en même temps qu' une lettre

²⁷) Αὐτόθι, σελ. 120 - 127.

nous convoquant tous le 29 à deux heures de l'après - midi au Sérail, pour nous faire une communication importante. Aucun de mes collègues n'a manqué à cette invitation. Le Pacha, après nous avoir, dans un exposé des plus clairs et des plus modérés, retracé la conduite tenue depuis plus d'un mois par les Chrétiens, fit ressortir tous les inconvénients qui résultaient de ce rassemblement. Il déclara n'être en rien opposé à ce que les Grecs manifestassent leurs griefs, il nous dit même avoir promis aux personnes chargées de lui apporter la requête de l'appuyer de son côté auprès du Gouvernement. Il ajouta qu'il n'avait cessé d'engager les Chrétiens à se disperser, leur rassemblement mettant l'inquiétude dans le pays, qu'il avait usé jusqu'ici de la plus grande modération, voulant éviter à une population égarée des malheurs dont les moindres seraient la perte de ses récoltes, mais que, malheureusement, ses conseils n'avaient pas été écoutés, que patienter plus longtemps était impossible et que son devoir l'obligeait à prendre des mesures pour se faire obéir. L'usage étant, a ajouté Ismaïl Pacha, que l'autorité, lorsqu'elle croit devoir user de la force, en informe les Consuls des Puissances alliées, c'était pour ce motif qu'il nous avait priés de nous rendre auprès de lui.

Tous, nous fûmes unanimes à rendre justice à la modération du Gouverneur Général, à la bonne discipline des troupes venues de Constantinople, et à regretter le déplorable entêtement des chefs de ce mouvement. Le Consul d'Angleterre nous dit les conseils qu'il n'avait cessé de donner aux chefs venus chez lui à différentes reprises. Il ajouta que, s'il fallait rendre justice au bon ordre gardé jusqu'ici par les Chrétiens et demander pour eux l'indulgence de l'autorité pour une réunion paisible, leur persistance à ne vouloir pas se séparer maintenant que le but qu'ils prétendaient suivre était atteint, changeait leur position et donnait tout droit au Gouvernement d'agir en vue du maintien de la tranquillité compromise.

J'approuvai en tous points les paroles de mon collègue, Monsieur le Vice - Consul d'Italie, se faisant l'organe du Consul Général de Russie et des Consuls de Grèce, d'Amérique et de Hollande, après avoir, comme nous, rendu hommage à la modération de l'autorité, insista sur ce que le rassemblement ne se composant que d'une trentaine de personnes à peu près, l'usage de la force était inutile, ces personnes ne demandant pour se

retirer que l'assurance de ne par être persécutées par le Gouverneur Général. Je répliquai que la conduite du Gouverneur Général ne permettait pas d'admettre une persécution de sa part, et Monsieur Colucci, insistant pour qu'Ismaïl Pacha leur accordât le pardon, ce dernier répondit ne pouvoir préjuger des dispositions de son Gouvernement et persister dans sa volonté que tous se dispersent.

Monsieur le Consul de Grèce demanda qu'une deputation fût envoyée à Tzoubana pour donner aux chefs le conseil, au nom des consuls, de se disperser, persuadé que cette démarche aurait le meilleur résultat. Monsieur Dendrino proposa de nous rendre tous auprès d'eux. Le Consul d'Angleterre déclara formellement que, quant à lui, il ne consentirait pas à cette démarche, qu'il ne se croyait pas autorisé à faire, et je me rangeai à son avis. Le Pacha ne nous ayant fait aucune proposition dans ce genre, il ne me paraissait pas possible de nous mettre entre lui et ses administrés. C'est dans ces dispositions tellement différentes que nous nous séparâmes, mais j'appris que tous, sauf Monsieur Dickson et moi, envoyèrent parler aux chefs et les engagèrent à se retirer, ce à quoi cependant ils ne se décidèrent pas.

Je crois inutile de donner à Votre Excellence les versions qui circulent en ville sur cette réunion, qui eut pour résultat de faire connaître à tous l'opinion de chacun et l'appui sur lequel l'autorité compterait au besoin.

Le 31 mai, Osman Pacha, Général de Division, est arrivé à la Canée et s'est de suite rendu au Palais où il a eu une longue conférence avec le Gouverneur Général. Des mesures ont été aussitôt prises et des troupes envoyées sur les points les plus menacés. Ces dispositions, en rendant la confiance à la population bien pensante, ont été, par les meneurs, présentées comme les préliminaires d'un massacre, le Général ayant ordre, disaient-ils, de s'emparer de 70 individus et de désarmer les Chrétiens.

Le 1er Juin, la panique en ville était à son comble, les Turcs, disait-on, s'étaient armés, ils s'étaient réunis au nombre de 4.000 sur une place, se préparant au massacre, les femmes et les enfants pleuraient, plusieurs même avaient demandé refuge dans des maisons musulmanes.

Les Consuls de Russie, d'Italie et d'Amérique habitant la campagne, on se rendit auprès d'eux, les priant de prendre des

mesures pour garantir les Chrétiens menacés par le fanatisme musulman. Monsieur Dendrino envoya son neveu chez le Pacha et dans l'après-midi nous fûmes convoqués, chez Monsieur Stiglich, Consul d'Autriche, Doyen du corps consulaire.

Cependant, nous restâmes d'accord de prier deux de nos collègues, M. M. Stelman et Stiglich, de se rendre auprès du Pacha et de lui demander de prendre les mesures en son pouvoir pour maintenir la tranquillité de la ville, insistant sur la fermeture des cafés à 10 heures du soir et sur la défense à faire aux Turcs de se promener en armes dans la ville. Ce furent là les seules observations auxquelles Monsieur Dickson et moi avons consenti et je suis heureux de pouvoir dire à Votre Excellence que, dans cette réunion comme dans l'autre, notre avis a prévalu, du moins ostensiblement. Le Gouverneur reçut fort bien ces messieurs, il leur dit qu'un rapport qui venait de lui parvenir l'informait du dispersement des chefs dont trois seulement s'étaient sauvés dans la montagne et leur assura que, toutes ses dispositions étant prises, la tranquillité ne pouvait être troublée.

Le contentement a aussitôt fait place à la crainte et la ville actuellement reprend son premier aspect.

Je n'ose cependant assurer, Monsieur le Ministre, que tout soit terminé et je crois que la Porte ferait bien de maintenir, sinon même d'augmenter encore pour quelques temps la garnison actuelle de l'île.

L'opinion publique accuse plus que jamais le Consulat de Russie, et la population ne s'explique que difficilement l'appui qu'il a rencontré chez ses autres collègues, ceux d'Autriche, d'Angleterre et de France exceptés.

Tout en rendant justice à la modération dont a fait preuve le Gouverneur Général, je regrette de devoir dire à Votre Excellence qu'il eût pu, selon moi, depuis longtemps prévoir les difficultés actuelles et les empêcher. Sa confiance en des personnes qui le trompent est la première de ses fautes. Cependant, rien ne semble devoir le corriger, puisque, connaissant le mécontentement général soulevé contre son entourage, il n'en continue pas moins à la braver en se rapprochant de plus en plus

Monsieur Dendrino me parla du rassemblement des Turcs et de leurs menaces, je lui répondis que, d'après mes informa-

tions, que j' avais tout lieu de croire exactes, ce rassemblement n' était pas vrai et que les 4.000 Turcs se réduisaient à cinq ou six individus partis armés par mer pour aller chercher leurs familles. J' ajoutai que le Pacha, aussitôt informé, avait fait ouvrir les portes et envoyé des cavaliers pour les ramener. Ces M. M., d' accord entre eux, blamèrent le Pacha de laisser rentrer en ville les familles turques qui n' ont rien à craindre, et d' allumer ici la discorde que son devoir était d' empêcher. Mr. Dendrino était d' avis que nous devons rendre le Pacha responsable de tout ce qui pourrait survenir, il s' appliqua à démontrer que la faute première de l' autorité était la demande faite de l' envoi de troupes alors que rien ne nécessitait cette mesure; les Chrétiens, disait - il, avaient tenu une conduite exemplaire et ne s' étaient en rien écartés de la légalité, ils s' étaient dispersés, car il était ridicule de déployer tant de forces contre une poignée d' individus que la crainte seule retenait encore à Tzoubana, leur nombre les rendant incapables de toute résistance.

Je répliquai que je ne voulais pas discuter sur le degré de la légalité de la réunion, me bornant à rendre témoignage de la conduite tenue par les Chrétiens que, cependant, je croyais que, comme moi, il reconnaîtrait que, malgré cette légalité et cette bonne conduite, le commerce avait souffert et que la tranquillité était loin de régner en Crète; quant aux motifs qui avaient poussé l' autorité à amener des troupes, je déclarai n' être pas en droit de les demander, et j' ajoutai que, quant à moi, je ne pouvais que me féliciter de cette arrivée, persuadé que sans cela nous aurions pu avoir de graves désordres à déplorer. Monsieur Dickson fut aussi de mon avis et dit persister dans l' opinion que les chefs, en ne se séparant pas, se rendaient coupables et devaient seuls être responsables des malheurs que cette résistance pourrait amener; et rendit de nouveau hommage à la modération de l' autorité et aux mesures prises par elle des personnes dont il devrait actuellement comprendre la valeur. Hier encore, Ismaël Pacha était assis dans la pharmacie du Docteur Varoucha au grand déplaisir des Turcs et même des Grecs.

On espère voir arriver prochainement un fonctionnaire chargé de faire une enquête sur les événements qui viennent de se produire ici.

Agréez, l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre,
de Votre Excellence,

le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Ὁ Ἰσμαὴλ Πασᾶς διὰ νέας προκηρύξεώς του καλεῖ τοὺς πάντας νὰ διαλυθοῦν. Ἀπειλεῖ μὲ τιμωρίαν τοὺς μὴ ὑπακούοντας καὶ προσπαθεῖ νὰ φέρῃ εἰς διάστασιν τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον τῆς Κρήτης μὲ τοὺς εἰς τὰ περίχωρα τῶν Χανίων συγκεντρωθέντας κρητικὰς ἀρχηγούς²⁸.

*Αριθμ. ἔγγραφου 20.

Traduction de la proclamation du Gouverneur Général

Chrétiens de la Crète

Il y a plus d'un mois déjà que divers habitants des provinces se sont réunis près de la Canée pour signer une supplique adressée à S. M. notre auguste Souverain. L'autorité a montré une grande patience à la vue de ce mouvement et a attendu la pétition qui, après bien des délais et des retards, m'a été à la fin remise hier. J'ai promis aux personnes qui me l'ont apportée, conformément à la lettre qui m'était adressée m'expliquant les vœux des personnes assemblées, d'envoyer cette pétition à mon Illustre Gouvernement, puis je les ai invitées et leur ai conseillé de se dissoudre et d'aller chacun vaquer à ses propres affaires. Malheureusement, non seulement je n'ai pas reçu une réponse favorable, mais encore le rassemblement qui devait se dissoudre continue à exister. Si, comme dès le principe on l'a dit, le but de la réunion n'était autre que de signer la pétition, pourquoi, après qu'elle a été non seulement signée, mais encore remise, ne pas se disperser, puisque, quelle que soit la réponse qui sera donnée par le Gouvernement, elle devra être publiée.

L'autorité voit avec peine que ses conseils ne sont pas suivis. Tous connaissent, sans qu'il soit nécessaire de le démontrer, combien la situation présente cause des inconvénients, tant moralement que matériellement, pour le pays. En conséquence, et conformément aux ordres supérieurs reçus, l'autorité sera obligée, pour sauvegarder sa dignité et maintenir la tranquillité et la sécurité, de prendre des mesures sévères pour prévenir le mal,

²⁸) Αὐτόθι, "Ἐνθ' ἄ. σελ. 128 - 129.

mais, comme le Gouvernement veut ôter tout prétexte à un malentendu ou à des fausses interprétations, il invite de nouveau les personnes réunies. 1^o À toutes, de se disperser, sans aucune exception, et de ne se réunir de nouveau sous aucun prétexte ni en tout autre endroit. 2^o Si elles ne se dispersent pas, il invite les provinces dont les habitants continuent à faire partie du rassemblement à faire connaître si c'est avec leur consentement qu'ils le font, ou de leur propre volonté, afin de savoir si l'autorité doit faire retomber directement sur les provinces, ou sur les individus seulement, la responsabilité de cette désobéissance dans les mesures qu'elle jugera bon de prendre.

Habitants de la Crète, si le rassemblement ne se disperse pas, le Gouvernement sera obligé de prendre des mesures propres à garantir la tranquillité publique, et le bon ordre; que les habitants tranquilles soient donc sans crainte, qu'ils s'occupent comme toujours de leurs travaux, qu'ils surveillent leurs céréales et leurs produits, qu'ils gardent les écoles et soient assurés que le Gouvernement sait que la majeure partie du peuple crétois n'est pas coupable, mais qu'une poignée d'individus, mus par des haines et des intérêts personnels, exposent seuls et compromettent les personnes innocentes. L'autorité, désireuse d'assurer la sécurité générale, tant pour les Chrétiens que pour les Musulmans, enverra des troupes là où elle le jugera nécessaire.

La Canée le 16/18 Mai 1866

Le Gouverneur Général de l'île de Crète

(Signé) Ismaïl

Νέον ὑπόμνημα τῶν Κρητῶν ὑποβάλλεται πρὸς τοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων. Παράπονα, ἀθετήσεις ὑπεσχημένων ἐκ μέρους τοῦ κατακτητοῦ, δίκαιαι ἀπειτήσεις τῶν ἐξεγερθέντων ἐκτίθενται δι' ἄλλην μίαν φοράν καὶ τεύεται ἡ χεὶρ διὰ τὴν βοήθειαν καὶ τὴν προστασίαν ἐκ μέρους τῶν δημοθρόσκων ἰσχυρῶν ²⁹.

*Λοιπὸν ἐγγράφου 21.

Traduction

Monsieur le Consul,

Les soussignés, humbles représentants de toutes les provinces

²⁹) Αὐτόθι, Ἐνθ' ἄ. σελ. 103.

de l' île de Crète, avaient depuis longtemps décidé qu' aussitôt qu' ils auraient terminé le mandat sacré qui leur avait été confié par la population chrétienne de l' Ile, ils engageraient les habitants réunis à se disperser et à rentrer dans leurs foyers. Ceci devait avoir lieu aussitôt l' envoi à S. M. notre Auguste Souverain de notre pétition. Si, d' après la décision de l' Assemblée Générale, quelques - uns des notables et des représentants de la population sont restés pour attendre, dans un endroit retiré, la réponse du Gouverneur Impérial, ils ont agi ainsi se rappelant que, par le passé, ils n' avaient pu faire parvenir par la voie la plus légale et la plus paisible leurs justes plaintes à leur Généreux Souverain; qu' ils avaient été repoussés et enfermés dans les prisons par les gouverneurs précédents, qui les poursuivaient comme malfaiteurs et insurgés.

Cependant, les soussignés, voyant la force et l' excitation de leurs compatriotes musulmans que rien ne peut ni justifier ni expliquer, et leurs assurances de leurs sentiments fraternels et sincères n' étant pas crues par eux, voyant aussi à la Canée des rassemblements de troupes et des préparatifs militaires qui n'ont aucune raison d' être, se retirent devant la force, desirant avant tout soustraire leur chère patrie aux suites qui pourraient être la conséquence malheureuse de ces mesures que leur conduite paisible et régulière est loin de mériter jusqu' ici.

Les soussignés croient cependant qu' avant de se retirer ils ont comme devoir sacré l' obligation de protester au nom de toute la population chrétienne de l' Ile contre toute tentative de l' autorité de vouloir, en semant la division parmi elle, démentir tout ce que contient de plaintes justes et incontestables la supplique à S. M. notre Auguste Souverain, plaintes que nous nous faisons fort de démontrer comme justes si le Gouvernement Impérial veut nous permettre de le faire; nous protestons, en outre, contre toute poursuite qui serait dirigée contre nous.

Nous osons espérer, Monsieur le Consul, que, dans une circonstance aussi malheureuse, vous ne nous refuserez pas votre philanthropique protection, et nous vous prions de transmettre et d' expliquer à votre puissant Gouvernement les motifs qui auraient causé ces injustes poursuites.

Agrééz

La Canée le 21 Mai/2 Juin 1866

Les représentants des Chrétiens de la Crète (Suivent 30 signatures)

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γάλλου Προξένου πρὸς τὸν Ὑπουργόν του εἶναι λίαν διαφωτιστικὴ τῆς δημιουργηθείσης ἤδη καταστάσεως ἐν τῇ νήσῳ.

Οἱ Χριστιανοὶ Κρητες ἀντιπρόσωποι ἐπισκέπτονται συχνὰ τοὺς Προξένους τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, ὁ δὲ Πρόξενος τῆς Ἰταλίας, ὕστερα ἀπὸ λόγον Κρητὸς καθηγητοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὀνομαστικῆς ἑορτῆς τοῦ Βασιλέως τῆς Ἰταλίας, διάκειται πλέον συμπαθῶς πρὸς τοὺς χριστιανούς.

Ὁ Ἰσμαὴλ εἶναι ἀνίκανος νὰ συγκρατήσῃ τὴν κατάστασιν. Μεγάλῃ ἀνησυχία ἐπικρατεῖ πρὸς τὴν ἐπανξάνουν διάφορα περιστατικά. Ὁ Διοικητὴς πομπωδῶς πηγαίνει καὶ ἐπισκέπτεται τὰ πολεμικὰ πλοῖα πρὸς καταπλέουν εἰς Χανιά.

Κυκλοφορεῖ ἡ εἰδησις περὶ βεβαίως ἀντικαταστάσεως τοῦ Ἰσμαὴλ ὑπὸ τοῦ Χουσνῆ Πασᾶ.

Ἡ κατάστασις περικλείει πολλοὺς κινδύνους. Μόνον ἡ ἄμεσος ἀντικατάστασις τοῦ Διοικητοῦ καὶ ἡ ἀποστολὴ εἰδικῶν διὰ τὴν εὑρεσιν τῶν αἰτίων τῆς κινήσεως τῶν Κρητῶν καὶ τὴν ξέζετασιν αὐτῶν θὰ σώσῃ τὴν κατάστασιν⁸⁰.

Ἄριθμ. ἐγγράφου 22.

La Canée le 17 Juin 1866

Monsieur le Ministre,

J' ai l' honneur de transmettre à Votre Excellence la traduction d' une proclamation en turc et en grec du Gouverneur, affichée dans la ville et les villages. Cette proclamation est loin de remplir le but que devrait se proposer l' autorité, celui d' en imposer aux Chrétiens; on voit dans la modération des termes employés une preuve de l' embarras dans lequel elle se trouve.

Le 6 de ce mois, deux villageois m' ayant apporté une lettre portant pour adresse: «Aux Consuls de France, d' Angleterre et de Russie», j' ai refusé de la recevoir, voulant couper court à une correspondance qui, si elle était acceptée, ne servirait qu' à confirmer le bruit dont la proclamation du Pacha fait mention. Cette lettre a été, je l' ai apprise ensuite, laissée au Consulat d' Angleterre, le Consul étant absent. C' était une protestation contre la rentrée des Turcs en ville.

Depuis la dernière dépêche que j' ai eu l' honneur d' adresser à Votre Excellence aucune modification n' a eu lieu dans la po-

⁸⁰) Αὐτόθι, Ἐνθ' ἄ. σελ. 131 - 134.

sition. Les Turcs craignant, après la proclamation en date du 27 mai/8 juin, de voir les troupes en venir aux mains avec les Chrétiens, ont abandonné leurs villages et se sont rapprochés de la ville. Les Grecs, de leur côté, se sont armés et tiennent la campagne. Leur nombre, tantôt faible, tantôt élevé, est impossible à connaître, le Pacha lui-même voulant, lorsqu'il parle, paraître l'ignorer.

L'excitation des esprits est très grande. L'attitude du Pacha n'est pas faite pour laisser espérer une prompte solution : il est évident qu'il craint de prendre une détermination et qu'il cherche à parer le coup qu'il présume devoir le frapper. Les Turcs notables sont toujours tenus par lui à l'écart et ses conseillers sont encore ceux qui l'ont mis dans cette triste position. Il n'était question ces jours-ci en ville que d'un discours prononcé chez Monsieur le Vice-Consul d'Italie, le jour de la fête de son souverain. Un professeur hellène l'a remercié au nom de tous ses frères de l'appui qu'il leur avait donné et qu'ils n'ont rencontré qu'en lui. « Plus que la France et l'Angleterre, a dit l'orateur, l'Italie est sympathique aux Grecs et son représentant a bien su le prouver. L'Italie peut, a-t-il ajouté, comprendre nos misères car c'est le fait de l'affamé de connaître les angoisses de la faim ». Monsieur Colucci a répondu qu'en effet l'Italie avait toujours eu beaucoup de sympathie pour la Grèce et accepté, en le remerciant, les paroles de l'orateur qui a bu aussitôt à la santé du Roi Victor-Emmanuel.

Hier est arrivé, venant de Constantinople, le yacht impérial «Sultanié». Ce navire qui se rend, paraît-il, à Malte pour rentrer au bassin, a apporté, dit-on, des lettres au Gouverneur Général. La nouvelle de la destitution de Fouad Pacha a été aussi donnée comme certaine, son remplaçant étant, dit-on, Méhéméd Ruchdi Pacha.

Le 9 le Gouverneur Général a envoyé dire aux capitaines des divers villages voisins de la Canée de venir en ville le lendemain. Un nombre assez restreint s'est rendu à cette invitation et, après un court entretien dans lequel le Pacha n'a fait que répéter aux capitaines ce que contenait sa proclamation, le Gouverneur Général, accompagné de tous les membres des divers Medjlis et des capitaines, s'est rendu à bord du «Sultanié» pour le visiter.

Cette démonstration publique a été peu goûtée par la popu-

lation; certainement on ne peut que louer l' autorité de n' avoir dans le début eu recours qu' à la population pour faire rentrer dans l' ordre, mais maintenant, continuer à les flatter dans leurs chefs est d' une faiblesse que rien ne saurait justifier.

L' inquiétude qui, depuis près de deux mois, règne dans l' Ile, a mis dans la misère un grand nombre de familles qui, par crainte, ont abandonné leurs maisons. La conduite tenue jusqu' ici par les Chrétiens est loin d' offrir des garanties pour la tranquillité et il est à craindre que l' arrivée de la réponse du Gouvernement à leur requête ne soit le signal de désordres que l' autorité actuelle ne me paraît pas en mesure de pouvoir empêcher. Le seul moyen, selon moi, que le Gouvernement devrait prendre serait, sinon le changement immédiat d' Ismaïl Pacha, du moins l' envoi d' un fonctionnaire chargé d' une enquête sur les motifs de ce mouvement.

Les consuls de Russie et d' Italie, qui habitent Calepa, continuent à recevoir de nombreuses visites des Chrétiens. On remarque aussi que presque chaque jour le Consul de Grèce se rend chez le Consul Général de Russie.

Agréer l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre,
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Νέα προκήρυξις τοῦ Τούρκου Διοικητοῦ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν. Μεστὴ ἀπὸ ἀπειλᾶς πρὸς τοὺς ἔξεγερθέντας καὶ πρὸς πάντα ὄπλισμένον, καθησυχαστικὴ διὰ τοὺς φιλησύχους.

Ἐὶς Ἰσμαὶλ ἀναγγέλλει τὴν ἔξοδον στρατευμάτων πρὸς τὰς ἐπαρχίας διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς τάξεως⁸¹.

*Αριθμ. ἐγγράφου 23.

Proclamation du Gouverneur Général

Habitants de la Crète

La réunion que l' on dit s' être entièrement dissoute a laissé cependant des inquiétudes et des craintes qui durent encore. Cet

⁸¹) Αὐτόθι, Ἐνθ' ἄ. σελ. 135 - 136.

état de choses cause au pays des pertes journalières dont le commerce souffre. On reprend avec intention des bruits de toute sorte, pour semer la discorde et la peur, on fait voir des lettres avec de fausses signatures, et on dit que ces lettres viennent de tel ou tel endroit; on dit encore qu'avec le courrier telle ou telle nouvelle est arrivée, et on use de tous les moyens pour tromper le peuple et l'avoir avec soi. Le but de ces individus n'est autre que de nuire et de mettre l'Ile sens dessus dessous. Il ne faut donc pas ajouter foi à leurs mensonges et vous mettre en garde contre leurs mauvaises intentions. Que tous ceux qui ont quitté leurs maisons y retournent sans attendre, car ne pas le faire ne sert qu'à maintenir des idées injustes et fausses.

L'autorité veille et veillera toujours sur votre bien, si elle a envoyé des troupes dans diverses éparchies c'est pour protéger et rassurer les gens tranquilles et honnêtes, et si le besoin s'en faisait sentir, elle en enverrait encore. Que les Chrétiens n'inquiètent pas les Musulmans et qu'aucun Musulman n'inquiète les Chrétiens, car le coupable serait sévèrement puni. S'il arrivait une querelle entre deux individus ou plus des deux religions, il n'est pas nécessaire que tout le peuple s'en épouvante, car il existe une autorité et chacun est libre de s'adresser à elle et de lui soumettre sa plainte. L'autorité, désireuse que le pays rentre immédiatement dans la tranquillité, prend nuit et jour les mesures pour amener cette tranquillité et le retour à l'ordre; le peuple de la Crète comprend que la tranquillité est le plus précieux des biens, car elle seule amène le travail et soutient les écoles, tandis que l'agitation n'engendre que la misère. L'autorité a entendu dire que certains individus, poussés par la peur, ont pris les armes, mais il est certain que les hommes sensés et désireux de la tranquillité et de la prospérité de l'Ile ne suivent pas cet exemple qui n'est donné que par des perturbateurs. L'autorité, pour ces motifs, conseille et ordonne que personne ne porte aucune arme, car elle est décidée à punir quiconque en portera.

La Canée 27 Mai/8 Juin 1866
Le Gouverneur Général de Crète
Ismaïl Pacha

Μὲ νέαν τοῦ ἀναφορὰν ὁ Γάλλος Πρόξενος σκιαγραφεῖ τὴν ὁσημέραι ὀξυνομένην ἐν Κρήτῃ κατάστασιν. Οἱ Κρητὲς ἀρχηγοὶ φαινο-

μενικῶς διαλύονται εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως τὴν ἡμέραν ἐπιβλέπουν τὰς περιουσίας των καὶ τὴν νύκτα ἐπιστρέφουν εἰς τὰς θέσεις των.

Οἱ Τοῦρκοι τῆς ὑπαίθρου ἔχουν συναθροισθῆ περίξ τῆς πόλεως καὶ οἱ Κρῆτες εἶναι κύριοι τῆς ὑπαίθρου.

Φαίνεται ὅτι οἱ Κρῆτες ἔχουν γενικώτερον σκοπὸν εἰς τὸ κίνημά των καὶ τὸ ζήτημα τῶν φόρων εἶναι μόνον ἀφορμὴ.

Ὁ Ἰσμαὴλ ἀκόμη οὐδὲν ἐνεργὸν μέτρον λαμβάνει διὰ τὴν ὑφασιν τῆς καταστάσεως. Ἐπείγει ἡ ἀντικατάστασις του⁸².

Ἄριθμ. ἐγγράφου 24.

Le Canée le 17 Juin 1866

Monsieur le Ministre,

Le 14 de ce mois deux bataillons de rédifs sont arrivés, venant de Smyrne, l' un a été débarqué à La Canée, l' autre est parti aussitôt avec le Général Sabri Pacha, pour Candie. Cet arrivage porte à 10.000 hommes environ la garnison de l' Ile; sept navires dont un vaisseau et trois frégates sont aussi mouillés dans le golfe de la Sude.

D' autres troupes sont, dit - on, encore attendues de Constantinople. Devant de pareilles forces, il est impossible de comprendre la conduite de l' autorité flattant les Chrétiens et leur donnant ainsi à croire qu' elle a peur d' eux.

Malgré les déclarations plusieurs fois faites par les capitaines que tout rassemblement était dispersé, il est certain que les mêmes chefs contre lesquels le Pacha dans sa proclamation disait devoir prendre des mesures continuent à tenir la campagne. L' agitation, loin de diminuer, ne fait qu' augmenter et l' excitation des esprits gagne de jour en jour toutes les classes de la population. Les champs sont abandonnés et le commerce ne se relevera pas de longtemps des pertes que le mouvement occasionne.

Les Turcs des villages, craignant de voir les Chrétiens prendre les armes, se refusent à y faire retourner leurs familles qui continuent à être aux environs de la ville, les hommes se contentant d' aller de temps à autre le matin voir leurs propriétés et revenant le soir.

⁸²⁾ Αὐτόθι, Ἔνθ' ἄ. σελ. 137 - 140.

Le Pacha est visiblement embarrassé. Je ne crois pas qu' il puisse mettre un terme à cette position qu' il sait, en grande partie, due à sa mauvaise administration et qu' il cherche, par conséquent, à dissimuler le plus qu' il peut à son gouvernement. Livré aux Grecs, il espère, en continuant à les flatter, obtenir d' eux de rentrer dans l' ordre et il ménage peu l' argent pour parvenir à ce résultat, mais je doute qu' il puisse l' atteindre.

Je ne peux, d' après tout ce que je vois ici, que maintenir l' opinion que j' ai déjà formulée à Votre Excellence que la pétition des Grecs n' était pas le véritable motif du mouvement. Le mécontentement contre le Pacha avait commencé et j' ai la ferme conviction que ce mécontentement a été exploité en vue d' amener ici des complications à la Turquie; les nouvelles politiques sur lesquelles on espérait pouvoir compter n' ayant pas répondu aux calculs qui avaient été faits, il a fallu motiver aux yeux des Chrétiens, même trompés par les meneurs, l' appel qui leur avait été adressé; la pétition alors a été rédigée et remise.

Ne pas parler contre le Gouverneur Général était impossible, cependant, il fallait le ménager et éviter son changement immédiat; compromis comme il savait l' être, il était probable, en effet, qu' il ne prendrait aucune mesure énergique et qu' il laisserait ainsi le temps, dans l' espoir de pouvoir se justifier, aux affaires politiques de se dessiner et aux meneurs d' user l' effervescence qu' ils avaient su allumer, et qu' ils continuent à entretenir.

Tel est, Monsieur le Ministre, je crois pouvoir l' affirmer, le plan conçu dès le début, et les évènements prouvent que je ne me suis pas trompé dans mes conjectures. Ismaïl Pacha ne sortira jamais de cette position et la solution d' un état de choses, qui a déjà trop duré, ne peut venir que d' un envoyé extraordinaire, investi de pouvoirs spéciaux.

Il serait à désirer que la Porte se hâtât de faire un choix et qu' elle comprît qu' il est de son intérêt de mettre fin à une agitation dont les suites peuvent avoir pour elle une grande importance et qui déjà lui a coûté tant d' argent.

Permettez - moi aussi, Monsieur le Ministre, d' appuyer sur la formation d' un dépôt de troupes, seul moyen d' obtenir, sans en venir à un désarmement difficile, la tranquillité de l' île de Crète.

Agrééz l'homage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre
de Votre Excellence

le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Νέαι τουρκικαὶ δυνάμεις φθάνουν διὰ πλοίων εἰς Χανιά καὶ Ἡ-
ράκλειον ἐνῶ ἀναμένονται καὶ ἄλλαι ἐνισχύσεις. Διαδόσεις πολλαπλαῖ
κυκλοφοροῦν εἰς τὴν πόλιν. Δὲν δύναται κανεὶς νὰ μάθῃ τὴν ἀλή-
θειαν.

Ἐπληροφορήθην, γράφει ὁ Γάλλος Πρόξενος, ὅτι εἰς τὸν Βαφὲ³³
ἔχουν συγκεντρωθῆ δύο χιλιάδες χριστιανοί.

Ἐν τῷ μεταξύ ἀναμένεται ἡ ἀπάντησις τῆς Ἡύλης εἰς τὸ ὑπόμνη-
μα τῶν Κρητῶν. Οἱ κατὰ τόπους Διοικηταὶ τῶν τουρκικῶν στρατευ-
μάτων, ὡς ὁ Ὅσμάν πασᾶς, εἶναι δυσηρεστημένοι μὲ τὸν Γενικὸν Δι-
οικητὴν Ἰσμαὴλ πασᾶν.

Πρόξενοί τινες τῶν Δυνάμεων, κατὰ τρόπον φανερόν, δέχονται
Κρητᾶς, συνομιλοῦν μαζύ των καὶ ἐν συνεχείᾳ οἱ συνομιληταὶ των ἀ-
πέρχονται εἰς τὰ ὄρη νὰ εὔρουν τοὺς συντρόφους των³⁴.

*Αριθμ. ἐγγράφου 25.

La Canée le 24 Juin 1866

Monsieur le Ministre,

Trois nouveaux bataillons de rédifs sont arrivés cette semai-
ne, deux viennent de Smyrne, l' autre de Constantinople. Qua-
tre bataillons sont, dit - on, encore attendus.

Afin d' éviter l' encombrement en ville, hier cinq bataillons
ont été placés sous des tentes en dehors des portes, trois envi-
ron restent encore à la Canée.

A l' arrivée du dernier courrier, le bruit s' est répandu de
l' envoi du Muchir Dervich Pacha comme Commissaire Impé-
rial. Le Gouverneur, cependant, m' a assuré n' avoir rien reçu
à ce sujet et a paru n' ajouter aucune foi à cette nouvelle, qui a
été accueillie avec joie et prend de jour en jour plus de consi-
stance.

³³) Βαφές, Χωρίον Νομοῦ Χανίων εἰς ὃ πολλάκις συνεπλάκυσαν τὰ τουρ-
κικὰ στρατεύματα μετὰ τῶν Κρητῶν κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνας.

³⁴) Archives, "Ἐνθ' ᾧ. σελ. 141 - 143.

Depuis le dernier rapport que j' ai eu l' honneur d' adresser à Votre Excellence, la position, loin de s' améliorer, n' a fait qu' augmenter de gravité; personne ne veut comprendre la conduite de l' autorité. Les Turcs se refusent toujours à reconduire leurs familles dans les villages que les Grecs continuent, disent - ils, à parcourir en armes. Les bruits les plus opposés circulent chaque jour et il est impossible de connaître la vérité. Le Pacha, que j' ai vu, ne peut lui - même m' en assurer et dit, cependant, que les capitaines sont encore réunis et qu' une partie des Chrétiens est armée; quant aux mesures qu' il compte prendre il est impossible de les deviner, mais l' embarras dans lequel il se trouve est tel qu' il ne peut que difficilement le dissimuler. On a dit ce matin en ville qu' à Vafé 2.000 Chrétiens étaient rassemblés. Le Pacha, auquel j' ai envoyé demander si cette nouvelle était exacte, m' a fait répondre n' avoir reçu aucun avis du Mudir, mais que, depuis une dizaine de jours, il savait que cette réunion devait avoir lieu. Il est donc probable que ce bruit est fondé; que fera l' autorité en présence de cette nouvelle démonstration ?

Il est de mon devoir de signaler à Votre Excellence la bonne conduite tenue par les troupes. Osman Pacha, il est vrai, ne se ménage pas, car on le voit à toute heure parcourant seul la ville et même les villages, où des troupes ont été placées. Il paraît qu' une certaine froideur existe entre cet officier général et Ismaïl Pacha, dont, dit - on, le Vice - Amiral n' est pas, non plus, satisfait.

La réponse de Constantinople à la requête des Chrétiens est attendue avec la plus grande impatience. L' opinion générale, cependant, est qu' elle sera peu favorable.

Ces jours derniers, Ismaïl Pacha, informé qu' un prêtre, membre influent de l' Epitropie, se trouvait à Calepa, a voulu le faire arrêter, mais n' a pu y réussir. J' ai appris de source certaine que ce prêtre, après avoir résisté trois jours dans le village et avoir visité M. M. les Consuls de Russie, d' Italie et d' Amérique qui y habitent, est retourné à la montagne.

Agréez l' hommage du respect avec lequel j' ai l' honneur d' être,

Monsieur le Ministre de Votre Excellence
le très humble et très obéissant serviteur
A. Derché

Τῆς μετεώρου καταστάσεως τὸ νῆμα ἔμελλε τέλος νὰ διασπάσῃ ὁ θρειμάνιος μὲν, ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἀπερίσκεπτος Κ. Κριάρης κατὰ τὴν 17 Αὐγούστου 1866 καὶ νὰ ἀποδυθῇ ἡ Κρήτη εἰς ἀγῶνα ἄνισον, ἀπαράσκευον, ἀκατάλληλον τῇ ὥρᾳ, ἀβέβαιον, ἀνωφελῆ ὅλως καὶ καταστρεπτικόν.

EMMAN. ZAMPETAKHS Δ. Φ.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΝΥΔΡΙΩΤΗΣ

Βορειοανατολικά της Παλαιόχωρας Σελίνου και σε απόσταση πέντε, περίπου, χιλιομέτρων, βρίσκεται ο μικρός οικισμός των 'Ανύδρων'. Γιατί πήρε τ' όνομα αυτό δεν μπόρεσα να το εξηκριθώσω, κι' είναι μάλιστα αξιοπερίεργο γιατί ο τόπος δεν στερείται από νερό. 'Εκείνο όμως που μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο είναι ότι ή περιοχή, όπου το χωριό, θά είχε, στα παλιά, κάποια σημασία, και το μαρτυρούν δυο πράγματα: τὰ μνημονευόμενα έρείπια βυζαντινού οχυρού¹ και ο μικρός ναός του 'Αγίου Γεωργίου του 'Ανυδριώτη.

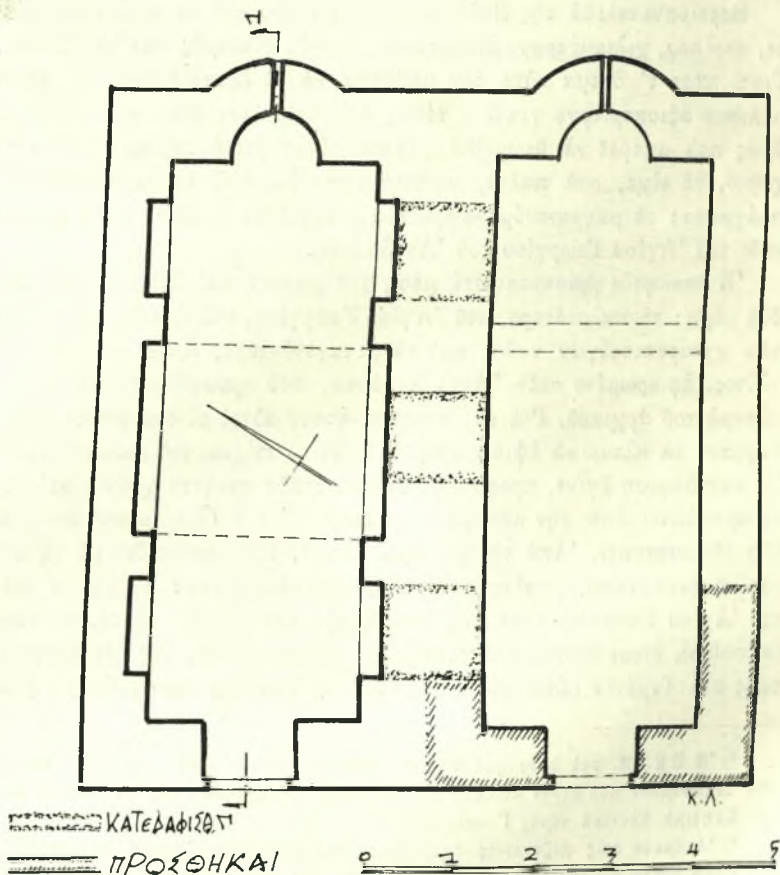
'Η εκκλησία βρίσκεται στη μέση του χωριού και απαρτίζεται από δυο μέρη: το παλαιότερο, του 'Αγίου Γεωργίου, που ανήκει στον τύπο των σταυρεπιπέτων ναών, και το μεταγενέστερο, απλό μονοκάμαρο κλίτος, αφιερωμένο στον 'Αγιο Νικόλαο, που προστέθηκε στην νότια πλευρά του αρχικού. Για να επικοινωνήσουν αυτοί οι δυο χώροι κατεδάφισαν τὰ πλευρικά άψιδώματα, του νότιου τοίχου, του παλαιού ναού. 'Η κατεδάφιση έγινε, προφανώς, τὰ τελευταία πενήντα χρόνια κι' αὐτό προκύπτει από την κάτοψη που δημοσιεύει ο Gerola στο 2ο τόμο των Monumenti. 'Από την κάτοψη αὐτή², όταν συγκριθεῖ με τή σημερινή κατάσταση, βγαίνουν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: α) ότι ο ναός του 'Αγίου Γεωργίου είχε στη δυτική ὄψη ἕνα μικρό, τοξοτό, προστώο (avvolto), όπως εκείνο που διατηροῦν ἀκόμα ο ναός τῆς Μεταμορφώσεως στὰ Τεμένια (Σελίνου) και ὁ 'Αγιος 'Ιωάννης στον Κάλαμο (Πα-

¹) 'Η Ε.Κ.Ι.Μ. στο ὑπόμνημά της, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1957, σημειώνει μεταξύ των τοπωνυμίων που ἔχουν «ιδιαιτέρως ἀρχαϊκὸν χαρακτήρα» και τὸ 'Ανυδροί (βλ. Κρητικά Χρονικά τόμος Γ' σελ. 400).

²) 'Ανάμεσα στίς βυζαντινές οχυρώσεις τῆς Κρήτης ὁ Gerola περιλαμβάνει και «una torre ad oriente di Anidri (prov. di Selino) nella quale «quelles briques que l' on aperçoit entre les jointures des pierres, montrent qu' elle ne servit pas seulement dans l' antiquité et qu' au moyen âge elle fut utilisée pour la défense» (L. Thenon, Fragments e.c.t.). Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti vol. I σελ. 92 σημ. 4. Πρόκειται προφανώς για τὰ ἑρείπια που υπάρχουν ἀκόμα στο ὄψωμα, ἀνατολικά του χωριού, στη θέση Στέρνες, όπου κτιστές ὀρθογώνιες και τείχος. 'Αλλά και πρὸς βορρᾶν των 'Ανύδρων σώζονται ἀκόμα τμήματα ἀπὸ 'Ελληνικὸ τείχος στη θέση Καστράκι. Με τὰ ἀρχαία οχυρὰ τῆς περιοχῆς ἀσχολήθηκε συστηματικώτερα ὁ Savignoni (L. Savignoni, Esplorazione archeologica delle provincie occidentali di Creta, Roma 1901).

³) Gerola, Monumenti Vol. II σελ. 230 fig. 237.

λαιόχωρας), β) ότι το μεταγενέστερο κλίτος του Ἁγ. Νικολάου, δὲν ἐκτεινότανε σ' ὀλόκληρο τὸν νότιο τοῖχο του Ἁγ. Γεωργίου, ἀλλὰ εἶχε μῆκος περιορισμένο, κατὰ 2,70 μ. μικρότερο τοῦ σταυρεπιστέγου ναοῦ καὶ γ) ὅτι οἱ δύο χώροι δὲν ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους. Εἶναι λοιπὸν



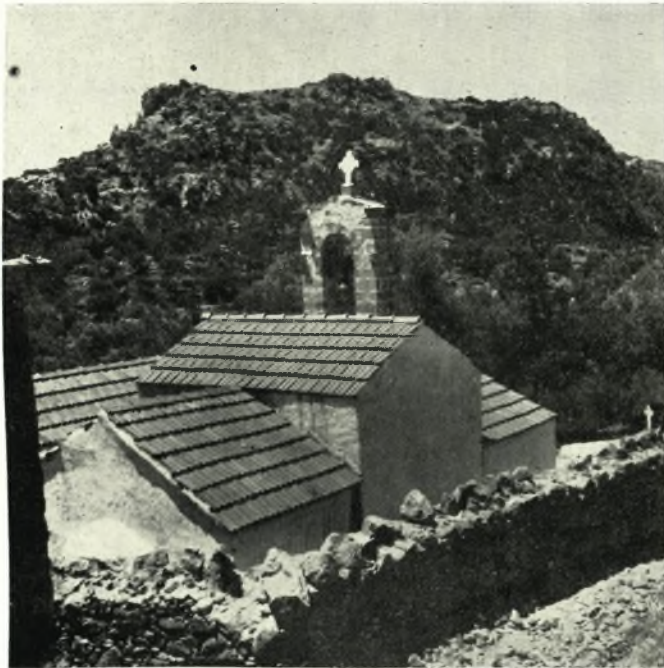
Σχέδ. 1. — Κάτοψη.

φανερὸ ὅτι μετὰ τὴν ἀποτύπωση τοῦ Gerola, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1902 ἢ, ἐνδεχομένως, μετὰ τὸ 1910⁴⁾, ἐγίναν οἱ ἀκόλουθες μετασκευές: α) κατεδάφισαν τὸ μικρὸ προστώο πὸ ἦταν στὴ δυτικὴ ὀψίθιο τοῦ Ἁγ. Γεωρ-

⁴⁾ «Una breve escursione — ἐγράφε ὁ ἴδιος ὁ G. — nel luglio 1910 mi permise di visitare una parte nel territorio della Canea che non era stata ancora esplorata» (G. Gerola, Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, lettere ed arti 1934 - 35, σελίς 141 (3)).



Είχ. 1. — Δυτική
ὄψη τοῦ ναοῦ τοῦ
Ἁγίου Γεωργίου
τοῦ Ἀνουβριώτη.

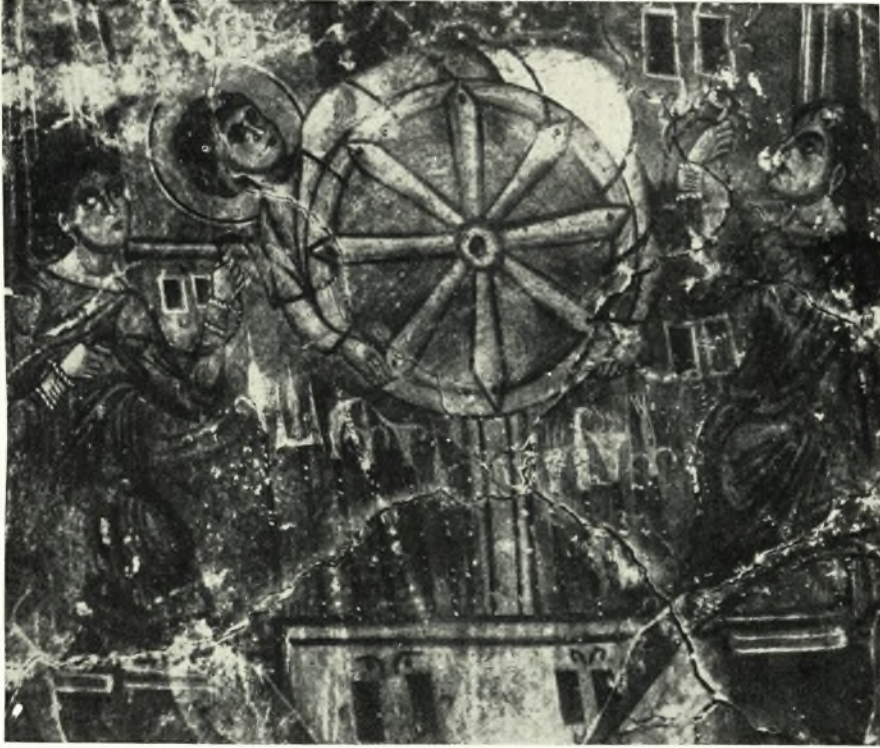


Είχ. 2. — Βορει-
ανατολική ὄψη.

Εἰκ. 1. — Ἡ Δρα-
χοντοφονία.



Εἰκ. 2. — Ἡ ξέσις.



Είχ. 1 (Άνω). — 'Ο τροχός.



Είχ. 2 (βεξιά). — 'Η άποτομή.

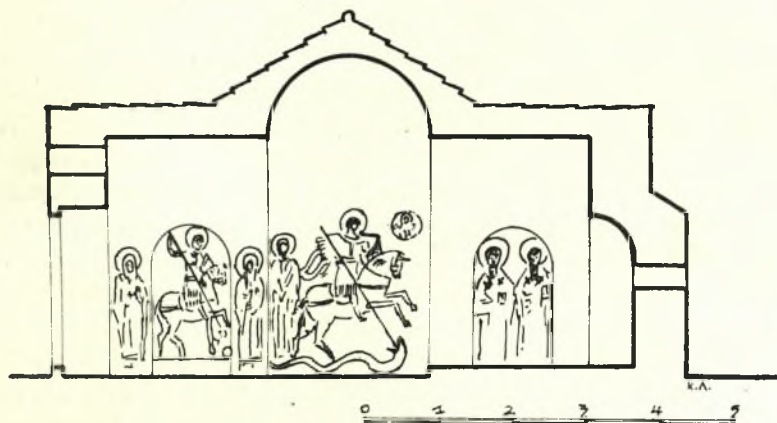


Εικ. 2. — 'Ο Άγιος «ἐν τῇ ἀσκήσει»



Εικ. 1. — 'Η Μαστιγώσις

γίου, β) κατεδάφισαν τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μικροῦ, νοτίου κλίτους ποῦ τὸ ἐπεξέτειναν πρὸς δυσμάς, οὕτως ὥστε ν' ἀποκτήσει τὸ ἴδιο μῆκος τοῦ ἀρχικοῦ νουῦ. Ἡ προσθήκη εἶναι καταφρνήης, γιατί ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο διακόπτονται καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ μικροῦ κλίτους, γ) ἔκτισαν τὸ καμπαναριὸ στῆ δυτικῇ ὀψῃ (βλέπ. πίν. ΙΕ', εἰκ. 1) καὶ δ) γκρέμισαν μέρος ἧ καὶ ὄλον ἀπὸ τὰ πλευρικὰ ἀψιδώματα, γιὰ νὰ



Σχ. 2. — Τομή 1 - 1 (κατὰ μῆκος).

ἐπικοινωνήσουν οἱ δυὸ χῶροι. Σημειώνω καὶ δυὸ σφάλματα στὴν κάτοψη τοῦ Gerola: α) Στὸ βόρειο (σταυρεπίστεγο) κλίτος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, δὲν ὑπάρχουν ὑψίδια, ἐνῶ ἀντιθέτως ὑπάρχει ἕνα στὸ νότιο, μικρὸ, κλίτος καὶ β) Ὅτι τὸ πλάτος τοῦ βορείου, δὲν εἶναι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κλίμακα, 2,25 μ., ἀλλὰ 2,55 μ.

Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι στενόμακρη, ὀρθογώνια αἰθουσα, κτισμένη μὲ μιὰ ἀπόκλιση, πρὸς βορρᾶν, 30° περίπου⁵, μέσων, ἐσωτερικῶν, διαστάσεων 2,55 × 6,50, (βλ. σχέδ. 1) δηλαδῆ μὲ λόγον πλευρῶν 1 : 2,55, σκεπασμένη μὲ λιθόδημητη, ἡμικυλινδρική καμάρα, ποῦ τὴν διακόπτει, περίπου στὸ μέσον, ἄλλη ἐγκάρσια, ἐπίσης ἡμικυλινδρική, ὑπερψωμένη, διαμέτρου 2,25 μ., δηλαδῆ ὅσο καὶ τὸ πλάτος τῶν δυὸ μεγάλων, τυφλῶν, πλευρικῶν ἀψίδων (βλ. σχέδ. 2). Ἀπὸ κάθε μεριά τῶν μεγάλων αὐτῶν ἀψίδων, σχηματίζεται

⁵ Γιὰ τίς μεταβολές αὐτές τοῦ ἀξιμουθοῦ ἱκανοποιητικῇ ἐξήγησῃ φρονῶ πῶς δίδει ὁ χρόνος τῆς θεμελιώσεως τοῦ ναοῦ (βλ. καὶ I. N. Κομμανοῦ ὀδη, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Τεχνικὰ Χρονικὰ τόμ. XXXVI σελ. 491 - 495).

κι από μια μικρότερη, με πλάτος τὸ ἕμισυ τοῦ πλάτους τῶν μεσαίων ($\frac{2,25}{2} = 1,12$) καὶ ὕψος 2,05 μ. Ἡ βάρυνση (ἀντυγα) καὶ στίς ἐξ, εἶναι ἡ αὐτὴ (0,25 μ.). Ἀπ' οὗτι μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, ἡ δόμηση τοῦ κτίσματος ἔγινε ἀπὸ ἀργολιθοδομή, μετὴν ἄτακτη παρεμβολή, στὸ θόλο, ὀπτόπλινθων πάχους 0,03 μ.

Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ γνώμη⁶ ὅτι ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς ὑπῆρξε ἀγαπητὸς στὴν Κρήτη, ἂν καὶ στὸ νομὸ Χανίων τὰ δείγματα δὲν εἶναι τόσο πολλὰ πού νὰ ἐπιβεβαιώσουν αὐτὴ τὴν ἀποψη⁷. Ὁ καθηγητὴς κ. Ὀρλάνδος μελετώντας τὶς διάφορες κατηγορίες καὶ παραλλαγές τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐνέταξε τὸν ἅγιο Γεώργιο τῶν Ἀνυδρῶν στὴν Α3 κατηγορία⁸. Μετὴ τὴν διάρθρωση αὐτῆς, ἡ μὲν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ παραμένει λιτὴ, ὅπως ὄλων τῶν μονόκλιτων ἐκκλησιῶν καὶ μονάχα ἡ διάταξη τῶν στεγῶν προσδίδει πλαστικότητα στὸ κτίσμα, πρὸ πάντων ἔταν προβάλλεται ἀπὸ ψηλὰ (πίν. ΙΕ' εἰκ. 2), ἐνὼ τὸ ἐσωτερικὸ ἀποκτᾶ μὴ νέα ὄψη⁹, μετὴ τὴν διασταύρωση τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων, τὴν ἐναλλαγὴ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων καί, γενικά, μετὴ τὴν διάταξη τῶν φορέων πού συνθέτουν καὶ δίδουν κίνηση στὸ χῶρο. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος ἔρχεται νὰ προσδώσει ἐνάργεια σ' αὐτὴ τὴν κίνηση τῶν δομικῶν στοιχείων καὶ νὰ τονίσει τὴ σημασία κάθε μέλους, ἀνάλογα μετὴ τὴ συμμετοχὴ του στὴν αἰσθητικὴ σύνθεση τοῦ ἐσωτερικοῦ χῶρου καὶ στὴ στατικὴ σκοπιμότητά πού ἐξυπηρετεῖ. Ἔτσι, οἱ μὲν

⁶) Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 1942 σελ. 435.

⁷) Ἀπὸ τοῦς 130 ναοῦς πού μπόρεσα νὰ θῶ μέχρι σήμερα στὸ Νομὸ Χανίων, μόνον 5 εἶναι σταυρεπίστεγοι.

⁸) Ἀν. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμος Α' 1935 σελ. 41. Ἡ ἀποψη ὅτι «ἡ Α3 περιλαμβάνει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μνημεῖα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας» (σελ. 46) δὲν ἐπαληθεύεται: ἀπὸ τὴν περίπτωσηὴ μας, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ κείνες πού ἔχω ὑπ' ὄψιν μου στὸ Νομὸ Χανίων.

⁹) «Un nouveau type apparait» ἔγραψε ὁ G. Millet ὅταν, πρῶτος αὐτός, ἐπεσήμανε τὸν τύπο τοῦ σταυρεπίστεγου, ὑποστηρίζοντάς τὴν ἀνατολικὴν του προέλευση καὶ τὴ διάδοσή του διὰ μέσου τῆς Κρήτης (G. Millet, L' école Grecque dans l' architecture Byzantine. 1916 σελ. 47). Βλέπε ἐπίσης: Γ. Σωτηρίου, Ἡ Μονὴ τῆς Ἁγίας Ἀνδρέως, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σελ. 137, Δημ. Εὐαγγελεῖδου, Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Ἠπείρου, Ἠπειρ. Χρονικὰ 1931 σελ. 271, Ν. Κ. Μουτσουπόλου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων τῆς Ἰορτανίας, 1956 σελ. 162. Καὶ ὁ Gerola, μιλώντας γιὰ τοῦς ναοῦς μετὰ πλευρικά, τυφλά, ἀμειζώματα, παρατηρεῖ, σωστά, ὅτι: «impri- mono una certa nota di varietà alla chiesa ed offrono maggiori risorse di linee e di spazi all' affrescatore (G. Gerola, Monumenti Vol. II, σελ. 199).

πολυπρόσωπες συνθέσεις, θ' ἀπλωθοῦν στίς ἐπίπεδες ἢ κυρτές ἐπιφάνειες, ἀκολουθώντας τὴν καθιερωμένη, ἀπὸ τὴν παράδοση, τάξη (ἀν καὶ συχνά, ὅπως ἄλλωστε κι' ἐδῶ, ὁ ζωγράφος δὲν προσαρμόζεται αὐστηρὰ σ' αὐτήν, ὑποχρεωμένος νὰ συντηρήσει τὰ θέματά του, πράγμα πού συμβαίνει, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, σ' ὅλες τὶς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης¹⁰, ἐνῶ στοὺς πεσσούς καὶ τὶς παρκατάδες θὰ τοποθετηθοῦν ὄρθιες, δλόσωμες καὶ κατ' ἐνώπιον, μορφές Ἁγίων (συνήθως γυναικῶν) πού δίδουν τὴν αἴσθηση τῆς μνημειακῆς ἀκίνησιος κι ἐκεῖνον τὸν «ὑψηλὸ παλμὸ τῶν ὄρθιων σωμάτων», ὅπως τόσο χαρακτηριστικὰ ἔγραφε ἕνας δικός μας γιὰ τοὺς δλόσωμους ἁγίους στίς λαξεμένες ἐκκλησίες τῆς Καππαδοκίας¹¹. Εἶναι ὅ,τι ἔλεγε ὁ Grabar γιὰ τὶς ὄρθιες μορφές στὸν Ἅγιο Ἀπολλινάριο τὸν νέο: «c' est aux figures humaines qu' on demande d' organiser l' espace»¹².

Ἡ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ σταυρεπιστέγου ναοῦ¹³ ἔγινε ἀπὸ τὸ ἀκάματο χέρι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Παγωμένου¹⁴ στὰ 1323, ὅπως τὸ μαρ-

¹⁰ M. Chatzidakis, Rapports entre la peinture de la Macédoine et de la Crète au XIVe siècle (Πεπραγμένα θ' Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης 1953, τόμος Α' Ἀθήναι 1955 σελ. 141).

¹¹ Γιώργου Σεφέρη, Τρεῖς μέρες στὰ Μοναστήρια τῆς Καππαδοκίας, 1953 σελ. 20.

¹² A. Grabar, La peinture Byzantine SKIRA 1953 σελ. 61.

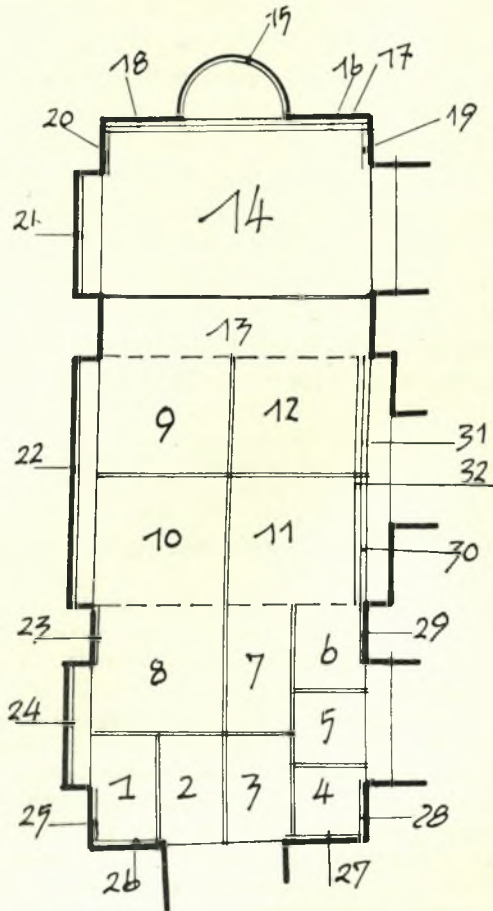
¹³ Τὸ μεταγενέστερο, νότιο, κλίτος, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοιχογραφημένο κι αὐτό, ἀλλ' ἀπὸ χέρι πολλῶν μέτριου τεχνίτη καὶ μὲ κατεστραμμένο σχεδὸν ὅλο τὸν ζωγραφικὸ του διάκοσμο, δὲν θὰ μὲ ἀπαχολήξει.

¹⁴ Πρῶτος ἀνέφερε γιὰ τὸν Ι. Παγωμένο ὁ Gerola καὶ τὸν χαρακτήρισε ὡς τὸν «affrescatore più operoso, più vario e più geniale» (Gerola, Mon. menti Vol. II σελ. 303). Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος ἔκαμε λαθασμένες ὑποθέσεις: «non si saprebbe se accostare al greco Παγωμένος, cioè gliaciato o al veneto «pago meno» (Monumenti IV σελ. 444). Στὰ 1955 ἐπισημάνθηκα, γιὰ πρώτη φορά, τὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Μονῆς (Σελίνου) καὶ δοκίμασα μιὰ ζωερὴ ἐντύπωση ἀντικρύζοντας τὸ μεγάλο κεφάλι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ζωγραφισμένο στὸ κεντρικὸ, τυφλὸ, ἀψίδωμα τοῦ νοτίου τοῖχου — στὴν προοθία, ἀνατολική, αἰθουσα — πού ὁ Gerola τὸ ἀποδέδει ἀνεπιφύλακτα στὸ χέρι τοῦ Παγωμένου (Monumenti Vol. II σελ. 303). Τὴν ἐντύπωσή μου αὐτή, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπικοινωνία μου μὲ τὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Μονῆς, μετέδωσα στὸν Ἀνδρέα Καλοκαιρινό, κι ἔγινε αὐτὸ ἀφορμὴ νὰ κληθεῖ ὁ Φώτης Ζαχαρίου γιὰ ν' ἀντιγράψει τὸ ὠραῖο κεφάλι καὶ τὴ Μεταμόρφωση ἀπὸ τὸ Χριστὸ τῶν Μεσολῶν (Αλ. Α.Β.Μ.Ε. τόμος Η' εἰχ. 16). Καὶ τὰ δύο ἀντίγραφα δωρήθηκα στὴν Ε.Κ.Ι.Μ., ἀπὸ τὸν Α. Καλοκαιρινό καὶ ἀπόκειται σήμερα στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης, στὸ Ἡράκλειο.

¹⁵ Ἀργότερα, ὅταν ἄρχισα ν' ἀναζητῶ καὶ νὰ ἐξετάζω συστηματικὰ τὸ ἔργο τοῦ Παγωμένου, σχηματίσα τὴν πεποίθησή μου ὅτι τὸ κεφάλι τοῦ Ἁγ. Νικολάου δὲν ἔχει ζωγραφηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄξιο αὐτὸ τεχνίτη.

Πρῶτη, συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὸν Π. δημοσίευσε τελευταία ὁ ὑφηγητῆς

τυρεῖ ἢ σωζόμενη, ἀκόμα, ώραία ἐπιγραφή¹⁵ στὴ δυτικότερη παραστάδα τοῦ νοτίου τοίχου, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία (βλ. πίν. ΚΘ'). Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται στὴν ἀνακαίνιση¹⁶ καὶ τὴν ἀνιστόρηση



Σχέδ. 3. — Σχέδιο διατάξεως εἰκονογραφικῶν θεμάτων: 1) Δρακοντοφονία, 2) Ἡ Ξέση, 3) Ὁ τροχός, 4) Ἡ Ἀποτομή, 5) Ἡ Μαστίγωση, 6) Ὁ Ἅγιος «ἐν τῇ ἀσέστῳ», 7) Ἐνώπιον τοῦ ἡγεμόνος, 8) Ἡ Μεταμόρφωση, 9) Ἡ Γέννηση, 10) Ἡ Ἰπαπαντή, 11) Ἡ Βάπτισμα, 12) Ἡ ἐγερση τοῦ Λαζάρου, 13) Προφῆτες, 14) Ἡ Ἀνάληψη, 15) Τὸ τρίμορφον—Οἱ ἱεράρχες. 16) Ἡ φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, 17) Ἡ Παρθένος στὸν Εὐαγγελισμό, 18) Ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, 19) Ρωμάνος ὁ Μελωδός, 20) Ἅγιος Στέφανος, 21) Ἅγιος Πολύκαρπος καὶ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, 22) Ὁ Ἅγιος Γεώργιος, 23) Ἡ Ἁγία Εἰρήνη, 24) Ὁ Ἅγιος Δημήτριος, 25) Ἁγία Ἀναστασία, 26) Ἁγία Παρασκευή, 27) Ἁγία (:), 28) Ἁγία Σοφία, 29) Ἁγία Κυριακή (:), 30) Ἡ Κάθαρσις στὸν Ἄδην, 31) Ἡ Προδοσία, 32) Ὁ Ἐλκόμενος (:)

τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ «Ἀνειδριότη». Ἀκολουθοῦν πολλὰ ὀνόματα, ὧν διὰ «σινεργίης καὶ κόπου» συνέβαλαν στὸ ἔργο, καὶ τελειώνει μὲ

τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν κ. Κ. Δ. Καλοκύρης, ὅπου, πλὴν τῶν ἄλλων, παραθέτει καὶ πλούσιο βιβλίο γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος κ.λ.π. (Κ. Δ. Καλοκύρης, Ἰωάννης Παγωμένος, ὁ Βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ 14' αἰῶνος, Κρητικὰ Χρονικὰ τόμος 1Β' σελ. 347 καὶ συνέχεια).

¹⁵⁾ G. Gerola, Monumenti Vol IV σελ. 443-444.

¹⁶⁾ Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακριθῶσι ἂν πρόκειται πραγματικὰ περὶ ἀνακαίνισης ἢ ἂν ἡ λέξις (ἀνακαίνιση) χρησιμοποιεῖται κι ἐδῶ μὲ τὴ σημασία πού τελικὰ

τὴν τυπική, μετριόφρονη, ἀγγελία: «ηστωριθεὶ δε δια χειρος καμου αμαρτολου Ιωαννου Παγωμενου εν μηνι μαύω 6831».

Οἱ τοιχογραφίες, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, διατηροῦνται σὲ πολὺ καλὴ κατάστασι, ὥστε ἀνεπιφύλακτα μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι εἶναι τὸ καλλίτερον διατηρημένον ἔργον τοῦ Παγωμένου. Τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ἔχουν τὴ διάταξιν ποὺ παρουσιάζω στὸ σχέδιον 3. Ἡ κάθε παράστασι, στὴν καμάρα, περιβάλλεται καὶ διαχωρίζεται ἀπὸ τὶς ἄλλες, μὲ τὴ συνηθισμένη βαθυπόρφυρη ταινία¹⁷, πλάτους 3 ἑκατοστῶν περίπου.

Σχεδὸν δλόκληρη ἡ δυτικὴ κεραία τῆς καμάρας, κοσμεῖται μὲ σκηνές ἀπὸ τὸ βίον καὶ τὰ μαρτύρια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου—πλὴν τοῦ τετρ. 8, ὅπου ἡ παράστασι τῆς Μεταμορφώσεως.

Στὴν ἐγκάρσια καμάρα, ὅπως καὶ στὸ τύμπανον τοῦ νοτίου ἀψιδώματος—γιατὶ στὸ ἀντίστοιχον τοῦ βορείου οἱ τοιχογραφίες ἔχουν δλό-τελα καταστραφεῖ—εἰκονίζονται θέματα ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτον.

Ἐκείνη τὴν ὄλκληρον σχεδὸν τὸ θόλον τῆς ἀνατολικῆς κεραίας καλύπτει ἡ παράστασι τῆς Ἀναλήψεως, θέμα ἀγαπητὸν στὸν Παγωμένον, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοὺς Κομητάδες (τῶν Σφακιῶν), τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου, στὰ Καβαλαριανὰ Καντάνου, τῆς Παναγίας στὸν Ἀλίκαιμπο (Ἀποκορώνου) καὶ τοῦ Σωτήρος στὰ Μπελίτικα Κακοδικίου (ἡ τελευταία ἔχει γκρεμιστεῖ), ποὺ ζωγραφήθησαν ἀπὸ τὸ χέρι του.

Ἀναλυτικώτερα ἐξετάζομενες οἱ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις ποὺ κοσμοῦν τὶς καμάρες καὶ τοὺς τοίχους ἔχουν ὡς ἑξῆς:

A) ΚΑΜΑΡΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΕΡΑΙΑΣ

Τὶς σκηνές ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τὰ μαρτύρια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου¹⁸, τὶς ἐξετάζω χωρὶς ν' ἀκολουθῶ τὴ χρονολογικὴ σειρά ποὺ ἔλαβαν χώραν.

πῆρε μὲ τὰ χρόνια, δηλαδὴ μὲ τὴ σημασίαν τοῦ «ἐκτίσθη», ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Σ. Ξανθοῦδίδης (Σ. Ξανθοῦδίδου, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης Ἀθηνᾶ τόμος XV σελ. 102).

¹⁷) Κ. Δ. Κ α λ ο κ ὶ ρ η, Αἱ Βυζαντινὰ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, 1957 σελ. 127.

¹⁸) Γιά τὶς σκηνές τοῦ μαρτυρολογίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου βλ. ἀφήγησι τοῦ Συναξαρίου Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ P. G. Migne τ. 116 σελ. 142 - 162, τὸ κείμενον «Θησαυρὸς Δαμασκηνῶν» Βενετία 1873 σελ. 152. Ἐπίσης J. Myslivec, Saint Georges dans l'art Chrétien oriental (Byzantinoslavica V 1933, σελ. 304), ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν: H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires Paris 1909, J. B. Aufhäuser, Das Drachenwunder des hl. Georg, Byz. Arch. 1911, Giovanni Antonucci, La leggenda di S. Giorgio e del drago, Emporium, 1932.

1. Στή δρακοντοφονία (Βλ. πίν. Ιζ', εικ. 1) ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἱππεύει ἄλογο σταχί κι ἔρχεται, καλπάζοντας, ἀπὸ τ' ἀριστερά. Φορεῖ θώρακα καὶ χλαμύδα βαθυπόρφυρη, ποὺ ἀνεμίζεται πρὸς τὰ πίσω (ἀναπετάριν)¹⁹. Μὲ τὸ δεξι χέρι ὑψώνει τὸ κοντάρι, γιὰ νὰ κτυπήσει τὸ θεριὸ ποὺ ἔρπει στὰ πόδια τοῦ ἀλόγου. Στὴ δεξιά μεριά στέκεται ἡ βασιλοπούλα, ὄρθια, κατ' ἐνώπιον, ντυμένη μὲ πορφυρὴ ἐσθήτα, ποὺ τὴν περιζώνουν διάλιθοι λῶροι καὶ φέρει στέμμα μὲ αἰωρούμενα κατάσειστα ἢ περαπενδούλια. Στὸ βάθος, πάνω σὲ βαθυκύανο οὐρανό, προβάλλονται τὰ τεῖχη τῆς ἀνύπαρκτης πόλης Λασίας ἢ Ἀλαγίας, μὲ τὶς ἐπάλξεις, ὅπου ὄρθιοι οἱ ἐστεμμένοι γονεῖς τῆς κόρης κι' ἕνας τρίτος (ἀξιωματοῦχος;) παρακολουθοῦν τὸ μέγα θαῦμα ποὺ ξετυλίσσεται μπροστά τους. Ἐδῶ ὁ Ἅγιος δὲν σκοτώνει τὸ δράκοντα, ἀλλὰ κατορθώνει κάτι πολὺ σημαντικώτερο: νὰ τιθασεύσει τὸ θεριὸ—ἄφου τὸ πλήγησε—καὶ νὰ τὸ παραδώσει: στὴ νεαρὴ κόρη ποὺ τὸ τραβᾷ, δεμένο ἀπὸ τὸ λαιμό, μὲ τὴ ζώνη της. Τὸ ἴδιο θέμα εἶχε ζωγραφίσει ὁ Παγωμένος, δέκα χρόνια πρὶν, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Κομητᾶδων.

Ἐομοία σκηνὴ μοῦ φαίνεται πὼς εἰκονίζει καὶ ἡ παράσταση τῆς δρακοντοφονίας τοῦ 10^{ου} ἢ 11^{ου} αἰῶνα στοὺς Ἅγιους Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς²⁰, ὅπως ἐπίσης καὶ ρωσικὴ εἰκόνα τοῦ 13^{ου} αἰῶνα²¹.

¹⁹) Ἀναπετάριν καὶ ἀναπεταρίνιν, τὰ «περιδόλια ἀναπετάρια» τοῦ 1300, ἀνάριχτα φορέματα (βλ. Φ. Κοκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ βυζαντινῶν φορεμάτων κεφάλαιον Ε.Ε.Β.Σ. τόμος ΚΔ' σελ. 4).

²⁰) Βλ. Σ. Πελεκανίδου, Καστορία I, Βυζαντινὰ εἰκονογραφαί 1953, εἰκόνα 326. «Τὸ παλαιότατον χειρόγραφον—γράφει ὁ Πολίτης—τῆς διηγήσεως περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, εἶναι τοῦ 12ου αἰῶνος... Ὁ Aufhauser ἀποφαίνεται ὅτι κάποιος μοναχὸς θὰ παρενέβαλεν ὑστερον τὸ ἐπεισόδιον τῆς δρακοντοκτονίας εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ ΣΓ' αἰῶνος ἤδη ἀηρητισμένον συναξάριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, διότι αἱ παλαιαὶ πράξεις τοῦ ἁγίου οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἴχνος περιέχουσι τοιοῦτου ἄθλου αὐτοῦ» (Ν. Πολίτου, Δημόδη ἄσματα τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, Λαογραφία τόμος Δ' 1912 - 13, σελ. 215). Κι' ὁ Delehaye παραδέχεται ὅτι ὁ Ἅγιος Γεώργιος «n' est devenu un saint militaire que par un caprice de la légende ou l' invention d' un hagiographe» (Α. Delehaye Les légendes grecques σελ. 188). Γιὰ τὴν τιθάσρευση καὶ τὸ δέσιμο τοῦ τέρατος μιλεῖ τὸν 13ο αἰῶνα, στὴν *Legenda aurea* ὁ Jacques de Voragine (L. Réau, *Iconographie de l' Art Chrétien*, Paris 1955 - 1959, τόμος III^e σελ. 571), ὁ ὁποῖος ὁμοίως εἶχεν ἀντλήσει ἀπὸ παλαιότερα κείμενα (M. Picaut, *L' iconographie Chrétien*, Paris 1952 σελ. 98). Ὁ Ν. Πολίτης παρουσιάζει δυὸ παραλλαγές τοῦ θέματος αὐτοῦ, στὴ δημοτικὴ μας ποίηση: «ὁ ἅγιος μὲ χρυσοῦν ἄλυσιν δένει τὸν δράκον ἀπὸ τὸν λαιμόν» καὶ «μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἁγίου τὸν ἐπίασε καὶ τὸν ἔσυρεν εἰς τὴν πόλιν» (op. cit σελ. 195).

²¹) W. Weidlé, *Les icones Byzantines et russes*, Electa, Firenze 1950 εἰκ. XXVI.

2. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἀποξεώμενος. ὅπως γράφει, ψηλά, ἡ παράσταση (βλ. πίν. ΙΓ', εἰκ. 2). Δεμένος σὲ στῦλο, ἡμίγυμος, μὲ μόνο τὸ κολόβιο, ὑφίσταται τὸ μαρτύριο τῆς ξέσης, ἀπὸ δυὸ βασανιστές, ποὺ κρατοῦν καὶ σέρνουν πάνω στὴ γυμνὴ σάρκα σιδερένιες ψῆκτρες, ποὺ μοιάζουν πολὺ μὲ «χειρόκτενα»²². Ἔχει ἔλαφριά γείρει, πρὸς τὸν δεξιὸν ὦμο, τὸ ἐφηβικὸ κεφάλι, ποὺ τὸ μοντελάρει γκριζοπράσινη σκιά. Εἶναι διαχύτη στὴ μορφὴ μὲ ὑπέργεια ἡρεμία καὶ ἡ ἔκφραση τῆς ὑποταγῆς στὴν Ἰψηλὴ Του Μοίρα. Τὸ χρῶμα τῆς σάρκας εἶναι ὠχρα ἀνοικτὴ, τὰ περιγράμματα (μύτης, στόματος, ματιῶν κλπ.) βαθυπόρφυρα. Στὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, μὲ πύργους, συμμετρικὰ τοποθετημένους, ποὺ στέφονται μὲ τριγωνικὸ ἀέτωμα ὁ ἕνας καὶ μὲ ἡμικυκλικὸ ὁ ἄλλος²³. Τόσον ἐδῶ ὅσο καὶ στὶς λοιπὲς παραστάσεις, τ' ἀρχιτεκτονήματα προσδίδουν βάθος στὴ σύνθεση κι' ἔντα τόνο ρεαλισμοῦ στὶς σκηνές.

3. Δεμένος ὁ Ἅγιος σὲ τροχὸ (βλ. πίν. ΙΖ', εἰκ. 1) ἔχει στρέψει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἄνω, ἀτενίζοντας τὸν οὐρανό, μὲ τὴν ἴδια πάντα ἀτάραχη καὶ αὐστηρὴ ἔκφραση. Στὴν τετράγωνη βάση τοῦ τροχοῦ ἔχουν ἐμπηχθεῖ λόγχες καὶ ἄλλα αἰχμηρὰ σύνεργα ποὺ θὰ ξεσκίσουν τὸ γυμνὸ σῶμα. Οἱ «δύο δῆμοι βαστάζοντες σχοινία γυρίζουν τὸν τροχόν», ὅπως ἔγραφε καὶ ὁ ἐκ Φουρνᾶ Διονύσιος²⁴. Χαρακτηριστικὴ ἡ στάση τους, μὲ τ' ἀνοικτὰ σκέλη καὶ τὴν ἔντονη στρέψη τοῦ σώματος, ἐνδειξη τῆς προσπάθειας ποὺ κάνουν γιὰ νὰ δώσουν κίνηση στὸ ὄργανο τοῦ μαρτυρίου.

4. Ἡ ἀποτομὴ (βλ. πίν. ΙΖ', εἰκ. 2). Σκυμμένος, μὲ στραμμένα τὰ νῶτα στὸ δῆμο, εἶναι ἔτοιμος νὰ δεχθεῖ τὸ τελικὸ κτύπημα. Φορεῖ βαθυπόρφυρο χιτῶνα, στολισμένον στὸ κάτω μέρος. Τὰ δεμένα του χέρια εἶναι τεντωμένα μπροστά. Ἡ ἔκφραση εἶναι περισσότερο ἡρεμὴ καὶ πιὸ γλυκεῖα ἀπ' ὅτι στὶς ἄλλες σκηνές. Χαμηλά, στὸ δεξιὸ μέρος εἰκονίζεται δίσκος μὲ τὸ κομμένο κεφάλι. Πίσω, ὁ δῆμος ἔχει κι' ὅλας ὑψώσει τὸ σπαθί. Σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο ἀρχιτεκτονήματα, ὅμοια περίπου μ' ἐκεῖνα ποὺ κοσμοῦν τὸ βάθος τῆς ξέσης.

5. Ἡ Μαστίγωσις (πίν. ΙΗ', εἰκ. 1). Ἡμίγυμος, μὲ μόνο τὸ κολόβιο, ὅπως καὶ στὴν ξέση, μὲ προτεταμένα τὰ χέρια καὶ τὸ ἀριστε-

²²) Βλέπε καὶ Ν. Β. Δρανόκη, Ὁ εἰς Ἄρτων Ρεθύμνης ναύσκος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, «Κρητικὰ Χρονικὰ» τόμ. ΙΑ' σελ. 100.

²³) Περὶ τοῦ ὁμοῦ διάταξη κτισμάτων καὶ τὰ ἴδια ἀετώματα, συναντῶνται στὴ μικρογραφία τῆς ὀκτατάχου 746 (Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ). Βλ. καὶ C Diehl, Manuel d' Art Byzantin, Paris 1926 τόμ. Α' σελ. 426.

²⁴) Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐκδ. Ἁ Παπαδοπούλου - Κεραμῆως, Πετροῦπολις 1909 (σελ. 183).

ρό πόδι, σὲ στάση προκύψεως, ποὺ προσδίδει ζωντάνια καὶ κίνηση στὸ σῶμα, δέχεται τὰ μαστιγώματα ἀπὸ τοὺς δυὸ δημίους. Εἶναι περήφρανη—σχεδὸν ἀγέρωχη—ἢ στροφή τῆς κεφαλῆς μετὰ τὸ βλέμμα ποὺ ἀτενίζει τὰ ὕψη, καὶ μετὰ τὴν ἴδια πάντα ἀτάραχη καί, γεμάτη δύναμη, ἔκφραση. Στὸ βάθος οἰκοδομήματα σὲ χρῶμα μελιτζανί, κόκκινο καὶ σταχτί. Χαρακτηριστικὴ ἢ τοξοστοιχία ποὺ μαρτυρεῖ ἰταλικὴ ἐπίδραση²⁶. Ἐπίσης ἐκδηλῆ ἢ προσπάθεια, περισσότερο ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλη προηγούμενη σκηνή, νὰ δοθεῖ προοπτικὸ βάθος, μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ποὺ φέρει τὴν τοξοστοιχία, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο.

6. «Ὁ ἅγιος Γεώργιος βαλόμενος ἐν τῇ ἀσβέστῳ» ὅπως γράφει, στὸ ἄνω μέρος, ἢ ἐπιγραφή (βλ. πίν. ΙΗ', εἰκ. 2). Ὁληὴ ἢ παράσταση ὑπακοῦει σὲ μιὰ αὐστηρὴ συμμετρία μετὰ κεντρικὸ θέμα τὸν Ἅγιο. Φορεῖ χιτῶνα χειριδωτό, χρώματος μελιτζανί, περισκελίδα κόκκινη καὶ ἔχει ὑψώσει τὰ χέρια, δεόμενος. Ἀπὸ τοὺς δυὸ βασανιστὲς ὁ ἕνας ἔχει στραφεῖ καὶ ἀτενίζει τὸν μάρτυρα, σὺν ἐκπληκτοῦ μπροστὰ στὴν ἀταραξία τοῦ Ἁγίου. Κι' ἐδῶ τὰ οἰκοδομήματα ἔχουν περίπου τὴν ἴδια συμμετρικὴ διάταξη. Ἡ ἰσόδομη λιθοδομὴ ποὺ συνθέτει τὴν πρόσοψη τοῦ μεσαίου κτιρίου, προσδίδει ἐπίσης ἰταλικὴν ἐπίδραση.

7. Ἐνώπιον τοῦ ἡγεμόνα προσάγεται ὁ Ἅγιος ἀκολουθούμενος ἀπὸ στρατιῶτες ποὺ ὁ ἀκραιὸς κρατᾷ μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι ὑψωμένο σπαθί καὶ μετὰ τὸ ἀριστερὸ ἀσπίδα κυρτὴ ποὺ τὴν κοσμεῖ μαῦρο, ἀλλόκοτο, πουλί. Ὁ ἡγεμόνας καθισμένος σὲ θρόνο καὶ στραμμένος κατὰ τὰ 3/4, ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι καὶ φαίνεται νὰ συνδιαλέγεται μετὰ τὸν Ἅγιο, ποὺ φορεῖ χειριδωτό χιτῶνα καὶ χλαμύδα. Στὸ βάθος διακρίνονται τὰ ἴδια ἀρχιτεκτονήματα τῆς ξέσης καὶ τῆς ἀποτομῆς.

8. Ἡ Μεταμόρφωσις (βλ. πίν. ΙΘ'). Στὸ μέσον τῆς εἰκόνας, μέσα σὲ ἄσπρη ἐλειπτικὴ δόξα, ὁ Χριστός, ντυμένος λευκὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μετὰ γραμμικὲς πτυχῆς σὲ χρῶμα ὠχρας, εὐλογεῖ μετὰ τὸ δεξιὸ χέρι. (Τὸ ἀριστερὸ δὲν φαίνεται γιὰτὶ σ' αὐτὸ τὸ μέρος ἢ τοιχογραφία ἔχει πάθει ἀνεπανόρθωτη φθορά). Ὅτι χαρακτηρίζει τὴν παράσταση εἶναι ἢ κίνηση τοῦ ἄσαρκου²⁷ σώματος ποὺ ὁ ζωγράφος συλλαμβάνει καὶ εἰκονίζει ἀκριθῶς στὴ θεία Του ἄνοδο, ὡς «ὑψούμενος ἥλιος», κατὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. Οἱ λοξὲς πτυχώσεις καὶ τὸ ἐλα-

²⁶ Παράβαλε πρόχειρα, τὰ οἰκοδομήματα: στὴν Παναγία Μαυρωτίτισσα τῆς Καστοριάς βλ. Πελεκανίδη, *op. cit.* εἰκ. 73, 74, στὴν Βοϊάνα βλ. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928 εἰκ. XVII.

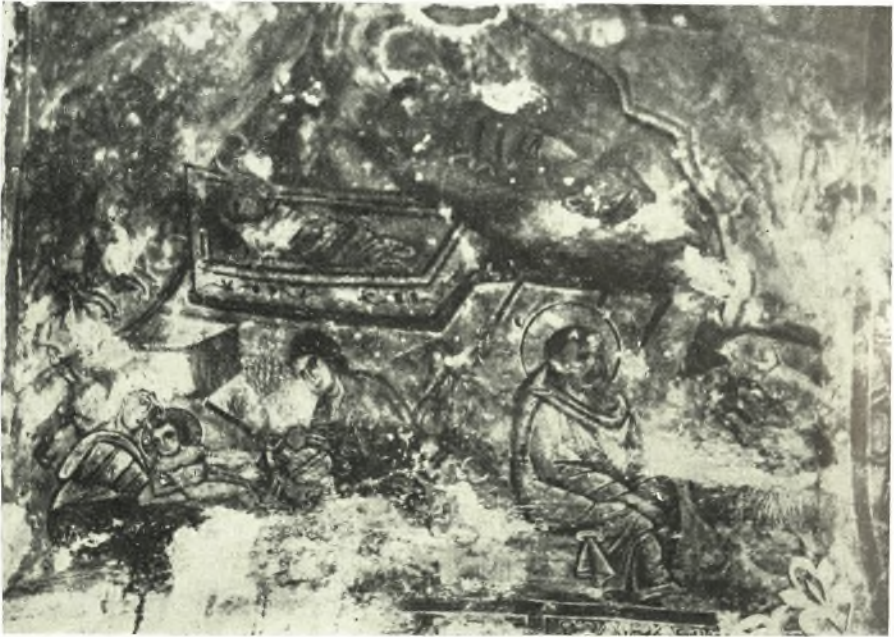
²⁷ «Τὸ πρόβλημα συνίστατο — παρατηρεῖ ὁ Réau — νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ψευδαίσθησις ἐνός ἄσαρκου σώματος...νὰ ἐκφρασθεῖ ἢ μεταμόρφωσις ἐνός ἀνθρωπίνου σώματος σ' ἕνα ἀστρικό σῶμα» L. Réau, *op. cit.* τόμ. II^ο σελ. 577).



Είχ. 1. — Ἡ Μεταμόρφωσις



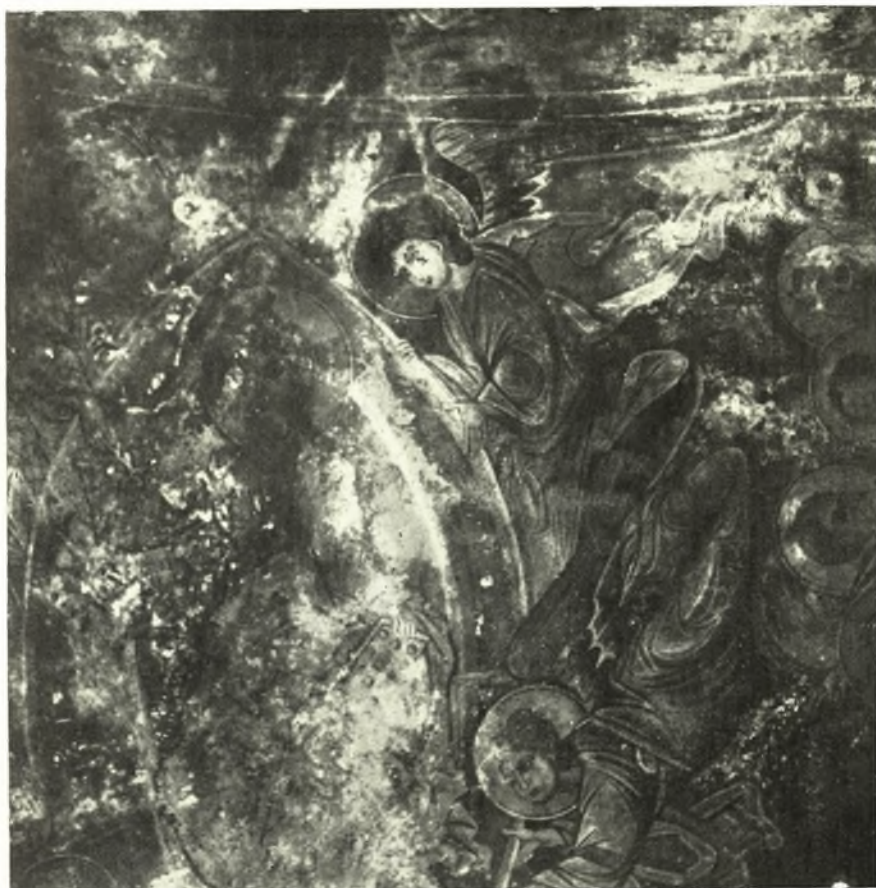
Είχ. 2. — Ἡ Μεταμόρφωσις. Λεπτομέρεια: Οἱ Μαθητές.



Εἰκ. 1. — Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.



Εἰκ. 2. — Ἡ Ὑπαπαντή.



Ἡ Ἀνάληψη.



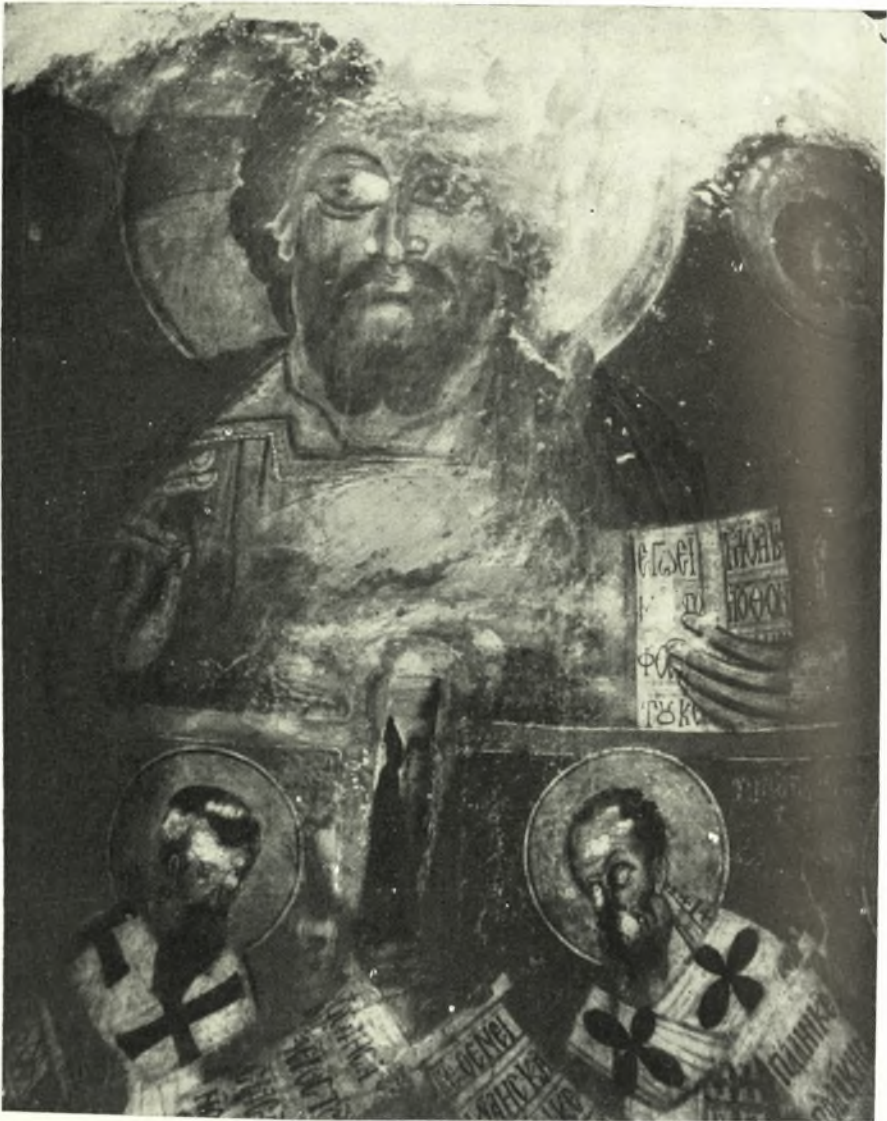
Εἰκ. 1. — Ἡ Ἀνάληψη. Τὸ νότιο ἡμιχόριο.



Εἰκ. 2. — Ἡ Ἀνάληψη. Τὸ βόρειο ἡμιχόριο.



Ὁ Παντοκράτωρ.



Τὸ τρίμορφον καὶ δύο ἱεράρχες.



Είχ. 1 (άνω). — 'Ο "Άγιος Γρηγόριος και ο "Άγιος 'Αθανάσιος.



Είχ. 2 (δεξιά). — 'Ο "Άγιος Βασίλειος και ο "Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος.



Είκ. 1 (άνω). — Ἡ Παρθένος στὸν Εὐαγγελισμό.

Είκ. 2 (ἀριστερά). — Ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ.

φριὰ προτεταμένο δεξί πόδι, πού πάνω του φαίνεται νά στηρίζεται πιό πολὺ τὸ σῶμα²⁷⁾, δίδουν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν αἴσθηση τῆς ἀνάθρασης. Δεξιά καὶ ἀριστερά στέκονται ὁ Μωϋσῆς (ὁ Νόμος) καὶ ὁ Ἡλίας (οἱ Προφῆτες). Κάτω, χαμηλά, οἱ τρεῖς μαθητὲς (πίν. ΙΘ', εἰκ. 2) : ὁ Πέτρος ἀριστερά, γονατιστός, ἀτενίζει ἤρεμα, δείχνοντας μὲ τὸ δεξί του χέρι, τὴ Θεία Ἀποκάλυψη. Στὸ μέσον ὁ πιό νέος, ὁ Ἰωάννης, ἔχει πέσει καταγῆς καὶ πρὸ τοῦ θάμβους, πάει νά σκεπάσει τὸ πρόσωπο μὲ τὸ δεξί χέρι. Στὸ δεξιὸ μέρος εἶναι ὁ Ἰάκωβος, γονατιστός, ἀτενίζει σὰν καὶ τὸν Πέτρο καὶ δείχνει πρὸς τὸν οὐρανό. Τὰ ἐνδύματα τῶν μαθητῶν ἔχουν ζωηρὰ χρώματα· χιτῶνες βαθυκόκκινο ἢ κόκκινο ἐναλλάσσονται μὲ ἐμάτια βαθυπόρφυρα ἢ σὲ ὄχρα θερμῆ. Οἱ πτυχώσεις δίδουν μιὰ ἔντονη πλαστικότητα καὶ τονίζουν τὰ μέλη τοῦ σώματος. Ἐντονος ἐπίσης καὶ ἀκανόνιστος εἶναι ὁ φωτισμός, πού εἶτε διάχυτος, μέσα στοῦ χρώμα, εἶτε μὲ ἄσπρες γραμμὲς πού ἀκολουθοῦν τὸ σχῆμα τοῦ ἀνθρώπινου μέλους πού θέλουν νά ἐξάρουν, ἔχει προσδώσει μιὰ λάμψη στὰ ροῦχα τῶν μαθητῶν. Ἡ θέση καὶ ἡ στάση τους θυμίζουν τὴς ἀντίστοιχες μορφὲς στὴ Μεταμόρφωση τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Καστοριάς²⁸⁾. Ἐπίσης ὑπάρχει κάποια κοινότης ἐκφράσεως : κι' ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν παράσταση τῆς Καστοριάς, ἐκείνη ἢ σχετικὴ ἡρεμία τῶν μορφῶν τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰώνα, πού δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὴς ἀπότομες καὶ συχνὰ ἀπίθανες στάσεις καὶ κινήσεις, ὡς καὶ τὴ δραματικότητα, πού ἐμφανίζουν οἱ μαθητὲς στὴς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα κι' ἐδῶ.

B) ΚΑΜΑΡΑ ΕΓΚΑΡΣΙΑΣ ΚΕΡΑΙΑΣ

9. Ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ (βλ. πίν. Κ', εἰκ. 1). Ἡ εἰκόνα, ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω καὶ πρὸ παντὸς στὰ ἀκρὰ τμημάτα, ὅπου μόνις διακρίνονται τέσσερις ἄγγελοι, ἔχει σοβαρὲς φθορὲς. Στὴ μέση περίπου, μέσα σὲ σπῆλαιο, εἶναι ξαπλωμένη διαγωνίως — ὅπως συνηθίζεται πρὸ πάντων μετὰ τὸ 13ο αἰώνα²⁹⁾ ἡ Θεοτόκος Λεχώ. Πλάττης μαρμαρίνη φάτνη, μὲ τὸν σπαργανωμένο Χριστό. Μεταξὺ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Βρέφους, παρεμβάλλονται τὸ βόδι καὶ τὸ ἄλογο, πού μόνις διακρίνονται τὰ κεφάλια τους. Ἐξω ἀπὸ τὸ σπῆλαιο εἰκονίζονται

²⁷⁾ «Le corps porte tantôt sur une jambe, tandis que l'autre la soulevé de sa saillie : c'est de préférence la droite» (G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899 (σελ. 105).

²⁸⁾ Πελεκανίδης, *op. cit.* πίνακα 17.

²⁹⁾ Βλ. Κ. Δ. Καλοκύρη, Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος, 1956, σελ. 29 - 30.

τὰ ἀκόλουθα θέματα: ἀκριβῶς ἀριστερά, πίσω ἀπὸ τὴ φάτνη, οἱ τρεῖς μάγοι, πού προσέρχονται ἐφιπποί, πάνω σὲ καλπάζοντα ἄλογα, ἐνῶ δεξιά, στὰ πόδια τῆς Θεοτόκου, φαίνονται οἱ δυὸ βοσκοί, εὐαγγελιζόμενοι ἀπὸ ἓνα ἐκ τῶν τεσσάρων Ἀγγέλων, πού διακρίνονται ψηλά καὶ στέφουν τὴν ὄλη σύνθεση. Στὴ χαμηλὴ ζώνη, δεξιά, ὁ Ἰωσήφ, ντυμένος μαθι ἱμάτιο, κάθεται μὲ στραμμένα τὰ νῶτα στὴν Παναγία καὶ φαίνεται νάχει τὸ ἀριστερὸ του χέρι στὸ μάγουλο, περίφροντις, ἐνῶ μπροστὰ του στέκεται, σκυφτός, γέρος βοσκὸς μὲ μπλάβη μηλωτὴ, ἀκουμπισμένος σὲ χοντρὸ καμπυλωμένο ρόπαλο. Στὸ κεφάλι φορεῖ κωνικό, μαῦρο, σκουφί. Ἀριστερὰ ἢ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ: ἡ μαμὴ κρατᾷ τὸ Βρέφος κι ἡ Σαλώμη χύνει νερὸ μὲ τὴ στάμνα, μέσα σὲ ἀγγεῖο, ἐνῶ πίσω τῆς μικρὸ κερασφόρο ζῶο δίδει ἓνα τόνο χαριτωμένης γραφικότητας. Ὀλόκληρη ἡ παράσταση, σὴν διάταξη, θυμίζει τὴ Γέννηση στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρά. Ἐκείνη ὁμως πού ἀναμφισβήτητα ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο στὸ ζωγράφου μας, εἶναι ἡ Γέννηση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης⁸⁰. Σημειώνω πρόχειρα μερικὲς ὁμοιότητες: ἡ προσέλευση τῶν τριῶν ἐφιππων μάγων ἀπὸ τ' ἀριστερά, μὲ τὰ ἰδιόρρυθμα καλύμματα στὰ κεφάλια, ἡ μαρμαρίνη φάτνη κι ἡ διαγωνία τοποθέτηση τῆς Παναγίας, οἱ δυὸ βοσκοὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ὄπου κι ἡ Θεοτόκος κι ἔπειτα ὁ τρίτος, ὁ πιὸ γέρος, μὲ τὴ μηλωτὴ καὶ τὸν καλαύροπα, χαμηλά, σκυμμένος μπροστὰ στὸν Ἰωσήφ πού ἔχει στραμμένα τὰ νῶτα στὴν Παρθένο. Τέλος, ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ μὲ τὴ Σαλώμη πού φορεῖ πολυχρῶμο σαρίκι.

10. Ἡ Ὑπαπαντὴ (πίν. Κ', εἰκ. 2). Ἡ Παναγία, μὲ σκοῦρο πορφυρὸ μαφόριο καὶ βαθυκόκκινο χιτῶνα, πού τὸν ραβδώνουν ἄσπρες πτυχώσεις, προσέρχεται ἀπὸ τ' ἀριστερὰ κρατώντας τὸ μικρὸ Χριστὸ κι ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ⁸¹. Ἀντικρὺ ὁ Συμεών, ντυμένος ἱμάτιο γκρι - μπλέ, μὲ ἀδρὲς πτυχώσεις, προσκλινών, τείνει τὰ χέρια γιὰ νὰ πάρει τὸ Νήπιο⁸², πού ἔχει κι ὅλας στραφεῖ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν κοιτάζει. Πίσω του ἡ Προφῆτις Ἄννα, μὲ ἱμάτιο ἐπίσης γκρι - μπλέ, ἔχει ὕψώσει τὸ δεξί της χέρι, δείχνοντας τὸ Χριστό, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ εἰλητὸν ὄπου μισοσθυσμένα γράμματα. Σὲ δεῦτερο καὶ τρίτο ἐπίπεδο ἀρχιτεκτονήματα. Στὴ μέση τὸ κιθώριο, μὲ ἀνθρωπό-

⁸⁰) Α. Ευγγουπόλου, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Ε.Μ.Σ. Θεσσαλονίκης 1953, σελ. 9-14 καὶ πίνακες 11-13.

⁸¹) Ἡ παράσταση ἀνήκει στὸν πλαισιότερο τύπο Α σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ Α. Ευγγουπόλου (βλ. Α. Ευγγουπόλου, Ὑπαπαντή, Ε.Ε.Β.Σ. τόμος ΣΤ', σελ. 328-332).

⁸²) Στάση χαρακτηριστικὴ πού προετοιμάζει τὴ μετέθεση στὸν ἀμέσως ἐπόμενο Β τύπο (βλ. Ευγγουπόλου, Ψηφιδωτὴ διακόσμηση, op. cit. σελ. 15).

μορφα κιονόκρανα⁸³ στοὺς στύλους ποὺ τὸ ὑποβαστάζουν καὶ δεξιὰ κτίριο, ποὺ τὴν ὄψη τοῦ ὀρόφου τοῦ τὴν μορφώνει ἢ ἴδια τοξοστοιχία ποὺ κοσμεῖ τὰ κτίρια τῆς μαστιγώσεως.

11. Ἡ Βάφτιση, πάρα πολὺ φθαρμένη. Στὴ μέση τῆς παράστασης, ὀρθίος, στέκεται ὁ Χριστός, ποὺ τὸν περιζώνει στὴ μέση ἄσπρο, βραχὺ, κολόδιο. Ἡ σάρκα εἶναι ὄχρα, τὰ δὲ περιγράμματα τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν, μὲ σκούρα - καφέ γραμμὴ. Δεξιὰ ἄγγελοι, μὲ ἱμάτια σὲ διάφορους φωτεινοὺς χρωματισμούς, καὶ σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη.

12. Ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, μισοκατεστραμμένη.

Γ) ΚΑΜΑΡΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΕΡΑΙΑΣ

13 - 14. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ζώνη πλάτους 50 ἑκατοστῶν περίπου, ὅπου εἰκονίζονται δλόσωμοι κατ' ἐνώπιον, προφήτες, σ' ὄλη τὴν ὑπόλοιπη καμάρα ἀπλώνεται ἡ μεγάλη σύνθεση τῆς Ἀναλήψεως (βλ. πίν. ΚΑ', ΚΒ'). Στὸ κέντρο, στὸ κλειδί τῆς καμάρας, ὁ Χριστὸς αἰωρεῖται μέσα σὲ ἔλληπτικὴ δόξα, ποὺ τὴ φέρουν τέσσερις ἄγγελοι. Φαίνεται ὅταν νὰ ἔναι καθιστός, κι' εἶναι αὐτὴ ἡ πιὸ ἀρχαϊκὴ στάση, ὅπως τὸ μαρτυρεῖ τοιχογραφία τοῦ VI αἰῶνα στὸ Βαουίτ⁸⁴. Μὲ τ' ἀριστερό Του χέρι κρατᾷ διάλιθο εὐαγγέλιο, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ἡ ἔκφραση εἶναι αὐστηρή. Ἡ σάρκα ὄχρα χλωμὴ, μὲ περιγράμματα (μύτης, ματιῶν κλπ.) σκούρα καφέ. Φορεῖ ἱμάτιο λευκὸ καὶ χιτῶνα σταχτί. Τὰ πρόσωπα τῶν τεσσάρων ἀγγέλων στρογγυλά, μὲ σάρκα σὲ χρῶμα σταριοῦ, μοντελάρονται μὲ πράσινες σκιές' περιγράμματα ματιῶν χειλιῶν καὶ μύτης βαθυπόρφυρα. Ἡ κίνησή τους εἶναι ἐξαιρετικὰ ζωηρή: φτεροῦγες ἀνοιχτές, ἔντονα ἀνεμιζόμενα ἱμάτια, μὲ ἀφθονα φῶτα καὶ σκιές βαθυπόρφυρες ἢ καστανές, ποὺ προσδίδουν πλαστικότητα καὶ κάποιον ὄγκο στὰ κορμιά, ντυμένα μὲ ἱμάτια καὶ χιτῶνες μὲ ἐναλλασσόμενα, φωτεινὰ χρῶματα (πράσινα, ρόζ, μπλέ), ἐνῶ ἡ πλούσια καὶ πλατεῖα πτυχολογία κάνει πιὸ ταραγμένη τὴν ὄλη παράσταση τῆς Ἀνόδου. Ἐχουν μάλιστα πάρει, μεταξύ τους, μιὰ τέτοια θέση καὶ στάση, ποὺ δοκιμάζει κανεὶς ἐκεῖνη τὴν αἴσθηση τῆς ἀντικίνησης ποὺ παρα-

⁸³) Κιονόκρανα μὲ ἀνθρώπινες μορφές στίς πλευρὲς ἢ στίς γωνίες συναντῶνται ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ (βλ. R. Kautzsch, Kapitelstudien, Berlin, Leipzig 1935 ἀριθ. 199, 759, 761, 762) καὶ ἀντιγράφονται στίς μικρογραφίες τοῦ μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Il Menologio di Basilio πίνακα 383. Βλέπε πρόχειρα ἐπαναζημσίτευση C. Diehl, Manuel εἰκ. 307).

⁸⁴) Βλ. προχ. C. Diehl, Manuel εἰκ. 22. Ἔτσι, καθιστός πάνω σὲ οὐράνιον τόξο, ἐμφανίζεται στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Rabula. Βλ. Ernest Dewald, Iconography of the Ascension στὴν Amer. Journal of Arch. IIe série, XIX, 1915.

τηρείται στην 'Ανάληψη του 'Αφεντικού του Μυστρά, ζωγραφισμένη την ίδια εποχή (1320 - 22)⁸⁵. Τή συνέχεια της 'Αναλήψεως πάνω στη γη μᾶς τὴν δίδουν τὰ δυὸ ἡμιχόρια: τὸ νότιο (πίν. ΚΒ', εἰκ. 1) καὶ τὸ βόρειο (πίν. ΚΒ', εἰκ. 2). Καὶ τὰ δυὸ ἀπαρτίζονται ἀπὸ μορφές αὐστηρὰ ἱερατικές πού ἐκφράζουν, μὲ τὶς χειρονομίες καὶ τὶς στάσεις των, τὸ μέγα Δέος μπροστὰ στὸ θαῦμα πού συντελεῖται καὶ πού τόσο μεγαλόστομα τὸ εἶχε προφητέψει ὁ Δαυΐδ: «'Ανέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος» (Ψαλμὸς μστ' 6). Κι' ἐδῶ τὰ ὠχροκίτρινα πρόσωπα πλάσσονται καὶ στρογγυλεύονται μὲ πρασινωπές σκιές, ἐνῶ τὰ περιγράμματα (μύτη, μάτια) εἶναι λεπτές γραμμές σκοτεινόφαιου χρώματος. Τὰ χεῖλη εἶναι κατακόκκινα. Οἱ σχετικὰ πλούσιοι χρωματισμοί, μὲ τὶς ἐναλλαγές τῶν τόνων, σὰ ἱμάτια καὶ τοὺς χιτῶνες (ρόζ, πορφυροί, πράσινο: βαθυκύανοι) προσδίδουν μιὰ ἐξαιρετικὰ καλαίσθητη ἐντύπωση. Στὸ νότιο ἡμιχόριο διακρίνεται ὁ ἄγγελος πού τὸν περιστοιχίζουν ὀκτώ 'Απόστολοι, ἐνῶ στὸ βόρειο ἡ Παναγία⁸⁶ μὲ πορφυρὸ μαφόριο, πλαισιωμένη μὲ τέσσερις 'Αποστόλους καὶ ἓνα ἄγγελο, ἔχει στραφεῖ πρὸς τ' ἀριστερὰ (προφίλ) πέρνοντας ἔτσι στάση σπάνια γιὰ τὴν ἐποχὴ πού εἰκονίζεται⁸⁷ καὶ πού τὸ πρότυπό της θὰ πρέπει νὰ τὸ γυρέψῃ κανεὶς στὶς εὐλογίες τῆς Monza⁸⁸. Ἐχει γείρει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, ἀτενίζοντας τὸν 'Αναλαμβανόμενον, ἐνῶ μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα δέεται. Καὶ στὰ δύο ἡμιχόρια οἱ μορφές εἶναι ὑψίκορμες (πλὴν τῆς Παναγίας πού, ἴσως γιὰ λόγους προοπτικῆς, εἰκονίζεται μικρόσωμη).

Δ) ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΙΧΟΣ

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης δεσπόζει ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Παν-

⁸⁵) Βλ. Μ α ν ὠ λ η Χ α τ ζ η θ ἄ κ η, 'Η ζωγραφικὴ τοῦ Μυστρά, 'Αγγοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, περίοδος Β' τόμος 6ος σελ. 55.

⁸⁶) Δὲν ὑπάρχει καμιά μαρτυρία πού νὰ μιλεῖ γιὰ τὴν παρουσία τῆς Παναγίας στὴν 'Ανάληψη τοῦ Σωτήρος. Ἐχει σημειωθῆ ὅτι ἡ Θεοτόκος, εἰκονιζομένη σὲ στάση Δεήσεως, συμβολίζει τὴν Ἐκκλησία, πού ὁ Χριστός, (ἀνεβαίνοντας) στὸν Οὐρανὸν, ἀφήνει πάνω στὴ γῆ (L. R é a u, op cit II^o σελ. 587). Καὶ ὁ Α. Grabar παρατηρεῖ ἐπίσης: «'Η 'Ανάληψη πού εἰκονίζεται ταυτόχρονα τὸν μὲν Χριστὸ νὰ ὑψώνεται στὸν Οὐρανὸν τοὺς δὲ ἀποστόλους στὴ γῆ, δὲν προσαρμόζεται στὴν συμβολικὴ τοπογραφία αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν (κι ἐννοεῖ τὴν 'Αγ. Σοφία Θεσσαλονικῆς). Γιατὶ ἂν ὁ Χριστός, ἀναλαμβανόμενος στοὺς Οὐρανούς, βρῖσκει τὴ θέση του μέσα στὸ θόλο (οὐρανὸ), οἱ 'Απόστολοι θάπρεπε νὰ εἰκονίζονται στὶς καμάρες ἢ τοὺς τοίχους τοῦ κλίτους (γῆ)» (Α. Grabar: I, Iconoclasmе Byzantin Paris 1957 σελ. 256). 'Ο διαχωρισμὸς αὐτὸς ἐν μέρει συντελεῖται στὴν περίπτωσή μας.

⁸⁷) Βλ. Α. Ξ υ γ γ ο π ο ὑ λ ο υ, 'Εμμ. Πανσέληνος σελ. 22 καὶ Κ. Δ. Κ α λ ο κ ὸ ρ η, Αἱ Βυζαντινὰ τοιχογραφία: σελ. 80.

⁸⁸) P. Carucci, Storia dell' Arte cristiana πίν. 435, 1.

τοκράτορα (βλ. πίν. ΚΓ', ΚΔ') πού μαζί με τή μικρόσωμη Παναγία, ἀριστερά, καί τόν Ἅγιο Γεώργιο, δεξιά, μεσιτεύοντας, συνθέτουν τή Δέηση ἢ τὸ Τρίμορφον. Γενικά ἡ Δέηση εἶναι θέμα πολὺ ἀγαπητὸ στοὺς ἁγιογράφους τῆς Κρήτης πού τὸ ζωγραφίζουν, με τὸν ἀπλὸ αὐτὸ τρόπο, πάντοτε, σχεδὸν στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ⁸⁹, ὅπως ἄλλωστε κατὰ κανόνα συνηθίζεται καί στοὺς ναοὺς τῆς Καππαδοκίας⁹⁰. Ὁ εἰδικώτερος αὐτὸς τύπος τοῦ Τρίμορφου, ὅπου τὴ θέση τοῦ Προδρόμου τὴν καταλαμβάνει ὁ τιμώμενος ἅγιος⁹¹ δὲν εἶναι συνηθισμένος⁹², παρ' ὅλο πού στὴν Κρήτη δὲν σπανίζουν οἱ περιπτώσεις πού μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν συναντήσει⁹³. Ὁ Παντοκράτωρ ἔχει ζωγραφηθεῖ με βραχὺ καὶ χοντρὸ λαιμὸ, εὐρὸ ἀθλητικὸ θώρακα, ὑπέμετρα στιβαρὸς, με ἀδρὰ χαρακτηριστικά. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς εἶναι ὁ ἔντονα Ἐνσαρκωμένος Λόγος. Τὸ μέτωπο εἶναι στενὸ, τὰ χεῖλη σφιγμένα με δύναμη καί τὰ μάτια μεγάλα, ἐκφραστικά, ἀτενίζουν κατ' εὐθείαν μπροστά, με τὴ θλίψη τοῦ κριτοῦ καί τὴν ἀτεγκτὴ Του αὐστηρότητα, πού πᾶνε νὰ τὴ γλυκάνουν οἱ πρεσβεῖες τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Γιατὶ «πολλὰ γὰρ ἰσχύει δέησις μητρός, πρὸς εὐμένειαν δεσπότου»⁹⁴.

Ἡ σάρκα τοῦ προσώπου εἶναι ὄχρα καί οἱ σκιές πού τὸ μοντελάρουν γκριζοπράσινες. Τὰ γένεια καί τὰ μαλλιά εἶναι καφέ, πρὸς τὸ πορφυρὸ. Ἡ κόρη τῶν ματιῶν καί τὰ περιγράμματα τῆς μύτης, τῶν ματιῶν καί τῶν χειλιῶν βαθυπόρφυρα. Τὸ σῶμα τὸ καλύπτει πορφυρὸς χιτῶνας, πού ἀφήνει τὸ δυνατὸ λαιμὸ κι ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ θώρακα, γυμνά, καί πάνω στὸν χιτῶνα ἀπλώνεται ἱμάτιο θαυοκύανο. Με τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ ἀνοικτὸ Εὐαγγέλιο πού ἔχει γραμμμένη, με μεγάλα γράμματα, τὴν περικοπὴ «Ἐγὼ εἰμί τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὁ ἀκολουθῶν μοι...» (Ἰωαν. 8,12), ἐνῶ με τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ. Ἡ καταπληκτικὴ σὲ μέ-

⁸⁹) Σπάνια εἰκονίζεται, στὸ Ν. Χανίων, ἡ Δέηση, σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ. Σὰν ἐξαιρέσεις μνημονεύω — ἀπ' ὅ,τι θυμοῦμαι — τὴν Παναγία τῶν Παλαιῶν Ρουμάτων (1359) καί τὴν Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Βουτᾶ (1373), ὅπου παριστάνονται δλόσωμες οἱ μορφές πού συνθέτουν τὸ Τρίμορφον.

⁹⁰) G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, 2ο Λεύκωμα πίν. 98,1 — 114,1 — 126,1.

⁹¹) Ὁ Gerola ἀνακριθῶς ἀναφέρει: «Χριστὸς στηθαῖος μεταξὺ Παρθένου καί Βαπτιστοῦ» (Elenco σελ. 155 ἀριθ. ἐκκλ. 125). Τὸ σφάλμα ἐπαναλαμβάνει καί ὁ Κ. Δ. Καλοκύρης (Κ. Δ. Καλοκύρης, Ἱ. Πηγωμένος «Κρητ. Χρονικά», τόμ. 1Β', σελ. 353 · 354).

⁹²) Βλ. Α. Ευγγουπόλου, *Σχεδιασμά ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 1957 σελ. 47,1.

⁹³) Βλ. Ἄν. Ὁρλόανδου, *Δύο Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης* (Α. Β.Μ.Ε. τόμος Η' σελ. 134 σημ. 2). Ἐπίσης Gerola, Elenco, ἀριθ. 584.

⁹⁴) Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου ὁμολογιακῆς σελ. 66.

γεθος και δύναμη μορφή του Παντοκράτορα, που γαμίζει όλον το μικρό χώρο της Ἐκκλησίας, προσδίδοντάς του μιὰ υπερβατικότητα⁴⁵, είναι θέμα που συναντάται συνήθως στις ἐκκλησίες της Κρήτης⁴⁶, ιδιαίτερα όμως προσφιλές στον Παγωμένο, όπως φαίνεται από τὰ ρωμαλέα κεφάλια του Παντοκράτορα που ζωγράφισε, στον Ἅγιο Νικόλαο της Μάξας (Ἀποκρώνου) τὸ 1325 και στον Μιχαήλ Ἀρχάγγελο, στὰ Καβαλιανὰ Καντάνου, τὸ 1327. Ἐνα στοιχείο που προξενεῖ ιδιαίτερα δυνατὴ ἐντύπωση εἶναι τὸ μεγάλο, δεξι χέρι που εὐλογεῖ, μετὰ μακρὰ, λεπτὰ δάκτυλα. Εἶναι ἐξ ἴσου δυνατὸ, όπως και ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου. Θυμίζει κάπως ἐκεῖνα τὰ τρομερὰ χέρια τοῦ Παντοκράτορα στὸ Δαφνί, που καθὼς ἔγραφε ὁ Sitwell «εἶναι ἀκόμα πιὸ συγκλονιστικὰ ἀπὸ τὸ τρομακτικὸ πρόσωπο... Ἄδικα θὰ ψάξει κανεὶς νὰ βρεῖ τὰ ὅμοιά τους στὸ ἔργο τοῦ Θεοτοκόπουλου»⁴⁷. Κι' ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ και τοῦτο: μιὰ ἀπὸ τίς περιγραφές που ἔγιναν γιὰ νὰ προσδιορισθεῖ ὁ «σωματικὸς χαρακτήρ» τοῦ Ἰησοῦ εἶναι και κείνη που περιέχεται σ' ἐπιστολὴ τῆς Συνόδου τῆς Ἱερουσαλὴμ στον Αὐτοκράτορα Θεόφιλο τὸ 836. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀνέφερε ἀκριβῶς τὰ μακρὰ δάκτυλα τοῦ Κυρίου⁴⁸.

Κάτω ἀπὸ τὸ Τρίμορφον, τέσσερις ἱεράρχες (πίν. ΚΕ') στραμμένοι και ἐλαφρὰ προσκλίνοντες πρὸς τὸ κέντρον, ὅπου ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, (που εἰκονίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ 14ο αἰῶνα κι' ἐδῶ), φαίνονται νὰ συλλειτουργοῦν. Φοροῦν λευκὰ, πολυσταύρια φελόνια και κρητὸν ξετυλιγμένα εἰλητὰ μ' ἐπιγραφές. Οἱ δύο, πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι: ὁ Ἅγιος Γρηγόριος (πίν. ΚΕ', εἰκ. 2) που τὸ ξεδιπλωμένο του εἰλητὸν γράφει: «Κ(υρι)ε ο εν ειψειλης κατικον κε τα τα» (Κύριε ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν και τὰ ταπεινὰ ἐφορῶν) και ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος, μετὴν ἀκόλουθη

⁴⁵ Βλ. ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις τοῦ Π. Α. Μιχαήλ, Ἡ αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς τέχνης 1946 σελ. 63 και 86 - 87.

⁴⁶ Μ. Chatzidakis, Rapports, σελ. 143.

⁴⁷ S. Sitwell, Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ Δαφνίου, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση τόμος 6ος σελ. 29. Τὸ χέρι, εἶναι γνωστὸ, πόσο ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς μεγάλους τεχνίτες. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἔγραψε πάνω στὸ θέμα ὁ Rilke μιλώντας γιὰ τὸ Rodin: «Στὸ ἔργο τοῦ R ὑπάρχουν χέρια αὐτοτελῆ, μικρὰ χέρια που χωρὶς νὰ ἀνήκουν σὲ ὀποιοδήποτε κορμὶ εἶναι ζωντανά... Τὰ χέρια εἶναι ἕνας πολὺπλοκος ὀργανισμὸς, ἕνα Δέλτα ὅπου συρρέει πολλὴ ζωὴ, που ἤρθε ἀπὸ μακρὰ, γιὰ νὰ χυθεῖ στον μεγάλο χεῖμαρρο τῆς Πράξης» R M Rilke. Rodin, Ἀθήνα 1953. Κι' ὁ Focillon που ἀσχολήθηκε μετὰ τὸ θέμα, παρατηρεῖ: «Ἰατὶ τὸ βουδὸ και τυφλὸ ὄργανο (τὸ χέρι) μᾶς μιλεῖ μετὰ τὴν πειστικὴν δύναμη; Γιατὶ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρωταρχικὰ, ἀπὸ τὰ πιὸ ξεχωριστὰ, όπως και οἱ ἀνώτερες μορφές ζωῆς» (Focillon, Vie des formes, 1939, σελ. 139.

⁴⁸ A. Grabar, La peinture Religieuse, σελ. 152).

γραφῇ στό εἰλητό Του: «παλὴν κε πολακῆς σι προπιπτομεν» (πάλιν καὶ πολλάκις σοὶ προσπίπτομεν καὶ σοῦ δεόμεθα), ἀπὸ τῆς Λειτουργίας τοῦ Γ. Χρυσοστόμου). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἀριστερὴν πλευρά, στέκονται: ὁ Ἅγιος Βασίλειος, πρὸς τὸ μέσον, μὲ τὸ εἰλητόν ποῦ περιέχει περικοπὴ ἀπὸ τῆς μυστικῆς εὐχῆς τοῦ χερουβικῆς ὕμνου: «οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκοτικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς», καὶ πίσω ὁ Ἅγιος Νικόλαος, μὲ τοῦτα τὰ γράμματα στό εἰλητόν του: «κε ο θε ειμον...» (καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν οὗ τὸ Κράτος ἀνείκαστον).

Τὸ θέμα μὲ τοὺς τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, στὴν ἡμικυλινδρική ἀψίδα, εἶναι συνηθέστατο κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, σχετιζόμενο μὲ τὴν εἰκονογράφηση τῆς Θείας Λειτουργίας ποῦ ἀνεπτύχθη τὴν ἐποχὴν αὐτή. Κι ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ στίς τοιχογραφίες τῆς Κρήτης, αὐτὴ ἡ συνένωση τοῦ πλαιτοῦ Ἀνατολικοῦ θέματος τῆς Δεήσεως, στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, μὲ τὸ Παλαιολόγειο θέμα τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν⁴⁹. Ἀπὸ τίς τέσσερις μορφές ἐκείνη τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου (πίν. ΚΕ', εἰκ. 1) θυμίζει τὸν Ἅγιο Γρηγόριο στοὺς Ἅγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς.

Πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη μόλις ποῦ διακρίνεται, μισοκατεστραμμένη, ἡ Φιλοξενία.

Ἀπὸ κάθε μεριὰ τῆς κόγχης δυὸ μορφές: τῆς Παρθένου δεξιά (πίν. ΚΓ', εἰκ. 1) καὶ τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ ἀριστερά (πίν. ΚΓ', εἰκ. 2), συνθέτουν τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἡ Παναγία κάθεται ἐπὶ θρόνου καὶ στηρίζει τὸ ἀριστερὸ χέρι στό ἀκουμπιστήρι, ἐνῶ κρατᾷ τὸ δεξιὸ πρὸς τὰ κάτω. Ἡ τοποθέτηση τῶν χειρῶν πιθανὸν γὰρ ὀφείλεται στὴν κίνηση ποῦ κάνουν συνήθως ὅταν γνέθουν. Γιατὶ καθὼς μρτυρᾷ τὸ Πρωτοεὐαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου: «λαβοῦσα τὴν πορφύραν ἐκάθισεν ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτῆς καὶ εἰλκεν αὐτήν»⁵⁰.

Ἡ Παρθένος εἶναι ντυμένη μὲ πορφυρὸ μαφόριο (κι αὐτὸ δένει τὴ σκηνὴ μὲ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα⁵¹). Ἔχει στραφεῖ πρὸς τὰ δεξιά ἀτενίζοντας πρὸς τὸν Ἀρχάγγελο. Ἀριστερά, στό ὕψος τῆς κεφαλῆς, σὲ τρεῖς σειρές, μὲ ἄσπρα κεφαλαῖα γράμματα, ὁ ζωγράφος ἔχει μεταφέρει τὴν ὠραία εὐαγγελικὴ περικοπὴ. «Ἴδου ἡ δούλη Κυρίου· γένοιτο μοι κατὰ τὸ ρῆμα σου» (Λουκᾶς 1,38). Στὴν ἄνω, ἀριστερὴν, γωνία τμήματα ἀπὸ ὁμόκεντρος κύκλους, συμβολίζουν τὸν ἥλιο· πίσω στό βάθος, ἀρχιτεκτονήματα. Ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ στραμμένος ὀλόκληρος πρὸς τὴν ἀριστερά, ἔχει κι ὄλας ἀγγίζει τὸ πόδι στὴ γῆ. Τὸ ἀνε-

⁴⁹) Α. Ευγγουπόλου, Σχεδιάσμα σελ. 47 - 48.

⁵⁰) C. Tischendorf, Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα, Λειψία 1853, σελ. 21.

⁵¹) A. Grabar, La peinture Religieuse σελ. 205.

μιζόμενο ιμάτιο μαρτυρά την ζωηρή κίνηση που μόλις διεκόπη. Έκτός από τον έντονο κυματισμό, πυκνές πτυχές, που οι κορυφές τους τονίζονται με άσπρες γραμμές, πτυχώνουν και δίδουν την αίσθηση της αναταραχής στο μελιτζανί ιμάτιο και τον βαθυκόανο χιτώνα. Αξιόλογο στοιχείο είναι οι πτέρυγες, που ή απεικόνισή τους χρωσιάζ την προέλευσή της σε καππαδοκικά πρότυπα⁵⁹. Στο επάνω μέρος ή έπιγραφή: «χερε κεχαριτομενι μαρεια ο κο ματα σου».

Κάτω από την παράσταση τής Παρθένου ο άγιος Εϋπλος.

Ε) ΒΟΡΕΙΟΣ ΤΟΙΧΟΣ

Κοντά στην κόγχη του Ιεροϋ είναι ζωγραφισμένος δλόσωμος, κατ'ένώπιον, ο Άγ. Στέφανος tonsatus. Αμέσως πλάι, μέσα στο τυφλό άψίδωμα, ο Άγιος Ιωάννης ο Έλεήμων και ο Άγιος Πολύκαρπος. Όρθιοι, κατ'ένώπιον, φορούν πολυσταύρια φελόνια και κρατά ο καθένας από ένα Εϋαγγέλιο.

Στήν μεγάλη, τυφλή άψίδα, που αντιστοιχεί στην έγκάρσια καμάρα, διασώζεται σε καλή κατάσταση, ή ώραία παράσταση τής Δρακοντοφονίας, στην απλούστερή της μορφή: ο Άγιος Γεώργιος (βλ. πίν. ΚΖ', ΚΗ' εικ. 1), έφιππος πάνω σε άσπρο άλογο (το χρώμα έχει προφανώς αλλοιωθεί σε βαθμό που να φαίνεται σταχτι) προχωρεί με ύψωμένο δόρυ, ενώ τον στεφανώνει άγγελος, που εικονίζεται σε μικρό στηθάριο, στην δεξιά, άνω, γωνία και συμβολίζει τή νίκη. Στα πόδια του άλόγου, έρπει, έλισσόμενο, με ζωηρή κυματιστή κίνηση, μεγάλο τέρας με ανασηκωμένο κεφάλι, έτοιμο να δαγκάσει το δόρυ. Ο «Άσπρολογάτος», φορεί θώρακα, σε γκρι - μπλε χρώμα, και έντονα ανεμιζόμενη πορφυρή χλαμύδα. Χαρακτηριστικό το ποίκιλμα που στολίζει το ύφασμα τής χλαμύδας: ομάδες από τρεις λευκές κουκκίδες. Πρόκειται για κόσμημα που συναντάται στα Βυλκάνια από το 13ο αιώνα και στη Σερβία (Σοπότσανι) τον 14^ο⁶⁰. Με το άριστερό χέρι κρατά μεγάλη κυρτή άσπίδα. Το ώμορφο έφηβικό κεφάλι (πίν. ΚΗ', εικ. 2) έχει έλαφριά γείρει προς τ' άριστερά, με μιá ήσυχη, στοχαστική έκφραση. Πάνω στον προπλασμό, από όχρα ανοικτή, τα περιγράμματα των ματιών, των χειλιών και τής μύτης, σχηματίζονται με μιá βαθυπόρφυρη γραμμή. Έκτός από την πράσινη σιά που μοντελάρει το πρόσωπο, άσπρες, λεπτές γραμμές (ψιμιθιές), στη ράχη τής μύτης και γύρω από τα μάγουλα, έξαίρουν τα προεξέχοντα μέρη.

Στο έπόμενο δυτικό άψίδωμα, επίσης έφιππος πάνω σε άσπρο άλο-

⁵⁹) A. G r a b a r, La peinture Religieuse σελ. 138, 139.

⁶⁰) A. G r a b a r, La peinture Religieuse σελ. 301.



Ὁ Ἅγιος Γεώργιος.



Είχ. 1. — 'Ο "Άγιος Γεώργιος. (Λεπτομέρεια)



Είχ. 2. — 'Ο "Άγιος Γε-
ώργιος. (Λεπτομέρεια)

Εικ. 1. — 'Ο Άγιος
Δημήτριος.



Εικ. 2. — 'Ο Σκυλο-
γιάννης.



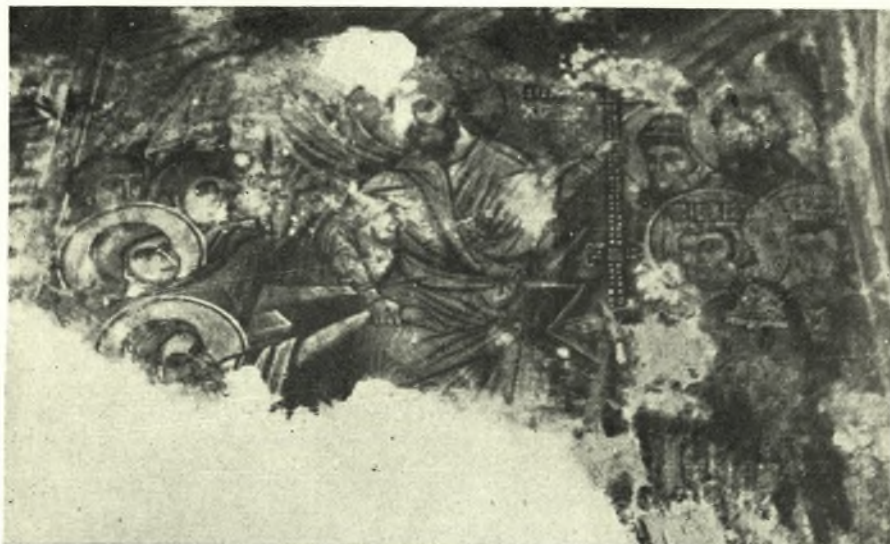
Εικ. 1 (άνω άριστερά). — Ἡ Ἅγία Εἰρήνη. Εικ. 2 (κάτω άριστερά). — Ἡ Ἅγία Κυριακή(ς)
Εικ. 3 (δεξιά). — Ἡ Ἅγία Παρασκευή.



*Η Ἁγία Σοφία.



Εικ. 1. — "Η Προβοσία και ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδην.



Εικ. 2. — "Η Κάθοδος στὸν Ἄδην.

γο, εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Ἅγιος Δημήτριος (βλ. πίν. ΚΘ', εἰκ. 1). Σὰν καὶ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, φορεῖ θώρακα καὶ κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερό Του χέρι ἀσπίδα κυρτή, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ ὑψώνει τὸ δόρυ γιὰ νὰ κτυπήσει ἔντρομο γενειοφόρο μὲ σπαθί, ποῦ ἔχει μαζευτεῖ στὰ μπροστινὰ πόδια τοῦ ἀλόγου. Μιά ἐπιγραφή, μὲ ἄσπρα γράμματα δυὸ ἐκκροστῶν περίπου, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς περιέρχους αὐτῆς μορφῆς (βλ. πίν. ΚΘ', εἰκ. 2), μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Τσάρο τῶν Βουλγάρων Ioannitsa, τὸν ἐπιλεγόμενο Σκυλογιάννη, ποῦ στὰ 1207 πολιόρκησε τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἱστορία ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν πολιορκία αὐτὴ δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν στρατηγὸ του, τὸν κουμάνο Manasta⁶⁴, οἱ Θεσσαλονικεῖς ὅμως ἀπέδωκαν τὸ φόνο στὴ θαυματουργὴ ἐπέμβαση τοῦ προστάτη των Ἁγίου⁶⁵. Τὸ θαῦμα εἶχε φάνεται βχθεῖα ἀπήχηση γιὰτὶ περιλαμβάνεται στὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου «ποῦ ὑπάρχουν σὲ Ἑλληνικὴ καὶ Σλαβικὴ μετάφραση καθὼς καὶ στὰ παλῆα ρωσικὰ χρονικὰ» ὅπως γράφει ὁ Vasiliev⁶⁶. Ἀλλὰ τὸ ἀ-

⁶⁴) O. Tafrahi, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913 (σελ. 10 καὶ συνεχ.). Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῆ δολοφονία τὴν ἐξέφυγε ἡ ἴδια ἢ γυναίκα του: «Ἄλλ' ἢ σκληρὰ σύζυγος τοῦ Καλογιάννη, ὑπῆρξεν ὁ χειρότερός του ἐχθρός, διότι τῇ ὑποκινήσει τῆς, εἰς τῶν κουμάνων στρατηγῶν του ἐπληξεν αὐτὸν κοιμώμενον διὰ λόγχης ἐν τῇ σκηνῇ του, πρὸ τῆς Θεσσαλονίκης» (W. Miller, Ἱστορία τῆς Βουλγαρίας, ἔκδ. Γαννιάρη 1921, σελ. 47).

⁶⁵) «Καὶ αὐτὴν τὴν Θεσσαλονικὴν ἐπολιόρκησεν τὸ 1207, ἀλλ' εὐρέθη αἰφνιδίως νεκρὸς εἰς τὴν σκηνὴν του. Καὶ τότε ἐπεφάνη καὶ πάλιν σωτήρ, ὁ Καλλίνικος Μεγαλομάρτυς Δημήτριος, καὶ ἔδειξεν ὅτι δὲν εἶχεν ἐγκαταλείψει τὴν πόλιν του... Μεταβαίνει τὴν νύκτα εἰς τὸ στρατόπεδον καὶ σταθεῖς ἔνοπλος ἐπάνω εἰς τὴν κλίνην τοῦ Σκυλογιάννη, πλήττει διὰ τοῦ δόρατος τὴν πλευρὰν τοῦ θηριώδους ἐχθροῦ» (Ἄ δ. Ἀ δ α μ α ν τ ῖ ο υ, Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη, 1914 σελ. 73). «Ἐθρυλλήθη ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ὁ πολιούχος τῆς Θεσσαλονίκης, ἦτο ὁ κατενεγκὼν τὸ πλῆγμα» (W. Miller, op. cit. σελ. 47).

⁶⁶) βλ. A. A. Vasiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μετάφραση Δ. Σαβραμῆ, 1954 σελ. 631. Ἀξίζει ἐν τούτοις νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τούτου ὀνομαστοῦς ἐγκωμιστῆς τοῦ Ἁγίου, τὸ 14ο αἰῶνα, κανεὶς δὲν ἀναφέρει τίποτα ἀπὸ τὸ θαῦμα αὐτὸ ποῦ εἶχε συγκινήσει ἀκόμα καὶ τὸς ξένους (βλ. Β. Λ α ο ὑ ρ δ α, Ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα, Ε.Ε.Β.Σ., τόμος 24ος σελ. 275, Β. Λ α ο ὑ ρ δ α, Φιλοθέου ἐγκώμιον εἰς Ἅγ. Δημήτριον, Μκεδονικά Β' 1953 σελ. 556, Β. Λ α ο ὑ ρ δ α, Ν. Καδάνιλα, προσφώνημα καὶ ἐπιγράμματα εἰς Ἅγ. Δημήτριον Ε.Ε.Β.Σ. τόμος ΚΒ' σελ. 97 καὶ Δ. Γ κ ῖ ν η, Λόγοι ἀνέκδοτοι Κ. Ἀρμενοπούλου Ε.Ε.Β.Σ. τόμος ΚΑ' σελ. 146). Μονάχα ὁ Ἰωάννης Σταυράκιος, σὲ λόγῳ του γιὰ τὰ θαύματα τοῦ Μυροβλήτη, ἀναφέρει: «.. καὶ αἰφνης ὁ ἀγρυπιὸς τῷ ὄντι φύλαξ καὶ πολιούχος ἡμῶν ἐφ' ἵππου λευκοῦ τῷ Βουλγαράνακτι φαίνεται καὶ καιρῶν ἀκοντίζει παραχρῆμα τὸν ἄθλιον. Ὁ δὲ παρατυχεῖ ἀνακραγὼν κατεβοᾶτο τοῦ ἀρχιστρατήγου τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ Μαναστρᾶ, ὡς δῆθεν τρωθεὶς ὑπὸ αὐτοῦ» (Ἰ ω α κ ε ἰ μ Ἰ θ η ρ ῖ τ ο υ, Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θάματα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, Μακεδονικά, Α', 1940 σελ. 324).

ξιοσημείωτο είναι ότι κι αυτοί οι Βούλγαροι όχι μόνο θεώρησαν τον "Αγ. Δημήτριο ως προστάτη τους"⁵⁷, αλλά το 1476, στο μικρό μοναστήρι του Dragalevci τον εικονίζουν έφιππο να σκοτώνει τον Σκυλογιάννη⁵⁸.

Πλάι στον Σκυλογιάννη, στην κάτω δεξιά γωνία, μέσα σε médaille, το σύμβολο του κακού: μαύρο, τερατόμορφο πουλί, όμοιο με κείνο που στολίζει την κυρτή άσπίδα του άρχιού στρατιώτη, στην σκηνή του "Αγ. Γεωργίου προστά στον ήγεμόνα"⁵⁹.

Η μορφή του "Αγ. Δημητρίου, όπως και του "Αγ. Γεωργίου, είναι έφηβική. Πάνω στον σιτόχρονο προπλασμό του προσώπου, με τις πρασινωπές σκιές που το πλάθουν, έχει ρίξει τὰ φώτα: άσπρες, λεπτές, γραμμές, που άκολουθούν το σχήμα του προσώπου. Στην άντυγα του τόξου κόσμημα, από βλαστό που έλίσσεται κυματιστά (σχ. 4)⁶⁰.

Δεξιά και άριστερά του άψιδώματος, όπου η παράσταση του "Αγ. Δημητρίου, όρθιος: α) ή "Αγία Ειρήνη (πίν. Λ', εικ. 1), με κόκκινο μαφόριο και με βαθυκόκκινο χιτώνα, που τον στολίζει, στο κάτω άκρο, ρομβοειδές κόσμημα. Σάρκα προσώπου σιτόχρους, μ' έλαφριά σκίαση. Με το δεξι χέρι κρατά ύψωμένο τον σταυρό του μαρτυρίου⁶¹ ενώ έχει άνασηκωμένο το άριστερό, με την παλάμη προς το θεατή. Η πτυχολογία του χιτώνα (μαύρες και άσπρες γραμμές), όπως και του ίματίου, είναι πλατειά. β) Στην ίδια στάση, δόλωση, κατ' ένωπιον, ή "Αγ. Άναστασία ή Φαρμακολύτρια"⁶², μορφή όμοια περίπου με την "Αγίαν Ειρήνη. Με το άριστερό χέρι κρατά σφαιρικό δοχείο με τὰ μύρα.

⁵⁷) «Ainsi aux XIIe et XIIIe siècles, les Bulgares le considéraient comme leur protecteur» (O. Tafrafi, op. cit. σελ. 135).

⁵⁸) A. Grabar, La peinture religieuse σελ. 300.

⁵⁹) Άναπαράσταση, προφανώς, του θαύμου βλ. J. Baltrusaitis, Le moyen âge fantastique Paris 1955 σελ. 150 και fig. 74. "Ός προς το σχήμα παράβαλε με το ύπ' αριθ. 174 έπιπεδόγλυφο του Βυζαντινού Μουσείου Άθηνών (βλ. Γ. Σωτηρίου, "Όδηγός Βυζ. Μουσείου Άθηνών σελ. 58 πίνακα Β').

⁶⁰) Είναι θέμα παρμένο προφανώς από Βυζαντινό ανάγλυφο. Αυτός ο έλικοειδής κυματισμός συνκινείται ήδη σε ανάγλυφα του 8ου αιώνας. Παράβαλε επίσης και κόσμημα του 12ου αι. στα Σέρβια (Ανδρ. Ευγγουπόλου, Τὰ Μνημεία των Σερβίων, Ε.Μ.Σ. 1957, σελ. 59).

⁶¹) Για τον Σταυρό του Μαρτυρίου βλ. Α. Ευγγουπόλου, Εδολογία του "Αγίου Συμεώνος Ε.Ε.Β.Σ. τόμος ΙΗ' σελ. 94.

⁶²) «Η υπόθεση που έχει γενικότερα γίνει άποδεκτή και άναμφισβήτητα ή πιο άληθοφανής, είναι ότι ή "Αγία Άναστασία δέν ύπήρξε ποτέ. Και όπως ή "Αγία Παρκευή δέν είναι παρά ή ένσάρκωση της Μεγάλης Παρασκευής, έτσι και ή "Αγία Άναστασία δέν είναι παρά ή προσωποποίηση της Άναστάσεως του Χριστού» (L. Réau, op. cit. III 1 σελ. 73). Η υπόθεση όμως αυτή, ως προς την ύπαρξη της "Αγίας Άναστασίας, άναρείται και από την πληροφορία ότι: «Le règne de

ΣΤ) ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΙΚΟΣ

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ τυμπάνου ἔχει τελείως καταστραφεῖ. Χαμηλά, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου, δυὸ δλόσωμες ἄγιες. Στὴ βορεία παραστάδα, κοντὰ στὴν Ἁγία Ἀναστασία, ὄρθια, κατ' ἐνώπιον, ἡ Ἁγία Παρρασκευῆ⁸³ (βλ. πίν. Α', εἰκ. 2), ποὺ συνήθως εἰκονίζεται σ' αὐτὴ τὴ θέση⁸⁴. Ἡ γειτνίασὴ τῆς μὲ τὴν Ἁγία Ἀναστασία εἶναι μᾶλλον συμπτωματικὴ καὶ δὲν πιστεύω νὰ ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸ συμβολισμό ποὺ ἀποδίδει στίς δυὸ Ἁγίες ὁ Réau⁸⁵. Στὸ δεξιὸ τῆς χέρι κρατᾷ τὸ σταυρὸ τοῦ Μαρτυρίου, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ εἶναι ἀνκηκωμένο, ὅπως καὶ στὴν Ἁγία Εἰρήνη. Ὁ τρόπος ποὺ εἶναι δουλεμένο τὸ ἔνδυμα ἀποδίδει ἀκριβῶς τὴν ὑφὴ τοῦ χοντροῦ, μάλλινου, ὑφάσματος, μὲ τίς πλατειεῖς πτυχώσεις. Τὸ χρῶμα τοῦ χιτῶνα εἶναι ὄχρα, μὲ πτυχὲς βαθυπόρφρες, ἐνῶ τὸ μαφόριο εἶναι πορφυρό. Τὸ πρόσωπο δυστυχῶς ἔχει πάθει ἀνεπανόρθωτη φθορά. Ἐπίσης ἔχει δλότελα καταστραφεῖ καὶ ἡ παράσταση στὴ νότια παραστάδα τῆς πόρτας.

Ζ) ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΙΚΟΣ

Ὅσες παραστάσεις ὑπῆρχαν στὰ δυὸ μικρὰ ἀψιδώματα, καταστράφηκαν μὲ τὴν διάνοιξη ποὺ ἔκαμαν γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουν τὰ δυὸ κλίτη⁸⁶. Ἐπίσης στὸ μεγάλο ἀψιδώμα σώζονται, ψηλὰ στὸ τύμπανο, τρεῖς συνθέσεις κι' ἀπ' αὐτὲς μονάχα οἱ δυὸ διακρίνονται.

Στίς παραστάδες τοῦ ἀκράιου, πρὸς δυσμᾶς, ἀψιδώματος εἰκονίζονται δλόσωμες, κατ' ἐνώπιον, δυὸ ἄγιες: ἡ μιὰ εἶναι ἡ Ἁγία Σοφία (πίν. ΛΑ'). Τῆς ἄλλης τὸ ὄνομα ἔχει σβῦσει, ἐνδέχεται ὅμως νὰ ᾖναι ἡ Ἁγία Κυριακὴ (πίν. Α', εἰκ. 2). Ἡ Ἁγία Σοφία, στὸ δυτικώτερο ἄ-

Léon I († 474) fut signalé par la translation des reliques de Ste Anastasie. (H. Delehaeye, Les origines du culte des Martyrs, Bruxelles 1933 σελ. 57). Δὲν καθορίζεται ὅμως γιὰ ποιά ἀπ' ὅλες πρόκειται. Τὸ ὀρθόδοξο ἔορτο λόγιο, ἑορτάζει πέντε Ἁγίες μὲ τὸ ὄνομα αὐτό.

⁸³ Καὶ ἡ Ἁγία Παρρασκευῆ θεωρεῖται φανταστικὴ Ἁγία (βλ. L. Réau op cit. III 3 σελ. 1027). Πάντως, φαίνεται ὅτι οἱ πλαισιότεροι τὴν ἀγνοοῦσαν, καὶ καθὼς γράφει γιὰ τὴν Ἁγία ὁ Delehaeye, «les monuments liturgiques des Xe et XIe siècles prouvent que son culte et surtout sa popularité sont postérieurs à cette période» (H. Delehaeye, Les légendes hagiographiques, Bruxelles 1955 σελ. 165).

⁸⁴ A.B.M.E. τόμος ΣΤ' σελ. 152.

⁸⁵ L. Réau, op. cit. τόμ. III 3 σελ. 1027 - 1028.

⁸⁶ Στὸν Elenco, ὁ Gerola, πλὴν τῶν ἄλλων, ἀναφέρει τὸν Μιχαὴλ Ἀρχάγγελο, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη καὶ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, παραστάσεις ποὺ δὲν ὑπάρχουν πιά σήμερα καὶ ποὺ, πιθανῶς, εἶχαν ζωγραφηθεῖ στίς καταστρεμμένες κόγχες. (βλ. Gerola, Elenco, σελ. 155 ἀριθ. 125).

κρο, έχει ύψώσει τα χέρια, σε στάση Ιεσσίας. Φορεί βαθυκόανο χιτώνα και κόκκινο μπφόριο με πλατειά πτυχολογία. Η Αγία Κυριακή κρατά με το δεξι χέρι το Σταυρό του Μαρτυρίου, ενώ έχει ύψώσει, κατά το γνωστό πιά τρόπο, το αριστερό πρό του στήθους. Φορεί επίσης βαθυκόανο χιτώνα και κόκκινη πολυτελή χλαμούδα, που κλεί με πόρπη στο λαιμό και φέρει κυκλικά ποικίλματα στους ώμους (segmenta) και στολίδια στους γύρους. Κάτω από το ιμάτιο της Αγίας Σοφίας και τη χλαμούδα της Αγ. Κυριακής, πέφτει μια υποκίτρινη, διάλιθος στενή ζώνη. Είναι το όραριο⁶⁷ (ή και ώραριο), άμφιο ένδεικτικό του διακονικού αξιώματος, παρ' όλο που ούτε ή μία ούτε ή άλλη είχαν ποτέ παρόμοιο λειτούργημα. Περίπτωση έντελώς όμοια συναντάται και στη Βοϊάνα της Βουλγαρίας στα 1259, με την Αγ. Βαρβάρα και την Αγίαν Κυριακή ως διακόνισσες⁶⁸. Η άπεικόνιση των διακονισσών και γενικότερα των Αγίων Γυναικών στο δυτικό τμήμα του κλίτους, που ήταν προορισμένο για τις έκκλησιαζόμενες γυναίκες, έχει τη σημασία της. Ήσαν άκριβώς οι παρθένες και πρό πκντός οι διακόνισσες, που είχαν ανάλαβει την τήρηση της τάξεως και της εύπρεπείας, στην περιοχή αυτή του ναού⁶⁹. «Αί διακόνισσαι ώσούτως έφρόντιζον διά την έν τῷ ναῷ τάξιν, εύπρέπειαν και καθριότητα των γυναικών, αΐτινες ούσαι κεχωρισμέναι των άνδρων, έλάμβανον θέσιν έν τῷ ένί κλείτει τοῦ ναοῦ, προηγουμένων των διακονισσών, έπομένων των μη έχουσών διακονικόν αξίωμα χηρῶν ή παρθένων, ακολουθουσών των έγγάμων γυναικών και τέλος των νεανίδων»⁷⁰.

Κι' ό Άγιος Ίγνάτιος έγραφε προς τους Άντιοχείς: «Άσπάζομαι τάς φρουρούς των άγιων Πυλώνων, τάς έν Χριστῷ διακόνους»⁷¹. Η άπεικόνιση, λοιπόν, αυτών των ύψίκορμων Αγίων, με την ήρεμη άκινήσια και την Ιερατική άκαμψία, προσέδιδε μνημειακή έπιβλητικότητα στο χώρο κι' επέδραλε την εύπρέπεια και την αυτοσυγκέντρωση

⁶⁷) Για το όραριο βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Το όραριον του Διακόνου έν τη άντατοική έκκλησία (Έπιστημ. Έπιτηρίς Θεολογικής Σχολής, τόμ. Α' σελ. 3). Έπίσης G. de Jerphanion, La plus ancienne representation de l' «ora-riou» du diacre, La voix des monuments Nuov. Ser. Roma - Paris 1938, και Κ. Καλλινίκου, Ό χριστιανικός ναός και τά τελούμενα έν αυτόν 1958 σελ. 516.

⁶⁸) Grabar, La peinture σελ. 125, 159.

⁶⁹) Μιά από τις έτυμολογικές έρμηνείες του όραριου είναι και έκείνη που έδωσαν ό Μιχαήλ Βλάταρις και ό Βκλαμών: «τό θεωρούσι συγγενεῶν προς τό ὄρω ήτοι φυλάσσω και έπιτηρῶ» (Κ. Καλλινίκου ορ. cit. σελ. 519).

⁷⁰) Ε. Θεοδόρου, Η «χειροτονία» ή «χειροθεσία» των διακονισσών, Θεολογία τόμ. ΚΣΤ' σελ. 73.

⁷¹) Migne P. G. V σελ. 908.

στο ἐκκλησίασμα⁷². Ἄλλ' ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, οἱ μεμονωμένες αὐτὲς μορφές, ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες ἐνδείξεις προόδου τῆς τέχνης κατὰ τὸν 14^ο αἰώνα⁷³.

Στὸ τύμπανο τοῦ μεγάλου ἀψιδώματος διατηροῦνται, σὲ σχετικῶς καλὴ κατάσταση, οἱ δυὸ παραστάσεις: τῆς Προδοσίας καὶ τῆς Καθόδου στὸν Ἄδην. Ψηλότερα ἀπ' αὐτὲς, μόλις διακρίνονται σκηνές ἀπὸ τὸν Ἐλκόμενον (:).

Στὴν παράσταση τῆς Προδοσίας (πίν. ΑΒ', εἰκ. 1) ὁ Ἰησοῦς, στὸ μέσον, μὲ πορφυρὸ μαφόριο, ἔχει γείρει μὲ θεία ἐγκαρτέρηση καὶ ἀταραξία τὸ κεφάλι, γιὰ νὰ δεχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰούδα τὸν προδοτικὸ ἀσπασμὸ στὴ δεξιὰ πρὸς αὐτόν. Αὐτὴ ἡ κάμψη τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, ποῦ συνανατᾶται σχεδὸν σ' ὅλες τὶς ἀπεικονίσεις τῆς Προδοσίας στοὺς ναοὺς τῆς Δυτικῆς Κρήτης, δίδει ὄχι μόνον τὸ μέτρο τῆς μικρότητος τοῦ Προδότη⁷⁴ ἀλλὰ καὶ κυρίως, τονίζει τὸ ὑποβλητικὸ ἀνάστημα τοῦ Ἰησοῦ, ποῦ δεσπόζει μέσα στὸν ὄχλο⁷⁵. Ἡ σκηνὴ τοῦ Πέτρου μὲ τὸ Μάλο δὲν ὑπάρχει ἢ ἔχει καταστραφεῖ. Ὅπως ἡ Προδοσία ἔτσι κι' ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδην (πίν. ΑΒ', εἰκ. 2) εἶναι μιὰ πολυπρόσωπη παράσταση, μὲ δεσπόζουσα καὶ δῶ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ποῦ ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα ὅλης τῆς συνθέσεως. Φορεῖ ἱμάτιο, σὲ φωτεινὸ, πορτοκαλί χρῶμα, γιὰ τὸ ἔτσι ταιριάζει καὶ πρὸς τὴν ἀφήγηση τοῦ Νικοδήμου, ποῦ ἐμπνέει τὴν εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῆς Καθόδου στὸν Ἄδην: «καὶ εἰσηλθεν ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης ὡσπερ ἄνθρωπος καὶ πάντα τὰ σκοτεινὰ τοῦ ἄδου ἐ-

⁷²) Βλέπε: τὸν νάρθηκα τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων στὴν Καστοριά (Α.Β.Μ.Ε. τόμος Δ' σελ. 21), τὸν Ὅσιο Λουκά στὴ Φωκίδα ὅπου οἱ ἅγιες «rappellent d' une manière frappante les saintes représentées dans le Ménologe Basilien» (C. Diehl, *Choses et Gens de Byzance* 1926, σελ. 69) καὶ Boianna (Βουλγαρίας) Grabar, op. cit. σελ. 125, 159.

⁷³) B. G. Sotiriu, *Die byzantinische Malerei des XIV Jahrh in Griechenland* (Ἑλληνικὰ τόμος Δ' 1928, σελ. 91).

⁷⁴) «Mon fils, à l'approche du traître, lui dit la Vierge. s' inclina vers lui, parce que Judas était de petit taille» (L. Réau, op. cit II 2 σελ. 434).

⁷⁵) Σὲ εἰκονογραφίες ἄλλων περιοχῶν, ὁ Χριστὸς παριστάνεται εὐθυτενῆς καὶ ἄκαμπτος. Βλέπε λ. χ. Πελικανίδης, *Καστοριά* εἰκ. 123α, 156α, 234. Α. Σ. Ἰωάννου, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας*, 1959 εἰκ. 41. Γ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, εἰκ. 66. Α. Grabar, *La peinture Religieuse*, εἰκ. XXV (Zemen) IV (Vukovo) LVII, LX (Poganovo). G. Millet, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie* présenté par Frolov, 1954 εἰκ. 67,3 (Fasc. I) καὶ εἰκ. 76,1 (fasc. II) *Στὴν τελευταία*, ποῦ ἀνήκει στὸ Arilje (1296), ὁ Χριστὸς ἔχει γείρει, ἐλαφρῶς τὸ σῆμα πρὸς τὸν Ἰούδα. Κοινὸ στοιχεῖο σ' ὅλες εἶναι ἡ Ἐλευση τοῦ Ἰούδα ἀπὸ τ' ἀριστερά, κι' ὄχι ἀπὸ τὰ δεξιὰ, ὅπως στ' ἀνατολικά πρότυπα.

φωτίστησαν»⁷⁶. Τὸ ἱμάτιο ἀνεμίζεται πρὸς τὰ πίσω, γὰρ νὰ καταδειχθεῖ ἡ ὀρμητικὴ κάθοδος τοῦ Θριαμβευτῆ. Ὅμοια ἀνεμιζόμενο ἱμάτιο ἔχουν οἱ παραστάσεις τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, ὅπως στὴ Νέα Μονὴ Χίου καὶ στὸν Ὅσιο Λουκά Φωκίδος⁷⁷.

Ὁ Χριστὸς βραχύσωμος (ὅπως καὶ στὸν Ὅσιο Λουκά) ὑποβαστάζει μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τὸν Ἀδάμ, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ τὸ ἔμβλημα τῆς σωτηρίας: σταυρὸ διάλιθο, μὲ δυὸ ἐγκάρσιες κερατῆς. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὁ ὄγκος καὶ ἡ βρῦτητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ποῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ποῦ καθορίζουν τὴ μακεδονικὴ τέχνη τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῆς μορφῆς τοῦ Πανσέληνου⁷⁸. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἀδάμ διακρίνεται ἡ Εὐα⁷⁹, ποῦ τείνει πρὸς τὸ Χριστὸ τὰ χέρια, σκεπασμένα μὲ τὸ ἱμάτιο⁸⁰ καὶ πίσω ἀπὸ τὴν Εὐα δυὸ ἄλλες μορφές. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς πιθανῶς νὰ παριστάνει τὸν Ἄβελ, ποῦ ἐμφανίζεται στὴν εἰκονογράφηση τῆς Καθόδου μετὰ τὸ 12^ο αἰῶνα. Οἱ προπάτορες φοροῦν φωτοστέφανα, ὅπως καὶ στῆς Καππαδοκικῆς καὶ γενικῶς στῆς ἀνατολικῆς συνθέσεις⁸¹. Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ, σὲ πρώτο ἐπίπεδο, εἰκονίζονται ὄρθιοι οἱ δυὸ ἐστεμμένοι προφῆτες: ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομών, ἐνῶ πίσω τους διακρίνεται τὸ στιβαρὸ κεφάλι τοῦ Προδρόμου. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, ἴσως νὰ ὀφείλεται σὲ ἀνατολικὴ ἐπίδραση, ἀφοῦ ἡ ἀπουσία Του ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ Καππαδοκικὸ στοιχεῖο⁸².

Στὸ βᾶθος εἰκονίζεται γεροντικὴ μορφή, μὲ φωτοστέφανο, ποῦ πιθανὸν νὰ παριστάνει τὸν Προφήτη Ἡσαΐα⁸³.

⁷⁶) C. Tischendorf, *Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα*, σελ. 307.

⁷⁷) E. Diez καὶ Otto Denius, *Byzantine Mosaics in Greece, Daphni and Hosios Lucas*, 1931, πίν. XIV καὶ εἰκ. 115.

⁷⁸) Α. Συγγροπούλου, *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση* σελ. 60.

⁷⁹) Ἡ θέση τῆς Εὐας πίσω ἀπὸ τὸν Ἀδάμ παρατηρεῖται στῆς Καππαδοκικῆς τοιχογραφίες (βλ. καὶ Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, 2^{ème} Album πίν. 102 καὶ 3^{ème} album πίν. 199,2).

⁸⁰) Ἔτσι, μὲ δλότιστα σκεπασμένα τὰ χέρια, εἰκονίζεται ἡ Εὐα σὲ παραστάσεις τοῦ 11^{ου} αἰῶνα (Δαφνί, Ὅσιο Λουκά). Ἐπίσης βλ. Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Δ' σελ. 46 καὶ Ηλεκανίδη, *Καστορία* πίν. 95α.

⁸¹) Γ. Σωτηρίου, *Ἡ ὁμορφὴ ἐκκλησιᾶ Αἰγίνης*, Ε.Ε.Β.Σ. τόμος Β' σελ. 244 καὶ συν.

⁸²) C. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, 1^o Album πίνακες 31,3, 31,1, 41,4 κλπ.

⁸³) Α. Συγγροπούλου, *Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτά*, Ε.Ε.Β.Σ. τόμος 15ος σελ. 259.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ποικίλες εἶναι οἱ τεχνοτροπικές ἐπιδράσεις ποῦ διασταυρώνονται στο ἔργο αὐτοῦ τοῦ Παγωμένου. Ἐὰν ἀντολικά στοιχεῖα καὶ κάποιοι μοναχικός συντηρητισμός, συμπλέκονται μὲ τὰ μακεδονικά καί, γενικώτερα, μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς παλαιολογείου ἐποχῆς, φαινόμενο ποῦ ἔχει καὶ ὄλας διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Παγωμένου⁸⁴ καὶ ἔχει εὐρύτερα καὶ ἀναλυτικώτερα μελετηθεῖ σὲ Κρητικά μνημεῖα τοῦ 14^{ου} καὶ 15^{ου} αἰώνα⁸⁵. Στοιχεῖα καὶ θέματα ἀνατολικά ὅπως: οἱ ἔφιπποι ἄγιοι⁸⁶ (θέμα καὶ αὐτὸ ἀγαπητὸ στὸν Π.), ἡ Δέησης στὸ τεταρτοσφάιρειο, μὲ τὸν εἰδικὸ μάλιστα τύπο, ἡ Παναγία ποῦ γνέθει, καὶ οἱ φτεροῦγες στὸν ἀρχάγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἡ μικρὴ μορφή τοῦ Σκυλογιάννη μπροστὰ στὴ μεγάλη πράστασι τοῦ ἔφιππου Ἁγίου Δημητρίου, ἡ τεράστια μορφή τοῦ Παντοκράτορα στὴν κόγχη καὶ οἱ σχετικὰ ἤρεμες μορφές τῆς Μεταμορφώσεως, ποῦ θυμίζουν πρότυπα τοῦ 11^{ου} αἰώνα, ἀναπτύσσονται πλάι ἢ καὶ μαζί μὲ θέματα τῆς συγχρόνου ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ὅπως εἶναι οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες κάτω ἀπὸ τὴ Δέηση, οἱ μεμονωμένες, ὄρθιες, μορφές τῶν Ἁγίων Γυναικῶν, μὲ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ φυσικότητα τῶν ἐνδυμάτων καὶ τέλος ἡ ἐκδηλη προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἰδιότυπη αἴσθησι τρίτης διαστάσεως, μὲ τὴν συχνὴ ἀπεικόνισι οἰκοδομημάτων, ποῦ θέλουν νὰ δώσουν βάθος στὴ σύνθεσι⁸⁷ καὶ ποῦ, παράλληλα, μαρτυροῦν κάποια ἰταλικὴ ἐπίδρασι, διαδεδομένη ἄλλωστε σὲ πολλὰ σύγχρονα μνημεῖα τῆς Κρήτης⁸⁸. Καὶ τὰ μὲν ἀρχαῖκά στοιχεῖα, εἶναι πιά γνωστὸ ὅτι ἀποτελοῦν

⁸⁴) Βλ. Κ. Καλοκύρη, *Ι. Παγωμένος* op. cit. σελ. 357 καὶ συν.

⁸⁵) Α. Ευγγουλόπου, *Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσι* σελ. 46 καὶ συν.

⁸⁶) Κ. Καλοκύρη, op. cit. σελ. 356. Τὴ σημασία τῶν ἐφίππων ἁγίων ἐτόνισε ὁ Grabar: «Ὅλας οἱ χῶρες ἐγνώρισαν τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καβαλάρη, μὰ εἶναι πάρα πολὺ σπάνιο νὰ βρεθοῦν, ἐκτός ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὴν Καπαδοκία καὶ τὴν Ἰταλία τοῦ νότου, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Ἀνατολή, εἰκόνας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ποῦ νὰ τοὺς εἰκονίζου ἐφίππους. Γιοθετώντας αὐτὴ τὴν εἰκονογραφία, οἱ καλλιτέχνες τῶν Βαλκανίων ἀπέδειξαν πόσο εἶναι προσκολλημένοι σὲ ἀνατολικές πηγές» (Α. Grabar, *La peinture Religieuse* σελ. 299). Καὶ οἱ ἔφιπποι στρατιωτικοὶ Ἅγιοι εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιά ἀγαπητὰ θέματα τῶν ἁγιογράφων τῆς Δυτικῆς, πρὸ παντός, Κρήτης.

⁸⁷) Βλέπε προχείρως ὅσα σχετικὰ ἔγραψαν: Α. Grabar, *La peinture Byzantine* (SKIRA) σελ. 138.—Α. Grabar, *La peinture religieuse* σελ. 341, 351.—C. Diehl, *Manuel*, σελ. 426.—Α. Ευγγουλόπου, Μ. Πανσέληνος σελ. 23.—M. Chatzidakis, *Rapports ecc.* σελ. 147.

⁸⁸) M. Chatzidakis, *Contribution a l' étude de la peinture post-*

ἐπιδιώσεις παλαιότερων προτύπων, ἐνῶ τὰ νεώτερα εἶναι σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς καινούριας πνοῆς ποῦ ἔρχεται νὰ σπάσει τὴν ἱερατικὴ ἀκαμψία καὶ νὰ ἐμφυσήσῃ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κίνηση, στὰ σώματα καὶ τὶς ἐκφράσεις. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὰ πρόσωπα τοῦ Παγωμένου — ποῦ συχνὰ τὰ διακρίνει χάρη καὶ εὐγένεια (Ἅγιος Γεώργιος, Ἅγιος Δημήτριος) — διατηρεῖται μιὰ ἀρχαϊκὴ ἀταραξία, καὶ μόνο στὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα διαφαίνεται μιὰ λανθάνουσα, ἀκαθόριστη ἀγωνία. Γενικά, τὸ στοιχεῖο τῆς δραματικότητος, ἀγαπητὸ στοὺς Μακεδόνες⁸⁹, εἶναι ξένο στὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ Παγωμένου⁹⁰. Οἱ μορφές του, ἀκόμα κι' ἂν δὲν ἐμφανίζουν τὴν στέρεη δομὴ ποῦ ἔχει τὸ κεφάλι τοῦ Παντοκράτορα (στὴ Δέηση) ἢ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου (στὴν Κάθοδο), ὅμως τὶς ζωντανεῖ ὁ παλμὸς ἐνὸς καινούριου ρεαλισμοῦ, καθὼς τὶς μοντελάρει ἢ σκιαῖ ἢ πέφτουν, ἄτακτα, τὰ πλούσια φῶτα πάνω στὰ ροῦχα, ποῦ ἀναδιπλώνονται καὶ ταράσσονται ἀπὸ ἓνα νέο πλαστικὸ ριζοσπάστη, τονίζοντας τὸ ἀνθρώπινο σῶμα στὴν κίνησή του. Οἱ πολυπρόσωπες σκηναὶ καὶ ἡ πολυχωμία εἶναι τὰ νέα στοιχεῖα, ποῦ ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ἐκφραση τοῦ συγκρατημένου ρεαλισμοῦ.

Τὸ σχέδιο εἶναι ἀνετὸ καὶ ἐλεύθερο, ἐμπνευσμένο ἀπὸ μιὰ λαϊκὴ τροπὴ διάθεση, δίχως τὴν δυσκαμψία καὶ τὴν ψυχρότητα ἐκείνην ποῦ προσδίδει ἡ σχηματοποίηση, ὅπως τὸ παρατηροῦμε σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Παραβάλλοντας, λόγου χάρη, τὸ κεφάλι τοῦ Παντοκράτορα (κι' εἶναι ὁμοίας κατασκευῆς καὶ τὸ κεφάλι τοῦ Παντοκράτορα στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μάζας Ἀποκορώνου) μὲ τὴν ἔντονα στυλιζαρισμένη, ἀλλὰ καὶ τόσο δυνατὴ, μορφὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁹¹, στὴν ὁμώνυμη ἐκκλησία τῆς Μονῆς (Σελίνου) διδάσκεται: κανεὶς πολλὰ καὶ παράλληλα ἀντιλαμβάνεται γιὰ τὴν ἐπιτελευταία αὐτὴ εἰκόνα δὲν μπορεῖ νὰ ἔργο τοῦ Παγωμένου⁹².

byzantine, *Extrait de l' «Hellenisme contemporaine»* 1953 σελ. 11 καὶ M. Chatzidakis, *Rapports* σελ. 147.

⁸⁹) «Les Macédoniens ont le sens du drame, les Crétois celui de la tenue et de la noblesse» (G. Millet, *L' Art des Balkans et l' Italie aux XIII siècle—Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II Roma 1940, σελ. 285).

⁹⁰) Νομίζω ὅτι ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ καὶ τοῦτο: Ἐπτὰ εἶναι οἱ αἰγούρες ἐκκλησιαστικῆς ποῦ διακόσμησε ὁ Παγωμένος. Ἀπ' αὐτὲς μονάχα σὲ δύο (στὸν Ἅλικάμπο καὶ στοὺς Κομητάδες) ζωγραφίζει τὴ Σταύρωση. Σὲ καμιὰ δὲν εἰκονίζει τὸ Θρῆνο, ἐνῶ εἶναι θέμα γνωστὸ καὶ τὸ συναντοῦμε ἀπὸ τὸ 1310 στὸ ναὸ τοῦ Σωτήρος, στὸ Κεφάλι (Κισιάμου). Ἐπίσης λείπει καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Τόσο ὁ Θρῆνος ὅσο καὶ ἡ Κοίμησις, εἶναι θέματα ὅπου ἡ δραματικὴ διάθεση βρῖσκει ἔδαφος ν' ἀναπτυχθεῖ.

⁹¹) Κ. Καλοκύρη, *op. cit.* πίνακα ΜΑ 2.

⁹²) Εἶχα διατυπώσει στὴν παρατήρησι 14 τὴν ἀποψη ὅτι τὸ κεφάλι τοῦ Ἁγ.

Ἡ στενή, τέλος, συγγένεια ὀρισμένων παραστάσεων μὲ τίς μακεδονικές (ὅπως λ. χ. ἡ Γέννηση), ἣ καὶ θεμάτων ποῦ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία ἢ τὸν ἱστορικό μῦθο τῆς Μακεδονίας (Ἅγιος Δημήτριος καὶ Σκυλογιάννης) προδίδουν μιὰ ἀμεσώτερη ἐπίδραση τῆς σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης⁹³ πᾶνω στὸν Παγωμένο, κι' αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη παραμονὴ τοῦ ζωγράφου μας στὴν Μακεδονικὴ πρωτεύουσα⁹⁴. Ἀναφέρεται μάλιστα πὼς στὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης

Νικολάου, δὲν φαίνεται νὰ ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν Παγωμένο, ὅπως ἀνεπιφύλακτα τὸ ὑπεστήριξαν ὁ Gierola καὶ τελευταία ὁ Κ. Καλοκύρης, ἂν καὶ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη (op. cit. σελ. 357 - 358). Ἰσοῦ μερικὲς γρήγορες παρατηρήσεις:

α) Τὸ ἔντονο στυλιζάρισμα τῆς μορφῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἄν ἐπιχειρήσουμε μάλιστα μιὰ πρόχειρη ἐξέταση μὲ δυὸ βασικοὺς ἄξονες: ἓνα κατακόρυφο (συμμετρίας) ποῦ τέμνει σὲ δυὸ ἐντελῶς ὅμοια μέρη τὸ κεφάλι κι' ἓνα ὀριζόντιο, ποῦ διέρχεται ἀπὸ τὴν βάση τῆς μύτης, καὶ τέμνει κατ' ὀρθὴν γωνία τὸν πρῶτο, τότε παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: ἂν AB εἶναι τὸ μῆκος τοῦ κατακόρυφου τμήματος, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς (A) ὡς τὸ κάτω ἄκρο τῆς γενειάδας (B) καὶ ἂν (Δ) εἶναι τὸ σημεῖο ποῦ συναντᾶ τὸν κατακόρυφο ὁ ὀριζόντιος ἄξονας, τότε προκύπτει ἡ

ἀναλογία $\frac{AB}{BA} = \frac{BA}{AD}$ ποῦ εἶναι τῆς Χρυσῆς τομῆς. Τέτοιες ἀναλογίαι, ὥστόσο,

ὅσο κι' ἂν εἶναι συμπτωματικὲς, προδίδουν μιὰ ἐνστικτώδη ροπὴ καὶ συνάμα ὑποταγὴ στὸ μέτρο, πρᾶγμα ὀλίγον ἐξένο πρὸς τὴν ἐλεύθερη ἰδιοσυγκρασία τοῦ Παγωμένου.

β) Τὸ μοντελάρισμα τῆς μορφῆς: ἄσπρη γραμμὴ (τὰ φῶτα) ποῦ ἀκολουθοῦν μιὰ ἐντελῶς ἁρμονικὴ διάταξη στὸ κεφάλι τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ποῦ δὲν συναντᾶται σὲ καμμιά ἀπὸ τίς μορφῆς ποῦ ζωγράφησε ὁ Παγωμένος.

γ) Ἡ υπερβατικὴ τῆς μορφῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ ρεαλιστικὸ πνεῦμα ποῦ ἐμφυχῶνει τίς μορφῆς τοῦ Παγωμένου καὶ εἰδικώτερα μὲ τὴν ἐξανθρωπισμένη ἔκφραση τοῦ Παντοκράτορα.

δ) Τὸ ρητὸ περίγραμμα, ποῦ δίδει μιὰ ἰδιαίτερη ἀδρότητα στὸ κεφάλι τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἡ γραμμὴ στὸν Π. παρουσιάζει συχνὰ κάποια ροϊκότητα καὶ πάει νὰ διαλυθεῖ μέσα στὴ σιὰ.

Ἐνα τελευταῖο στοιχεῖο, ποῦ νομίζω δὲν πρέπει νὰ προτάσσεται, ἀφοῦ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Παγωμένου πεθεῖ γιὰ τὰ παραπάνω, εἶναι τοῦτο: ὅτι ὁ χῶρος ποῦ διακόσμησης ὁ Π. στὸν Ἅγιο Νικόλαο Σελίνου, εἶναι ὁ Σταυρεπίστετος, πρὸς δυομᾶς, νάρθηκας, μεταγενέστερης κατασκευῆς, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ ζωγράφου. Ὁλόκληρος ὁ ζωγραφικός διάκοσμος αὐτοῦ τοῦ διαμερίσματος εἶναι καταστρεμμένος. Κάπου - κάπου διακρίνονται ἴχνη. Ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, μόλις ποῦ διακρίνει κανεῖς, σκόρπια, μερικὰ γράμματα καὶ τὴν ἡμερομηνία: 6823. Τὸ μεγάλο ὅμως, κεφάλι τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρίσκεται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἀρχαιότερου κλίτους, ὅπου διασώζονται ἀκόμα ἀρκετὲς ἄλλες παραστάσεις.

⁹³) M. Chatzidakis, Rapports σελ. 139, τοῦ ἴδιου, Contribution σελ. 11. Α. Ευγγόπουλου, Σχέδιασμα 46.

⁹⁴) Βλ. καὶ Κ. Καλοκύρη, Αἱ Βυζαντινὰ τοιχογραφία σελ. 48.

ὑπῆρχε κατὰ τὸ 1^ο ἡμισυ τοῦ 14^{ου} αἰώνα, χωρὶς τῶν Κρητικῶν⁹⁵, πρᾶγμα ποὺ ἐνισχύει ἀρκετὰ ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο.

Αὐτὲς οἱ ζωγραφικὲς καὶ θεματογραφικὲς ἀπηχῆσεις τῶν βορείων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, στὶς νοτιότερες τῆς ἀκρώρειες, δίδουν τὸ πρόσθετο μέτρο μιᾶς βαθύτερης συνοχῆς, ποὺ χάρις σ' αὐτὴ διεσώζοντο οἱ παραδόσεις καὶ ἐξασφαλίζετο μιὰ ἐνότητα καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως, ποὺ εἶναι τίς περισσότερες φορὲς καὶ ἐνότητα ἐθνικῆ.

Κ. Ε. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ

⁹⁵) Ο. Tafrafi, op cit σελ. 223.



Σχῆδ. 4. — Κόσμημα στὴν Ἄντυγα τοῦ Βορ. Δυτ. ἀφιδώματος

LA CRÈTE AUX CENT VILLES

C'est une opinion actuellement très répandue, même parmi les gens les moins cultivés de la Crète, que l'île nourrit jadis la population de 100 villes. Et ils s'étonnent qu'un pays de rochers où une dizaine d'agglomérations, tout au plus, peuvent aujourd'hui prétendre au titre de villes, fût assez riche, peuplé et puissant pour avoir permis à Homère (Iliade, B 649) d'écrire:

Κρήτην ἑκατόμπολιν ἀμφενέμονιο.

On a peine à expliquer à de tels interlocuteurs que l'antiquité n'entendait pas par πόλις ce que le grec moderne exprime par ce mot, mais plutôt un État, ou la capitale d'un État, l'un et l'autre parfois minuscules, fiers de leur indépendance ou de leur autonomie, de leurs traditions historiques ou mythiques, de leur caractère ethnique et, dans une certaine période de l'hellénisme, de leur monnayage. La crédulité ne se tient pas pour battue: elle allègue les vastes sites ruinés, de véritables villes désertes, où les archéologues n'ont point fait de fouilles et où la cupidité paysanne déterre depuis des siècles des poteries, des édifices, voire des monnaies. Qu'importe, d'ailleurs, si l'on confond l'époque minoenne, l'époque hellénique et le Moyen - Age! L'essentiel est de constater, après la découverte de Praïso, de Knossos et de Gortyn, l'existence de grandes agglomérations à Kypria, à Astritsi, à Melidokhori, pour prendre trois exemples voisins des trois cités précédentes. Certes, il est facile de ponctuer de nouveaux noms les 25 cartes archéologiques de l'île, esquissées voici vingt ans, par J. D. Pendlebury dans son manuel «The archaeology of Crete, an Introduction» (Londres, 1939) et de porter à près de 700 le nombre des lieux où l'on a repéré des antiquités. Mais l'immense majorité ne saurait prétendre au titre de πόλις, ni au sens ancien, ni au sens moderne du mot. Force nous est donc de recourir aux témoignages des Anciens et de ne croire, provisoirement, ni Homère, ni nos contemporains. C'est à cette condition que nous saurons si la Crète eut jamais cent «cités».

Sur ce chapitre, les auteurs antiques sont aussi divisés que les modernes. Les uns se bornent à répéter le vers du Catalogue des vaisseaux (Iliade, B 649): le Ps. Skylax, Virgile, Horace,

Pomponius Mela, Silius Italicus, Pline, Philostrate, le Ps. Julien, Nonnos, Honorius, Isidore de Séville, le scholiaste de Lycophron, Eustathe commentant Denys le Périégète. Les autres, sceptiques, constatent que l'auteur de l'Odyssée (r. 174) ne totalisent que 90 villes, ou qu'il existe en leur temps, un nombre très réduit de πόλεις : tels Solin, Servius, le biographe de St. Athanase (an 368) ou les commentateurs d'Homère¹. Strabon (P, 479 - 480) explique élégamment la différence en disant que l'auteur de l'Iliade parle en son nom et que celui de l'Odyssée fait parler Ulysse, plus ancien que lui. Les dix villes embarrassantes sont tantôt attribuées à une création, tantôt à une destruction². Généralement les scholiastes d'Homère admettaient que 100 est un nombre rond, une façon de s'exprimer³.

Seulement, comme *εκατόπολις* est un hapax chez Homère, et que l'adjectif *εκατόν* n'est pas toujours chez lui l'expression d'une quantité indéterminée⁴, comme, d'autre part, la Laconie posséda un jour, elle aussi 100 cités (Strabon, VIII, 4, 11; Etienne de Byzance, vis *Ἀμύκλαι*, *Ἀβλῶν*; Eustathe o. l.) et que l'on

¹) Ps. Skylax, *Περίπλους*, 47; Virgile, *Enéide* III, 106; Horace, *Odes* III, 27, 33, *Epodes* IX, 29; Pomponius Mela, *Chorographia* II, 7; Silius, *Italicus*, XIV, 40; Pline, *Nat. Hist* IV, 59; Philostrate, *Ἡρωϊκά*, 705 (Idoménée); Ps. Julien, *Epist.* 24 (à Sarapion, fin); Nonnos, *Dionysiaca* XIII, 27; Honorius, *De imagine mundi* I, 28; Isidore *Orig.* XIV, 6; schol. Lycophr. 1214, 350 Scheer; Eustathe sur Denys le Périégète p. 489.—Pour le nombre réduit à 90 villes: Sophocle (schol. II, B 619, Dind. I, 124); Ps. Platon, *Minos* 319 b; Solin, *Polyhistor* II, 4; Servius, sur l'*Enéide* III, 106; Vita St Athanasii, Valente et Valentiniano I coss.

²) Création postérieure à la guerre de Troie, selon Ephore (Strabon, X, 479; Eustathe, *Iliade*, p. 313, 33), sous la conduite d'Althaimenes d'Argos; destruction par Idoménée, ou Leukon - Leukos, selon Herakleides (Strabon, *ibid.*; Schol. II, B 619; Eustathe, *Odyssée*, p. 1860, 59). Sur Herakleides (ὁ Ποντικός), auteur d'une *Πολιτεία τῶν Κρητῶν* et d'un *Περί νήσων*, FHG II 198 et 211.

³) Schol. II, B. 617 (ed. Dindorf I, 124): *εκατόπολιν ἀντί τοῦ πολυπόλιν*; schol. Od., v. 174: *οὐχ' ὠρισμένως εκατόν πόλεις ἔχουσαν, ἀλλ' ἀντί τοῦ πολλὰς*; etc...

⁴) Comparer, par exemple: *Iliade* B 44 et 576; E, 744; I, 85; A 244; E 181. Si *εκατόμβη*, 23 fois dans l'*Iliade* et 15 fois dans l'*Odyssée*, semble ne désigner qu'un grand sacrifice, parfois de 12, parfois de 81 têtes de bétail, *εκατόμβοιος* (B, 449; Z, 236) et *εκατόμβοιον* (Φ, 79) ne sont peut-être pas des hyperboles. *Ἐκατόμπεδος* désigne une longueur réelle de 100 pieds (Ψ, 164).

connaissait des confédérations de 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 et 12 cités dans le monde antique, l'idée vint, à l'époque hellénistique, de dresser un catalogue de 100 villes crétoises existantes ou disparues. Il est aujourd'hui perdu, mais l'ingéniosité ou la patience des modernes s'est exercée plus d'une fois à le reconstituer. Le premier, Cristoforo Buondelmonte, en 1415, déclare avoir aperçu ou parcouru les ruines de 66 villes antiques. Pour les localiser, il se réfère fréquemment à Ptolémée, non pas au texte latin que Jacopo d'Angelo venait de dédier en 1409-1410 au pape (crétois) Alexandre V, mais à une carte sur laquelle les noms étaient superposés de la façon la plus fantaisiste. Il y ajoute quelques noms pris à Pline ou à la toponymie de son temps. C'est ainsi qu'il énumère sur la côte sud, d'est en ouest: Yrapolis (confondu avec Hierapytna), Cheratus (rivière de Knossos, prise pour une ville et déplacée), Inatospolis ou Antospolis ou Anopolis («olim Polirenia!»), Pergamea (dont on sait qu'elle était au Nord), Lapsa (transportée de l'intérieur), Metalia (= Matala), Piriotisa (chapelle de Παναγία Πυργιώτισσα), Suveta, ou «Succeta nunc Calenus» (pour Σουβλία, nunc 'Αγ. Γαλήνη), Nitchiton ('Αγ. Νικήτας), Slichium (le pays de Sphakiotes, avec un jeu de mots sur Psychium, Spichium), etc.. Sa carte et ses listes vont alimenter pendant plus de 300 ans l'érudition occidentale, par exemple de M. Servet (1535) à Fl. Cornelius (1755)⁵.

Dominicus Marius Niger dans ses *Geographiae Commentariorum libri*, parus à Bâle en 1557⁶, énumère 45 villes antiques, mais mieux localisées et orthographiées. Notons toutefois des confusions comme: «Thera insula hodie Gozi», «Alyssa oppidum» (le promontoire homérique de Lissès!), «Ilithospolis: ea quidem Amyssum vocant» (= Einatos, confondue avec la vallée de l'Amnisos' à cause du culte commun d'Ilithye), etc..

La première liste connue des 100 cités crétoises date de 1577. Elle est due à l'illustre mathématicien vénitien Francesco

⁵) Servet, ed. Ptolémée, *Geographiae enarrationis libri VIII*, Lyon 1535, tab 48; les cartes des Bertelli à Venise (1562 et 1564), celles de G. Mercator (Candia cum insulis aliquot circa Graeciam, 1607?), de Boschini (Il regno tutto di Candia, Venise 1651), de G. B. Valesino, à Bologne, de Sanson (1651) et de P. du Val (1677) à Paris, de N. Visscher à Amsterdam, du P. Marco Coronelli, à Venise (1689-1706), dont nous reparlerons

⁶) Lib. XI, p. 344-349.

Barozzi et se lit dans un manuscrit inédit de la Bibliothèque Nationale à Paris (Fonds italien, 384, fo 15 à fo 18)⁷. L' auteur avait profité d'un voyage en Crète, où il avait de la famille, pour préparer sa *Cosmographia* et pour acheter des livres de sorcellerie qui devaient l'amener devant le tribunal de l' Inquisition en 1587⁸. Son catalogue crétois est le premier à utiliser le *Περί πόλεων* d' Etienne de Byzance, paru chez Alde Manuce en 1502 et réédité avec des corrections de G. Xylander à Bâle en 1568. Il suit l' ordre alphabétique et compte les îles comme des villes. On y relève des noms mythiques tels qu' Aeria, Ditteo, Dolichè, Idea, modernes ou fictifs tels que Bia, Carapitna (située à «Caras», entre Candia et Spinalonga)⁹, Cassio, Oluli, Pinnone, Priesso, Sfacchia, Strongilopolis¹⁰, Temene (= Kanli Kastelli, fondé en 961), Ricenna («Messara, hoggi Risica»), Stiracia («Astirachi»). Il est copié très fidèlement par quelques auteurs de manuscrits des XVI^e et XVII^e siècles, répertoriés par Falkener¹¹ et Gerola¹². L' un d' eux, Marco Boschini, célèbre cartographe de la fin de l' occupation vénitienne¹³, après 70 ans de traditions manuscrites se borne à y ajouter ses propres fautes d' orthographe.

⁷) *Descritti ne dell' Iso'a di Creta*. Laus Deo 1577. Une partie de ce manuscrit a été publiée pour les noces Foscarini Barozzi à Venise en 1898. L' ouvrage est de peu postérieur au généralat de Giac. Foscarini en Crète (1571 - 1576), au recensement et à l' activité archéologique qu' il a inspirés

⁸) v. Giammaria Mazzuchelli, *Gli Scrittori d' Italia*, III, 411-414. Sur la famille Barozzi, cf N Stavrinidis, *Κρητικά Χρονικά*, I, 410-411, n. 85.

⁹) C' est un héritage, entre autres, de Bondelmonte qui a écorché Hierapytna. Les cartes inspirées par sa *Descriptio Cretae* (p. 149, éd Legrand) localisent «Carapitna» à l' embouchure du Karteros, à Palaiokhora, l' ancien Thenai; au XVI^e siècle, les Crétois la situaient vers Kares dans la région de Dréros: Cf. St. Spanakis, *Κρητικά Χρονικά*, 1957, 284, 28 (cf id. *ibid.* 1955, 457, 3) et Barozzi o c fo 16, no 27

¹⁰) C' est Castel Pediada de l' occupation vénitienne.

¹¹) *La Descrizione dell' Isola di Candia*, The Museum of classical antiquities, t. II. Londres, 1852 - 1855, 263 - 302. M Sterg Spanakis a publié le manuscrit 918 de la Bibliothèque Saint - Marc dans les *Κρητικά Χρονικά*, 1957, 271 - 301 (cf id. *ibid.*, 1958, 321: date 1593 - 1594).

¹²) *I monumenti Veneti dell' Isola di Creta*, Venise I, 1905, 15, n. 2.

¹³) *Il regno tutto di Candia*, Venise, 1651 (carte gravée en 1645); en manuscrit, *Isola e Regno di Candia*, Bibliothèque Nationale Paris, Fonds italien 383, de 1652 ou 1653, beaucoup plus détaillé, fo 22 vo et ru (inédit).

Cependant, en Crète même, et probablement à Sitia, la famille des Cornaro, qui prétendait descendre de la gens Cornelia, constituait un catalogue indépendant du précédent au début du XVII^e siècle. Un des membres de cette famille, Flaminio Cornaro, se réfère très souvent dans sa *Creta Sacra* (Venise, 175^c) à un manuscrit inédit d' Andreas Cornelius «*Rerum Cretensium Chronicon*» ou «*De rebus Cretensibus*». Mentionné pour la dernière fois à l'occasion du recensement et de la *Descriptio* de Marco Gradonico en 164, il n'est pas nommé parmi les Chroniqueurs du siège de Candie (1668 - 1669). Ce «*patricius*» de la colonie vénitienne de Crète¹⁴ utilise beaucoup plus que Barozzi les traditions locales et les analogies. Plusieurs fois, par exemple, il cite la légende de Digenis. Les douze premiers numéros de la liste alphabétique des 100 Villes crétoises sont consacrés à la région de Sitia qui semble à l'auteur mieux connue que toute autre. L'ensemble témoigne d'une grande naïveté dans l'identification des sites et de beaucoup d'esprit d'invention. Citons seulement le dernier nom; «*Curso d'après le courète qui inventa les catapultes*». Le catalogue vénitien inédit de Fr. Basilicata (1630) suit une méthode analogue, mais répartit les villes antiques en villes localisées et villes non localisées. Telle qu'elle est, cette recension géographique de Cornaro est confiée à l'atelier du P. Vincenzo Coronelli, cartographe de la Sérénissime République qui, à partir de 1688, s'occupe de l'île de Crète¹⁵. C'est ainsi que sa grande carte en deux feuilles, dédiée au cardinal d'Estrées et reproduite dans les *Monumenti Veneti* de Gerola (t. I, 1905, pl. I) est entourée d'un rinceau de feuillage

¹⁴ Flaminio Cornelius (Flaminio Cornaro, vel Corner, 1693-1778). *Creta Sacra* I 27, 116-121; II, 423, 433-434, 443. Andrea Cornaro me semble parent du Vincenzo Cornaro (δὲ γενέσταιον . . . ἀπὸ τὴν χώραν τῆς Σιτίας) qui, vers le milieu du XVII^e siècle, compose l' *Erotokritos*: ceci, malgré les hypothèses de St. Xanthoudidis, éd. de cet ouvrage, Herakleion, 1913, p. LXXI à LXXV—Cf. surtout St. Spanakis, *Κρητικὸ Χρονικὸν*, 1955, 379-478 (testament d'un Andrea Cornaro en 1611) et Styll. Alexiou, *ibid.*, 1957, 49-64 (sur ce même testament).

¹⁵ Ermanno Armao, Vincenzo Coronelli, Florence 1944: Première carte de Candie à Rospigliosi en 1688 (p. 174), deuxième au Cardinal d'Estrées, Città e Fortezze de 1689 (p. 167, n. 1), cartes de format impérial du *Corso Geografico* en 1692 (p. 109-111), *Isolario* de 1696 (p. 116-120), *Teatro della guerra* de 1706, avec commentaire sur les 100 villes crétoises en 8 pages (p. 167).

portant pour fruits les 100 noms d' Andrea Cornaro et les « identifications » correspondantes. De temps en temps, une lettre est prise pour une autre ou une syllabe est inversée. Les quelque 1.100 villages de la Crète sont localisés d' après les listes officielles de 1627 et pourvus parfois d' un nom antique. Il s' ensuit quelques déplacements ou doublets : par exemple, Astrizzi de la Pedias, bien connu par les recensements italien de 1571 - 1576 et turc de 1671, est fixé, comme il convient, aux sources du Karteros sous la forme d' « Asseici », mais aussi près de l' indication « M. Asteroussia (Monte Cofina) » sous la forme Casal Astrizzi, et ceci pour suivre A. Cornaro et Basilicata, bien qu' aucun village de ce nom n' ait existé dans cette région du Sud.

Aussi imparfaites qu' elles puissent être, de telles cartes et de telles recherches ne sont cependant pas négligeables. Elles signalent l' existence de ruines antiques et de toponymes aujourd' hui disparus. Citons « Rimopolis » identifié à Grammion ou à Seropoli (?) à l' extrémité orientale, « Istrina olim Olopixopolis » là où l' on situe actuellement l' antique Istron, « Pantoma. C. ou Pantomendrio, ou Pandomandria », dans les terres, un peu au Sud du Cap Dion et de la Fraschia, là où les cartes d' État - Major modernes notent le torrent Pandhomoundrios et où l' on serait avisé de chercher le *Παντομάτιον* de Ptolémée (golfe de Fodhele : cf. N. Platon, *Κρητικά Χρονικά*. 1948, 364), « Panormos » au débouché naturel des deux vallées de Perama et du Margaritsanos potamos (cf. Pline et Ptolémée), mais aussi près de Pachyammos (cf. le mystérieux *Παυ...* de Ps. Skylax, après *Ὀλοῦς*), un fleuve « Ario » à l' Est de Rhethymnon, là où la tradition populaire situe la ville d' Arion et où l' archéologie moderne recherche *Ἀλλυρία* (Stavromenos - Khamalevri), « Mospoli » à l' aplomb des ruines de Hag. Irini à l' embouchure du Tauronitis, etc...

Il appartenait à l' érudition nordique d' établir la première liste scientifique des villes crétoises, indépendamment de la topographie et de l' archéologie. C' est le philologue et humaniste hollandais, Jan van Meurs (alias Johannes Meursius, 1579 - 1639) qui dressa par ordre alphabétique un catalogue critique de 127 noms antiques. En 1662, le manuscrit de sa « Creta » se trouvait à la bibliothèque royale de Suède, apporté du Danemark où, sans doute, il avait été rédigé en exil entre 1625 et 1639¹⁸. La première édition en est dûe à l' érudit Johann Georg Graefe

(Graevius); elle parut à Amsterdam en 1675 sous le titre «Creta, Cyprus, Rhodus»¹⁶. Le progrès consiste à s'en être tenu aux textes antiques et à avoir osé les confronter ou même corriger. La faiblesse est d'avoir trop accepté: nous ne saurions plus admettre Achaja, Agrium, Aulon, Aulopotamus, Baucus, Caeno, Cale Acte, Chalcetorium, Chandax (d'après Ptolemy! mot arabe du IX^e siècle), Clatos, Diatonium, Dictamnium seu Dictynna, Drauca (d'après Isaac Tzetzès), Erythraea, Gramia, Hippocoronium, Hystoe, Naxus, Paxus, Phalannaea, Priaesus, Thiresca, Tripodos. Il distingue Lasus et Lasaea, Etea et Sitea, Eleuthera et Eleuthernae, que les modernes confondent. Mais sa recherche aboutit à beaucoup moins d'erreurs que les essais d'identifications des Italiens.

C'est elle du moins que suivront tous les érudits allemands comme Hoeck (Kreta, t. I, Göttingen, 1823, 364-442) ou Bü r c k n e r (Real Encyclopädie, XI, (1921), Kreta, col. 1812 à 1815: de A à Kr.), anglais comme P a s h l e y (Travels in Crete, Londres, 1837, passim), ou William Smith (Dictionary of Greek and Roman Geography, Londres, t. I, 1856, 705: 97 villes), grec comme S t a v r a k i s (Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Athènes, 1890, 60-107: 168 articles), italiens comme F r. H a l b h e r r et M. G u a r d u c c i, auteur du recueil Inscriptiones Creticae (Rome, 1935-1950). Qu'il soit maintenant permis à un Français de faire le point de nos connaissances en 1959.

Incontestablement, notre source d'information la plus abondante reste l'abrégé que nous possédons de l'ouvrage d'Etienne de Byzance, Περὶ Πόλεων: 74 noms de cités crétoises, 14 appellations anciennes ou doublets, 6 lieux-dits ou régions (τόποι: Ἀδλῶν, Κόριον, Λισσὴν, Νάξος, Ὀυφάλιον, Ὀνύχιον), au total 94 noms d'agglomérations, sans compter les îlots ou les

¹⁶) v. Ioannes Lamius, Ioannis Meursi Opera omnia, t. I Florenciae 1741, Praefatio p. IV. Des pages C à CXXVII, Vie et Oeuvres de Meursius, par D. W. Müller, J. V. Schramm et Freker.— La réédition de la «Creta» occupe les colonnes 343 à 543 du tome III (Florence, 1744).

¹⁷) La liste des villes crétoises avec sources, références et corrections occupe les p. 14 à 61. Elle a été recopiée sans commentaire par Flaminius Cornelius, Creta Sacra, Venise, 1755, t. I, p. 110-114 et plagiée par Dapper, Description des îles de l'Archipel, Amsterdam, 1702, p. 396 à 404.

montagnes habités, comme *Ἀρβιον*, *Ἀσιτερουσία*, et *Σκόλλιον*, les fleuves ni les rivages, et sans parler des lacunes et des erreurs du texte. Reste à savoir ce que cela vaut.

On a tendance aujourd'hui à déprécier cet ouvrage. On fait valoir que nous ne lisons qu'un extrait et qui n'est même pas celui que le grammairien Hermolaos avait dédié à Justinien, que certains articles semblent complets et soignés, d'autres réduits à deux mots, qu'il n'y a pas à se fier aux ethniques, que l'auteur est induit en erreur par les variantes des textes qu'il utilise et qu'il lui arrive de citer deux fois la même ville (par exemple *Γλήτες* et *Τλήτες*, *Γάβιοι*, et *Τάβιοι*), qu'il est tributaire enfin d'historiens, de géographes et de grammairiens vivant entre le VI^e siècle av. J. C. et le II^e après, et de valeurs très inégales. Je réponds qu'à l'époque où fut rédigé l'original (entre 540 et 570 environ) les bibliothèques de Constantinople disposaient de cartes officielles, de manuscrits abondants, aujourd'hui disparus, et que toute comparaison nous reste interdite, que les articles complets du *Περὶ πόλεων* (*Ἰβηρία* et de *Δύμη* à *Δωτίων*) nous garantissent que l'auteur travaillait sérieusement, que les articles secs de l'abrégé sont souvent corroborés par d'autres informateurs, que l'archéologie depuis un siècle a vérifié en Crète l'existence de plusieurs villes nommées seulement par Étienne de Byzance (*Ἀυύκλαιον*, *Ἀραδήν*, *Βιάννος*, *Δραγμός*, etc...) que la plupart des variantes crétoises ont été repérées et qu'il suffit de signaler la possibilité des doublets devant les noms inconnus, enfin que les sources relatives à la Crète peuvent être facilement inventoriées et se ramener à une essentielle et excellente.

Son catalogue cite pour la Crète 11 sources différentes: Hellenikos (sans doute pour les *Κτίσεις ἔθνων καὶ πόλεων*, V^e siècle av. J. C.), Hérodote, Ephoros de Kymè (l. IV et V des *Ἱστορίαι*, 4^e siècle av. J. C.), Dèmètrios (de Kallatis? compilateur du 3^e siècle av. J. C.), Polybe, Xenion, Artemidoros d'Ephèse (*Γεωγραφούμενα* en 11 livres, vers 100 av. J. C.), Strabon, Claudius Iulius ou *Ἰουλλος* (compilateur du 1^{er} siècle connu par ses écrits sur la Judée et la Phénicie), Herennius Philon de Byblos (*Περὶ πόλεων*, v. 100 après J. C.), Herodianos d'Alexandrie (*Αἱ καθόλου προσωδιαί*, sous Marc-Aurèle). Seuls, Polybe, Herodianos et Xenion sont cités plus de deux fois: le premier trois fois (*Ἰλλυρία*, *Ἰλακία*, *Σίβυγος*) et uniquement pour le livre XIII de son Histoire (événements de 204/3), le second trois fois (*Βοιαί*, *Κά-*

την, Στροήνος) et uniquement pour préciser des ethniques et non pour établir l'existence de la ville, le dernier treize fois. Il est évident que Xenion est la source principale d'Étienne de Byzance. Son témoignage est préféré à ceux de Claudius Julius et de Herennius Philon à l'article *Λάμπη*, à celui de Démétrios à l'article *Ἀρκαδία*, à celui des grammairiens et étymologistes aux mots *Ἐύνατος* et *᾽Οαξος*. Il est vraisemblablement cité, en outre, à l'article *᾽Ασος*, si l'on en croit le savant éditeur Meinecke (Berlin, 1849). Or, on sait par une scolie de Lycophron¹⁸ que Xenion avait composé un ouvrage intitulé *Περὶ Κρήτης* (ou *Κρητικά*) où il énumérait les cent villes crétoises¹⁹. Cet ouvrage se présentait sous la forme d'un récit de voyage et d'une compilation à la fois, ce qui restreint encore le nombre des sources d'Étienne de Byzance. Il est postérieur à la domination d'Oleros par Hierapytna, semble encore antérieur à Cornelius Alexander Polyhistor²⁰; en le situant entre le 3^e et le 1^{er} siècles avant J. C. et plus précisément dans la deuxième moitié du second siècle, on s'explique qu'il ait pu avoir sous les yeux le tableau d'une Crète encore foisonnante en cités et où toutes n'étaient pas réduites au pouvoir de quatre états, ni de Rome. C'est bien l'image que nous fournissent les traités et les inscriptions hellénistiques dont nous reparlerons. Si l'on constate, en outre, que le texte d'Étienne de Byzance présente au moins trois lacunes : 1^o) entre les mots *Κελαίθρα* et *Κόρακος Πέτρα*; 2^o) entre les mots *Λάρισσαι* et *Λήμνος*; 3^o) entre les mots *᾽Ορεισία* et *Παλλική*, on compte que là se trouvaient étudiées au moins sept villes crétoises (deux ou trois *Κίσαμος*; *Κνωσός*, certainement: elle est nommée plusieurs fois ailleurs; *Λάσσοια* ou *Λάσσαια* ou *Λάσος*; les deux *Λαιώ*: cf à *Καμάρα*; *Λεβήνα*; *᾽Οσμίδα*) et peut-être la confédération des *᾽Ορειοί*. En ajoutant ces noms indispensables aux 94 déjà relevés, on obtient un total très voisin de 100, qui est précisément celui de Xenion. Et encore, on ne fait pas entrer en compte les erreurs visibles d'Étienne de Byzance ou de ses abrégiateurs et copistes : *Καλή ἀκτὴ* et *Χαλ-*

¹⁸) 1214, p. 350, 3 Scheer.

¹⁹) Quinze fragments rassemblés dans F. Gr. Hist. (Leiden, 1950) no 460, III B p. 397 - 398, commentés et annotés par Jacoby dans les volumes correspondant à ce numéro.

²⁰) Jacoby, III B, Noten, 16, p. 203. Cf. id. F. Gr. Hist. IIIa, Kommentar à no 273.

κητόριον désignent non des villes de Crète, mais des villes de Sicile et de Carie; à l' article Σιτήλαι, *Ροθίμιης recouvre probablement le nom de la ville de Σύρινθος ou celui du cap Ἐρυθραῖον de Ptolémée, et *Παλαιός doit être lu Παιαιός; Παιαιός, qui fait double emploi avec Παιανός, comme Ὀαζος et Ναξία λίθος avec Ἄξος, Ἐλευθεραὶ avec Ἐλεύθερα, Ἄωρος avec Σάτρα (pour Σαώρα). Même s' il se trouve des doublets dans le cas de certaines villes inconnues²¹, on peut admettre que toute la documentation d' Étienne de Byzance remonte au catalogue des 10 villes crétoises dressé par Xenion à l' époque hellénistique.

C' est ce que confère d' ailleurs l' étude des 28 noms qui manquent à sa liste et qui sont bien attestés par d' autres écrivains, ou par des monnaies, ou par des inscriptions: 13 ports, encore étroitement dépendants au 2^e siècle av. J. C. d' une capitale d' Etat, quelques anciennes villes détruites ou annexées avant 150 (Aria, Drèros, Malla, Milètos, Eltyna, Modaia, Eranos, Petra, Pergamos, Tylissos) ou ayant changé de nom comme Lissos, ou enfin des bourgades qui ne sont devenues villes qu' à l' époque romaine et qui sont mentionnées par Pomponius Mela, Pline et Solin. Alors que dans son catalogue figurent Praisos, détruite vers 148, et Phaistos détruite vers 150 av. I. C., on n' y trouve par exemple ni Ampelos, ni Matalon, ni Olopyxos, ni Pannona, considérées comme importantes par les Romains. Tous se passe comme si l' on avait l' état de la Crète vers 150 av. J. C... ou comme si Étienne de Byzance n' avait pas jugé utile de se servir pour la Crète d' auteurs postérieurs à Xénion²².

Il faut donc compléter le catalogue deux fois restreint, et par le principe et par la date de ce collectionneur, en recourant à la numismatique, à l' épigraphie et à la philologie. Le monnayage

²¹) Par exemple, Ἀίπεια et Φαλάναια qui semblent des adjectifs. Dans les Appendices à Hieroklès (ed. Burckard, Teubner 1893, p. 60 et 69), Ἀίπεια est l' ancien nom de Κορώνη, port de Messénie — Ἄλβη est peut-être une graphie d' Ἄρβη Γράμ(μ)ιον de Κρημνία (= Γόρτυν), Καῦνος de Καῦδος. Par contre, Δουλόπολις, nommée par Eupolis chez Hesychios, par Sosikratès, excellent auteur de Κρημνία, chez Suidas, enfin par Apostolios V, 35, indépendamment d' Étienne de Byzance, ne paraît pas un sobriquet; elle est dite Χιλιάδρος.

²²) Alors que, pour d' autres pays, il utilise constamment et cite Strabon, Pline et Ptolémée, jamais ils ne sont cités pour la Crète. Ces auteurs nomment une douzaine de villes crétoises qu' Étienne de Byzance ne nomme pas.

garantit l'existence d'une cité indépendante. Les inscriptions fournissent des ethniques, des conventions entre cités, des lois. Les auteurs enfin mentionnent certaines cités qui ne sont encore connues ni par les monnaies, ni par les inscriptions. Parfois les trois moyens de connaissance se superposent. Encore faut-il distinguer entre les sources d'époque grecque et les sources d'époque romaine: lorsque la Crète perdit son indépendance, en 66 av. J. C., le mot πόλις prit un tout autre sens. L'Etat fit place à la bourgade.

On connaît actuellement 38 villes ayant frappé monnaie entre le 5^e et le 1^{er} siècles avant J. C. Le monumental ouvrage de Svoronos, la Numismatique de la Crète ancienne, imprimé à Mâcon en 1890, a lentement été rectifié en 70 ans d'études diverses. Il croyait identifier 48 villes: il faut en éliminer une douzaine à la suite des travaux de Barclay V. Head, de R. B. Seager, de M. Guarducci, de G. K. Jenkins, de L. Robert et de G. Le Rider²³. — Le H que Svoronos considéra successivement comme l'initiale de Ἡραδῆν (= Ἀραδῆν), de Ἡτις (= Σητεία), ou de Ἡράκλειον, ne désigne ni l'une, ni l'autre de ces agglomérations: il figure, avec double barre transversale d'ailleurs, sur des monnaies à la proue et à l'étoile qui appartiennent à Apollonia. — Arsinoè²⁴ est un nom temporaire de Rhethymnon donné au cours de la guerre de Chrémonidès (266-262): mêmes types, mêmes coins. Les signes Δ et Ρ de part et d'autre d'un caducée, qui faisaient croire à l'existence d'un monnayage de Dréros, sont remplacés, sur des monnaies semblables (tête casquée ou Méduse; caducée), par Ο et Σ, Γ et Δ, Μ et Α: aucune indication, en outre, de provenance crétoise. On pense plutôt actuellement à Marseille. — Les mystérieux Ε et Λ, de part et d'autre d'une massue, et la tête cornue de la face (surfrappée) appartiennent non à Elytynia, ni à «Elatos» (?), mais

²³) Head, *Historia Nummorum, a Manual of Greek Numismatics*, 2^e éd. Oxford, 1911, 457-479; R. Seager, *Numismatic Notes and Monographs*, no 23, 1924; G. K. Jenkins, *The Cameron Collection, Numismatic Chronicle* 1949, 36-56 — Je dois à M. Le Rider l'indication relative à Arsinoè - Rhethymnon.

²⁴) Koresia à Keos et Methana en Argolide prirent pareillement le nom d'Arsinoè: Marcel Louney, *L'exécution de Sotades et l'expédition de Patroklos dans la Mer Egée* (266 av. J. C.), *R. E. A.* 1945, 33-45; cf. *R. E. G. Bull. épigr.* 1946-1947, no 52 et 1958, no 63.

à Eleutherna, de même que les monnaies jadis attribuées à Erannos. — Depuis 1907, les monnaies supposées de Kisamos sont reconnues celles de Tenos. — Les *Ῥο(ιοι)* sont une confédération provisoire de montagnards autour de Lissos²⁶. — Les O et Σ qui faisaient penser à OSmidas, rejoignent le lot que nous avons déjà retiré à Drèros. — ΠΟ indique plutôt : *Πολίχνη* que *Ποικιλάσιον*, en raison de l'importance historique de *Πολίχνη*. — Le simple Φ d'une autre série est insuffisant pour désigner *Φαλάγγα*. — Le rectangle divisé qu'on avait pris pour l'initiale de *Θεναί*, ou de *Θεράπναι*, est le monogramme de *Κυδωνία* : il est parfois entouré des lettres K, Δ, et Y. — Les prétendues monnaies de Myrina (MV ou M) sont de Sybrita (Σ couché). — On ne pense plus, enfin, qu'il y ait eu deux ateliers à Lato, l'un travaillant pour le port, l'autre pour la capitale : le E qui charge quelques pièces est plutôt un signe relligieux que l'abréviation de *ετέρα*. — Aux 36 villes qui restent à Svoronos, il convient d'ajouter deux villes : celle des *Ἀρῆατοι*²⁷ dont une monnaie avec une tête juvénile et un terme barbu a été achetée par Evans à Ini²⁷, et celle des *Πετραῖοι*²⁸ avec un dauphin et un trident (ville maritime de l'Est de la Crète ?)

Voici par ordre alphabétique les 38 villes pourvues d'un monnayage certain :

Ἄλλαρία, Ἀνώπολις, Ἀπολλωνία, Ἀπταρα, Ἀρῆαῖοι, Ἀρκαδες, Βιάννος, Γόρτυς, Ἐλεῦθερα, Ἐλυρος, Φάξος, Ἱεράπυτνα, Ἴτανος, Κεραία, Κνωσός, Κυδωνία, Λάππα, Λάτω, Λισ(σ)ός, Λύκιος, Μάλλα, Μωδαῖοι, Ὀλοῦς, Πέτρα, Πολίχνη, Πολυδόχνη, Πραισός, Πριανσός,

²⁶) M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae* II, p. 213. Il s'agit d'un κοῖνον qui exista entre 260 et 183. Il groupait Lissos, Poikilasion et, apparemment, Hyrtakos, Elyros et Tarrha dont les types monétaires sont presque semblables. — E. Kirsten (*Real-Encyclopädie*, Vo *Ῥοιοι*) refait autrement l'histoire de cette confédération. L'examen personnel des sites, très proches les uns des autres, m'incite à approuver M. Guarducci.

²⁷) Louis Robert, *Études de numismatique grecque*, Paris, 1951, 140 - 142. Monnaies attribuées à tort pas Svoronos à Aptera (o. c. p. 11, nos 7 et 8). Au Musée de Heraklion, un ex. avec Zeus et trépied.

²⁷) Sur la collection d'Evans, Cf. *Numismatic Chronicle* 1943. Trois exemplaires en provenance «de l'Est de la Crète» dans la Cameron Collection, *Num. Chr.* 1949, 41.

²⁸) Louis Robert, *Hellenica* I, 1940, 121 - 126. Monnaies classées à tort par Svoronos à Hierapetra.

Ραῦκος, *Ῥίθυμνα* (= Ἄρσινὴ), *Σύβριτα*, *Τόνος*, *Τάρδα*, *Τέλιος*, *Ῥριτακός*, *Φαισιός*, *Φαλάσαρνα*, *Χερσόνασος*²⁹.

Les sources épigraphiques recouvrent partiellement les sources numismatiques. Les *Μωδαῖοι* et les *Πολιχνῖται* ne sont connus que par leur monnayage³⁰. Inversement, 32 sites sont connus par les inscriptions. Les principales, éditées en partie dans le recueil en 4 volumes des *Inscriptiones Creticae* sont les suivantes :

les inscriptions du Delphinion de Milet (vers 250 av. J.C.), qui fournissent 34 ou 35 ethniques³¹,

la grande liste des théarodoques delphiques (fin du 3^e siècle av. J. C. — ou début du 2^e siècle ?) sur les colonnes mutilées de laquelle (III, l. 100 à 124 et IV, l. 1 à 14) subsistent les traces de 29 noms de villes crétoises; les vides font supposer la disparition de 15 ou 16 autres noms (B.C.H., 1921, 19 · 21),

un décret trouvé à Magnésie du Méandre (vers 200 av. J. C.) qui énumère 8 villes (Otto Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin, 1900, n^o 21),

un traité entre le roi Eumène II et les Crétois (183 av. J. C.), avec 31 villes crétoises, dont la dernière a fait effacer son nom (Insc. Cret. t. IV, n^o 179),

les inscriptions du temple de Dionysos à Teos (entre 201 et 130 environ av. J. C.) qui mentionnent des conventions avec 19 villes crétoises (S. G. D. I., nos 5.165 - 5.187).

²⁹) Head, o. c., 479, signale comme incertaines 2 didrachmes non inscrites, l' une avec Dionysos et le trépied, l' autre avec une figure masculine dans un arbre et Apollon dans un laurier. M. Le Rider me propose de les classer à Axos et Sybrita respectivement. On connaît le personnage dans l' arbre à Sybrita (cf. Ins. Cr. 1V, p. 38).

³⁰) A moins qu' on ne puisse lire le nom de leur ville: 10) dans le texte (corrompu) de Nonnos, *Dionys. XII*, 236: *καὶ χθόνα Νωδαίοιο Διός*; 20) dans la liste des théarodoques delphiques, B.C.H. 45, 1921, 91, col. III, l. 111, *Μ[?]Α[Α]ΛΙΣ?* Ceci, contre l' hypothèse de M. Guarducci, *Contributi alla topografia della Creta occidentale*, I, La Città di Polichna, Riv. Fil., 1936, 156 — M. Plassart a lu deux hastes verticales, l' une au début, l' autre à la fin d' un vide de 4 ou 5 lettres au maximum — A la IV^e col., l. 1, je propose de lire: *ἐν Σ[υρι]νφει*.

³¹) 35, si l' on doit tenir compte du σ de la finale.. *σαιος* de l' inscription 38 x. l. 9: il est déclaré «unsicher» par A. Rehm, *Das Delphinion in Milet*, Berlin, 1914, p. 192 · 193. La ville correspondante serait alors *Λάρισσα*, connue par Strabon IX, 440 et par Et. de Byzance, *vo Λάρισαι πόλεις*.

D'autres sanctuaires, comme ceux de Τένος et de Cos ont traité avec trois ou quatre cités de Crète aux 3^e et 2^e siècles av. J. C.⁸².

Voici par ordre alphabétique les 32 sites mentionnés épigraphiquement, que l'on doit ajouter à la liste précédente et que ne faisaient pas connaître un monnayage :

Ἀμύκλειον, *Ἀραδὴν*, *Ἀχάρινα*, *Βιώννος*, *Δραγμός*, *Δοῦρος*, *Ἐλιωνία*, *Ἐρῶνος* (ou Ἐράννος), *Ἡράκλειον*, *Θεναί*, *Ἴστρων*, *Καῦδος*, *Λάρισσα* (?), *Λασσαία* (ou Λάσσοια), *Λατὼ πρὸς Καμάρα*, *Λεβήν*, *Λιπάρα*, *Μάταλα*, *Μίλατος*, *Μινῶα*, *Πέλκις* (ou Πέλκιν), *Ποικιλάσιον*, *Προεσίδαι*, *Ῥιτηρία*, *Ῥυτιασός*, *Σηταία*, *Σιάλαι*, *Σύρινθος* (?), *Υγριαῖοι*, *Φάλαννα*(ι), *Ψυχεῖον*, *ᾠλερος*.

Monnaies et inscriptions, à elles seules, nous font donc connaître 69 agglomérations ou pays habités en Crète.

En outre, 21 autres noms sont connus par des écrivains antérieurs à l'ère chrétienne : *Ἀίπεια* (Hellanikos), *Ἀμφίμαλα* (Strabon), *Ἀπολλωνία β'* (Polybe XXVIII, 14 et Diodore XXX, 13), *Ἄσος* (Xénion ?)⁸³, *Βήνη* (Rhianos), *Βοιαί* (Ephore), *Δῖον* (Oracle apollinien cité par Eusèbe, Prep. Evang. V, 31)⁸⁴, *Δουλόπολις* (Eupolis, Sosikrates, Apostolidas), *Ἐἵνατος* (Xenion), *Ἰλατία* (Polybe XIII), *Ἴστοι* (Aglaosthenes), *Κίσαμος β'* (Strabon)⁸⁵, *Κάντιανος* (Xenion), *Ἰλιάστος* (Iliade, B 647), *Μινῶα β'* (ἢ *Λυκτίων* (Strabon), *Μυκηναί* (le mythographe source de Velleius Paterculus I, 1), *Παν[?]* (Ps. Skylax)⁸⁶, *Πέργαμος* (Aristoxenos), *Τεγέα* (les mythographes, sources de Velleius, Pausanias, Etienne de Byzance), *Υδραμία* (Xenion), *Φοῖνιξ* (Strabon).

En les ajoutant aux 70 noms des monnaies et des inscriptions, on obtient un total de 91 pour l'époque grecque, assez voisin de celui d'Etienne de Byzance (94) qui devait essentielle-

⁸²) I. Cr. I, XVII, 1 (Tenos); M. Guarducci, Riv. Fil. 1944, 66-73 (Cos).

⁸³) Cf. ci-dessus, p.

⁸⁴) Cf. Pline, IV, 59.

⁸⁵) Bien que Kisamos I, port de Polyrrhenia, ne soit pas mentionné avant Pline IV, 59, il doit figurer dans le catalogue des villes grecques en raison des constructions et des inscriptions qu'on y a trouvées et qu'on y trouve encore (cf. R.E.G. 1940, 221).

⁸⁶) Son *Περὶ πλοῦς*, § 47, qui date de 338-336 av. J. C., mentionne 25 sites, y compris un sanctuaire, le *Δικτυνναῖον*, deux ports anonymes, le mystérieux *Παν* et le promontoire *Γρᾶνος* (= *Ἰτανός* ?).

ment son information pour la Crète à Xénion. Le catalogue de ce qu'il appelle πόλεις, c'est-à-dire 94 villes, lacunes du texte non comprises, peut donc se confronter avec celui que nous constituons indépendamment de lui. Ils ne se recouvrent pas absolument. Les noms doivent s'en ajouter pour constituer un index uniquement hellénique.

Pour l'époque romaine, les sources et leur apport sont assez différents et autorisent l'établissement d'une liste spéciale. Si l'on peut considérer, en effet, que les 22 villes que nomme Strabon (Γεωγραφικά, X, 474-484; IX, 440) reposent sur le témoignage des douze auteurs d'époque grecque auxquels il renvoie constamment, en particulier Homère (8 villes), Sosikrates⁸⁷ et Ephore, il n'en va plus de même pour les catalogues:

10) de Pomponius Mela (v. 40 après J. C.), Chorographia II, 7, 113; 9 villes.

20) de Pline (vers 60) Naturalis Historia, IV, 12, 20 (59): 40 villes (et, par prétériton «60 autres»).

30) de Ptolémée (v. 140), Γεωγραφικὴ ὑφήγησις, III, 15, 2-7: 40 villes.

40) de Solin (v. 218), Rerum memorabilium Collectanea, 11, 4: 5 villes (d'après Pline).

Pline, dans son introduction au chapitre de la Crète, se déclare tributaire d'Alexandros Polyhistor (80-35 av. J. C.), de Thucydide, de Dosiadas (de Kydonia?) auteur de Κρητικά en quatre livres (début du 3^e siècle av. J. C.), d'Anaximandre de Milet, de Philistides et de Crates de Mallos: en fait, il recopie surtout, pour la géographie de l'île, 10) Varron (De ora maritima ou liber de litoralibus), 20) Agrippa qu'il cite en IV, 60, 30) Pomponius Mela qu'il cite I, 4 en même temps que Varron. Ses premières références concernent donc les paragraphes mythologiques ou historiques de sa notice. Mais pour énumérer ses 20 villes de la côte d'Ouest en Est, il n'a qu'à suivre Varron, comme avoue le faire Solin (11, 6), qui cite aussi les mêmes sources que Pline. Or Varron avait étudié les côtes crétoises au cours de la guerre contre les pirates en 67, où il exerçait un commandement (de Re Rustica s 2, praef. 6) et son

⁸⁷) D'après Apollodore, il est le plus exact connaisseur des choses crétoises, il est aussi la source la plus ordinaire de Diodore de Sicile: cf. Jacoby, F. Gr. Hist. III A, no 461, et les commentaires.

ouvrage est postérieur à l'indépendance crétoise. Quant aux 20 villes de l'intérieur de l'île, elles sont prises à plusieurs notices: une grecque ancienne, puisque Phaestus est placée au deuxième rang parmi les villes les plus importantes, un catalogue des villes ou bourgades de la Messara, des noms étranges placés sans ordre et que l'on retrouve chez Pomponius Mela: Olopyxos, Therapnae, Marathusa; les formes grecques y voisinent avec les formes latines: Lycus, Diuum, Asium, Pyloros. Mais surtout on doit accepter avec les plus extrêmes réserves un texte extrêmement corrompu: les appareils des éditions critiques sont, à ce propos, éloquentes. Olopyxos, homonyme d'une ville de la Calcidique, Therapnae homonyme d'une ville fameuse de Laconie sont peut-être des confusions ou de mauvaises lectures pour Olus, Axos, Phalannai. Nous en verrons de plus douteuses.

La cartographie jusqu'à Ptolémée, et par conséquent une bonne partie de notre information, reposent sur les travaux des géographes et des marins qui entouraient Agrippa. Les villes de l'intérieur semblent négligées: elles sont trois fois moins nombreuses chez Ptolémée que les ports, et pour ceux-ci le grand mathématicien, qui suit l'ordre inverse de Plin, ne connaît pas les mêmes noms ni les mêmes positions que son devancier. Les ruines romaines le long de la côte ont cependant permis quelques identifications. On ne saurait, sans inscriptions datées, les faire figurer dans une liste purement grecque.

A partir du 3^e siècle, nous disposons de trois sortes de textes: 1^o) deux qui dérivent d'une carte probablement contemporaine de Caracalla⁸⁹: la carte de Peutinger, segments VII C et VIII A, avec 17 villes et la Cosmographia de l'Anonyme de Ravenne, V, 21⁸⁹ avec 19 villes; 2^o), des instructions

⁸⁹) Telle est du moins, la conclusion des travaux de Kubitschek, R.E. X (1917), 2115 - 2119, § 69 - 71 et cartes p 2117.— La disposition et l'orthographe des noms des deux documents forcent à conclure à l'existence d'un original commun.

⁹⁰) ed. J. Schnez, Itineraria Romana II, Leipzig 1940, 99 Compilation du 7^e siècle, d'après les tables et les itinéraires anciens, elle porte 24 noms étrangement déformés; voici, pour en juger, les 5 premiers: Dicta, Ierapina (de là le Carapina de Buondelmonte et de ses successeurs), Liberithon (pour Labyrinthon), Arpade (=Arcades), Litium (=Lycum). Quand Servius (ad Aen. III, 106) déclarait que les 100 villes de

nautiques de la seconde moitié du 3^e siècle, intitulées *Σταδια-σμός, ἤτοι περιπλους τῆς μεγάλης θαλάσσης* (§ 318 - 355)⁴⁰ : avec des indications de distance assez souvent fausses et une définition rapide des sites, on y relève 31 villes ou ports, qui souvent complètent ou rectifient les données de Ptolémée; 3^o) des listes officielles de villes du Bas Empire, laïques ou ecclésiastiques, telles que le *Συνέκδημος § 11* (ἐπαρχία Κρήτης) dressé par Hieroklès sous Justinien (avant 535) et qui comprend 22 villes⁴¹, ou les *Notitiae Graecae Episcopatum* antérieures à la conquête arabe (824)⁴², complétées par les *Acta Conciliorum Oecumenicorum*⁴³ jusqu'au nombre de 24 évêchés différents.

Ces textes de l'Empire⁴⁴ confirment, la plupart du temps, les textes de l'époque antérieure, mais font aussi connaître une vingtaine de noms nouveaux; qu'ils soient des doublets ou qu'ils correspondent à des créations tardives on doit, en bonne méthode, les faire figurer dans un catalogue à part. Mais avant d'établir nos deux listes, il faut essayer d'éliminer les fausses

Crète s'étaient réduites à 24, il utilisait sans doute un Itinéraire ou une Carte du 3^o siècle qui servit de lointain modèle à notre Anonyme de Ravenne.

⁴⁰) ed. C Muller, *Geographici graeci minores I*, Paris, Didot, 1855. On considère généralement *Ἀμφιμάτριον*, au § 346, comme une erreur issue de la contamination d' *Ἀμφιμάλιον* et de *Παντομάτριον*. Il s'y trouve, en outre, d'étranges terminaisons: *Ἀπολλωνίας, Ἴστρος, Μινός, Ποικιλίσσον, Σουλῆνα, Σύβα, Τάροδος, Ὑδρομὸς* et un *Κητίαν ἄκραν*, qui semble bien une confusion avec *Σητσία*. — Mr N. Platon localisait en 1948 (*Κρητικὰ Χρονικά*, B', 359) *Ἀμφιμάτριον* à Kalyves (Apokoronou).

⁴¹) ed. Burckard, Leipzig, Teubner, 1893.

⁴²) ed. Parthey, Berlin, 1866: les listes d'évêchés 8, 219 - 240 et 9, 128 - 149, furent décalquées sur la liste laïque de Hieroklès; il manque seulement Inatos — Aux 21 sièges officiels du patriarche Niképhoros (806 - 815) il faut ajouter les noms de trois autres évêchés temporaires jusqu'au 2^o concile de Nicée (787): *Apollonias, Heraklea* et *Rhaukos* (cf. Fl. Cornaro, *Creta Sacra II*, 233 - 268) Nous ne compterons pas *Agrión, Aulopotamos, Sitia*, postérieurs à la conquête arabe (824).

⁴³) ed. Schwartz, Berlin, 1924 - 1940 (conciles de 431 à 553)

⁴⁴) Il faut y comprendre aussi les *Κανόνες* du grammairien byzantin Theognostos (vers 815), ed. J. C. Cramer, *Anecdota Graeca*, Oxford, II, 1835. Il suit de près Herodianos, contemporain de Marc-Avrèle, et cite 14 noms de villes crétoises, dont 6 inconnues.

villes que l'antiquité ou la fantaisie moderne ont voulu y introduire. J'en ai relevé une trentaine :

Ἀλυγγοσ (Hieroklès, *Συνέκδημος*, II: 6^e ville): corruption pour *᾽Ολοῦς*, *᾽Ολοῦντος*.

᾽Αμνισός: fleuve et vallée de l'actuel Karteros, et désigné comme tel par tous les textes antiques sauf un (Schol. *Odyssee* τ. 188 A). Mouillage et non ville dans l'*Odyssee* (ibid) et Strabon (X, 476).

᾽Αμφιμάτριον: contamination faite par l'auteur du *Σταδισμὸς* (346) de *᾽Αμφιμάλιον* et *Πανιομάτριον*.

᾽Αρσινόη: nom momentané de Rhithymna (cf. ci-dessus). On connaît une dizaine d'autres «Arsinoé» dans la Méditerranée orientale, dont 3 à Chypre, inspirées par l'adulation ou les nécessités stratégiques de l'empire lagide au milieu du 3^e siècle. En Crète, Kallikratès et Patroklos, amiraux de Ptolémée II, reçoivent des honneurs et installent des garnisons à Kaudos, Itanos, Olous (I. Cr. I, Olous n^o 4 A 35; III, Itanos nos 2. 3 et 6: avec Kleonaios de Rhithymna). L'indication d'Etienne de Byzance au mot *᾽Αρσινόη* ... *ἐνάτη Λίκτιου* (R) ou *Λύκτιον* (V) paraît inutilisable, à moins qu'il ne s'agisse d'un nom momentané de *Χερσόνασος*.

Ἀδλών, dit πόλις Κρήτης ἢ τόπος, et reconnu comme un lieu dit (= *᾽Αγ. Δέκα*) à 4 kilomètres au nord de Gortyne (cf. I. Cret. Gortyna 33).

᾽Αχαΐα, nom de région et doublet possible de Polyrrhènia⁴⁵. Le scholiaste d'Apollonios de Rhodes, IV, 175, écrit: *᾽Αχαΐα ἐστὶ τῆς Κρήτης πόλις, ἐν ἣ γίνονται ἀχαιῖνται λεγόμεναι ἔλλαφοι*. Il n'y a là qu'une invention d'étymologiste; l'auteur de l'*Etymologicum magnum*, selon le même principe, invente une ville *᾽Αχαιῖνέη*; or, on sait d'après Eustathe (*Iliade*, p. 711, 40) et Hesychios (*ἀχαί, ζῶρ, σπαθίνης*) qu'il s'agit de jeunes cervidés de deux ans.

⁴⁵ Od. τ. 175: *᾽Αχαιοὶ* désigne le premier des cinq peuples de Crète. Selon les scholiastes de ce vers (cf. Et *Magnum*, *Τριχαιῖκός*), les *᾽Αχαιοὶ* seraient les gens de *Μυκῆναι* amenés par Talchybios, comme ceux de *Τεγέα*: or il existe une *Μυκῆναι* et une *Τεγέα* dans l'Ouest de la Crète, mentionnées par Velleius I, 1 avec la Pergame crétoise. Strabon écrit X, 479: *Πολυρρήνιοι . . . κωμηδὸν δ' ᾽ᾶκουν πρότερον εἶτ' ᾽Αχαιοὶ καὶ Λάκωνες συνώκησαν τειχίσαντες ἐρυμνὸν χωρίον βλέπον πρὸς μεσημβρίαν*.

Βαῦκος. Le manuscrit de Ps. Skylax, *Peripl.* 47 doit être corrigé en *Ῥαῦκος*.

Γλαμία. Le texte d' Hesychios (éd. Latte, 1953) porte simplement : *Γλαμία πόλις. Κρηίης*. Ce n' est qu' une simple glose crétoise. Inutile de modifier le texte⁴⁶.

Διατόνιον. J' ai essayé de montrer (B.C.H., 1958, 506) que le passage corrompu des Excerpta de Polybe (XXII, 19, 1) n' indiquait que la vallée du Triton (*τριτώριον*). Il est possible que le nom du village d' Astritsi (Pediados), établi près des ruines importantes de *Κεφάλια* (terré), contienne le même radical. Selon Hesychios, *Τρίτα* est un nom de Knosos; ne serait - ce pas plutôt celui de son territoire ?

Δικιθύνα. donné comme une ville par Pomponius Mela (*Chorogr.* II, 7, 113) est, en réalité, un simple sanctuaire et un mouillage, dit plus exactement *Δικιθυναῖον*⁴⁷.

Δραύκη, Δραῦκος, prononciation locale (ou corruption ?) pour *Ῥαῦκος*, dans Lycophron, *Alex.* 1304 et son scholiaste.

Elatos ou *Clatos*: texte corrompu des manuscrits de Pline IV, 59 pour *Latos*.

Rappelons que plusieurs monnaies de *Δατὼ* font figurer un E avec le mot *Δατίων*. On a pensé restituer aussi *Eīnatos* et *Ilattia*, mais *Eīnatos* est au bord de la mer, non parmi les villes de l' intérieur.

Ἐρταῖοι: méprise de Svoronos (o. c. 149) sur une inscription de Knosos. Il s' agit d' un nom générique et poétique pour désigner les Crétois (M. Guarducci, *I. Cr. t. I, Cnosos, n° 33, t. 6, p. 76 - 77*).

Erythraea. Erreur de Florus III, 7, ou texte corrompu, comme on le voit par Dion Cassius XXXVI, 18, 2 : il s' agit de la prise d' Eleutherna par Métellus en 67 av. J. C. Les éditeurs corrigent en *Eleythra, Eleuthera*. Selon Ptolémée III, 15, 3, *Ἐρυθραῖον* est un cap de la côte du Sud - Est, sans indication de ville, le cap Goudoura actuel.

Ἰπποκορώριον: le contexte de Strabon X, 472 — une lis-

⁴⁶) A. Maiuri voyait dans *Γλαμία* une fausse graphie pour *Φλάμια* qu' il rapprochait de *Λάμων*, bourgade de l' isthme de Lappa, *Rendiconti dei Lincei* XX, 1911, 655, n. 1.

⁴⁷) G. Welter et U. Jantzen, *Das Diktynnaion, Forschungen auf Kreta 1942*, ed. Matz, Berlin, 1951, 106 - 107; à compléter par P. Faure, *B.C.H.*, 1958, 498.

te de montagnes ou de caps — et le second radical du mot indiquent également que l'on a affaire à une colline ou à une éminence, et non à une ville. La relation au nom de la province médiévale de Bicorna et moderne d' *Ἀποκόρωια* est, au moins, douteuse

Καινὴ. Il s'agit du lieu de la naissance de Britomartis · Dictynna (Diodore V, 77, 3), une montagne ou une grotte · sanctuaire ⁴⁹.

Καλή ἀκτὴ: confusion d' Etienne de Byzance avec une ville de Sicile bien connue (Hérodote VI, 22; Cicéron, *Verr.* III, 101; Diodore de Sicile XII, 8, 2: 29, 1; Silius Italicus, XIV, 251) proche de Caronia.

Κόριον: qualifié de *τόπος*, région ou lieu-dit, et non *πόλις*, par Etienne de Byzance. La présence d'un sanctuaire et d'un lac consacrés à une *Κόρη* locale fait penser soit à la célèbre fontaine dite d' Artemis vers Roukaka et dont parlent plusieurs voyageurs italiens du XVII^e siècle ⁴⁹, soit au lac de Kournas à l'autre extrémité de l'île ⁵⁰.

Λισσὴν(η) ou *Βλισσὴνη*: localité inventée par les scholiastes du texte de l'Odyssee (γ 293) *ἔστι δὲ τις λισσὴ αἰπεῖα τε εἰς ἄλλα πέριον*. Il s'agit du cap *Λίθιον* actuel, le S. Matalo des cartes italiennes. Donné comme une région et une possession de Phaistos sous le nom d' *Ὀλύσσην* par Strabon (X, 479), et comme un lieu dit du territoire de Phaistos par Etienne de Byzance.

Μαγνητῶν πόλις: localité mythique entre Gortyn et Phaistos où se seraient provisoirement installés les fondateurs de Magnésie du Méandre (Platon, *Lois*, 848 d, 860 e, 919 d, 946 b ⁵¹).

Ματιυμ: M. N. Platon (*Κρητικά Χρονικά*, A', 1947, 14 sq) a montré qu'il s'agissait d'une méprise de Plin^e (IV, 59) et que le texte grec original portait: *πολισμάτιον Ἡράκλειον*, «la petite ville de Hérakleion».

⁴⁹) A moins qu'il ne s'agisse, ce qui est moins probable, d'un doublet de *Καῦνος*, lieu d'origine des gens de *Καῦνος* en Carie selon Etienne de Byzance.—V. aussi B.C.H. 1958, 512.

⁴⁹) v. E. d. Falkener, *The Museum of classical antiquities*. II, Londres 1855, 270 · 271, et les cartes italiennes

⁵⁰) P. Pendlebury, *The archaeology of Crete, An Introduction*, Londres 1939, 370 signale un site d'époque romaine au sud de la ferme de Kavallos, près du lac de Kournas: simple village.

⁵¹) cf. O. Kern, *Insch. v. Magnesia*, nos 17,7 et 20, et les commentaires de I. Cr. t. IV, p. 18 et 21.

Μηθύμνη: corruption du texte d'Élien, N. A. XIV, 20 pour *Πιθύμνη* ainsi que le montre l'histoire du sanctuaire d'Artémis *Ροκκαία* (XII, 22) et que l'admettent Hercher (éd. Teubner 1864) et M. Kalokiris, historien de Rhiithymna⁵².

Νάξος: τόπος de Crète qui doit son nom à la confection de la pierre à affûter, dite en Méditerranée orientale *ραξία λίθος*, comme le prouvent: 1^o) la notice d'Étienne de Byzance (vo *Νάξος*). *Ἄλλοι τόποι Νάξοι (τὰ ἔθνικὰ Νάξιοι) ἀφ' οὗ καὶ ραξία λίθος ἡ κρητικὴ ἀκόνη* (msc AV)⁵³.

2^o) Les indications de Théophraste (de lapid. 46) et de Pline (36,10) sur les pierres à affûter de Naxos, de Chypre—dite *ραξία λίθος* aussi!—, de Laconie, de Crète et d'Arménie; 3^o) l'existence de carrières de pierres à affûter dans deux régions de l'île de Crète: celle de Samaria chez les Sphakiotes de l'Ouest, celle de la baie de Spinalonga⁵⁴.

Quand Alexandros Polyhistor (F. Gr. Hist, III a, n^o 273, frg. 30; v. le commentaire de Jacoby, Leiden 1954, p. 272) donne à Apollon et à la nymphe Akakallis un fils Naxos, il semble qu'il confonde avec Oaxos (Xenion, ibid. III b, n^o 460 frg. 10)⁵⁵.

Ὀμφάλιον: τόπος et plaine entre Thenai et Knosos, apparemment la basse vallée de l'Amnisos Triton (Karteros).

Ὀνέχιον: τόπος, non localisé, avec reliques d'Amyklai (Étienne de Byzance). Faut-il rapprocher de l'*Ἀμύκλαιον* déjà mentionné?

Παραισός: mauvaise graphie du texte d'Étienne de By-

⁵²) Κώστας Καλοκύρης, *Ἡ ἀρχαία Ῥίθυμνα*, Athènes 1950, 66-85. Il faut donc rejeter les localisations fantaisistes de Pashley, *Travels in Crete*, Londres et Cambridge 1837, II, 40 et de Spratt, *Travels and Researches in Crete*, Londres, 1865, II, 210.

⁵³) On voit par le texte de la *Συναγωγή* publié avec celui de Suidas (éd. Adler, Leipzig 1928 - 1938) qu'un texte plus complet d'Étienne de Byzance ou d'un étymologiste(?) énumérait une ville de Carie, une ville de Sicile et une «*Νάξος*» de Crète, origine de la *ραξία λίθος*. Le Λεξικόν de Suidas vo *Ναξία*, en déduit hardiment l'existence d'une ville, πόλις. Le scholiaste de Pindare, Isth. 6, 106, ne dit rien de tel: *αὶ (ἀκόνην) κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ Νάξον*.

⁵⁴) Vivien de Saint-Martin, *Nouveau Dictionnaire de Géographie universelle I*, Paris 1897, vo Crète.

⁵⁵) Svoronos, o. l. 36, signale pour Axos des di gammas semblables à des N, sur les monnaies et les inscriptions.

zance pour *Πραιός*, au mot *Στήλαι*, comme le prouvent les Inscr. Cret. de Praisos 6, 7 et Itanos 4, 9.

Πραιισός: mauvaise graphie du texte d'Etienne de Byzance pour *Πραιανός*, comme le prouvent les monnaies et les inscriptions.

Ῥυθίμη: texte corrompu d'Etienne de Byzance au mot *Στήλαι*: πόλις Κρήτης πλησίον Παραισοῦ καὶ Ῥυθίμης (msc. R) ou *Ῥυθίμης* (msc. V). Comme il ne saurait s'agir géographiquement de Rhithymna et que Stélai peut se situer sur la côte Sud à Dasonari près de Hag. Trias, ou à Makry Gialo, *Ῥυθίμης* (-μνη:) recouvre peut-être le nom du cap *Ἐρυθροῖον* ou de la ville de *Σύρινονθος*. A moins de supposer⁵⁶ l'existence d'une autre *Στήλαι* près de Rethymnon(?)

Τειρεσία ou *Τιρασία*: lieu planté de peupliers dans une montagne comparée à l'Ida et au Kedros par Théophraste, Hist. Plant. III, 3, 4. On a proposé de lire aussi *Ταρρασία*, le région de la ville de *Τάρρα*.

Τίτυρος: méprise du scholiaste de Théocrite III, 2, éd. Ahrens et de tous ceux qui, lisant *ΤΙΣΥΡΟΙ* sur des didrachmes d'un type Gortynien, ont voulu trouver une ville de ce nom; 1^o) le massif du *Τίτυρος* est l'actuel promontoire du Rhodopou terminé par le cap *Ψάκον*⁵⁷ (Ptolémée III, 15, 5) où n'exista aucune ville, mais seulement le sanctuaire de Dictynna; 2^o) Mlle. Guarducci a montré depuis dix ans qu'il fallait lire *ΣΥΒΡΙΤΙ[ΩΝ]* les monnaies mystérieuses et les dater d'une époque d'isopolitie avec Gortyne (Archeologia classica 1949, 172 sqq.)⁵⁸.

Τρίποδος: lieu d'union de Démètèr et d'Iasion, selon Diodore de Sicile V, 79. Corruption apparente du texte pour *τριπολος*, la jachère trois fois labourée. Faire intervenir le hameau moderne de *Τρίποδος* près de Margarites et de Prines, c'est s'égarer.

Χαλκητόριον: qualifié de πόλις Κρήτης par Etienne de Byzance, mais par une confusion avec une ville de Carie bien connue par les inscriptions et Strabon XIV, 636 - 638. Les sour-

⁵⁶) E. Kirsten, R. E. Suppl. VII, 1153.

⁵⁷) Aujourd'hui Cap Spada.

⁵⁸) Svoronos, Numismatic Chronicle 1891, 417, remarquait déjà que le type monétaire, analogue à celui de Gortyne, était d'un travail moins soigné.

ces citées, Apollodoros et Krateros, ne servent pas pour la Crète.

Dans cette liste, onze noms sont dûs à des méprises qui remontent à l'antiquité. Les vingt autres sont dûs aux copistes ou à des interprétations téméraires des modernes. Mais avant de dresser les deux listes d'époque hellénique et d'époque romaine, il convient de se prémunir contre de pareils dangers en adoptant un ordre critique; seront sans numéros les doublets connus, seront pourvues d'un numéro bis les villes suspectes ou simplement possibles qui seront reprises et étudiées à part. Pour épargner de la place, les sources ne seront indiquées que par les trois sigles: I: inscriptions, M: monnaies, T: textes, étant bien entendu que l'on trouve toutes les références très facilement dans la Real Encyclopädie de Pauly - Wissowa - Kroll ou dans les notices des Inscriptiones Creticae, par exemple. Dans la troisième colonne figureront les localisations (villages et éparchies) connues; celles que l'on présume seront accompagnées du point d'interrogation. Nous reviendrons plus loin sur les villes localisées et les hypothèses permises.

ΨΕΥΔΕΙΣ ΠΟΛΕΙΣ (ΛΑΘΗ ἢ ΦΑΝΤΑΣΙΑΙ)

* <i>Αλυγγοσ</i>	= 'Ολοῦς, 'Ολοῦντος
* <i>Αμιοσός</i>	ὁ ποταμός Καροτρός
* <i>Αμφιμάτιον</i>	= 'Αμφιμάλιον
* <i>Αρσινόη</i>	= 'Ρίθυμνα
<i>Αδλών</i>	Τόπος 4 χιλ. Βορ. Γόρτυνος
* <i>Αχαΐα</i>	Χώρα Πολυδόχηνιάς
<i>Βαῦκος</i>	= Ραῦκος
<i>Γλαμία</i>	Σημαίνει «πόλις»
<i>Διατόνιον</i>	= Τριτώνιον, λαγκάδι τοῦ ποταμοῦ Τριτάδος τῆς Θεᾶς Δικτύνας [τωνος
<i>Δραύκη, Δραῦκος et Βαῦκος</i>	= 'Ραῦκος
* <i>Ελατος ἢ Κλάτος</i>	= Λατὼ
* <i>Ερταῖοι</i>	= Κρητες
* <i>Ερυθραία</i>	= 'Ελεύθερνα
* <i>Ιπποκορώνιον</i>	Λόφος ἢ ὄρος
<i>Καινὼ</i>	Τόπος (ὄρος ἢ σπήλιος)
<i>Καλή 'Ακτιή</i>	Πόλις ἐν Σικελίᾳ
<i>Κόριον</i>	Τόπος καὶ ἱερὸν Κόρης
<i>Λισσή(η) ἢ Βλισσήνη</i>	'Ακρωτήριον Λίθινον

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΙΓ.

13

<i>Μαγνήτων πόλις</i>	Μῦθος τῶν Μαγνήτων ἐπὶ τῷ Μαιάνδρῳ
<i>Μάτιον</i>	=Πολισμάτιον Ἑράκλειον
<i>Μηθύμνη</i>	=Ῥιθύμνη
<i>Νάξος</i>	=Ῥοαξος -- καὶ εἶδος ἀκόνης
<i>Ῥομφάλιον</i>	Τόπος πρὸς τὸν Καρτερὸν
<i>Ῥόνυχιον</i>	Τόπος (πρὸς Ῥαμύκλαιον;)
<i>Παραισὸς</i>	=Πραισὸς
<i>Πριαισὸς</i>	=Πριανσὸς
<i>Ῥυθίμης</i>	=Σύρινθος (ἢ Ῥίθυμνα;)
<i>Τειρεσία ἢ Τιρασία</i>	Τόπος ἐν τοῖς ὄρεσιν
<i>Τίτυρος (ἢ Τίτουροι)</i>	=Σύβριτα
<i>Τρίποδος</i>	=Τριπόλος
<i>Χαλκητόριον</i>	Πόλις ἐν Καρίᾳ

ΠΟΛΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ
(ΑΡΧΑΪΚΗΣ, ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ, ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ)

Noms antiques	Sources	Localisations
1. <i>Αἴπεια</i>	Τ	;
<i>Ἄλας</i>	Ι	=Λασαία
<i>Ἄλασσα</i>	Τ	=Λασαία
2. <i>Ἄλβη</i>	Τ	;
3. <i>Ἄλλιουα</i>	ΙΜΤ	Σταυρωμένος (Μυλοποτάμου);
4. <i>Ἄμπελος</i>	ΙΤ	Ξερόκαμπος (Σητείας)
5. <i>Ἀμφίμαλα (-άλιον)</i>	Τ	Γεωργιούπολις (Ἀποκορώνου)
6. <i>Ἀμύκλαιον</i>	ΙΤ	Κόκκινος Πύργος (Πυργιωτίσσης);
7. <i>Ἀνώπολις</i>	ΙΜΤ	Ἀνώπολις (Σφακίων)
<i>Ἄξος</i>	Τ	=Ῥοαξος
8. <i>Ἀπολλωνία α'.</i>	ΙΜΤ	Γάζι (Μαλεβιζίου)
9. <i>Ἀπολλωνία β'.</i>	(Ι?)Τ	πλησίον Κυδωνίας (Χανίων)
<i>Ἀπολλωνία γ'.</i>	Τ	=Ἐλευθερνα
<i>Ἀπολλωνία δ'.</i>	Τ	=Κυδωνία
10. <i>Ἀπυρα (-τερον)</i>	ΙΜΤ	Παλαιόκαστρο (Ἀποκορώνου)
11. <i>Ἀραῆν</i>	ΙΤ	Ἀράδαινα (Σφακίων)
12. <i>Ἀρδιαῖοι</i>	ΙΜ	Ἐν τῇ Μεσαρᾷ;
13. <i>Ἀρχάδες</i>	ΙΜΤ	Ἴνι (Μονοφατίου)
<i>Ἀρσιόνη</i>	Μ	=Ῥίθυμνα (καὶ λιμὴν Λύκτου; [Στεφ. Βυζ.]
14. <i>Ἄσοξ</i>	Τ	;
14β. <i>Ἀχάρα</i>	Ι	Ἀρχάνες (Γεμένους)

Noms antiques	Sources	Localisations
<i>Ἄωρος</i>	T	= Ἐλεύθερα
15. <i>Βήνη</i>	T	πλησίον Γόρτυνος (Καινουρίου)
16. <i>Βιάννος</i>	IMT	Ἄνω Βιάννος (Βιάννου)
17. <i>Βιώννος</i>	I	Κεραμέ (Ἄγ. Βασιλείου);
18. <i>Βοιαί</i>	T	;
18β. <i>Βοίβη</i>	T	πλησίον Γόρτυνος (Καινουρίου)
19. <i>Γόρτυς</i>	IMT	Ἄγ. Δέκα (Καινουρίου)
20. <i>Γράμ(μ)ιον</i>	T	;
21. <i>Δαίδαλα</i>	T	;
22. <i>Διον</i>	T	Ἄγ. Πελαγία (Μαλεβιζίου);
23. <i>Δουλόπολις</i>	T	;
24. <i>Δραγμός</i>	IT	Παλαιόκαστρο (Σητείας);
25. <i>Δρήρος</i>	IT	Ἄγ. Ἀντώνιος Νεαπόλεως (Μεραμ-
26. <i>Εἴνατος</i>	(I)T	Τσουύτσουρος (Μονασίου) [βέλλου
27. <i>Ἐλεύθερα</i>	IMT	Πρινές (Μυλοποτάμου)
<i>Ἐλλωτίς</i>	T	= Γόρτυς
28. <i>Ἐλυνία</i>	I	Κουνάβοι (Πεδιάδος)
29. <i>Ἐλυρος</i>	IMT	Ῥοδοβίνι (Σελίνου)
30. <i>Ἐρῶνος</i> (ἢ <i>Ἐράννος</i>)	I	;
<i>Ἡραδὴν</i>	I	= Ἄραδην
31. <i>Ἡράκλειον</i>	IT	Ἡράκλειον · Candia Τεμένους
32. <i>Ἡτεία</i>	T	Σητεία (Σητείας)
<i>Ἡτις</i>	T	= Ἡτεία
33. <i>Θεναί</i>	IT	Παλαιόχωρα Καρτεροῦ (Πεδιάδος)
33β. <i>Ἱεράπολις</i>	T	= Λεβήν;
34. <i>Ἱεράπτυνα</i>	IMT	Ἱεράπειρα (Ἱεραπέτρας)
35. <i>Ἱλατία</i>	T	πλησίον Ἀλλαρίας καὶ Σιβρύτου;
<i>Ἱλυρος</i>	I	= Ἐλυρος
36. <i>Ἰστρῶν</i> (ἢ <i>Ἰστρος</i>)	IT	Πύργος · Καλὸ Χωριὸ (Ἱεραπέ-
36β. <i>Ἴστοι</i>	T	;
37. <i>Ἰτιανός</i>	IMT	Ἐρημούπολις (Σητείας)
<i>Καίρατος</i>	T	= Κνωσὸς
<i>Καμάρα</i>	T	= Λατὸ πρὸς Καμάρα
<i>Κάμιρος</i>	T	= Ἱεράπτυνα
38. <i>Κάντανος</i>	T	Κάντανος (Σελίνου)
<i>Καρνησόπολις</i>	T	= Λύκτος
39. <i>Κάτην</i>	T	Κάδρος (Σελίνου);
40. <i>Καῦδος</i>	IT	Ἡ νῆσος Γαῦδος

Noms antiques	Sources	Localisations
40β. <i>Καῦρος</i>	Τ	=Καῦδος;
41. <i>Κεραία (Κερέαι)</i>	ΙΜΤ	Ῥόκκα (Κισιάμου);
42. <i>Κίσαιμος α΄.</i>	ΙΤ	Καστέλλι (Κισιάμου)
43. <i>Κίσαιμος β΄.</i>	Τ	Καλάμι (᾽Αποκορώνου)
44. <i>Κνωσός</i>	ΙΜΤ	Μακρὸ τεῖχος (Τεμένους)
<i>Κρημνία</i>	Τ	=Γόρτυς
45. <i>Κυδωνία</i>	ΙΜΤ	Χανιά (Κυδωνίας)
<i>Κύρβα</i>	Τ	=Ἱεράπυτνα
46. <i>Κύταιον</i>	Τ	Παλιόκαστρο Ῥογδιᾶς (Μαλεβι- ζίου)
<i>Λάμπη (- παι)</i>	Τ	=Λάππα
47. <i>Λάππα (Λίππη)</i>	ΙΜΤ	᾽Αργυρούπολις (Ρεθύμνου)
48. <i>Λάρισα</i>	Ι(?)Τ	Καλαμαῦκα (Ἱεραπέτρας);
<i>Λάρισσα</i>	Τ	=Γόρτυς
49. <i>Λασαία (ἢ Λάσσοια)</i>	ΙΤ	Καλοὶ Λιμένες (Καινουρίου)
50. <i>Λαιῶ</i>	ΙΜΤ	Γούλας (Μεραμβέλλου)
51. <i>Λαιτὼ πρὸς Καμάρα</i>	ΙΤ	᾽Αγ. Νικόλαος (Μεραμβέλλου)
52. <i>Λεβήν (ι)</i>	ΙΤ	Λέντα (Καινουρίου)
53. <i>Λιπάρα</i>	Ι	Πλησίον Κυδωνίας (νῆσος);
54. <i>Λισσός (ἢ Λισός ἢ Λίσσα)</i>	ΙΜΤ	᾽Αἰ Κυρκός (Σελίνου)
55. <i>Λύκαστος</i>	Τ	Βιτσιλιὰ - Κανλι Καστέλλι (Τεμέ-
56. <i>Λύκιος (Λύτιος)</i>	ΙΜΤ	᾽Ασκοὶ - Ξυδᾶς (Πεδιάδος) [νους]
57. <i>Μάλλα</i>	ΙΜ	Μάλλες (Ἱεραπέτρας)
57β. <i>Μαρώνεια</i>	Τ	:
58. <i>Μάταλον (- λι)</i>	ΙΤ	Μάταλλα (Πυργιωτίσσης)
59. <i>Μίλατος</i>	ΙΤ	Μίλατος (Μεραμβέλλου)
60. <i>Μινφά α΄.</i>	ΙΤ	Μαράθι (Κυδωνίας)
61. <i>Μινφά β΄.</i>	Τ	Παχειὰ ᾽Αμμος (Ἱεραπέτρας)
62. <i>Μυκῆναι</i>	Τ	:
63. <i>Μωδαῖοι</i>	Μ	Πλησίον Πολυρροηνίας;
64. <i>᾽Οαξός</i>	ΙΜΤ	᾽Αξός (Μυλοποτάμου)
65. <i>᾽Ολοῦς</i>	ΙΜΤ	᾽Ελοῦντα (Μεραμβέλλου)
65β. <i>᾽Ορειοὶ (᾽Οριοὶ)</i>	ΙΜΤ	Λίσσος καὶ Ποικιλάσιον, κλπ.
66. <i>᾽Οσμίδα</i>	Τ	᾽Ονιθὲ (Ρεθύμνου)
67. <i>Πίν (...;)</i>	Τ	Μεταξὺ ᾽Ολοῦντος καὶ Πραισοῦ
68. <i>Παντομάτριον</i>	ΙΤ	Πλησίον Φόδελε (Μαλεβιζίου)
69. <i>Πέλκιν (- κισ)</i>	Ι	Καστρακί - Πελεκάνες (Σελίνου)
70. <i>Πέργαμος</i>	Τ	Βρῦσες (Κυδωνίας)

Noms antiques	Sources	Localisations
71. Πέτρα	IM	;
72. Ποικιλάσιον	IT	Στά Μπουκολίσια (Σφακίων)
73. Πολίχνη	MT	Πλησίον Κυδωνίας
74. Πολυῤῥηνία	IMT	Ἐπάνω Παλαιόκαστρο (Κισάμου)
75. Πραισός	IMT	Βαβέλοι - Νέα Πραισός (Σητείας)
75β. Πρεπίοι	I	Μεταξὺ Δρήρου καὶ Μιλάτου
76. Πριανός	IMT	Καστελιανὰ (Μονοφατισίου)
77. Πύρανθος	T	Πυράθι (Μονοφατισίου)
78. Ῥαῦκος	IMT	Ἁγ. Μύρων (Μαλεβιζίου)
79. Ῥιζηνία (ἢ Ριττήν)	IT	Κρουσώνας; Πρινιαῖς (Μαλεβιζίου);
80. Ῥίθυμνα	IMT	Ῥέθυμνον
Ῥοίτιον	T	=Ῥύτιον
81. Ῥυιασός (ἢ Ῥύτιον)	IT	Ῥοιάσι (Μονοφατισίου)
Σάτρα (= Σάωρα;)	T	=Ἐλεύθερνα
Σάωρος	T	=Ἐλεύθερνα
Σηιαία	I	=Ἡτεία
Σίβριτος (ἢ Σίβυριτος)	T	—Σύβριτα
81β. Σιπιλήν	I	Μεταξὺ Ἐλεύθερνας καὶ Κυδωνίας
Σιτεία	T	=Ἡτεία
82. Σιῶλαι (Σιῆλαι)	IT	Δασονάρι (Σητείας);
83. Σιρῆνος	T	;
Σύβα	T	—Συῖα Σίβα
84. Σύβριτα	IMT	Θρόνος (Ἄμαριου)
85. Συῖα	IT	Σούγια (Σελίνου)
86. Σύρινθος	I(?)T	Μακρὺς Γιαλὸς (Σητείας);
87. Τάνος	MT	πλησίον Κυδωνίας;
88. Τάῤῥα	IMT	Ἁγ. Ῥουμέλη (Σφακίων)
89. Τεγέα	T	πλησίον Πολυῤῥηνίας;
Τρίτα	T	=Κνωσός (ἢ Ἀστρίτσι Πεδιάδος;)
90. Τύλισ(σ)ος	IMT	Τύλισος (Μαλεβιζίου)
91. Ὑδραμία (ἢ Ὑδρα- μον)	I	Δράμια (Ἄποκορώνου)
92. Ὑρταῖοι	I	;
93. Ὑρτακος (ἢ Ὑρτακί- νος (-κίνα)	IMT	Τεμένια (Σελίνου)
94. Φαισός	IMT	Φαισός (Πυργιωτίσσης)
95. Φαλάννα(ι)	IT	Βένι (Ἄμαριου);
95β. Φαλανναία	T	;

Noms antiques	Sources	Localisations
96. Φαλάσαρα	IMT	Ἄκρ. Κούτρι (Κισιάμου)
97. Φαράι	T	;
98. Φοινικοῦς	IT	Λουτροῦ (Σφακίων)
99. Φοῖνιξ Λαμπαίων	T	Πλακιᾶς (Ἄγ. Βασιλείου);
100. Χερσόνασος	IMT	Χερσόνησος (Πεδιάδος)
101. Ψύχιον	T	Ἄκρ. Μέλισσα (Ἄγ. Βασιλείου)
102. Ὠλερος	IT	Μεσελέροι (Ἱεραπέτρας)

ΠΟΛΕΙΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Noms antiques	Sources	Localisations
1. Ἄγρειον	Stadiasmos	Ἄγ. Σώστης (Κισιάμου)
2. Ἄηρος	Theognostos	;
2β. Ἀπολλωνιάς	Stadiasmos	Ἀργουλῆς (Σφακίων);
3. Ἄρβις	Etienne de Byz.	Ἄρβη (Βιάννου)
4. Ἀσιτάλη	Stadiasmos	Ἀσιτάλη, Μπαλί (Μυλοποριά- [μου])
5. Ἄτρικος	Theognostos	;
6. Βίεννος	Stadiasmos	Μειαξὺ Κριοῦ Μετώπου καὶ Φα- [λασάρας]
7. Γλήνος	Theognostos	;
8. Ἐλαία	Pline l'ancien	Γραμποῦσα (Κισιάμου);
9. Θεράπναι	Pomp. Mela	Μεταξὺ Ἐλευθέρας καὶ Κυδω- [δίας];
10. Θήβη	Nonnos	;
10β. Ἰναχώριον	Ptolémée	Ἰνναχώριον (Κισιάμου)
11. Καλαμύδη	Stadiasmos	Σελίνου Καστέλλι (Σελίνου)
Καλοὶ Λιμένες	Acta Apost.	= Λάσαια
12. Κώρουκος	Ptolémée	Ἄκρ. Γραμποῦσα (Κισιάμου);
13. Λάμων	Stadiasmos	Πλακιᾶς (Ἄγ. Βασιλείου);
13β. Λασός	Pline	= Λάππα;
14. Μαραθοῦσα	Pline	;
14β. Μύρινα	Pline	= Μυκῆναι (ἤ Σὺβρις);
15. Οἶος	Theognostos	;
15β. Ὀλόπυξος	Pomp. Mela	;
16. Παννόνα	Ptolémée	Ἄγ. Θωμάς (Μονοφατίου);
17. Πάνορμος	Pline	Πάνορμον (Μυλοποτάμου)
18. Πρῶνος	Theognostos	;
19. Πύλωρος	Pline	Ἄπεσοκάρι - Πλώρα (Καινου- [ρίου]);
20. Ῥαμνοῦς	Ptolémée	Στόμιον (Κισιάμου);

Noms antiques	Sources	Localisations
<i>Σουλήνα</i>	Stadiasmos	=Σουλία
21. <i>Σουλία</i>	Stadiasmos	Ἄγ. Γαλήνη (Ἄγ. Βασιλείου)
22. <i>Τεμικός</i>	Theognostos	;
23. <i>Χερσόνησος</i>	Ptolémée	Ἄκρ. Σφινάρι (Κισσόμου); ἡ [Ἄκρ. Κοραβούτας;

Les 15 numéros bis et les homonymes appellent des remarques ou des justifications.

Liste grecque :

9. *Ἀπολλωνία* (β'). Les textes de Polybe XXVII, 14 et de Diodore XXX, 13, indiquent qu'il s'agit d'une ville toute voisine de *Κυδονία*. Les décrets de proxénie pour des Apolloniates découverts à Aptara et à Gortyne (I. Cr. t. II p. 28 et t. IV, n° 206 i) renvoient plutôt à l'Apollonia de la région de Knossos; E. Kirsten, R. E. supp, VII, 41 les rattache à l'Apollonia cydonienne.

14 bis. *Ἀχάθρα* : lieu pourvu d'un sanctuaire mentionné par un traité du milieu du 5^e siècle, entre Knossos et Tylissos (Inscr. Cret. I, VIII, 4 a 16)⁵⁹. Les fouilles menées dans les champs et sous la grosse bourgade d'Arkhanes prouvent l'existence d'un site important entre l'époque minoenne et l'époque romaine.

18 bis. *Βοίβη*. *Ἔστι καὶ ἐν Κρήτῃ Βοίβη τῆς Γορτυνίδος*, dit Étienne de Byzance. On se demande s'il s'agit d'un doublet de *Βοιάι*, d'un lieu - dit, d'un ancien État soumis à Gortyne, d'un lac. L'auteur du Catalogue des vaisseaux (II. B, 712) mentionne en Thessalie une ville et un lac de ce nom près de *Φεραί*. Faut-il alors placer la *Φεραὶ* crétoise aussi dans la région de Gortyne? Depuis Koehler (1853) les éditeurs de Nonnos, Dionysiaca XIII, 236, rectifient le texte du meilleur manuscrit (L) *ἔδέθλια Θήβης* en *ἔδέθλια Βοίβης*; c'est aussi inutile qu'incertain. C'est pourquoi nous faisons figurer *Θήβη* dans la liste romaine, provisoirement (n° 10).

⁵⁹) W. Vollgraff, Le décret d'Argos relatif à un pacte entre Knossos et Tylissos, *Verhandeling der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen Afd Letterkunde*, N. R., LI, 2, Amsterdam 1948, p. 49 sqq

33 bis. *Ἱεράπολις*. A mon avis, il s'agit d'un doublet de Lebèna (a); là se trouvait un sanctuaire très célèbre d'Asklèpios, fréquenté non seulement de tous les Crétois, mais par bon nombre d'Africains (Philostrate, Vie d'Apollonios IV, 34⁶⁰; Pausanias II, 26, 9). Suidas se borne à écrire : *Λεβηναίων ἱερόν*. La notice des villes maritimes de Pline (IV, 59) se termine sur la côte Sud par les mots «Hierapytna, Lebena, Hiéropolis»: de même qu'il a fait sur la côte Nord deux villes de Matium et de Heraclea (*πολιματίον Ἡράκλειον* de l'original), il en a fait deux de «Lebena la ville sainte des Crétois». On ne connaît pas de port à l'Ouest de Lebena qui ait pu prétendre à cette épithète et à cette réputation universelle: Lasasia, Matala, Soulia, Psykhion, Phoinix, Apollonias, Phoinikous, Poikilasion, Syia, Lissos, Kalamydè. En outre, Lebèna passait pour posséder le rocher de Rhea, Mère des dieux.

36 bis. *Ἴστοί*. Selon Aglaosthénès, auteur de *Ναξιακά* (F. H. G. IV, 293-294), il s'agirait d'une ville (*πόλις*, oppidum) fondée par Nikostratos (fils de Ménélas et d'Hélène) et dont le territoire et le port porteraient le nom de *Κυνόσουρα*, nymphe de l'Ida, nourrice de Zeus⁶¹. En fait d'*Ἴστοί*, on ne connaît qu'une station à Ikaría (Strabon XIV, 639) et une indication d'Etienne de Byzance; le nom du mât *ἱστός*, désignait plusieurs promontoires effilés⁶². Le texte d'Aglaosthénès renvoie plutôt à l'île de Naxos. Toutefois, la mention d'une nymphe et des Courètes de l'Ida, l'existence de quatre promontoires remarquables au Nord-Ouest de la Crète, Drepanon, Akrotiri, Spada, Grabousa, contraignent à se demander si *Ἴστοί* n'est pas le nom mythique d'un port sur l'un d'entre eux. Enfin, Kynosoura passe pour avoir été changée en ourse avant d'être transformée en constellation de la Petite Ourse: il existe une célèbre grotte

⁶⁰) Philostrate compare Lebèna sanctuaire d'Asklèpios à la Pergame d'Asie. On pense aussi bien aux eaux thermales et aux dieux médecins de Hiéropolis de Phrygie La Hierapolis crétoise, mentionnée par Etienne de Byzance immédiatement après celle de Phrygie, figure peut être dans les décrets de proxénie d'Aptera (Ins. Cret. no 9) et de Lappa (no 7 B). Les inscriptions de Lebena ou des environs proviennent en grande partie du sanctuaire d'Asklepios.

⁶¹) D'après Eratosthénès, *Cataster*, 2; Hygin, *Poet. Astron.* II, 2; schol. in *Germanicum vetera*, v. 25, II.

⁶²) Il en va de même de *Κυνόσουρα* qui désigne plusieurs promontoires dans le monde grec, par exemple à Marathon et à Salamine.

de l' Ourse (*Ἀρκουδιώσις*), fréquentée dans l' antiquité, près du monastère de Gouverneto⁶³. Les seules ruines que l' on ait trouvées à une heure de distance au Sud - Est sont du Minoen récent. La côte n' offre aucun port.

40 bis. *Καῦνος* La mention de cette ville par Etienne de Byzance vient d' une interprétation du texte d' Hérodote, I, 172. Plusieurs fois les manuscrits de Strabon et d' Athénée semblent confondre *Καῦνος* et l' île de *Καῦδος* au Sud - Ouest de la Crète⁶⁴.

42 et 43. Le premier des deux *Κίσαμος* a servi de port à Polyrhenion. On ajoutera aux textes publiés parmi les Inscriptions Creticae celui de la R.E.G. 1940, p. 221. Le second, connu par Strabon X, 479, et la carte de Peutinger, a servi de port à Aptara. L' éloignement, l' insécurité et les tessons tardifs de Kalyves m' incitent également à préférer Kalami comme port d' Aptara: Kalami est plus proche, mieux abrité, et d' époque classique. Cf. aussi l' estampe très expressive de Basilicata au début du XVII^e siècle, *Κρητικὰ Χρονικά*, IB' 1958, pl. IE' fig. 2.

48. *Λάρισα*: cf. ci dessus, p. 183, note 31. Ce nom, qui désigne communément une acropole en pélasgique, convient fort bien au rocher de Kalamavka (v. B.C.H. 1958, 514) assez proche de Hierapytna pour avoir pu faire synécisme avec cette cité, et dominant toute une vallée côtière (Strabon IX, 440: *τὸ ὑποκείμενον πεδῖον νῦν Λαρισσῶν καλεῖται*). Cette localisation convient mieux que celles que l' on trouvera énumérées dans les I. Cret. t. III, p. 19. L' autre Larisa désignait probablement la seule citadelle de Gortyne (Etienne de Byzance, v^o *Γόρτυν*).

57 bis. *Μαρωνεία*. Connue par un seul ethnique chez Suidas: *Σωτάδης*⁶⁵, *Κρής Μαρωνείης*, formé comme beaucoup d' autres du même type: *Κρής Δαρήριος*, *Κρής Ἐλευθερναῖος*, *Κρής Λύτιος*, etc ..

60 et 61. La première des deux *Μινώα* est ce port que la notice des villes maritimes de Plinie situe entre Kydonia et Aptara et qu' une inscription de Kydonia (I. Cr. II, p. 116, l. 12)

⁶³) Rapprochement dû à Robert Pashley, *Travels in Crete*, Londres 1837, I, 24-25, n. 25. V. Matz, *Forschungen auf Kreta* 1912, Berlin 1951, 4 et 5 (tessons classiques); P. Faure, B.C.H. 1956, 98-99.

⁶⁴) Strabon I, 44. V. Marcel Launey, R.E.A. 1945, 41, 3.

⁶⁵) Ed. A. Adler Σ 871. Le nom de Sotadès est celui du poète que Patroklos fit périr en 266 av. J. C. au large de Gaudos: M. Launey, I, c. 33-45.

située à un goulet : *Μινῶα ποὶ ἰῶνι πόρωι ἐσχάται*. Il s'agit de ruines que l'on voit à l'entrée Nord de la baie de la Sude, face aux deux îlots de Marathi et de Souda sur l'un desquels se trouvait peut-être la Lipara mentionnée dans la même inscription, l. 15 (*ἐπὶ Λιπάραι*). Une Lipara crétoise est connue par un ethnique figurant dans une dédicace du désert arabe⁶⁶. La seconde *Μινῶα* est rattachée par Strabon X, 475 au territoire de Lyktos (*τῆς Λυκτίων*) et située à la partie septentrionale de l'isthme de Hierapetra: c'est l'actuel Pakhyammos.

65 bis *Ῥοῖοι* (ou *Ῥοιοι*): *κοινόν*, actif entre 260 et 103, des montagnards de Lissos, Poikilasion, Hyrtakos, Elyros, Tarrha (etc. ?), si l'on en juge par Polybe IV, 53, deux inscriptions de Lissos (I. Cr. t. II, XVII, 1, l. 11 et 13 et p. 213), et de Gortyne (id. t. IV, n° 179, l. 8) et par le monnayage. On pense à ce qui se passa en Crète aux temps de l'occupation turque, où les Sphakiotes, c'est-à-dire les gens des mêmes défiliés⁶⁷, constituèrent la première communauté indépendante. Il est possible aussi que Lissos se soit appelée momentanément *Ῥοιοι*.

67. *Παν(....?)*. On se reportera à ce qui a été dit plus haut de Ps. Skylax, p. 184 et des cartographes italiens, p. 176. Il existe les ruines d'une cité classique au bord de la mer à Kastellos, une heure au Nord de Myrsini. On évitera de confondre ce site avec le Panormos cité à l'époque romaine et porté pour la première fois dans les temps modernes sur la carte de Coronelli (1689) près du Monte Panormo entre Porto Atali et Melidoni.

75 bis. *Πρεποίδαι*. Connus par une inscription archaïque de Dréros qui les oppose aux *Μιλάτιοι* (B.C.H. 1946, 588 sq. n° 1; L. Robert, R.E.G. 1948, 192), ils forment peut-être un village descendant d'un même ancêtre.—de là l'ethnique en —*ίδαι*—et non un État. On a repéré à Kastri un fort d'époque classique, à l'Est de Milato en 1937 (Pendlebury, o. c. 352): serait-ce leur domaine ?

81 bis. *Σιπιλήν*. Site mentionné au début d'une dédicace ou d'une liste de proxènes (?) comme la demeure de gens d'

⁶⁶) L. Robert, Etudes épigraphiques et philologiques, Bibl. Ec. des Hautes Études, t. 272, 1938, 251 - 252.

⁶⁷) Schol. Lycophon, Alex. 317: *σφάξ· πᾶν χάσμα γῆς*. Cf. Μιχ. Δεφνερ, Ὀδοπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τῆν δυτικῆν Κρήτην, Athènes (1928), 130 - 131.

Eleutherna: 'Ελευθεραῖοι [ο]ἱ ἐν Σιπιλῆνι (I Cr. II, p. 119: Cydonia n^o 4). S'agit-il d'un village ou d'une montagne entre Eleutherna et Kydonia?

92. 'Υρταῖοι. Mentionnés comme garants d'un traité entre Knosos et Gortyn après les Λύκτιοι, 'Αρχάδες et 'Αρτιαῖοι, ils ne doivent pas être confondus avec les 'Υρτάκιοι ou 'Υρτακῖνοι, habitants d'Hyrtakina à l'extrémité occidentale de l'île, malgré les premiers éditeurs de l'inscription⁶⁸. Le contexte semble les situer dans la Messara ou la Pédias.

95 bis. Φαλάνναια. Probablement faut-il confondre de nom avec celui de Φαλάννα, bien qu'Étienne de Byzance les distingue: une de ses sources nommait sans doute la Φαλανναία χώρα, dont il a tiré arbitrairement un ethnique. La grande liste des théarodoques delphiques (o. c. col. III, l. 117) met le nom de Φαλάννα au pluriel.

98 et 99. Φοινικοῦς: telle est la forme donnée par Étienne de Byzance et Ptolémée III, 15, 3; les Actes des Apôtres, 27, 12 et le Stadiasmos, 327, donnent une forme au singulier Φοῖνιξ pour désigner le même port, actuellement Loutro. J'ai préféré la «lectio difficilior». Le texte de Strabon X, 475 en ajoutant à la Φοῖνιξ du golfe de Plakias τῶν Λαμπέων, «celle de Lappa», distingue implicitement deux homonymes, bien qu'il ne mentionne pas celle d'Anopolis, ni d'ailleurs aucun des nombreux États du Sud-Ouest de l'île. — Constatons que nous connaissons en Crète à l'époque hellénique, au moins six groupes⁶⁹ de villes homonymes: Apollonia, Kisamos, Larisa, Lato, Minoa, Phoinix; à l'époque romaine il faut sans doute en ajouter trois: Biennos, Panormos et Khersonasos. Ceci doit rendre encore plus prudent dans les essais de localisation de noms inconnus.

Liste romaine:

Presque tous les noms sont des hapax. Ceux de Pline provoquent un scepticisme particulier, en raison du désordre et de la corruption de son texte (IV, 59).

2 bis. 'Απολλωνιάς. Le Stadiasmos, 327, porte la forme ἐπὶ 'Απολλωνιάδα, à 30 stades de Lamou et à 100 de Phoi-

⁶⁸) A. Rehm, Das Delphinion in Milet, Berlin 1914, no 140, p. 308.

⁶⁹) Peut-être 7, si Arsinoè fut le nom de Rhithymna et d'une ville de la région de Lyktos. Peut-être 8, si Stèlai fut près de Praisos, dans l'est, et près de Rhithymna dans l'ouest.

nix (Loutro). Elle ne semble pas désigner une ville, mais un sanctuaire d'Apollon. Des ruines sont encore visibles à la hauteur d'Argoulès, à l'entrée du pays des Sphakiotes. Buondelmonte, en 1415, dans sa *Descriptio insule Candie* et sa *Descriptio Cretae* (ed. Legrand, p. 108 et 142) signale de grands blocs de marbre dans un lieu désolé, hanté par les chèvres, qu'il nome *Sfichium vetustissimum* et qu'il situe à l'extrémité occidentale du golfe *Nichitum sanctum*: or, comme Hag. Nikitas est le patron de Sellia - Plakias, on est porté à localiser ce *Sfichium* en ruines vers Argoulès. En outre, sa carte indique entre Fenice (Loutro) et Penico (Phoinix Lampeon) un promontoire avec la mention «*templum Dianae*». Il me semble hardi de confondre cet Apollonias avec l'évêché du même nom mentionné en 451 lors du synode de Chalcédoine (Eusebius, *episcopus civitatis Apolloniadis*; cf. Éd. Schwartz, *Acta Conc. Oecum.* II, 1, 1, 64, etc...).

10. Θήβη: v. liste grecque 18 bis (remarques).

10 bis. *Ἰναχώριον*: tel est le texte des meilleurs manuscrits de Ptolémée III, 15, 2 avec la latitude 34° 20'. Il s'agit d'un village ou d'une bourgade. Les Crétois modernes en ont fait une région, l'*Ἰναχώριον*, entre Sfinari et Keramoti et pensent qu'il s'agit d'un *κοῖνον* antique de 9 bourgades (*ἔννεα χωρία*): rien de plus douteux. Serait-ce le *Biennos* du *Stadiasmos*, 335, port à 12 stades de Kriou Metopon?

8 et 12. Les manuscrits de Pline IV, 59 notent tantôt Elea, tantôt Elaea, oppidum côtier entre Phalasarua et «Cisamon»; Ptolémée III, 15, 2 ne connaît dans cette région que *Κώρυκος*, avec la mention: ἄκρα καὶ πόλις à 36° 40' de latitude, et le *Stadiasmos*, 337, un *Ἄγγειον* λιμὴν avec temple d'Apollon, à 50 stades du cap Treton (Grabousa). Trois ports pour une côte aussi inhospitalière, c'est beaucoup. Aussi se demandent-on si Elea - Elaea n'est pas un doublet ou un nom de région pris pour un nom de ville. On remarquera le nombre des plantes dans la liste de Pline; Elaea, Marathusa, Myrina, Rhamnus.

13 bis. Lasos. On confond généralement ce nom donné par Pline avec Lassoia, Lasaia des textes grecs. Mais ces derniers désignent un port de la côte Sud, alors que Lasos figure parmi les villes de l'intérieur des terres, entre Olopyxos et Eleuthernae. Au lieu de Lasos, l'édition de Barbaro en 1492 porte «Lappa», sans doute d'après le manuscrit Snackenbur-

gianus («Iaspha»), ce qui convient en tout cas géographiquement.

14. Le *Marathusa* de Pline, encore une des villes continentales, semble correspondre à la «*Moratusa*» que Pomponius Mela (*Chorographia* II, 7, 113) place entre «*Cydonea*» et «*Dictynna*». Faut-il penser aux ruines voisines de *Marathokephala*, entre *Spilia* et *Gonia* (Kissamou), ou à celles de *Marathokephala*, entre *Gazi* et *Tylissos* (cité par Pline après *Marathusa*) ?

14 bis. *Myrina*. Déjà Meursius (*Creta*, Amsterdam 1675, 47) pensait qu'il fallait corriger cet hapax plinien en *Mycenae*, ville rattachée à la légende d'Agamemnon en Crète et bien attestée dans la région de *Polyrrhènia*⁷⁰. Or le *Myrina* des manuscrits de Pline fait suite à «*Polyrhenum*». Longtemps, avec *Svoronos*, les numismates ont pensé que les monnaies portant une tête de taureau et M V ou M pouvaient être attribuées à *Myrina* ou à *Mykenai*⁷¹. On les rattache maintenant à *Sybrita*, car le M est un Σ couché : une confusion antique analogue explique peut-être le *Myrina* de Pline. Toutefois *Μυκῆναι* est plus proche paléographiquement de *Myrina*, surtout avec le jeu de l'iotacisme.

15 bis. *Olopyxos* : *Olopixos* dans les manuscrits A de Pomponius Mela, F et R de Pline, *Olypixon* dans A, *Olapyxos* dans a de Pline. Ce dernier suit, de son propre aveu, P Mela, mais sur quel informateur s'appuie P. Mela ? On connaît en Chalcidique de Thrace une *Ὀλόφυξος*, quasi homonyme d'*Olopyxos*, et qui explique peut-être l'incertaine tradition manuscrite. Je suppose plus simplement la contamination de deux noms de villes crétoises célèbres, *Olios* et *Axos* (dit *Πάξος* chez Ps. Skylax), qui ne figurent pas dans les listes des auteurs latins. Rien à tirer de Buondelmonte qui suit Pline et qui invente : «*Holopyxopolim hodie Istrina*» (*Liber Insularum Archipelagi*, ed. Sinner, Leipzig, Berlin, 1824, 68) : *Istron* est bien localisé entre *Nisi* et *Pyrgos* (golfe de *Mirabello*).

20. *Ῥαμνοῦς* : port de la côte Ouest, selon Ptolémée III,

⁷⁰) Velleius Paterculus I, 1: Didyme sur Od. XIX, 179; Eustathe, Od. 1861; Dictys de Crète, VI, 2.— Sur Agamemnon en Crète; Diodore de Sicile 33, 11; Servius, En. III, 133; Etienne de Byzance *vo Λάππα*; Zenobius, Prov. V, 50.

⁷¹) *Svoronos*, o. c. 247; Wroth, Num. Chron. 1895, 96; Head, o. c. 472.

7, 2 (34° 30), mais ville de l' intérieur des terres selon Pline IV, 59 (entre Lycastos et Lyctus). Si bien que l' on doit sans doute rectifier le texte incertain de Pline en *R h a u c u s*, ville fameuse, précisément au voisinage de *L y k a s t o s*⁷². (Cf. *Inscript. Creticae*, t. I, p. 290).

23. *Χερσόνησος*: Ptolémée III, 15, 2, est seul à distinguer ce site occidental (34° 35), qui semble correspondre au cap Sfina ri, de son homonyme de la côte Nord, III, 15, 4, dont le nom s' est maintenu jusqu' à nos jours dans un petit port à l' Ouest de Malia (Pediados).

Constatons que nous ne connaissons certainement pas tous les noms des cités de la Crète antique: au cours des cinquante dernières années, les hasards des découvertes ont révélé *Ἀριῶτι*, *Ἀχάρα*, *Βιώννος*, *Λιπάρα*, *Πέλιον*, *Πέτρα*, *Ἰγυῖοι*, sans parler de nombreux lieux - dits ou villages. Surtout pour les villes de l' intérieur, nous sommes loin de compte, car notre information manuscrite repose le plus souvent sur des catalogues maritimes et des périples côtiers. Il est sûr que nous ignorons même bien des noms de ports: Biannos, Malla, Kalamavka (= Larisa ?), par exemple, avaient leur port, calanque ou mouillage, à ce qu' on appelle aujourd' hui Keratokampos, Myrto, Ammoudares et où l' on trouve des ruines anonymes

On doit supposer inversement une cité à chaque naissance de vallée côtière, avec un débouché sur la mer pour le ravitaillement, la pêche, l' exportation, la piraterie ou la défense contre les pirates. Certaines seulement se sont développées et illustrées au point de laisser un nom, mais leurs ruines sont familières à l' archéologue.

Même si l' on doit tenir compte de quelques doublets qui figurent à notre insu dans nos listes (cf. note 21) et de cette habitude—souvent regrettable—des Crétois de changer fréquemment le nom de leurs villages⁷³, même si l' on ne compte pas les villes

⁷²) La liste des villes intérieures de Pline comprendrait donc dans l' ordre, après correction 21 noms; les quatre plus grandes cités hellénistiques (Gortyn, Phaistos, Knosos, Polyrrhenia), 6 cités épiques ou archaïques (Mykênai, Lykastos, Rhaukos, Lyktos, Dion, Asos), 5 cités du centre - Est (Pyloros, Rhytion, Lato Pharai, Olous), 4 du centre - Ouest (Axos, Lappa, Eleutherna, Therapnai (ou Phalannai ?)), deux ajoutées après - coup et voisines: Marathusa et Tyliossos.

⁷³) Après Lykastos et des noms que nous ignorons, nous voyons se

marquées d' un numéro bis, ni une dizaine de ports d' époque hellénique, on doit se dire que le nombre de 90 répété par les Anciens est un minimum. Les 125 numéros, 102 d' époque grecque, 23 d' époque romaine, que nous avons admis avec un scepticisme que certains trouveront excessif, seront peut-être portés à 150 après un siècle de recherches archéologiques nouvelles.

Sans doute, toutes ces villes n' étaient-elles pas florissantes simultanément. De puissantes cités, à tous les âges, ont tendu à imposer leur hégémonie à de petits états momentanément indépendants, mais leur autorité a toujours été remise en question. Le tableau que nous livrent de la Crète les inscriptions, les monnaies, les historiens du 2^e siècle a. v. J. C., avec leurs 90 noms différents, correspond exactement, mutatis mutandis, à celui qu' admirait l' auteur de l' Odyssée (τ. 173 - 174) six siècles auparavant : *ἐν δ' ἀνθρώποισι πολλοί, ἀπειροεῖοι καὶ ἐννήκοντα πόλεις*, à celui que voyaient également Sophocle (Schol. Iliade B 649) et l' auteur d' une inscription rhodienne à l' époque d' Auguste : *Κρη[ταίων τῶν ἐνεθήκοντα πόλεων* (I. G. XII, 1, 77, 5).

Une telle constatation, en s' imposant, pose plusieurs problèmes : de géographie et de démographie, de philologie et d' histoire

Sur les 125 sites que nous totalisons en cette année 1959, combien au juste sont localisés? 74, c' est-à-dire 67 grecs et 7 romains, en somme 60 % avec une quasi certitude⁷⁴; 26 autres (19 + 7) permettent d' entrevoir dans quelle région ils se situent; 25 enfin, soit 20 %, nous laissent en plein mystère. On peut, après plusieurs voyages de recherches sur place, faire quelques rapprochements nouveaux. Ils

succéder sur le même emplacement : Temenos, Rokka, Kanli-Kastelli, Prophitis Ilias. Pour ma part, j' ai vu dans la dernière décennie une demi-douzaine de villages crétois changer de nom ou en conserver deux dans la conversation populaire. On ne s' étonnera pas que les Anciens nous donnent 4 noms pour Gortyne, Eleutherna, Hierapytna, 3 pour Knosos, etc.

⁷⁴) 67 sur 102 d' époque grecque font précisément une proportion de deux sur trois. Or les cartes du milieu du siècle dernier n' étaient exactes que dans un cas sur deux. Les noms que la philologie a fait éliminer ont donc été très largement compensés par ceux que l' archéologie a fait gagner.

s'ajouteront à ceux que nous avons déjà proposés pour *Ἀμφικλαϊον, Δραγμός, Λάρισα, Παντομάτιον, Σθουινθος*.

Les grottes de culte les plus voisines de Kydonia (La Canée) se trouvent consacrées à Apollon et Artémis dans les montagnes de l'Acrotiri, au voisinage des monastères de Hagia Triada et de Gouverneto: ne seraient - ce pas celles de l'*Ἀπολλωνία (β')* en sympolitie avec Kydonia et brusquement détruite et annexée par elle en 171 av. J. C. ? Étienne de Byzance assimile Kydonia et Apollonia, comme Aradèn à Anopolis: ces deux villes, jadis indépendantes, sont à la même distance l'une de l'autre que La Canée du mouillage de Stavros.

Buondelmonte apprenait au début du XV^e siècle que l'îlot de Paximadi, face à l'embouchure du Platypotamos ou Amariotis — l'Elektras antique —, avait servi de prison à Dédale⁷⁶; or je connais deux grottes de Dédale, l'une au Cap Melissa, l'autre à Hag. Galini⁷⁶, et j'ai entendu les paysans de la vallée de l'Amariotis me raconter plusieurs fois la légende de Dédale. Je me demande si la ville de *Δαίδαλα*, connue par Étienne de Byzance, ne serait pas Kastri, place forte hellénique de cette même vallée, à 4 kilomètres au Nord de Hag. Galini, et certainement suzeraine de ce port (l'antique *Σουλία*).

Le traité d'Eumène II et des Crétois en 183 (I. Cr. IV, no 179, l. 6) nomme les *Ἐρώριοι* entre les *Βιάννιοι, Μάλλατοι*, d'une part et les *Χερσονάσιοι*, de l'autre: s'il faut croire qu'il suit parfois un certain ordre géographique, sensible surtout vers la fin, et si l'on constate qu'Eronos traite avec le sanctuaire de Teos en même temps que Malla, Biannos, Arkadia et Priansos⁷⁷; on peut chercher Eronos au flanc Sud du Lasithi (vallée de Pevkos - Sykologos ?).

Les monnaies des *Μωδαῖοι* ressemblent à celles de Polyrhènia: si la cité n'est pas sous l'actuelle Modi, trop voisine de Vryses - Pergamos, peut-on la localiser à Meskla, Poulé, Lakkoï, Zourba? (cf. p. 183 n. 30)?

Les monnaies de Petra portent un trident et un dauphin, ce

⁷⁶) Descriptio insule Candie, 108; Descriptio Cretae, 142 (ed. Le Grand).

⁷⁶) B. C. H. 1956, 98, no 16; Bulletin de l'Association G. Budé, 1958, no 3, 47.

⁷⁷) S.G.D.I. 5182 - 5187.

qui semble faire d'elle une cité à prétentions maritimes; les *Πετραῖοι* dont un traité de Knosos avec Milet (I. Cr. Cnosos, n° 6, l. 38) sont appelés comme garants entre les *Ἀπολλωνιάται* et les *Ἰάνιοι*; un *Πετραῖος* est mentionné à Gortyn (I. Cr. I, p. 247)⁷⁸. S'il ne s'agit pas en *Πετρα* du doublet d'une autre ville, on peut penser à un petit état de la côte Sud - Est, en excluant Matala et Hierapytna, nommés dans des inscriptions milésiennes du même groupe. En tout cas, tous les ports libres de la côte Nord - Est cités dans le traité avec Knossos: Apollonia, Herakleion, Khersonasos, Milatos, Olous, Lato, Itanos, sont exclus. Ruines antiques et rochers caractéristiques ont été repérés par les voyageurs au cap Goudoura, à Arvi, au cap Alyki, au cap Poda et attendent encore un nom certain.

Citons encore parmi les sites archéologiques, 12 assez étendus qui n'ont pas été identifiés et qui ont livré des murailles, de la vaisselle, et des monnaies gréco-romaines; ce sont, d'Est en Ouest: *Kastri* entre Koskinas et Koutsoulopetres (Sitias), peut-être l'antique Dragmos, *Kastellos* de Myrsini (Sitias) peut-être le *Παρ* (...) de Ps. Skylax 47; *Kephala* du Lasithi (Pendlebury, o. c. 361), *Kephala* ou *Ἐπέ* d'Astritsi (Pediados) dont le radical se retrouve dans les noms antiques de *Τρίτα*, *Τρίτων*, *Τριτώνιον*, *Τριτογένεια*, le groupe *Vakiotas - Ario - Trokhalous* autour d'Asimi (Monophatsiou) peut-être l'état des *Ἀγιαῖοι*, le mont *Kasteriotis* près de Melidokhorí (Monophatsiou) peut-être *Βήνη* antique, *Kastellos* au Sud de Panagia (Monophatsiou) candidat au nom des *Ὑγραῖοι*, de *Βοίβη*, de *Φαρά*⁷⁹, le groupe *Litsarda - Vrysses - Philippou* (Apo-koronou), candidat à l'appellation de *Therapnai*⁸⁰, *Trouli* à

⁷⁸) L. Robert, *Hellenica*, I, 1940, 121 - 125: «*Πετραῖος*. Onomastique et géographie». M. Guarducci *I. Cr. t. I*, p. 61, remarque justement que dans le traité avec Milet, la liste des garants de Knosos suit un ordre géographique: voisins de Knosos, Etats de l'Est, Etats de l'Ouest. Les *Ἀπολλωνιάται* (décalés et ajoutés?) me paraissent clore le premier groupe. Les *Πετραῖοι* commenceraient alors le second.

⁷⁹) Après plusieurs examens personnels des ruines de la Messara, je n'accepte pas la reconstitution d'E. Kirsten, *Die Griechische Polis als historisch - geographisches Problem des Mittelmeerraumes*, *Colloquium geographicum*, Bonn, 1956, 39, Abb. 1: aucune ruine à Bobia. *Baukos* est une faute de manuscrit de Ps. Skylax 47, *Pyranthos* et *Ligortino* forment groupe comme *Apesokari* et *Flora*, *Ἡγ. Photia* n'est pas une ville.

Hag - Irini au Sud de Kolymbari (Kisamou), commandant la vallée de Spilia, Siopata au Sud de Nokhia (Kissamou) dans une région où l'on cherche à situer Mykènai, Tegea et Tanos, enfin le groupe Nopigia - Kamara - Rokka - Tria Alonia - Deliana, c'est-à-dire le *κοινόν* de la vallée du Kolenis qui peut être celui des Keraitai, ou celui des Boiaioi.

Nous n'avons guère de moyens d'évaluer le chiffre de la population crétoise aux différentes époques de l'antiquité. Ni le recrutement constant d'archers en Crète par les chefs de troupes étrangères, ni les 180 conscrits du serment de Dréros (B.C.H. 1936, 283 - 285), ni les «1.000 hommes» de Doulopolis, ni les désastres fantaisistes attribués aux séismes par les historiens (?) antiques ne peuvent nous renseigner avec précision. A voir l'étendue de leurs ruines, Gortyne et Knosos, à l'époque de leur plus large expansion, contenaient, peut être, 30.000 habitants; la plupart des «villes» n'étaient guère aussi grandes que des villages modernes. Le premier recensement sérieux est celui que Foscarini fit faire entre 1571 et 1576: son manuscrit, écrit en 1579 et qui en contient les résultats, dénombre 1.070 villages ou villes et 219 000 habitants; à la même époque cependant, Barozzi dresse en 1577 une liste détaillée de 1 065 villages et hameaux et 17 châteaux ou villes fortifiées, peuplés par 183.798 personnes⁸¹. Cinquante ans plus tard, en 1627, le recensement de Marco Gradonico dénombre 192 725 habitants⁸². Or, après l'invasion turque et vingt ans de guerres, la population entière de l'île se trouve réduite, en 1671, à 120.000 âmes environ⁸³. Après

⁸⁰) Les ruines signalées par Pendlebury, o. c. 360, 370, 371 à Seli, Monopari et Kavallós se révèlent à l'examen celles de villages tardifs ou de forteresses byzantine et vénitienne.

⁸¹) Manuscrit cité, fo 21 v^o à 30 r^o. On ne peut tenir compte, faute de preuves, de l'indication de Fl. Cornelius, *Creta Sacra* II, 417, selon laquelle il y aurait eu 1.400 villages (pagi) en 1507. Sur la population, voisine de 200.000 habitants à la fin du XVI^e siècle, v. Sterg. Spanakis, *Κρητικά Χρονικά*, I B, 1938, 321 - 334 (quatre manuscrits de 1579, 1583, 1589, 1593). Le Moyen Age a certainement mis en culture, au flanc des monts, des terrains incultes et inhabités dans l'antiquité: on le vérifie aisément au Nord et au Sud des Monts Blancs.

⁸²) Fl. Cornelius, o. c. 443. Autres nombres dans Pashley, o. c. II, 285 - 286 et 326 et dans Nic. Stavrakis, *Statistique de la Crète*, Athènes, 1890, 183 - 193.

⁸³) N. Stavrínidis, *Κρητικά Χρονικά*, I, 1947, 84 - 122, *Ἀνέκδοτα*

une période de stabilité (relative !) de 200 ans exactement, les Turcs recensent, en 1881, 279.165 habitants et 1.092 localités (cf. Nic. Stavrakis, Statistique de la Crète, Athènes, 1890, p 183 à 193). Ainsi entre le 16^e siècle et la fin du 19^e, si le nombre des villages semble constant, environ 1.100, dans des conditions analogues d'habitat et d'exploitation rurale d'une part, de manque d'hygiène de l'autre, la Crète a nourri une population dont le chiffre a varié du simple au double et n'a jamais atteint 300.000 habitants. Peut-on penser qu'il en a été autrement dans l'antiquité, avec ses guerres de cité à cité, ses épidémies, son faible rendement agricole ? Il a fallu attendre la liberté totale, la paix et la médecine du 20^e siècle seulement pour que la population compte 462 124 habitants (Εθνική στατιστική υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος, 7/4/1951, Athènes, 1955).

Il est évident que la sécurité intérieure et le commerce extérieur ont toujours été des facteurs de développement démographique. L'archéologue peut faire, en outre, deux constatations. La première c'est que, pendant la paix romaine, les ports se sont multipliés, notamment sur la côte méridionale, et assuraient un ravitaillement beaucoup plus facile à une population en pleine expansion. J'ai pu relever, pour mon compte, un grand nombre d'établissements, fermes ou hameaux du 1^{er} au 4^e siècles, sur certaines côtes quasi-désertes depuis l'époque minoenne : ainsi entre le monastère de Gonia et La Canée au Nord, entre Keratokampos et Hiérapetra au Sud. Au début de l'époque byzantine, avec la renaissance de la piraterie et les invasions sarrazines, les habitants pour échapper aux razzias se replient dans les montagnes à quelque distance des côtes, et l'on constate à l'étendue de leurs habitats que leur nombre est fort réduit⁸⁴ : le même phénomène s'était déjà produit à la fin de la thalassocratie minoenne.

ἔγγραφο τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ : Candie et Sitia qui totalisaient 92.839 habitants en 1577, n'en avaient plus, selon les évaluations officielles turques, que 57.000 environ en 1671.

⁸⁴) On pourrait établir un facile et étrange parallèle entre les sites de l'époque géométrique et les forteresses médiévales. Ajoutons à cela que certains seigneurs, par crainte des révoltes paysannes, interdirent de mettre en culture de riches plaines au temps des Vénitiens : B u o n d e l m o n t e, Descriptio Cretae, ed. Legrand, 105, 128, 141, 143.

La seconde constatation, c'est que le régime hygrométrique favorisait certainement plus dans l'antiquité que de nos jours la culture, la chasse et par conséquent la vie d'une population assez dense, même en période de relations maritimes restreintes. L'Ida qui est, lui aussi, aujourd'hui un massif à peu près désert, nous est décrit par les auteurs anciens comme un massif boisé; les Mont Blancs, le Rhodopou, la région de La Canée étaient couverts de forêts et peuplés de cerfs et de bouquetins; les forges du Mont Bérécynthe ne pouvaient être alimentées que par le bois de massifs voisins, aujourd'hui pelés. Un bon nombre de cavernes ont fait ruisseler de l'époque néolithique à l'époque classique assez d'eau pour recouvrir d'une épaisse couche calcaire les tessons que j'en ai extraits: elles sont actuellement asséchées.

Comme le confirme l'étude des cartes archéologiques récemment dressées, la Crète des quatre époques de prospérité (minoenne, archaïque, hellénistique, romaine) a donc pu nourrir une population de 2 à 300 000 habitants, répartis dans des vallées mieux irriguées et plus fertiles qu'il y a cent ans seulement. Rien d'étonnant dans ces conditions, qu'elle ait permis l'éclosion simultanée d'une centaine d'Etats indépendants, pourvus d'un territoire de pâture et de chasse, de petites villes et de ports, et séparés de leurs voisins par le no man's land que constitue la ligne de partage des eaux. La véritable unité en Crète, même actuellement, ce n'est pas l'évêché, ni l'éparchie, c'est le bassin d'une rivière, la plaine ou le plateau que l'on peut embrasser d'un regard.

L'étude philologique des quelque 150 noms qui figurent dans nos deux listes nous renseigne-t-elle sur les origines et l'histoire du peuplement crétois, c'est à-dire nous permet-elle de tirer du pourcentage des sites préhelléniques, helléniques, hellénistiques, romains, des conséquences utilisables en histoire? Je ne le crois pas. Dans un pays où l'on voit les villes et villages changer si souvent de nom depuis l'établissement des cartes, on ne peut pas conclure d'une onomastique nouvelle à une installation de peuples, ni même à une mise en valeur nouvelles. Il est rare que le nom antique ait traversé les millénaires, même si le site, pour des raisons stratégiques et économiques a toujours été habité. Arkhanes, Anopolis, Axos, Vianos, Sitia, Hierapetra, Kisamos, Malles, Milatos, Elunta, Panormos,

Boukolisia, Pyrathi (?), Rethymnon, Rhotasi, Sougia, Tyllisos, Khersonisós, qui sont dans ce cas, ne représentent que 12 % de la nomenclature antique : tous les autres noms se sont effacés de la carte. Et pourtant, la population est restée la même depuis l'antiquité classique; entre le 4^e siècle et nos jours, les colons slaves, vénitiens et turcs n'ont pas apporté une modification sensible au peuplement; l'île a continué à parler grec et à pratiquer les rites orthodoxes, malgré ses maîtres occasionnels. Les noms ont donc pu disparaître dans l'antiquité comme ils disparaissent de nos jours sans que nous puissions affirmer que la population a disparu, ni même changé de langues, entre la fin de l'époque minoenne et l'époque hellénistique. En outre, un tiers des noms n'a pas été encore localisé: à supposer qu'on en comprenne toujours le sens, on ne saurait en tirer la moindre conséquence sur les voies d'émigration. Enfin, les rapprochements que font les philologues, depuis la fin du siècle dernier sont si variables et si subjectifs qu'il faut plutôt se borner à quelques constatations statistiques.

Un tiers environ des noms de villes crétoises peuvent s'expliquer par le grec des époques historiques. Ce sont des mots descriptifs comme *Ἀψπεια*, *Ἀμπελος*, *Ἀνώπολις*, *Ἰεράπολις*, *Πέτρα*, *Χερσόνησος*..., des théophores comme les quatre *Ἀπολλωνία*, *Δίων*, *Ἡράκλειον*, *Δαιώ*..., ou des noms de personne comme *Ἀρσινόη*.

Un autre tiers environ présente des correspondances dans la toponymie de la Grèce (*Ἀρκάδες*, *Βοίβη*, *Λάρισα*, *Λάππα*, *Μυκῆναι*, *Τεγέα*...), de la Macédoine (*Ἰεράπινα*, *Κύταιον* et peut-être *Πραιός*...), et du domaine thraco-phrygien (*Δρηῆρος*, *Δουλόπολις*⁸⁶, *Κυδωνία*, *Πέργαμος*). Ces noms marqueraient l'arrivée de vagues successives de colons proto-helléniques et helléniques qui, à toutes époques, entre le deuxième millénaire av. J. C. et l'ère chrétienne, se sont installés dans les vallées crétoises. Les mythographes parlent, avec l'auteur de l'Odyssée, τ 175 - 177, des Pélasges, des Achéens et des Doriens. Encore le concept de Pélasges est-il fort obscur et recouvre-t-il sans doute des réalités ethniques et linguistiques différentes. Parmi les «Achéens», ceux de Thessalie ne ressemblaient pas à ceux d'Arcadie, de Messénie ou d'Argolide. La colonisation dorienne a été assez

⁸⁶) A. Maiuri, Studi sull'onomastica Cretese, Rendic. Lincei XX, 1911, 633.

importante pour laisser des traces dans quelques toponymes comme *Ἀμύκλαιον*, *Ἀπιταρα*, *Θεράπναι*, *Σιάλαι*, ou *Χερσόνασος*, mais que dire de *Κάιρη*, dont Herodianos souligne le caractère ionien? d' *Ἐλεύθερα* - *Ἐλευθεραί*, de *Χερσόνησος*...?

Le dernier tiers—50 noms—reste sans analogies, ou n' offre de correspondances qu' en Carie, Lycie, Pamphlie, Cilicie, et peut être dans le domaine sémitique (*Ἀραδὴν*, *Λεβήν*?). Les rapprochements les plus sûrs que l' on fasse restent ceux des finales. Relevons dans nos listes deux finales en *-νθος* (c' est peu!) six en *ήν* ou *-ήνα*⁸⁸, 8 en *-σος* ou *-σσος*, 11 en *-νος*, 12 en *-να* ou *-ναι* avec parfois redoublement de la nasale: *Βιάννος*, *Βιέννος*, *Βιώννος*, *Ἐράννος*, *Φαλάννα*. Encore faudrait-il distinguer des mots grecs comme *Θεράπναι*, de mots protogrecs comme *Μυκῆναι* ou *Φαλάννα* (cf. en Thessalie), de mots «asiatiques» comme *Ἀχάρανα*, *Ῥίθυμνα*, *Φαλάσσαρα*, *Τάνος*..—*Υγρακίνα* et *Σουλήνα* sont des diminutifs, l' un de *Υγρακός* qui a des correspondants dans Péloponnèse et en Thessalie, l' autre de *Σουλία* qui en a en Carie et à Samos. *Παννόνα* mentionné par Ptolémée au temps des Antonins, est peut être une appellation d' époque romaine provoquée par les campagnes de Pannonie. Ceci pour mettre en garde contre les excès réunis de la méthode statistique et de la méthode comparative.

Tous les «autochtones» dont parlent les Anciens — les *Κύδωνες* ou les *Ἐτεόκρητες* de l' Odyssée, par exemple—ont donc été un ramas de peuples aussi divers que les Indo-Européens de notre second groupe. La carte actuelle de la Crète présente d' ailleurs des analogies: relevons *-γ Βουλγάρω*, *Σκλαβοπούλα*, *Ἀρμέροι*, *Νέα Ἀλικαρνασός*, entre autres villages fondés par les différents émigrés des temps modernes.

Reste un problème qui intéresse à la fois l' historien de la Crète et l' historien d' Homère et que posaient déjà les Anciens, par exemple Ephore que cite Strabon X, 479: la contradiction entre les 100 villes de l' Iliade B 649 et les 90 villes de l' Odyssée τ 174 autorise-t-elle à conclure quoi que ce soit sur la date des deux poèmes et sur l'histoire de la Crète mycénienne? Car, quoiqu' en aient dit les scho-

⁸⁸) Elles ne sont pas forcément le signe d' un mot préhellénique: *Ῥιτήν* fait doublet avec *Ῥιζηνία* qui semble bien dériver du mot *ῤίζα* (le site était au pied de l' Ida).

liastes de l'Iliade B 649, ou Solin (Polyhistor II, 4) le nombre 100 n'est pas un nombre rond, ni une exagération poétique : le Catalogue des vaisseaux (B 484 - 759) sait employer les mots ἐνεήκοντα (les 90 navires de Nestor, B 602) et ἑκατὸν καὶ εἴκοσι (les 120 rameurs des vaisseaux béotiens, B 510); des contingents de 3, 7, 9, 11, 12, 22, 30, 40, 50, 60, 80, 90, 100 vaisseaux sont mentionnés. Agamemnon en conduit 100 et les chefs crétois 80 : il n'y a pas de raison pour que la Crète qui, par l'importance numérique, vient au troisième rang après Mycènes et Pylos et se trouve à égalité avec Argos, ait vu augmenter poétiquement le nombre de ses villes. Son importance relative dans le monde mycénien et dans les îles mycéniennes est trop bien marquée pour qu'on puisse croire que le nombre de 80 vaisseaux soit relativement juste et le nombre de 100 villes relativement faux. L'écart même de 100 à 80 plaide en faveur de la vraisemblance.

De ces 100 villes bien peuplées, ἐν ναιετάωσας, B 648, l'auteur du Catalogue n'énumère que les 7 principales, toutes dans la Pedias et la Messara : Knosos, Gortys (τειχίωσσαν), Lyktos, Miletos, Lykastos (ἀργινόεντα), Phaistos et Rhytion. Au Minoen récent, tous ces sites étaient florissants. A l'époque historique, Lykastos a disparu, Miletos et Rhytion se sont effacées devant leurs puissantes voisines; nous n'y avons pas d'information archéologique entre le M. R. III et la fin de l'époque géométrique. Nous sommes donc reportés, avec l'Iliade, dans le monde plus ancien et beaucoup moins concentré que celui de l'hégémonie de Knosos, Gortys et Lyktos sur les deux plaines principales de la Pedias et de la Messara. Disons que l'auteur du Catalogue écrivait à l'époque géométrique assez haut dans le 8^e siècle pour avoir vu la puissance de Lykastos et de Rhytion

Cela ne signifie pas qu'il soit très éloigné par les dates de l'auteur de l'Odyssée. Le nombre des vaisseaux attribués à Nestor (B 602) et à Ulysse (B 637) se retrouve dans l'Odyssée. Mais cette dernière donne de la Crète une idée plus ordonnée, plus systématique : par deux fois (γ 293 et τ 176) la puissance des Κύδωνες—peuple de la région de Kydonia—y est soulignée; les Pélasges, les Achéens et les Doriens doivent compter avec ces indigènes Cydoniens de l'Ouest et Eteocrétois de l'Est⁸⁷;

⁸⁷) Un reflet de cette rivalité apparaît sans doute dans une scholie de l'Iliade B 649 (ed. Dindorf III, 144): selon Herakleides, Idoménée, au

les 3 villes principales seulement sont nommées *Γόρις* (γ 294), *Φαιστός* (γ 296), *Κνωσός* (τ 178) et il n'est fait qu'allusion à deux petits ports, l'un près du cap Lithinon actuel (γ 296=Matala?), l'autre à l'embouchure de l'Amnisos (τ 188), dépendant étroitement l'un de Phaistos et l'autre de Knosos. Fait remarquable : le seul passage homérique où les Doriens, derniers envahisseurs de la Crète, soient nommés se trouve dans l'Odyssée (τ 177) L'auteur qui connaît plusieurs légendes crétoises d'Ulysse (ν 256 · 286; ξ 199 · 301; ξ 382 · 385)⁸⁹ a donc quelque raison historique précise de ramener de 100 à 90 le nombre des villes du catalogue: la simplification de la carte est le fait de l'expansion dorienne dans l'île à l'époque géométrique. Les 20 ans écoulés entre le départ de la flotte et les récits d'Ulysse correspondent à une génération humaine. Pareillement, la comparaison de l'Iliade et de l'Odyssée sur le chapitre des villes crétoises nous amène à mettre entre les auteurs plusieurs dizaines d'années d'écart au 8^e siècle⁹⁰.

Faut-il voir dans un passage obscur de Strabon X, 473 sur les 100 premiers habitants de la Crète appelés Dactyles de l'Ida et les 90 enfants des Courètes (appelés aussi Dactyles de l'Ida) le transfert sur le plan mythique ou religieux de cette opposition entre l'Iliade et l'Odyssée? Je l'ignore. Il n'est pas exclu, cependant, que les colons doriens de l'île, au début du premier millénaire avant J. C. aient eu sous les yeux les ruines relativement récentes et les murailles encore peuplées de la dernière époque minoenne et qu'ils aient eu conscience que

retour de Troie, aurait eu à se mesurer à Leukon, fils du géant indigène Talos, aux environs de Lyktos, et détruisit 10 villes (Cf. Schol. Od. τ 174 et Eustathe 1860, 59).

⁸⁹) A cette geste odysseenne en Crète il faudrait ajouter la présence des Sirènes à Aptara (Schol Lycophron 653; Pausanias IX, 34, 3), l'identification de Gaudos avec l'île de Calypso par Antimachos (frg. 142 Wyss.) et peut-être Callimaque (frg. 450 Pfeiffer), l'appellation *Isola della...* des cartes italiennes et la légende de Circé et de Calypso entendue à Palaiokhora (Selinou), l'existence du Cyclope ou de Polyphème à Sougia (B.C.H. 1956, 102).

⁹⁰) Les récits d'Ulysse, victime ou rival des Phéniciens, donnent l'impression que ces derniers sont les maîtres de la mer. Or les chroniques d'Eusèbe et de Jérôme (ed. Schoene, p 225 et 73) situent la thalassocratie phénicienne au 8^e siècle, après celles des Pélasges et des Thraco-phrygiens.

leurs prédécesseurs étaient plus nombreux qu'eux. Il est possible qu'ils aient ajouté dans la grotte de l'Ida un système ternaire, conforme à leurs habitudes, au système décimal des Minoens? Pythagore, initié des Dactyles⁹⁰, rapporte à Samos un intérêt philosophique assez nouveau pour la décade. En tout cas, bien avant la constitution d'un *κοινὸν τῶν Κρητῶν* au 3^e siècle avant J. C., les Crétois avaient fait leur unité religieuse autour du sanctuaire fédéral de Zeus Idaïos avec le souvenir tantôt de 100 compagnons du jeune dieu, tantôt de 90. Il appartiendra aux fouilles à peine commencées dans l'*Ἰδαῖον ἄντρον* de nous révéler quelle fut la participation des villes de Crète entre le Minoen récent et l'époque romaine, et, qui sait, peut-être de compléter et de simplifier à la fois le catalogue que nous avons essayé d'en dresser.

PAUL FAURE

⁹⁰) P. Faure, Spéléologie crétoise et humanisme, Bulletin de l'Association G. Budé, 1958, 3, 36 - 39.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ γνωστὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς πού μᾶς δίνουν συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοτοκόπουλου προτοῦ πάει στὴν Ἰσπανία. Εἶναι λοιπὸν καλοδεχούμενο κάθε καινούργιο κείμενο πὸν παρέχει ἔστω καὶ ἀμυδρὰ στοιχεῖα κάποιας αὐθεντικότητας. Αὐτὸ πὸν ἐκδίδω σήμερα, ἕνας σύντομος «βίος» τοῦ Θεοτοκόπουλου τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, παρέχει περσότερ' ἀπὸ ἕνα στοιχεῖα, ὅμως ἡ ἀξία του ἔγκειται κυρίως στὸ ὅτι προέρχεται ἀπὸ πρόσωπο πὸν ἐγνώρισε ἀνθρώπους πὸν εἶχαν ἔλθει σ' ἐπαφή μὲ τὸν νέο Κρητικὸ ζωγράφο στὴ Ρώμη. Ὅσο ἀνεξέλεγκτες κι ἂν εἶναι μερικές ἀπὸ τίς πληροφορίες του, κι ἂς μὴν προέρχονται μὲ τὴ στενὴ ἔννοια ἀπὸ πρῶτο χέρι, εἶναι πολύτιμες ἀχτίδες στὸ σκότος πὸν καλύπτει πάντα τὴν περίοδο ἐκείνη τοῦ Θεοτοκόπουλου.

Ὁ Giulio Cesare Mancini ἦτανε γιαντρός γεννημένος στὴ Σιένα τὸ 1558. Πέθανε στὴ Ρώμη, ἔπυ εἶχεν ἐγκατασταθεῖ, τὸ 1630. Ἐχτός ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά του, πὸν φαίνεται νὰ ἐξάσκησε μ' ἱκανότητα ἀρετὴ ὥστε νὰ γίνεῖ προσωπικὸς γιαντρός τοῦ Πάπα, εἶχε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τέχνη καὶ τοὺς καλλιτέχνες, κι ἰδιαίτερα τὴ ζωγραφικὴ, πὸν τὸν ὤθησε νὰ συγγράψει διάφορα ἔργα πολὺ χρήσιμα γιὰ τίς γνώσεις μας τῆς ἐποχῆς του: ἕναν ὁδηγὸ τῶν ἔργων τέχνης πὸν βρίσκονταν στὴ Ρώμη στὰ χρόνια του, ἕνα ἐγχειρίδιο (*trattato*) πάνω στὶς ἀρχές καὶ τὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς, καὶ μιὰ συλλογὴ βίων παλιότερων καὶ συγχρόνων του ζωγράφων. Τούτη ἐπιγράφεται «*Μερικοὶ στοχασμοὶ γύρω στὰ ὅσα ἔχει γράψει κάποιος συγγραφέας ἄνω πρὸ τῆς Ζωγραφικῆς, μαζὶ μ' ἄλλους στοχασμοὺς γύρω ἀπὸ ζωγραφικὴς καὶ ζωγράφους πὸν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνουιν οὔτε νὰ γνωθοῦιν ἀπὸ ὄσους ἔγραψαν πρὶν ἀπὸ τὸν παρόντα χρόνον*». Ὁ κοινὸς παρονομαστὴς πὸν διέπει τὴ συλλογὴ μοιάζει νὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ Μαντσίνι καὶ τὴν περιοχή της, ἢ κάποια σχέση μὲ τὴ Σιένα καὶ τοὺς Σιενέζους.

Ἡ συλλογὴ εἶναι γνωστὴ μόνο σὲ χειρόγραφα, ἀπὸ ὅπυ ἔχουν δημοσιευθεῖ μεμονωμένα τρεῖς - τέσσερις βίοι συγκεκριμένων ζωγράφων. Τὰ δυὸ παλιότερα καὶ κυριότερα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα βρίσκονται στὴν Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας¹ καὶ στὴ Μαρκιανὴ τῆς Βενετίας². Ἀπὸ τὸ δεύτερο τοῦτο εἶναι ἀντιγραμμένο, κατὰ τὸν Mahon³ τὸ χειρόγραφο πὸν βρίσκειται σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁴. Χρονολό-

γηση ακριβής των χειρογράφων δεν έχει γίνει ακόμα. Χρόνια τώρα ετοιμάζεται μια πλήρης μελέτη των που δεν έχει δημοσιευθεί. Από εσωτερικά όμως στοιχεία πρόχειρα διαπιστωμένα φαίνεται πως τα δυο βασικά χειρόγραφα γράφηκαν λίγο πριν από τα μέσα του 1621, με πρόσθετες σημειώσεις στο περιθώριο, μερικές του ίδιου του Μαντσίνι, που φτάνουν ως το 1624. Το χειρόγραφο του Βρεταννικού Μουσείου ενσωματώνει τις σημειώσεις αυτές στο κύριο κείμενο· πρέπει λοιπόν να χρονολογηθεί λίγο μετά το 1624.

Ο βίος του Θεοτοκόπουλου που εκδίδεται παρακάτω δημοσιεύεται πρώτη φορά από το χειρόγραφο του Βρεταννικού Μουσείου. Προηγούμενα έχει εκδοθεί από το χειρόγραφο της Μαρκιανής το 1914⁸, κι από ένα αντίγραφο τούτου, λιγότερο άρτιο, στο Βατικανό⁹, το 1927¹⁰. Ουσιώδεις παραλλαγές ανάμεσα στα τρία χειρόγραφα δε μοιάζουν να υπάρχουν, από σύγκριση τουλάχιστο με τα δυο τυπωμένα. Όμως επειδή τούτα είναι σήμερα δυσεύρετα, προπαντός στην Ελλάδα, έχει, νομίζω, τη χρησιμότητά της η παρουσίαση ή σημερινή ενός κειμένου που έχει μάλιστα άμεση και έγγυτατη χρονικά την προέλευσή του από το αυθεντικότερο και πληρέστερο χειρόγραφο της Μαρκιανής, κι αντιγράφηκε 10 με 15 μόλις χρόνια από το θάνατο του Θεοτοκόπουλου.

Από τον δημοσιευόμενο βίο, καθώς κι από τα δυο, ανέκδοτα κι αυτά, αποσπάσματα, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τον Θεοτοκόπουλο, άλλα έντελως καινούργια, δηλαδή γνωστά μόνο από τούτη την πηγή, κι άλλα επιβεβαιωτικά όρισμένων που γνωρίζουμε από το κυριότερο άλλο σύγχρονο κείμενο για τον Θεοτοκόπουλο, την περίφημη επιστολή του Giulio Clovio της 16 Νοεμβρίου 1570¹⁰ που αναγγέλλει την άφιξη του ζωγράφου στη Ρώμη.

Στα καινούργια στοιχεία κατατάσσονται :

1. Το επεισόδιο γύρω από την «Τελευταία Κρίση» του Μιχαήλ Άγγελου. Άσχετα από την αυθεντικότητά του, δείχνει πως η περηφάνεια και η αυτοπεποίθηση που τόσο συχνά εμφανίζουν τα Ισπανικά ντοκουμέντα σαν από τα κύρια χαρακτηριστικά του Θεοτοκόπουλου, καθώς και μια ξεκαθαρισμένη γνώμη, μάλλον επιφυλαχτική, για τις ζωγραφικές επιτεύξεις του Μπουοναρότσι, ήταν σχηματισμένα και ανεπτυγμένα από πολύ νωρίς. Αν το επεισόδιο δεν αποτέλεσε την πραγματική, ή τη μόνη, αίτία της αναχώρησής του στην Ισπανία, όπως το παρουσιάζει ο Μαντσίνι, πάντως θά έδωσε λαβή σ' εύκολες επιθέσεις εναντίον του, κρίνοντας απ' όσα είναι γνωστά για τον αλύπητο συναγωνισμό, τις ζηλοφθονίες και τις ραδιουργίες των ζωγράφων στη Ρώμη, που ακριβώς τα χρόνια εκείνα έφταναν στ' αποκορύφωμά τους.

2. Το γεγονός πως ο Θεοτοκόπουλος είχε κιόλας στη Ρώμη νεότε-

ρος από 35 χρονών, Ξναν τουλάχιστο μαθητή, τὸν Λατάνσιο Μπονάστρι.

3. Τὸ γεγονός πὺς εἶχεν ἀποχτήσει κιόλας ἀρκετὴ φήμη ὄχι μόνο γὰρ νὰ περιγράφεται σὰν «ἀνάμεσα στοὺς καλύτερους τοῦ αἰῶνα», ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν ἀπαριθμεῖ ὁ Μαντσίνι, σὲ βίον ἄλλου ζωγράφου, σὰν Ξναν ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες ποὺ ἤλθεν ὁ Καζολάνι¹¹ νὰ σπουδάσει τὰ ἔργα τους, μαζί μὲ τὸν Ραφαήλ καὶ μὲ σεβαστοὺς στίς μέρες τους, μεγαλυτέρους δὲ ἀπὸ τὸν Θεοτοκόπουλο ζωγράφους ὅπως τὸν Μουτσιάνο¹², τὸν Θαδδαῖο Τσούκαρο¹³, τὸν Σερμονέτα¹⁴.

4. Τὰ δυὸ κενὰ ποὺ ἐμφανίζει: τὸ χειρόγραφο στὸν τίτλο καὶ στὴ δεύτερη γραμμὴ, δείχνουν πὺς ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἦτανε πολὺ δύσκολο στοὺς συγχρόνους του νὰ θυμηθοῦν ἢ νὰ προφέρουν τὸ ὄνομα Θεοτοκόπουλος, ἐνῶ ὅλοι γνωρίζανε τὸ παρατσούκλι του: *il Greco*. Μὲ τοῦτο πῆγε στὴν Ἰσπανία. Ἄν, ὅπως ὑποθέσανε μερικοὶ, τὸ εἶχεν ἀποχτήσει ἀργότερα, μετὰ τὴν ἐγκαταστασὴ του ἐκεῖ, θὰ εἶχε πάρει τὴν Ἰσπανικὴ μορφή: *El Griego* (Ἐλ Γκριέγο).

5. Ἡ μνεῖα τοῦ δικηγόρου Λαντσελότι, σὰν κοινὰ γνωστοῦ Ρωμαίου, μᾶς φέρνει ἀμέσως στὴ σκέψη τὸν Ὀράτιο Λαντσελότι, ποὺ ὑπηρετοῦσε τὰ ἴδια χρόνια σὰν *auditore* στὴ Ρόμα, τὸ δικαστήριό τοῦ Βατικανοῦ, καὶ ποὺ ὀρίσθηκεν ἀπὸ τὸν βιβλιοθηκᾶριο τῶν Φαρνέζε Φούλβιο Ὀρσίνι ὄχι μόνο ἐχτελεστής τῆς διαθήκης του, τὴν 31 Ἰανουαρίου 1600, ἀλλὰ καὶ κληρονόμος τῶν ἑλληνικῶν του βιβλίων. Ὅπως καὶ ὁ Ὀρσίνι, εἶχεν ἀποχτήσει κι ὁ Λαντσελότι τουλάχιστο ἓνα πίνακα τοῦ Θεοτοκόπουλου. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ τὸν προσθέσουμε στοὺς τόσους διανοούμενους καὶ καλλιτέχνες οἰκείους τοῦ Ὀρσίνι, ποὺ χάρις στὸν Κλόβιο γνῶρισεν ὁ Θεοτοκόπουλος μόλις ἔφτασε στὴ Ρώμη, καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Παλάτσο Φαρνέζε¹⁵.

Στὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν καὶ συμπληρώνουν πληροφορίες ἄλλων πηγῶν κατατάσσονται:

1. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀφιξῆς τοῦ Θεοτοκόπουλου στὴ Ρώμη κάτω ἀπὸ τὸ ποντιφικᾶτο τοῦ Πίου Ε' (1566 - 1572)* ὁ Κλόβιο μᾶς φέρνει πλησιέστερα καὶ ἀσφαλέστερα ἀκόμα στὸ 1570.

2. Ἡ πολὺ στενὴ σχέση τῆς ἐργασίας τοῦ καλλιτέχνη μὲ τὸ ἔργο τοῦ Τιτσιάνο—ὁ Κλόβιο τὸν λέει «μαθητὴ» τοῦ μεγάλου Βενετσιάνου.

Ἡ μεγάλη φήμη ποὺ εἶχεν ἀποχτήσει, νέος καὶ ξένος, μαρτυρεῖ πόσο ἀναπτυγμένη ἦταν κιόλας ἡ ποιότητα τοῦ ἔργου του. Ὁ Κλόβιο τὸν θεωρεῖ «*raro nella pittura*—σπάνιο στὴ ζωγραφικὴ» καὶ ἀναφέρει μιὰν αὐτοπροσωπογραφία του ποὺ «ἔχει καταπλήξει ὅλους αὐτοὺς τοὺς ζωγράφους τῆς Ρώμης».

Τὴν ἐκδοχὴ ποὺ δίνει ὁ Μαντσίνι τῆς ἐκτόπισης τοῦ Θεοτοκόπου-

λου ἀπὸ τὴν αὐτὴν τοῦ Φίλιππου Β΄ δὲ μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε οὔτε σωστὴ οὔτε καινούργιο στοιχείο γιατί εἴμαστε σήμερὰ σὲ θέση, ἀπὸ ἰσπανικὲς πηγές, νὰ συναγάγουμε μὲ περσότερην ἀκρίβεια καὶ τοὺς λόγους καὶ τὴ χρονολογία τῆς ἀπομάκρυνσῆς του ἀπὸ τὸ Ἑσχοριάλ, πού δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1582¹⁸, ἐνῶ ὁ Πιλεγκρίνο γιὰ Μπολόνια καὶ ὁ Φεντερίγκο Τσοῦκαρο ἔφτασαν γιὰ νὰ ἐργαστοῦν ἐκεῖ, κατὰ πρόσκληση τοῦ βασιλιᾶ, τὸ 1585. Εἶναι φυσικὸ στὸ σημεῖο τοῦτο ὁ Μαντσίνι νὰ στερεῖται πληροφορίες τόσο ἀσφαλεῖς ὅσο μποροῦσε ν' ἀρυσθεῖ ἐπὶ τόπου γιὰ γεγονότα πού συνέβησαν στὴν πόλη ὅπου ζοῦσε, καὶ ὅπου θὰ εἶχε πολλὰ καὶ ἔγκυρες πηγές.

Ποιά ὅμως εἰδικότερα ἦταν ἡ πηγή του γιὰ τὸν Θεοτοκόπουλο; Ὁ Λόνγκι¹⁷ ρίχνει τὴν δεξυτερῆ ἰδέα πὼς μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ Μπονάστρι. Τὴ δέχομαι ἀδίσταχτα. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Σιένας¹⁹ δὲ θὰ γνωρίζονταν μὲ τὸν πατριώτη του γιαιτρό; Ζωγράφος μὲ κάποιον ὄνομα στὴ Σιένα δὲ θὰ ἐνδιέφερε τὸν Μαντσίνι γιὰ τὴ συλλογὴν του; Ὁ βίος του ἄλλωστε προηγεῖται στὸ χειρόγραφο ἀμέσως τοῦ βίου τοῦ Θεοτοκόπουλου. Τί φυσικότερο παρὰ νὰ μίλησεν ὁ ἀκόμα ἐπηρεασμένος¹⁹ μαθητὴς γιὰ τὸ νεαρὸ δάσκαλό του μὲ τίς τόσο «ἀλαζονικὰς» ἐκδηλώσεις καὶ τὸ μεγάλο ταλέντο, καὶ τί φυσικότερο παρὰ ν' ἀδράξει τὴν τόσο ἀσυνήθιστη αὐτὴ διήγησις ὁ συλλογέας τῶν βίων γιαιτρός; Ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς ὁ Κρητικὸς πού σπούδασε στὴ Βενετία βρῆκε τὴ θέση του ἀνάμεσα σ' ἕλες αὐτὰς τίς προσωπικότητες τῆς Σιένας. Καὶ ἀκόμα κάτι: καθὼς πέθανε τόσο νωρὶς ὁ Μπονάστρι οἱ πληροφορίες πού ἔχει ἀπ' αὐτὸν ὁ Μαντσίνι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν τὸ 1585, δηλαδὴ ἐλάχιστα χρόνια μετὰ τὴν ἀναχώρησις τοῦ Γκρέκο ἀπὸ τὴ Ρώμη. Γι' αὐτὸ εἶναι καὶ πιὸ ἐμπεριστατωμένες, καὶ ἀποχτοῦν ἔτσι μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπὸ τίς πιὸ ἀόριστα καὶ πολὺ πιὸ συνοπτικὰ δοσμένες εἰδήσεις γιὰ τὴ μετέπειτα σταδιοδρομίαν καὶ τὸ τέλος του στὴν Ἰσπανίαν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀκόμα καὶ τ' ὄνομα τοῦ μέρους ὅπου ἀποσύρθηκε διέφυγε τὸν Μαντσίνι, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ κενὸ τοῦ χειρογράφου.

KEIMENO G. C. MANCINI²⁰

f. 186 r,v. *Di Alessandro Casolani*
 187 r,v *per la*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Γιὰ τὸν Ἀλεσσάντρο Καζολάνι

. *μὲ τὴ βοήθεια καὶ γενναιοδωρίαν τοῦ κυρίου*

- 188 r. *carita e liberalita di quel sigre venirsene a Roma a studiar le cose di Rafaello ed altri ualenthuomini, che uiueuano in quei tempi o che dipoco eran' morti, come era Federigo^(α) Muciano, Il Greco, Taddeo Zuccaro, il Sermoneta et altri. Ritornato a Siena*
- f. 209 r. *Di Lattantio Bonastri*
- 210 r,v. *da Lucignano di Valdichiana, doue nacque Lattantio*
- *d' honesti e riguardevoli parenti il nostro Lattantio sotto la disciplina di quel Greco chi operò con la maniera di Titiano e poi mori in Spagna' fece tal progresso che fu chiamato a Siena ad operare per la confraternita di Sta Caterina*
- f. 210 v. *Di — — — — — d' comunem^{te} Il Greco*
- 211 r,v. *Sotto il Pontificato di Pio V^o di S. M. venne a Roma Il^(β) — — — che per tal rispetto comunemente era chiamato Il Greco. Questo*

ἐκείνου μπόρεσε κι ἤρθε στή Ρώμη γιά νά σπουδάσει τὰ ἔργα τοῦ Ραφαήλ κι ἄλλων ἀξιων ζωγράφων, πού ζοῦσαν ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἢ πού λίγον καιρό εἶχανε πεθάνει, ὅπως ἦταν ὁ Φεντερίγκο ὁ Μουτσιάνο, ὁ Γκρέκο, ὁ Ταντέο Τσοῦκαρο, ὁ Σερμονέια κι ἄλλοι. Ἄρου ἐπέστρεψε στή Σιένα

. *Γιά τόν Λατάντσιο Μπονάστρι*

. ἀπό τὸ Λουτσιανό ντὶ Βαλνικιάνο ὅπου γεννήθηκεν ὁ Λατάντσιο

ἀπὸ τίμιους καὶ ἀξιόλογους γονεῖς ὁ Λατάντσιό μας κάτω ἀπὸ τὴν πειθαρχία τοῦ Γκρέκο ἐκείνου πού ἐργάζονταν μὲ τὸν τρόπο τοῦ Τιτσιάνου κι ἔπειτα πέθανε στὴν Ἰσπανία, ἔκανε τέτιες προόδους πού κλήθηκε στή Σιένα νά ἐργασεῖ γιά τὴν ἀδελρότητα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνας

Γιά τόν — — — — κοινὰ καλούμενο Ἴλ Γκρέκο

Τὸν καιρό πού ἦταν ποντίφηξ ὁ Ἁγίας Μνήμης Πίος Ε' ἤρθε στή Ρώμη ὁ — — — — πού γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὀνομάζονταν κοινὰ Ἴλ Γκρέκο. Τοῦτος ἔχοντας σπουδάσει στή Βενετία καὶ εἰδικότερα τὰ ἔργα τοῦ

α) Ὁ Μουτσιάνο λεγόταν Τζιρόλαμο, ὥστε εἴτε πρόκειται γιά πεκαρρομή, εἴτε ἐννοεῖ ὁ Μαντσίνι τὸν Φεντερίγκο Τσοῦκαρο.

β) RL, JFW: κενό. Τὸ προσθέτω ἐδῶ γιὰ τὸ ζητᾶ τὸ νόημα.

hauendo studiato in Venetia et in particolare le cose di Titiano, era uenuto a gran segno nella professione, e quel modo di operare. Onde uenutosene a Roma et in tempo che no u' erano molti Pittori (γ), e quelli di maniera non così risoluta, ne così fresca, come pareua la sua piglio grande ardire tanto piu che in alcune cose private diede sodisfatione (δ) delle quali se ne uede hoggi una appresso l' Auocato Lancellotti (ε) quale de alcuni uiene stimata di Titiano. Onde uenendo l' occasione di coprire alcune figure del Giuditio di Michelangelo, che da Pio erano state stimate indecenti per quel luogo proruppe in dire, che no (ς) si buttasse a terra tutta l' opera, l' harebbe fatta con honesta et decentia non inferior, a quella di buona dipittione. Onde prouatosi tutti i Pittori, e quelli che si dilettauo di questa professione (ζ), fu necessario andarsene in Spagna doue sotto Filippo secondo opero (η) cose di gran (θ) gusto; ma soprauenendoui Pellegrin da Bologna, Federigo

Τιτσιάνου, εἶχε φθάσει σὲ μεγάλη ὑπόληψη μέσ' στὸ ἐπάγγελμα καὶ στὸν τρόπο αὐτὸ τῆς ἐργασίας. Ἔχοντας λοιπὸν φτάσει στὴ Ρώμη, σὲ καιρὸ μάλιστα πὸν δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ πολλοὶ ζωγράφοι, καὶ ἀπ' αὐτοὺς κανεῖς πὸν νὰ ἔχει τρόπον ἴσσο ἀποφασιστικόν, ὅσπερ ἴσσο ζωηρὸ ὅπως φαίνονταν ὁ δικός τιν ἀπόχτησε μεγάλη τόλμη, ἴσσο περισσότερον πὸν σὲ μερικὰ ἔργα γιὰ ἰδιώτες ἱκανοποίησε πολὺ—ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ δεῖ κανεῖς σήμερον ἓνα στυλ δικηγόρου Λαντισελότι πὸν ἀπὸ μερικὸν θεωρεῖται πὸς εἶναι τοῦ Τιτσιάνου. Ὅταν λοιπὸν παρουσιάσθηκε περίπτωσις νὰ σκεπαστοῦν μερικὲς μορφαὶ τῆς Τελευταίας Κρίσεως τοῦ Μιχαηλάγγελου πὸν ἀπ' τὸν Πίο εἶχαν θεωρηθεῖ ἄσεμνες γιὰ τὸν τόπον κεῖνο, ξεπήδησε καὶ εἶπε πὸς ἂν ριχνόταν κάτω ὀλόκληρον τὸ ἔργο θὰ τὸ ἔφτιανε μὲ τιμιότητα καὶ σεμνότητα καὶ ὄχι κατώτερον σ' ἐχτέλεσι ζωγραφικὴ ἀπὸ κεῖνο. Ὅργισθησαν ἀπὸ τοῦτο ὅλοι οἱ ζωγράφοι καὶ ὅσοι ἀγαποῦσαν αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα, καὶ ἐποχρεώθηκε νὰ φύγει στὴν Ἰσπανία, ὅπου κάτω ἀπ' τὸν Φίλιππο Β' ἔφτιαξε ἔργα μεγάλου γούστου μὰ καθὼς καταφτάσαν ἐκεῖ ὁ Πελεγκρίν ντὰ Μπολόνια, ὁ Φεντερόγκο Τσούκαρο καὶ μερικὸ

γ) Ἡ μόνη δυσανάγνωστη λέξις τοῦ κειμένου, μοιάζει μάλλον pittori. RL, JFW: huomini, λιγότερον ταιριαστὸ στὸ νόημα.

δ) RL: gran sodisfattione, JFW: gran sadisfattione.

ε) RL: Lancillotti, JFW: Lancilloti.

ς) RL: che se si. Τοῦτο ἀκολουθεῖ μεταφράζοντας, γιὰτὶ ξεκαθαρίζει ἐντελῶς τὸ νόημα πὸν ἐδῶ μόνον συγχέεται μὲ τὸ che no si πὸν θὰ ἴναι παραδρομή.

ζ) RL: gli fu necessario.

η) RL: molte cose.

θ) RL, JFW: di gran buon gusto.

Zuccaro et alcuni fiammenghi, che co' l' arte, e con destrezza ciuile si portauano auanti, si risolse partirsi dalla Corte, e ritirarsi — — — — — doue mori molto uecchio, e quasiche suanilo nell' arte confutto cio fu huomo in uigor d' eta d' hauer luogo fra i migliori di q' secolo⁽¹⁾.

φλαμινδοὶ ποὺ μὲ τὴν τέχνη καὶ μὲ κοινωνικὴ δεξιότητι καταφέρουσε νὰ προκόψουν, ἀποφάσισε ν' ἀναχωρήσει ἀπ' τὴν Αἴτλη καὶ ν' ἀποσυρθεῖ — — — — — ὅπου πέθανε πολὺ γέροντος, καὶ σχεδὸν ἐξαιρετικῶς ἀπὸ τὴν τέχνη. Μολαταῦτα ὑπῆρξε ἀνθρώπος σιὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του ποὺ κατέλαβε θέση ἀνάμεσα στοὺς καλύτερους τοῦ αἰῶνα ἐκείνου.

1) RL, JFW: del suo secolo.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Ὑπνοσεὶ προφανῶς τὸν Βαζάρι, τοῦ ὁποῦ οἱ περίφημοι «Βίοι» εἶχανε κυκλοφορήσει κιόλας σὲ δύο ἐκδόσεις (1550, 1568).

2) Biblioteca Nazionale Centrale, Cod. Palat. 597.

3) Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. it. 5571.

4) Denis Mahon «Studies in Seicento Art and Theory» Λονδῖνο 1947. Ἀπὸ τὸ οἶκτο παράρτημα τῆς ἐμπεριστατωμένης τούτης μελέτης ἀρύσθηκα πολὺς ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ ἀκολουθοῦν γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Μανταίνι.

5) Harleian Ms. 1672 (92. B. 24).

6) R. Longhi «Il Soggiorno Romano del Greco», L'Arte, 1914, σελ. 301 - 303.

7) Cod. Vatic. Barb. lat. 4315.

8) J. F. Willumsen «La jeunesse du peintre El Greco», Παρίσι 1927, σελ. 423 - 24.

9) Σημειῶν κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο ἐκείνες μόνο ποὺ παρέχουν κάποια οὐσιώση συμπλήρωση ἢ ἀλλαγὴ νοήματος, παραλείποντας τίς καθαρά ὀρθογραφικὲς ἢ συνταχτικὲς καὶ τίς προφανεῖς ἀδελφείες καὶ παραβρομέες ἀντιγράφεα καὶ τυπογράφων (ἀφοῦ τὰ χφ. Μαρκιανῆς καὶ Βατικανοῦ δὲν ἠμπόρεσα νὰ τὰ μελετήσω προσωπικῶς).

10) Πρωτοδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν A. Ronchini τὸ 1865. Ἀρκετὰ ἀργότερα ταυτίστηκε ὁ «giouane candiotto» μὲ τὸν Γκρέκο.

11) Alessandro di Agostino Casolani 1552 - 1606.

12) Girolamo Muziano 1528 - 1592.

13) Taddeo Zuccaro 1529 - 1566, μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ Federigo ποὺ πῆγε στὴν Ἰσπανία.

14) Girolamo Sicciantone, il Sermoneta 1521 — περίπου 1580. Κι οἱ τρεῖς ζωγράφοι ἐργάστηκαν κυρίως στὴ Ρώμη, κι εἶναι ἀπ' τοὺς φορεῖς τοῦ Μαντινισμοῦ.

15) Γιὰ τὸν Φούβλιο Ὀρσίνι, τίς συλλογὲς καὶ τὴ διαθήκη του, καθὼς καὶ τὸν κύκλο του, βλέπε: P. de Nolhac «Les collections de Fulvio Orsini» Gazette des Beaux Arts, 1884, σελ. 427-436, A. L. Mayer «Fulvio Orsini»

ein Goenner des jungen Greco», Zeitschrift für Bildende Kunst, 1921, σελ. 118 - 120, καὶ A. Vegue y Goldoni «Entorno a la Figura, del Greco» Arte Español, 1926, σελ. 70 - 79.

¹⁶⁾ Δὲς καὶ A. Γ. Εὐδη «Ὁ Θεοτοκόπουλος στὴν Αὐλὴ τοῦ Φίλιππου Β'» «Κρητικά Χρονικά, Β', 1948, σελ. 195 - 202.

¹⁷⁾ Ὁ. π.

¹⁸⁾ Lattantio Bonastri (Buonastri) γεννήθηκε στὸ Lucignano τῆς ἐπαρχίας Σιένας γύρω στὸ 1548. Σκοτώθηκε, πέφτοντας ἀπὸ σκαλωσιὰ καθὼς ζωγράφιζε γύρω στὰ 1582 - 85. Κυριότερη, ἂν ὄχι μόνη πηγὴ γιὰ τὴ ζωὴ του εἶναι ὁ Μαντσίνι.

¹⁹⁾ Τὸ ἔργο ἀκριβῶς πὺρ περιγράφει μὲ λεπτομέρεια ὁ Μαντσίνι σώζεται καὶ σήμερα. Παρασταίνει ἓνα θαῦμα τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνας τῆς Σιένας καὶ φανερῶναι καθαρὰ ἐπήρεια τοῦ Θεοτοκόπουλου. Κι ἄλλα ἀκόμα ἀργότερα, δεῖχνουν, ἀπὸ φωτογραφίες τους τουλάχιστο, πὼς ἡ ἀνάμνηση τοῦ Κρητικοῦ δὲν εἶχε σβύσει.

²⁰⁾ Παραθέτω στὴ σειρὰ τοῦ χειρογράφου πρῶτα τ' ἀποσπάσματα πὺρ ἐνδία φέρουν ἀπ' τοὺς βίους τοῦ Καζολάνι καὶ τοῦ Μπονάστρι, σημειώνοντας στὸ περιθώριο τὰ σχετικὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου, τοῦ ὁποῦ διατηρῶ ὀρθογραφία καὶ στίξη, καὶ ἰδίως τὴ γραφὴ τοῦ ν διὰ τοῦ ι. Στὸ βίο τοῦ Θεοτοκόπουλου σημειώνω μὲ διακεκομμένες παύλες τὰ τρία κενὰ τοῦ χειρογράφου, ἀφισμένα προφανῶς γιὰ μεταγενέστερη συμπλήρωση πὺρ δὲν ἔγινε ποτέ. Στις παραλλαγές πὺρ σημειώνω μὲ μικρὰ γράμματα RL σημαίνει δημοσίευση χφ. Μαρκιανῆς ἀπὸ Longhi καὶ JFW δημοσίευση χφ. Βατικανοῦ ἀπὸ Willumsen.

A. Γ. ΞΥΔΗΣ

ΒΡΙΤΟΜΑΡΤΙΣ*

Εἰς τὴν Κρήτην ἔλατρεύθη μία θεότης μετὰ τὸ ὄνομα Βριτόμαρτις. Ἐλέγετο καὶ Δίκτυννα. Ὁ μῦθός της εἶναι χαριτωμένος.

Ἡ Βριτόμαρτις ἦτο νέα πολὺ ὄμορφη. Τέρψιν καὶ εὐχαρίστησιν εἶχε τὸ κυνήγι. Διέτρεχε βουνὰ καὶ δάση μετὰ τὰ βέλη της, καὶ κυνηγοῦσεν ἄγρια ζῷα.

Τὴν ἐρωτεύθη ὁ Μίνως. Ἐκείνη τὸν ἀπέφευγεν. Ὁ Μίνως ἐτέθη εἰς τὴν καταδίωξίν της. Σχεδὸν τὴν εἶχε φθάσει. Ἦτο ἕτοιμος νὰ τὴν συλλάβῃ. Ἡ Βριτόμαρτις πίπτει καὶ κρημνίζεται εἰς τὴν θάλασσαν.

Δὲν ἔπαθε τίποτε. Ἡ Ἄρτεμις τὴν περισυνέλεξεν ἐντὸς δικτύου ἀλιευτικοῦ ποῦ εὗρέθη εἰς τὸν τόπον, ὅπου ἔπεσεν. Καὶ τὴν ἐτίμησε διὰ τὴν ἀγνότητά της. Τὴν κατέστησεν Θεάν.

Ποία ἡ Βριτόμαρτις; Τί νόημα ἔχει ὁ μῦθός της; Ἡ μήπως δὲν ἔχει κανένα νόημα, πρόκειται δὲ περὶ ἐρωτικοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Μίνως, ἱστορικοῦ ἢ θρυλικοῦ βασιλέως τῆς Κρήτης;

Ἐὰν πάρωμεν τὸν μῦθον μονομερῶς καὶ αὐτοτελῶς, δὲν μποροῦν νὰ διασαφηνισθοῦν πολλὰ πράγματα. Θὰ μείνωμεν μετὰ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ βασιλικῶν εἰδυλλίῶν μετὰ μίαν νέαν κάπως ἀνδροπεπῆ, ἀλλὰ ἐκτάκτως ὄμορφη. Μετὰ τὴν ἐκδοχὴν φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ὄνομά της ἐξηγοῦν: γλυκεῖα παρθένος.

Ἄλλο ζήτημα διατὶ ἡ Βριτόμαρτις δὲν ἔστρεφε ν᾽ ἀνταποκριθῆ εἰς τὸν ἔρωτα ἐνὸς κραταιοῦ βασιλέως. Οἰαδὴποτε ἄλλη, εἰς τὴν θέσιν της, θὰ ἀνοίγει τὰς ἀγκάλας της.

Ἄς παραδεχθοῦμεν ὅτι ἦτο ἐναντίον τοῦ γάμου. Ὁ Μίνως ποῦ δὲν σέβεται τὴν θέλησίν της καὶ ἐπιθυμίαν, δὲν εἶχε τρόπον καὶ μέσα διὰ νὰ τὴν κάμῃ ἰδικήν του; Δὲν ἔστειλε τοῖς ἀνθρώπους του νὰ τὴν συλλάβουν καὶ νὰ τοῦ τὴν φέρουν; Ἦτο ἀνάγκη νὰ τρέχῃ ὁ ἴδιος καὶ νὰ κυνηγᾷ αὐτὸ τὸ ἀγριοζωοκάδι; Νὰ τὴν ἀφήσῃ νὰ κρημνισθῆ εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ αὐτὸς νὰ μείνῃ μετὰ τὰ χέρια ἀνοικτά;

Ἐὰν ὅμως τὸν μῦθον συσχετίσωμεν μετὰ ἄλλους παρεμφερεῖς μύθους,

*) ΣΗΜ. ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ — Ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Περιодικοῦ, καίτοι ἔχουσα ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς μελέτης καὶ τὴν κατὰ τὴν διαπραγματεύσειν ταύτης ἀκολουθουμένην μέθοδον, ἐνέκρινε τὴν δημοσίευσιν ἵνα παρῶσιν εἰς τὸν Συγγραφέα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσῃ τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ μὴς ἐντελῶς νέας ἐρμηνείας τῶν ἀρχαίων κρητικῶν μύθων.

προκύπτουν άλλα πράγματα. Τὸ εἰδύλλιον παίρνει ἄλλην μορφήν.

Ἀπὸ ἄλλον μῦθον ξεύρομεν ὅτι ἡ Πρόκρις, πού εἶχε χάσει τὸν ἔρωτα τοῦ συζύγου της Κεφάλου, κατέφυγεν εἰς τὴν Κρητικὴν Ἄρτεμιν μὲ δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμούς, ἐκείνη δὲ τὴν ὥπλισε μὲ «ἰθυβόλον ἀκόντιον» καὶ τὴν ἔστειλεν ὀπίσω. Χάρις εἰς τὸ ἀκόντιον τῆς Ἄρτέμιδος ἡ Πρόκρις ἀνέκτησε τὸν σύζυγόν της καὶ ἐπανέκτησε τὸν ἔρωτά του, τὸν ὅποιον αὐτὴ εἶχε προδώσει.

Δὲν εἶναι ἀστείον εἰς τοὺς μύθους νὰ ζητοῦμεν κανόνας ἠθικῆς; Ἡ ἠθικὴ τῶν μύθων δὲν εἶναι κάτοπτρον τῆς ἠθικῆς τῶν ἀνθρώπων ὀρισμένης ἐποχῆς.

Ἡ ἰδίᾳ Ἄρτεμις διευκολύνει τὴν Πρόκριν νὰ κατακτήσῃ τὸν σύζυγόν της, τὸν ὅποιον εἶχε προδώσει. Ἡ ἰδίᾳ Ἄρτεμις τιμᾷ τὴν ἀγνότητα τῆς Κρητικῆς Παρθένου, πού ἐλέγετο Βριτόμαρτις. Ὡστε, ὅλα αὐτὰ εἶναι μυθικοὶ τρόποι ἐκφράσεως, καρυκεύματα δὲ τῶν μύθων.

Ἐπομένως, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ σταματήσωμεν εἰς τὴν παρθενικὴν στάσιν τῆς Βριτομάρτις. Ἡ παρθενία, εἰς τοὺς μύθους, δὲν εἶναι σαρκική.

Ἡ σκηνὴ τῆς ἐρωτικῆς καταδιώξεως τῆς Βριτομάρτις ἐκ μέρους τοῦ Μίνως δὲν εἶναι μοναδική.

Καὶ ὁ Ἀπόλλων ἦτο ἔρωτευμένος μὲ τὴν ἀγνὴν καὶ ὠραίαν νέαν Δάφνην. Καὶ ἡ Δάφνη δὲν ἔστεργεν εἰς τὸν ἔρωτα τοῦ ὠραιότερου Θεοῦ: τοῦ Ἀπόλλωνος. Δὲν ἔστεργεν...μυθικὸς τρόπος τοῦ λέγειν.

Καὶ ὁ Ἀπόλλων κατεδίωκε τὴν Δάφνην διὰ νὰ τὴν κατακτήσῃ. Τὴν ἔχασε μέσα ἀπὸ τὰ χέρια του. Τρόπος τοῦ λέγειν.

Ἡ Δάφνη, κατὰ τὸν μῦθον, ἐκάλει — καταδιωκομένη — εἰς βοήθειαν τὴν μητέρα της Γαῖαν. Ἦνοιξε τὰς ἀγκάλας της ἡ Γαῖα. Ἡ Δάφνη ἐχώθη εἰς αὐτὰς καὶ ἐχάθη.

Καλά, ὁ Μίνως... ἄς τὸν πάρωμεν ἀνθρώπον, ἔστω καὶ βασιλέα. Ἀλλὰ ὀλόκληρος Θεός, ὁ Ἀπόλλων, νὰ μὴ φθάσῃ τὴν Δάφνην, πού, στὸ κάτω τῆς γραφῆς, δὲν ἦτο καὶ κυνηγὸς σὺν τὴν Βριτόμαρτιν!

Δὲν χρειάζεται μεγάλη φιλοσοφία, διὰ νὰ καταλάβωμεν ὅτι ἡ περίπτωσις Ἀπόλλωνος καὶ Δάφνης δὲν εἶναι ἱστορία πραγματική.

Τί διαφέρει ἡ περίπτωσις Μίνως καὶ Βριτομάρτις, παρὰ τὴν περισσότερον ἱστορικοφάνειάν της;

Δὲν εἶναι μοναδικὴ καὶ ἡ ιδιότης τῆς Κρητικῆς Παρθένου πού διατρέχει μὲ βέλη καὶ τόξον, βουνὰ καὶ δάση, κυνηγοῦσα ἄγρια θηρία.

Ἡ Ἄρτεμις, κατὰ τὸν Ὀμηρικόν της ὕμνον, εἶναι «πότνια θη-

ρῶν». Ὡς κυνηγέτις περιτρέχει «κατ' οὔρεα σκιδόντα», κυνηγᾷ ἀγρίμια, ρίπτει τόξα πὺν στενάζουσι: «βέλη στονόντα». Κάμνει μεγάλην θραῦσιν εἰς τὰ ἄγρια ζῶα.

Αὕτη εἶναι ἡ Ἄρτεμις;

Ἡ Ἄρτεμις τοῦ Ὀμηρικοῦ ἔμνου εἶναι παραμόρφωσις τῆς Ὀμηρικῆς Ἀρτέμιδος, τῆς περιγραφομένης εἰς τὸ ζ' (102 - 108) τῆς Ὀδυσσεΐας.

Ὅλα τὰ οὐράνια μετέωρα, πὺν διατρέχουσι τὸ στερέωμα καὶ ἑξακοντίζουσι ἀκτινοβολίας, εἶναι κυνηγοί, εἰς γλῶσσαν μυθικήν. Ὅπως ὁ Ὀρίων: ἄστρον φαεινόν, κατὰ τὸν ποιητὴν. Ὅπως ὁ Ἀκταίων. Ὅπως ὁ ἀκούρασιος κυνηγὸς Ἐνδυμίων, τὸν ὁποῖον ἠρώσθη ἡ Σελήνη. Ὅπως ὁ ὠραῖος καὶ ἄγνος Ἰππόλυτος πὺν ἦτο τόσον ἀφοσιωμένος εἰς τὴν Ἄρτεμιν, τὸν ὁποῖον ἐτίμησεν ἡ Θεὰ διὰ τὴν ἀγνότητά του, καθ' ὃν τρόπον καὶ τὴν Βριτόμαρτιν.

Ἡ Ὀμηρικὴ Ἄρτεμις περιτρέχει καὶ αὕτη εἰς τὰ ὄρη: «εἶσι κατ' οὔρεσσιν». Δὲν τὴν ἀκολουθοῦν ὅμως κυνηγητικὰ σκυλιά. Τὴν ἀκολουθοῦν Νύμφαι «ἀγρονόμοι» (μὲ στίλβουσαν ὄψιν). Εἶναι δὲ αὗται κόρη Διὸς «αἰγιόχοιο»: τοῦ ὄχουμένου τὸ φῶς.

Ἄρτεμις καὶ Νύμφαι δὲν κυνηγοῦν, «παίζουσι». Οὔτε ἡ Ἄρτεμις διατρέχει οἰαδήποτε βουνά, ἀλλὰ... ἢ «κατὰ Τηύγετον», ἢ «κατ' Ἐρύμανθον». «Τέρεται» δὲ ἡ Ἄρτεμις ὄμι φονεύουσα ἄγρια ζῶα, ἀλλ' ἀπλῶς «κάπροισι καὶ ᾧ κείησ' ἐλάφοισιν».

Εἰς τοὺς μύθους, κάπρος σημαίνει: σκότος· ἢ δὲ ἔλαφος = φλόγα, φλογερός. Ἡ Ἄρτεμις ἔλαβε μέρος εἰς τὴν Τιτανομαχίαν ὑπὸ μορφὴν ἐλάφου. Ὡς ἔλαφος εἰσεχώρησε μεταξὺ τῶν Ἀλωιδῶν. Ἐλαφον ἔβαλεν εἰς τὴν θέσιν τῆς Ἰφιγενείας, ὅταν αὕτη εἶχε τεθῆ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς θυσίας. Ἡ δὲ Ἄρτεμις ἐλέγετο καὶ Ἰφιγένεια.

Ἡ Ἄρτεμις - ἔλαφος εἶναι ἡ Σελήνη - φλογερά (σελάενα).

Ποία εἶναι ἡ εἰκὼν καὶ σκηνή, τὴν ὁποίαν περιγράφει ὁ Ὀμηρος:

Οὐρανὸς εὐδῖος. Σελήνη πλήθουσα: «μηνὸς ἰσταμένοιο». Γύρω τῆς τὰ ἄστρα πύ, λαμπυρίζοντα, ἀνοίγουν καὶ κλείουν τὰ βλέφαρά των· μιὰ δύνουν εἰς τὸ σκότος· καὶ μιὰ σπινθηροβολοῦν.

Εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν μύθων, Ἄρτεμις καὶ Νύμφαι «ἀγρονόμοι» (= στίλβουσαι) παίζουσι. Ἡ Θεὰ «τέρεται» κάπροισι (μὲ τὰ ἄστρα πὺν δύνουν) καὶ «ᾧ κείησ' ἐλάφοισιν» (= μὲ τὰς ταχείας λάμψεις).

Ἄλλη ἢ δόξα Ἠλίου, ἄλλη τῆς Σελήνης, καὶ ἄλλη τῶν ἀστέρων. «Ἄστηρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ». Ὀραία εἶναι καὶ τὰ ἄστρα, ἀλλ' ὑπερέχει ὄλων ἡ Σελήνη μὲ τὸ εὐρὸν καὶ φωτεινὸ μέτωπον. Εὐκολὰ ξεχωρίζει καὶ διακρίνεται.

Κατὰ τὸν Ὅμηρον :

«πασάων δ' ὑπὲρ ἧ γε κάρη ἔχει ἧδὲ μέτωπα,
ρεῖτα δ' ἀριγνώτη πέλειαι, καλαὶ δέ τε πᾶσαι» (ζ 107 - 108)

Ἡ τοιαύτη θεὰ εἶναι :

ARTEMIS : ardhā - māsa (εἰς τὴν σανσκριτικὴν) = ἡμισυ μηνός.
Δηλ. ἡ Σελήνη «ἵσταμένοιο μηνός». Ὡς ἐκ τούτου δέ,
ΟΡΘΙΑ. Ἡ Ἄρτεμις λέγεται καὶ Ὁρθία.

Ἀπὸ τὴν Ὁρθίαν Ἄρτεμιν δὲν διαφέρει ποσῶς ἡ Βριτόμαρτις, ἡ καὶ Δίκτυννα. Μὲ ἄλλα ὁμόσημα ὀνόματα ἐκρᾶζεται ἡ Ὀμηρικὴ Ἄρτεμις.

Βριτόμαρτις : βριτο - vrddhī (εἰς τὴν σανσκριτικὴν) = αὔξησις·
ferd (εἰς τὴν Ἀραβικὴν) = υπερβολή· υπερ-
βολικὸς βαθμός.
μαρτις : maridr (») = πῦρ ἀνευ καπνοῦ·

φλόξ· πβ. μαρ - μαρυγή· μαρ - μαρύσσω.

Βριτόμαρτις : ἡ πολὺ (Βριτο·) μαρμαρύσσουσα· Ἡ πλησι - φάη·

Ἡ τοιαύτη Βριτόμαρτις (πλήθουσα Σελήνη) εἶναι ἄλλη Ἄρτεμις·
καὶ ὡς ΔΙΚ· ΤΥΝΝΑ (dīc καὶ dīk εἰς τὴν σανσκριτ.) = οὐρανός
tungā, (εἰς τὴν σανσκριτικὴν) = ἐγειρόμενος, ὀρ-
θούμενος· εἶναι ἡ εἰς τὸν οὐρανὸν ὑψουμένη (Σελήνη) : ΟΡΘΙΑ.

Ὅταν ὁ προελληνικὸς κόσμος ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὰς πηγὰς τῶν μύθων, ἐλησμονήθησαν δὲ ἡ ἐθολώθησαν αἱ σημασίαι πολλῶν ἀρχαίων λέξεων,

οἱ οὐράνιοι (μυθικοὶ) κυνηγοὶ ἔγιναν κυνηγοὶ (πραγματικοὶ) θηρῶν· αἱ «ἀγρονόμοι» Νύμφαι ἐξελέφθησαν Νύμφαι τῶν ἀγρῶν : ἐξοχικῶν τόπων·

ἡ «ἀγροτέμα» (= μνηφόρος) Ἄρτεμις, ποὺ παίζει μὲ τὶς Νύμφας, ἐθεωρήθη «πότνια θηρῶν».

ἡ Βριτόμαρτις ἔγινε καὶ αὐτὴ «πότνια θηρῶν».

ἡ Δίκτυννα ἐσυσχετίσθη μὲ δίκτυα.

Καὶ ἐμυθεύθη ὅτι ὠνομάσθη οὕτω ἡ Βριτόμαρτις ἐπειδὴ τὴν ἔσωσεν ἡ Ἄρτεμις ἐντὸς δικτύων ἀλιευτικῶν.

Τὴν ὠραίαν Βριτόμαρτιν - Δίκτυνναν : τὴν πλησιφαῖ Ὁρθίαν (Σελήνην) κατεδίωκεν ὁ Μίνως, ὅπως ὁ Ἀπόλλων τὴν Δάφνην. Καὶ παραστατικώτερον, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς (= ὁ φορῖστων ἀπὸ χαρᾶν Ἡλιος· ὁ Harsa - caba τῆς σανσκριτικῆς) τὴν Κερυνίτιδα ἔλαφον (= τὴν συμπαθητικὴν Σελήνην).

Ἡλιος καὶ Σελήνη, δύο οὐράνιοι δρομείς, ἀνέτειλον ὡς Σελήνη καὶ Ἡλιος τοῦ νέου ἔτους. Πρῶτα ἡ νοσηνία τοῦ ἔτους, ἀπὸ πίσω ὁ ἔαρινος Ἡλιος. Διαγράφουν, οὕτω, τὴν πρώτην ὑψωτικὴν καὶ ἀνιοῦσαν τροχίαν των. Ἐφθασαν εἰς τὸ μεσουράνημά των. Φθινοπωρινὴ καμπή. Ἡ Σελήνη κάμπει καὶ διατρέχει τὴν κατιοῦσαν τροχίαν της: τὴν ἀντίστροφον τῆς προηγουμένης. Κατὰ πόδας ὁ Ἡλιος. Φθάνουν, διαγράφοντες πλήρη τροχίαν, εἰς τὴν ἀφειρητὴν των. Καὶ εἶναι ἐτοιμοὶ οἱ δύο ἀκούραστοι μαραθωνοδρόμοι νὰ ἐπαναλάβουν τὸ συμπαιθνητικὸ τους κυνηγητό, μόλις αἱ Ὁραι σημάνουν τὴν ὥραν τῆς ἔαρινῆς τροπῆς.

Εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν μύθων, ὁ Ἡρακλῆς - Ἡλιος καταδιώκει τὴν Κερυνίτιδα Ἐλαφον. Ἡ Κερυνίτις, τρέχουσα διαρκῶς, ἔφθασεν εἰς τὴν (μυθικὴν) Ὑπερβόρειον - ὑπερναργῆ: εἰς τὸ ζενίθ της. Ἀπ' ἐκεῖ ἔστρεψεν ὀπίσω καὶ βαίνουσα ἐπάνω εἰς τὰ ἴχνη της ἔφθασεν εἰς τὴν (μυθικὴν) Ἀρκαδίαν - Ἀνατολήν, ὅθεν καὶ εἶχεν ἐκκινήσει. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἡρακλῆς. Εἰς τὴν Ἀρκαδίαν ἐπὶ τέλους, συνέλαβεν ὁ Ἡρακλῆς τὴν ὄραϊαν Ἐλαφον, πού εἶχε — κατὰ τὸν μῦθον — χρυσαῖα κέρατα καὶ πόδας χαλκοῦς.

Βεβαίως ἔλαφος μὲ χρυσαῖα κέρατα καὶ χαλκοῦς πόδας οὔτε ὑπῆρξεν οὔτε θὰ ὑπάρξει. Ἡ μυθικὴ Ἐλαφος - Σελήνη ἔχει τὸ χρυσοῦν κέρας τῆς Μήνης. Τρέχει εἰς τὸ στερέωμα ὡς δρομεύς, δι' αὐτὸ δὲ ἐμυθεύθη ὅτι ἔχει ταχεῖς πόδας. Ἡ Σελήνη εἶναι ἀργυρᾶ. Δι' αὐτὸ οἱ πόδες της εἶναι χαλκοῖ: στίλβουν, ὅπως ὁ χαλκός (πβ. «χαλκείη ἀυγή»).

Ἐὰν τώρα εἰς τὴν θέσιν τῆς Κερυνίτιδος θέσωμεν τὴν Βριτόμαρτιν. πού δὲν διαφέρουν, τὸν δὲ Ἡρακλῆ ἀντικαταστήσωμεν μὲ τὸν Μίνωα, θὰ ἔχωμεν ἄλλην ἐκδοσιν τοῦ μύθου. Ἡ οὐσία θὰ εἶναι ἡ ἴδια. Θὰ ἀλλάξουν μόνον τὰ ὀνόματα.

Ὁ Ἡλιος, ἀντὶ νὰ εἶναι ὁ φρίσσων ἀπὸ χαρὰν (Ἡρακλῆς), θὰ εἶναι ὁ σμαραγδένιος (Ἡλιος). Θὰ εἶναι δηλ.

ΜΙΝΩΣ: *miņu* (εἰς τὴν Περσικὴν) = σμάραγδος· οὐράνος· Οἱ δύο μῦθοι θὰ ἔχουν μόνον τὴν ἐξῆς διαφορὰν. Ἐνῶ ἡ Κερυνίτις κάμπει τὴν ὑπερβόρειον καὶ ἐπιστρέφει εἰς τὸ ὀρητήριόν της, ἡ Βριτόμαρτις πίπτει καὶ δύνει εἰς τὴν θάλασσαν (μυθικὴν), ὅπου χάνονται τὸ λῆγον ἔτος καὶ ὅλα τὰ ὄραϊα φαινόμενα τοῦ ἔαρος πού φθίνουσι (τὸ φθινόπωρον) καὶ ἔξαφανίζονται.

Εἶναι ὅμως ἀθάνατα. Δύοντα, ἀνατέλλουν. Γηράσκοντα καὶ φθίνοντα, ἀνανεώνονται.

Κατὰ τὸν μῦθον, ἡ Ἀρτεμις ἔσωσε τὴν Βριτόμαρτιν. Καὶ τὴν ἐτίμησεν ὡς θεάν.

Ἡ Βριτόμαρτις - πλησιφάη δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ Πασιφάη, ἡ ὁποία — κατὰ τὸν μῦθον — ἦτο σύζυγος τοῦ Μίνως. Κατ' ἄλλον δὲ μῦθον, ἀδελφὴ καὶ σύζυγος τοῦ Ἥλιου ἦτο ἡ Σελήνη.

Φῶς φανερὸν ὅτι πρόκειται περὶ συζυγίας λεκτικῆς· δηλ. μυθικῆς. Εἰς τοὺς μῦθους, ἔρωτες καὶ σύζυγοι εἶναι ἀνθρωπομορφικοὶ τρόποι ἐκφράσεως συγγενείας φυσικῶν φαινομένων.

Τὸ νόημα τοῦ μῦθου τῆς Βριτομάρτιος.

Τὴν Ἄνοιξιν, ὁ Μίνως - Ἥλιος ἐρωτεύθη τὴν ὠραίαν Βριτόμαρτιν - πλησιφαῖ Σελήνην, πού περιέφερε τὰ βήματά της εἰς τὸ Οὐράνιον Στάδιον, ὡς Θεὰ κυνηγός, καὶ ἔρριπτε τὰς χρυσαῖς της ἀκτίνας ὡς βέλη.

Ὁ Μίνως (Ἥλιος) τρέχει πίσω ἀπὸ τὴν ἐρωμένην του. Τὸ ἄστρον τῆς νυκτὸς καὶ τὸ ἄστρον τῆς ἡμέρας ἔχουν κυνηγητό. Ἀλληλοδιαδέχονται. Ὁ Μίνως καταδιώκει τὴν Βριτόμαρτιν, χωρὶς νὰ τὴν φθάσῃ. Ἡ καταδίωξις αὕτη διήρκεσεν ὀλόκληρον ἔτος. Κατὰ τὴν λῆξιν αὐτοῦ, Μίνως καὶ Βριτόμαρτις ἦσαν πολὺ κοντά. Ἡ παλαιὰ Σελήνη ἔδυσε, διὰ ν' ἀνατείλῃ, κατὰ τὴν ἑαρινὴν τροπὴν, ὡς νέα Νουμηνία καὶ Σελήνη. Εἰς μυθικὴν γλῶσσαν, ἡ Βριτόμαρτις ἐκρημίσθη εἰς τὴν θάλασσαν: τὸ χάος. Ἀλλὰ θὰ ἐπανέλθῃ. Ἡ Δίκτυνα - Ὁρθία, ἡ ὠραία Κρητικὴ Ἀρτεμις, εἶναι ἀθάνατη εἶναι Θεά.

* Ἀς χαίρεται ἡ Κρήτη τὸν λαμπρὸν βασιλέα της Μίνωα - Ἥλιον.

* Ἀς χαίρεται καὶ τὴν ὠραίαν βασίλισσάν της: τὴν Πασιφάην.

* Ἀς χαίρεται καὶ τὴν ἔξοχον Βριτόμαρτιν - Ἀρτεμίν της.

Ἡ θεία Δίκτυνα ἄς σελαγίξῃ καὶ ἄς τῆς χαρίξῃ τὰς ὠραίας πανδίας.

* Ἀς φωτίξῃ τὸν ἀστερόεντα οὐρανὸν της, παίξουσι μὲ τὰ ἄστρα.

Καὶ ὅταν ἡ Δίκτυνά της βυθισθῆ εἰς τὴν θάλασσαν, ἄς παρηγορηθῆ.

Ἡ θεά της Βριτόμαρτις - Δίκτυνα εἶναι ἀθάνατη.

Θὰ ἔλθῃ ξανά, ὅταν σημάνη ἡ φύσις τὸ προσκλητήριον τῶν ὠραίων Θεῶν.

Θὰ φωτίσῃ, πάλιν, τὸν οὐρανὸν της, καὶ τὸν δρόμον τῶν ναυτικῶν της.

Θ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟ ΚΡΙΣΙΑΙ

Georg Karo, *Erinnerungen. Greifen am Thron, erschienen bei Bruno Grimm, Baden - Baden 1959. Σελίδες 131, εικόνες 75.*

Ἡ ἀγαθὴ τύχη πῦδόκησε νὰ φθάσῃ μὲ ἀκμαιοτάτας πνευματικὰς δυνάμεις τὸ 88ον ἔτος τῆς ἡλικίας του ὁ Νέστωρ τῆς προϊστορικῆς καὶ κλασσικῆς ἀρχαιολογίας Georg Karo καὶ νὰ δώσῃ εἰς τὴν δημοσιότητα διὰ τὸ εὐρὺ καλλιεργημένον Κοινὸν ἓν συνθετικὸν ἔργον διὰ τοῦ ὁποίου παρέχεται μία λαμπρὰ συνολικὴ εἰκὼν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἀποδοδομένη ὑπὸ μορφῆν ἀναμνήσεων καὶ ὑπὸ τὸν ἐντυπωτικὸν τίτλον Γρύπες παρὰ τὸν Θρόνον. Ἐκ τοῦ κειμένου γίνεται φανερὰ ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως νὰ τὸ συμπληρώσῃ δι' ἑνὸς δευτέρου, ἀντιστοίχως εἰκονίζοντος τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐμελέτησε καὶ ἐγνώρισεν ὅσον πολὺ ὀλίγοι. Τὸ μνημειῶδες αὐτοῦ ἔργον περὶ τῶν λακκοειδῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν ἀποτελεῖ μαρτύριον τούτου. Ὁ ἴδιος ἓν προλόγῳ χαρακτηρίζει τὸ νῦν παρουσιαζόμενον ἔργον ὡς τονίζον τὴν προσωπικὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως τοῦ ἀπέναντι τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ὁποίου παρέχει εἰκόνα. Ἀρχίζει μὲ τὴν παράθεσιν ἀναμνήσεων ἐκ τῆς πρώτης ἐπαφῆς του μὲ τὴν νῆσον Κρήτην, τῶν ἀνασκαφῶν τῆς καὶ τῆς ἐργασίας τούτων, εἰς τὴν ὁποίαν ἓν μέτρον καὶ προσωπικῶς συμμετέσχε, καὶ αἱ ἀναμνήσεις αὗται φέρουν πρὸ τῶν ὀμμάτων μας τὴν ἐποχὴν τῆς ἡρωϊκῆς ἀρχαιολογίας εἰς τὸ παρθένον ἀκόμη τότε ἔδαφος τῆς μεγαλονήσου. Μὲ τὴν περιγραφὴν τῶν ἀνὰ τὴν Κρήτην περιηγήσεών του παρέχεται ἡ εὐκαιρία νὰ δώσῃ ζώσας τὰς πρώτας ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ πολύμορφον τοπεῖον, τὰς δυσκόλους ἐπικοινωνίας, τοὺς ἀνθρώπους τῆς. Χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῇ τις εἰσάγεται εἰς μίαν συστηματικωτέραν ἐπαφὴν μὲ τὸν μινωικὸν πολιτισμὸν, τὸν ὁποῖον πλέον βλέπει μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ συγγραφέως. Σοφῶς ὁ τελευταῖος δὲν ὑποδιήρесе τὴν ἔκθεσίν του εἰς κεφάλαια, ἄν καὶ διὰ τὴν διευκόλυνσιν τοῦ χειριζομένου τὸ βιβλίον παρετέθη πίναξ συστηματικὸς τοῦ περιεχομένου. Διατηρεῖ τις οὕτω τὴν ἐντύπωσιν μέχρι τέλους ὅτι ἐκτίθεται εἰς συνεχῆς κύκλος ἀλληλοσυνδεομένων ἐντυπώσεων.

Τὸ κείμενον συνοδεύεται μὲ λαμπρὰν εἰκονογράφησιν, εἰδικῶς κατὰ τὰς ἐντολάς τοῦ συγγραφέως προπαρασκευασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐξαιρέτου καλλιτέχνου φωτογράφου Friedrich Hewicker. Αἱ πλεῖσται τῶν εἰ-

κόνων είναι ἀπὸ τὰς καλύτερας ἐξ ὧων μέχρι σήμερον ἐδημοσιεύθησαν, καθιστῶσαι κατὰ τρόπον ἄριστον προσιτὰ τὰ μοναδικὰ μινωικὰ ἄριστουργήματα εἰς τὸ εὐρὺ Κοινόν. Ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν προξενοῦν αἱ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ, καὶ ἐκ τούτου αισθάνεται τις λύπην ὅτι δὲν παρετέθησαν ἐπὶ πλέον ὀλίγαι ἀπὸ τὸ ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ, αἵτινες ἴσως θὰ ἦσαν ἀκόμη ἐντυπωτικώτεραι. Εἰκόνες καὶ κείμενον εὐρίσκονται εἰς στενὴν σύνδεσιν, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι λόγῳ τῆς οἰκονομίας τῆς ὕλης ἀπεδείχθη ἀνεφάρμοστος ὁ συντονισμός των.

Ἐο συγγραφεὺς, παρακολουθήσας ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς προσπάθειάς τοῦ Ἐβανς διὰ τὴν συντήρησιν καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ, ὁμιλεῖ διὰ τὸ ὅλον πρόβλημα καὶ ὑπεραμύνεται τοῦ τεθέντος εἰς ἐφαρμὴν συστήματος, ὀρθῶς ὡς νομίζω. Ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ τῶν χρησιμοποιηθεισῶν μεθόδων ἀνασκαφῆς καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως περὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἐβανς καὶ τῶν συνεργατῶν του.

Ἀκολουθῶς εἰσέρχεται εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς ὁποίας δίδει γενικὸν χαρακτηρισμόν, παραθέτων εἶτα καθολικὴν περιγραφὴν τῶν δύο κυριωτέρων ἀνακτόρων, τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, καθ' ἑαυτὰ καὶ ἐν ἀντιπαρβολῇ. Δὲν παραλείπει νὰ κάμῃ ἰδιαιτέρον λόγον περὶ τῶν συστημάτων ὑδρεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως, ὡς καὶ περὶ τῶν ἀνέσεων αἱ εἰσῆγαγεν ὁ πολιτισμός. Περαιτέρω περαιτέρω εἰκόνα τῶν μινωικῶν ἱερῶν καὶ τῶν εἰδικῶν τούτων ἐγκαταστάσεων, συμβόλων καὶ εἰδώλων καὶ ὁμιλεῖ δι' ὀλίγων περὶ τῆς ἐντὸς αὐτῶν διεξαγομένης λατρείας, κεφάλαιον τὸ ὁποῖον τοῦ ἐδόθη ἄλλοτε ἢ ἐκκαιρία νὰ ἐπεξεργασθῇ ἀναλυτικώτερον, εἰς μορφήν ἄλλαντος ἀντιπροσωπευτικῶς εἰκονογραφημένου. Ἐν συσχετισμῷ ἐξετάζει τὴν νεκρικὴν λατρείαν, ὁλοκληρῶν περαιτέρω τὴν ἐκθεσίον του μὲ τὴν περιγραφὴν τῶν νεκροπόλεων καὶ τῶν μεγαλοπρεπῶν βασιλικῶν τάφων. Προκειμένου περὶ τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Τάφος - Ἱερὸν νοτίου βασιλικοῦ τάφου, μνημονεύει τὸν χρυσοῦν δακτύλιον τοῦ Μίνως, ὑποστηρίζων τὴν κιβδηλίαν τούτου.

Μὲ ὅλως ἰδιαιτέραν ἐνάργειαν καὶ γλαφυρότητα πραγματεύεται ἀκολούθως περὶ τῆς μινωικῆς τοιχογραφίας, ὡς περὶ τῆς μᾶλλον χαρακτηριστικῆς ἐκδηλώσεως τῆς μινωικῆς τέχνης. Περιγράφει τὴν τεχνικὴν τῆς, τὴν διάρθρωσιν κατὰ συνεχῆ διαζώματα, τὴν προκαλουμένην παραίσθησιν ἐλευθέρου χώρου καὶ δίδει τοὺς κύριους χαρακτήρας αὐτῆς καὶ τοὺς συμβατισμούς τῆς. Μὲ παράθεσιν σειρᾶς παραδειγμάτων δεικνύει πῶς ἐχρησιμοποιήθησαν θέματα τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, μάλιστα τῆς θρησκευτικῆς, ἵνα πλασθῇ εἰς ὄνειρώδης καὶ πλασματικὸς κόσμος, σφύζων ἐκ ζωῆς καὶ κινήσεως. Ἐνώπιόν μας πα-

ρελαύνει οὕτω δλόκληρος ἡ θεωρία τῶν εὐκινήτων καὶ χαρσιεσσῶν μορφῶν τῶν δωροφόρων, χορευτῶν, ἀκροβατῶν, τῶν κυριῶν τῆς αὐτῆς καὶ τοῦ νεαροῦ πρίγκηπος, πλῆθος εἰκόνων ἐκ τῆς φύσεως μὲ τὴν πλουσίαν πανίδα καὶ χλωρίδα· καὶ ἀκλουθῶς δλόκληρος ὁ μικρογραφικὸς αὐτὸς κόσμος εἰς τὸν ὁποῖον τόσον ἐλευθέρως κινουῦνται ἔορταστικαὶ ὁμάδες ἢ τελετουργοῦσαι μορφαί. Ὁ συγγραφεὺς ὑπογραμμίζει τὴν ἐντύπωσιν περὶ τῆς μεγαλοπρεπείας καὶ θεοσεβείας τοῦ βυσιλικοῦ οἴκου ἣτις θὰ ἐπροξενεῖτο εἰς τοὺς εἰσερχομένους εἰς τὰ ἀνάκτορα. Δίδει ἐπίσης χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθαρῶς διακοσμητικοῦ κύκλου. Ἡ περιγραφή τῶν θεμάτων τούτων γίνεται μὲ μεγάλην τέχνην καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα παρεισάγονται νέαι ἐρμηνεῖαι (ὡς προκειμένον περὶ τῆς ταυρομαχίας)· δὲν διστάζει, ἵνα μὴ καταπονηθῇ ὁ ἀναγνώστης, νὰ παραθέσῃ καὶ ἀνέκδοτα (ὡς διὰ τοὺς γρύπας τοῦ θρόνου). Προσπαθεῖ ταυτοχρόνως νὰ δώσῃ τὰ διάφορα στάδια ἐξελίξεως τῆς τοιχογραφίας καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν αἰφνιδίαν καὶ ἄνευ προσταδίων ἀνθησίῃ της μὲ τὴν ἐπὶ μακρὸν ἐπεξεργασίαν τῶν θεμάτων εἰς τὴν μικρογλυπτικὴν τῶν σφραγιδολίθων.

Εἰσέρχεται οὕτω εἰς τὸ σημαντικώτατον τοῦτο κεφάλαιον τῆς μινωικῆς τέχνης, τοῦ ὁποῖου δίδει πλήρη εἰκόνα μὲ λίαν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα· τεχνικὴ, μορφολογία, θεματογραφία, κύριοι χαρακτῆρες ἐξετάζονται καὶ ἐρμηνεύεται ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ μικρογλυπτικὴ ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Ὁρισμένα θέματα ἐπισύρουν ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν του, ὡς οἱ παῖκται τοῦ ζιτρικίου, αἱ δαιμονικαὶ μορφαὶ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου, αἱ προσωπογραφαί βασιλικῶν προσώπων ἐπὶ σφραγισμάτων τῆς Κνωσοῦ. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν τελευταίων ὁμιλεῖ περὶ τοῦ φυλετικοῦ μινωικοῦ τύπου καὶ περὶ τῆς ἰδιορρυθμίας νὰ ἀποδίδωνται μορφαὶ συχνὰ ἀκέφαλοι ἢ μὲ ἀτροφικὰς κεφαλὰς. Ὁμιλεῖ καὶ πάλιν περὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς κινήσεως ὅχι μόνον εἰς τὰς μορφὰς τῶν μικρογλυπτικῶν παραστάσεων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα.

Παρεισάγει ἀκλουθῶς τὸ κεφάλαιον τῶν γλυπτικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς μινωικῆς τέχνης εἰς τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ λοιπὰ σκεύη καὶ εἰς τὰ εἰδώλια. Ἀναγνωρίζει τὰς ἐπιδράσεις, μάλιστα τῆς Αἰγύπτου, ἀλλ' ὀρθῶς ὑπογραμμίζει τὴν πρωτοτυπίαν καὶ ἰδιορρυθμίαν τῶν μινωικῶν, τόσον ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴν πολυχρώμου ὕλικου ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀξιοποίησίν του. Ἰδιαιτέρως ὑπογραμμίζει τὰ ἐπιτεύγματα εἰς τὰ πλαστικοῦ σχήματος ἀγγεῖα, ὧν πολλὰ μὲ ἐνθέσεις, καὶ εἰς τὰ μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, τῶν ὁποῖων ἐξαίρει τὴν χάριν. Συναφῶς ὁμιλεῖ περὶ τῶν πλαστικῶν ἔργων ἐκ πηλοῦ καὶ φαγεντιανῆς, τῶν πλείστων ἐξυψηρετησάντων θρησκευτικοὺς σκοποὺς, καὶ ἐκεῖνων

ἐκ μαλακῶν ὕλων, ὡς τοῦ ἔλεφαντοστοῦ. Παριστᾷ μὲ πλήρη ἐνάργειαν τὴν θαυμαστὴν τεχνικὴν ἔργων, οἷα αἱ ἐκ φαγεντιανῆς θεαί τῶν ὄρφων, ἢ χρυσελεφαντίνων, ὡς ὁ ταυροκαθάπτῆς. Περὶ τῶν εἰδωλίων ἐκ λίθου, πηλοῦ, χαλκοῦ διαπραγματεύεται εὐρύτερον, παρεισάγων πληροφορίας σχετικὰς μὲ τὴν μινωικὴν θρησκείαν. Συμπληρῶνει τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν γλυπτῶν ἔργων εἰς ἄλλα εἶδη, ὡς τὴν κατηγορίαν τῶν λύχνων.

Τῆς μεταλλοτεχνίας παρουσιάζει τὰ πλέον σημαντικὰ ἐπιτεύγματα τόσον εἰς τὴν χρυσοχοικὴν τέχνην ὥσον καὶ εἰς τὴν ὄπλουργίαν καὶ τὴν κατασκευὴν χαλκῶν σκευῶν.

Τέλος συμπληρῶνει τὴν συνθετικὴν εἰκόνα μὲ τὴν διαπραγμάτευσιν ὀλοκλήρου τῆς ἐξελίξεως τῆς κερραμεικῆς, ἀπὸ τῆς παλαιότερας περιόδου, καθ' ἣν αἱ νεολιθικαὶ ἐπιβιώσεις καὶ αἱ ἔξωτερικαὶ ἐπιδράσεις ἔδιδον ρυθμοὺς ὑπονεολιθικοῦ χαρακτῆρος (ῥυθμοὶ Ἄγ. Ὀνουφρίου, Πύργου, Βασιλικῆς), διὰ τῆς μέσης περιόδου μὲ τὸν πρωτότυπον ἔξοχον τεχνικῆς καὶ διακοσμῆσεως κερραμικὸν ρυθμόν, εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς ποικιλίας καὶ τὰ διαδοχικὰ στάδια, μέχρι τῆς ὑστερας περιόδου μὲ τὸ νέον φυσιοκρατικὸν πνεῦμα, τροφοδοτούμενον κυρίως ἐκ τοῦ κόσμου τῆς χλωρίδος καὶ τῆς θαλασσίας πανίδος, καὶ τὴν νέαν τεχνικὴν. Σοφῶς παρίστανται αἱ ἐνδιάμεσοι φάσεις τῆς προπαρασκευῆς καὶ διασταγμοῦ, αἱ μυκηναϊκαὶ ἐπιδράσεις εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ρυθμοῦ μᾶλλον μνημειώδους, συμμετρικοῦ καὶ συμβατικοῦ — τοῦ ἀνακτορικοῦ — καὶ ἡ πρὸς τὴν παρακμὴν βαθμιαίως κλίνουσα τελικὴ φάσις. Τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα τῆς μακρᾶς ταύτης ἐξελίξεως εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον χαρακτηριστικῶν τῶν ρυθμῶν καὶ μορφῶν. Ἰδιαιτέρως πραγματεύεται καὶ περὶ τῶν κοινοτέρων ἀγγείων καὶ σκευῶν, πίθων, λουτήρων καὶ σαροφάγων.

Ἐν παρόδῳ ἔξετάζει τὸ πρόβλημα σχέσεως τοῦ μινωικοῦ μὲ τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν καὶ τῆς δυνατότητος διακρίσεως τῶν τεχνουργημάτων τῶν κύκλων τούτων, ἐπίσης δὲ τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως γνησίου καὶ κιβδηλοῦ, ὑπογραμμίζων τὴν τελευταίαν συμβολὴν τῆς ἐπιπιστήμης μὲ τὴν θέσιν νέων κριτηρίων. Ὅμιλεῖ περὶ τῶν κυριωτέρων ἔργων περὶ ὧν προέκυψαν μεγάλα ἀμφισβητήσεις, τῶν χρυσῶν δακτυλίων τοῦ Μίνως καὶ Νέστορος καὶ τοῦ θησαυροῦ τῆς Θίσιβης, τῶν ὀπείων ὑποστῆριζει τὴν κιβδηλίαν, τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος καὶ τοῦ χρυσελεφαντίνου εἰδώλου τῆς Βοστῶνης, τὰ ὅποια θεωρεῖ γνήσια. Τὸ ὄρατον βιβλίον κλείει μὲ τὴν διερεύνησιν τῆς καταγωγῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ τὴν ἔρευναν τῶν ριζῶν του εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν, τὴν ἔξετασιν τοῦ φυλετικοῦ τύπου, τοῦ ὁποίου ὑπογραμμίζεται ἡ σύνδεσις μὲ τὴν Ἀνατολίαν, καὶ τῶν λοιπῶν σχέσεων

μὲ τὴν Ἀνατολὴν καὶ Αἴγυπτον, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἀποδεικνύονται ὡς σχέσεις καταγωγῆς. Τὸ ὅλον θέμα παραμένει sub judices.

Πολλὰ ἔχουν γραφῆ διὰ τὸν μινωικὸν πολιτισμὸν, ἄλλα εἰς ἐπιστημονικὰς πραγματείας ἢ συγγράμματα, ἄλλα εἰς ἔργα ἐκλαϊκείσεως, προσφορᾶς ὕλης ἢ παραθέσεως εἰκόνων. Τὸ ἔργον τοῦ Γεωργίου Κάρο εἶναι καὶ ἐπιστημονικὸν καὶ ἐκλαϊκευτικὸν καὶ εἰς μέγα βαθμὸν ἐνημερωτικόν, ἢ δὲ πλουσία, λίαν καλλιτεχνικὴ εἰκονογράφησις του τὸ φέρει εἰς τὴν πρώτην σειρὰν τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα τυγχάνουν ἀπαραίτητα διὰ τὴν πρώτην ἐπαφὴν μὲ τὸν μεγάλον κρητικὸν πολιτισμὸν. Ἡ σαφήνεια ἣτις τὸ χαρακτηρίζει, ἡ γλαφυρότης τοῦ ὕφους καὶ ἡ χάρις τοῦ λόγου τὸ καθιστοῦν προσιτὸν εἰς πάντας, ἀλλὰ καὶ οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες πολλὰ ἔχουν νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὴν συστηματικὴν διαπραγματεύσειν τοῦ θέματος καὶ τὰς ἐνημερωτικὰς πληροφορίας. αἵτινες παρατίθενται εἰς τὸ κείμενον, ἀπὸ τὰς εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατιθεμένας παρατηρήσεις καὶ τὰς λεπτομερεῖς ἐπεξηγήσεις τῶν ἀπεικονίσεων. Ὡς ἐκ τούτου τὸ βιβλίον ἔτυχεν ἤδη λίαν θερμῆς ὑποδοχῆς καὶ πανταχόθεν ἐξεφράσθη ἡ εὐχὴ ὅπως κατὰ τὸ δυνατόν συντόμως ἐκδοθῆ καὶ τὸ ἀντίστοιχον διὰ τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ συμπληρωθῆ λαμπρῶς ἡ εἰκὼν τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ὀλίγαι τινες παρατηρήσεις προστιθέμεναι ἐνταῦθα δὲν ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ νὰ ἀσκήσουσιν κριτικὴν τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου, ἀλλ' εἰς τὸ νὰ υποβοηθήσουσιν τοὺς μέλλοντας νὰ τὸ χρησιμοποιήσουσιν ἐπωφελέστερον. Ἄλλως πρόκειται περὶ μᾶλλον ἐπουσιωδῶν λεπτομερειῶν, διὰ τὰς πλείους μάλιστα τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία μεταξὺ τῶν ἐπιστημόνων. Ὁ συγγραφεὺς γράφων μακρὰν πλῆθον τῶν σωζομένων λειψάνων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ μὴ ἔγων τὴν δυνατότητα νὰ ἐλέγξῃ ὠρισμένα σημεῖα, ἦτο φυσικὸν νὰ ὑποπέσῃ εἰς ἀβλεπτήματά τινα, τὰ ὁποῖα φυσικῶς θὰ ἦσαν πολὺ περισσότερα ἢ τὸ θαλερὸν γῆρας τοῦ σοφοῦ μελετητοῦ δὲν ἐχαρακτηρίζετο ἀπὸ μοναδικῆς ἐναργείας μνήμην.

Τὸ ἐννεαδικὸν χρονολογικὸν σύστημα τοῦ Ἐβανς — τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν τὸ εἶχεν ἤδη διαρθρώσει, ὡς ἀναγράφεται (σ 6), ἀπὸ τοῦ 1900 — πάντοτε ἔφερε σύγχυσιν εἰς τοὺς μελετητάς, ἰδίως ὡς πρὸς τὸν συντονισμὸν του μὲ τὰς ἱστορικὰς διαιρέσεις τὰς ὁποίας δημιουργοῦν αἱ μεγάλαι καταστροφαὶ ἰδιαίτερος διαμφισβητουμένη εἶναι ἡ ἀπόδουςις ὠρισμένων ἀντικειμένων εἰς τὴν μίαν ἢ ἄλλην φάσιν τῆς αὐτῆς περιόδου. Θὰ ἦτο φρονιμώτερον διὰ τοῦτο ἢ νὰ παραλείπεται ἡ ἀκριβεστέρη δῆλωσις τῆς φάσεως ἢ νὰ χρησιμοποιήηται τὸ τελευταίως προταθὲν σύστημα χρονολογήσεως μὲ βάσιν τὴν ἱστορίαν ἐξελίξεως τῶν ἀνακτόρων, ἀφοῦ ταῦτα κυρίως ὑπῆρξαν αἱ ἐστίαὶ ἀκτινοβολίας τοῦ πολιτισμοῦ (προανακτορικὴ, παλαιονακτορικὴ, νεονακτορικὴ καὶ μετανακτορικὴ περίοδος). Οὕτω π. χ. ἐν σ 31 διδεται ὡς χρονολογία τῶν ἀνακτόρων Φαιστοῦ, τοῦ πρώτου ἢ ΜΜΙ - ΙΙ περίοδος, τοῦ δευτέρου ἢ ΥΜΙ, ἐνῶ ἐν σ. 92 χρονολογεῖται τὸ δεύτερον ἀνάκτορον Κνωσοῦ εἰς τὴν ΜΜΙ β - ΥΜΙ περίοδον, δη-

μιουργημένης ούτω διαφορετικής χρονολογίας δια τὰ δύο ανάκτορα, η̄τις ἄλλως δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρεθέντων ἀντικειμένων. Ἡ κατὰ τὸ σύστημα Ἐβανς χρονολόγησις ἀμφοτέρων τῶν ἀνακτόρων θὰ ἦτο ΜΜΙΒ · ΜΜΙΙ τοῦ πρώτου καὶ ΜΜΙΙΙ · ΥΜΙΙ τοῦ δευτέρου, μὲ τρεῖς οἰκοδομικὰς φάσεις δι' ἕκαστον. Ἡ ἀναγωγή εἰς τὴν ΜΜΙΙ ὠρισμένων ἔργων ὡς τῶν τριῶν ἀναγλύφων ἀγγείων, τοῦ ἐκ λιπαρίτου τρίτωνος καὶ τῆς σφιγγὸς - μελανοδοχείου ἐξ Ἁγ. Τριάδος, τῶν μικρῶν ἔλεφαντίνων ἀντικειμένων ἐκ Παλαικάστρου καὶ τοῦ ἔλεφαντίνου ἀκροβάτου ἐκ Κνωσοῦ, τοῦ πλαστικοῦ ρυτιτοῦ μορφῆς ταύρου ἐκ Ψείρας, τῆς μικρᾶς χαλκῆς λάτριος ἐξ Ἁγ. Τριάδος, τῆς μικρᾶς κουροτρόφου θεᾶς ἐκ Μαύρου Σπήλιου Κνωσοῦ, τοῦ χαλκοῦ Ἰππαρίου καὶ τοῦ χαλκοῦ εἰδωλίου λατρευτοῦ ἐκ Τυλίσου, τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Ἰσοπάτων, τῶν ἐκ πορφυρίτου λύχνων καὶ τοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου προτύπου βάρους ἐκ Κνωσοῦ δὲν δύναται νὰ στηριχθῆ, τοιαύτης χρονολογίας οὕσης ἀναμφιβόλως ὑψηλῆς. Σήμερον ἐπίσης εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι τὸ ἐκ Μόγλου πῶμα μὲ τὸν κύνα ἀνήκει τοῦλάχιστον εἰς τὴν ΠΜΙΙ φάσιν, εἰς ἣν καὶ ἡ ὠραία πυξίς μετὰ σπειρῶν ἐκ Μαρωνιάς, καὶ οἱ τὰ εἰς τὸ ἀνάκτορον Μαλιῶν ἀνακαλυφθέντες insignia dignitatis, σκήπτρον καὶ ξίφος, τοῦ βασιλέως εἶναι ΜΜΙΙ καὶ ὄχι ΜΜΙΙ. Εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν ὑπάρχουν ἐπίσης διαφοραί: Ὁ Κρυκοσυλλέκτης πλέον δὲν χρονολογεῖται εἰς τὴν περίοδον τοῦ πρώτου ἀνακτόρου καὶ πιθανῶς δὲν εἶναι παλαιότερος τῆς ΥΜΙα φάσεως. Αἱ τοιχογραφίαι τῶν περδίκων καὶ τῆς ταυρομαχίας χρονολογοῦνται πολὺ χαμηλά, εἰς τὴν ΥΜΙΙ φάσιν, ὅταν ὁ Ἐβανς τὰς θεωρεῖ πρωίμους εἰς τὴν ΥΜΙα περίοδον. Ὁ Ρυτοφόρος, μέρος τῆς Πομπῆς τοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, ἀσφαλῶς χρονολογουμένης εἰς τὴν ΥΜΙΙ περίοδον, δὲν δύναται νὰ ἀνήκη εἰς τὴν ΜΜΙΙ φάσιν. Οἱ γρύπες καλῶς ἐχρονολογήθησαν εἰς τὴν λήγουσαν 15ην ἑκατ., διὰ τοῦτο ὁμοῦς εἶναι ἀπαράδεκτος ἡ χρονολόγησις τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου εἰς τὴν ΜΜΙΙ (προφανῶς ἐγένετο σύγχυσις μὲ τὴν ἄλλην αἰθούσαν θρόνου τῆς Ἀνατολ. πτέρυγος, ἧς σώζεται μέρος τῆς ΜΜΙΙ διακοσμῆσεως). Ἐπίσης ἡ καταστροφή τῆς Οἰκίας Τοιχογραφιῶν Κνωσοῦ δὲν ἐγένετο περὶ τὸ 1600, ἀλλὰ περὶ τὸ 1500 (τέλος τῆς ΥΜΙα φάσεως) καὶ ἐκ τούτου εἰς τὴν φάσιν ταύτην δέον νὰ χρονολογηθοῦν αἱ τοιχογραφίαι τῶν βασιλικῶν κήπων (πιθῆκων καὶ κσανοῦ πτηνοῦ). Αἱ τελευταῖαι ἔρευναι ἀπέδειξαν ἐπίσης ὅτι τὸ σύνολον τῶν πλαστικῶν ἀγγείων τῶν κάφων τῆς Μεσαρᾶς ἀνήκουν εἰς τὴν τρίτην προανακτορικὴν φάσιν (ΠΜΙΙΙ - ΜΜΙα) καὶ ὄχι εἰς τὰς παλαιότερας· ἐκ τούτου φαίνεται ὑψηλὴ ἡ χρονολόγησις τῶν πτηνομόρφων προχοϊσκῶν ἐκ Κουμάσας εἰς τὴν ΠΜΙΙ φάσιν. Εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς κεραμικῆς αἱ ἔρευναι τῶν τελευταίων ἐτῶν προσέφεραν ἀσφαλῆς βάσεις· οὕτω οἱ ρυθμοὶ Ἁγ. Ὀνουφρίου καὶ Πύργου (εἰκ 50 καὶ 50) ἀνήκουν εἰς τὴν ΠΜΙ φάσιν, τῆς Βασιλικῆς (εἰκ 49) εἰς τὴν ΠΜΙΙΙ, τόσον τῶν κηλιδωτῶν ὅσον καὶ τῶν μετ' ὠχροῦ χρώματος (ὀλίγον ὑστερωτέρων τῶν πρώτων). Τὰ περισσότερα τοῦ ἀκιδωτοῦ ρυθμοῦ (barbotine) εἶναι τῆς ΜΜΙΒ φάσεως, πάντα δὲ τὰ θαυμαστῆς τεχνικῆς καὶ διακοσμῆσεως καμαραικὰ σκευῆ ἀκμῆς εἶναι ΜΜΙΙ (ὄχι λοιπὸν ΜΜΙ ἢ ΜΜΙΙΙ τὰ τῶν εἰκ 54 - 56, 58, 59, 61). Ἡ ὠραία πρόχους μὲ τὴν πῶαν ἐκ Φαιστοῦ πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν ΥΜΙα φάσιν καὶ ὄχι εἰς τὴν ΥΜΙΒ, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ πολυχρωμα μορφῆς κάδου μὲ ὀκτωείδεις λαβὰς ἀγγεῖα εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερα τῆς ΜΜΙΙΒ. Ὁ πίθος τῶν διπλῶν πελέκεων εἶναι ΥΜΙΙ καὶ ὄχι ΥΜΙΒ καὶ ἀντιθέτως ὁ πίθος μὲ τὰ μέταλλα τῆς εἰκ. 70 εἶναι ΜΜΙΙΒ καὶ ὄχι ΥΜΙΙ. Ὁ λουτήρ ἐκ Παχυάμμου καὶ ἡ σαρκοφάγος μὲ τὰ σύμβολα

ἐκ Παλαιάστρου ἀνήκουν εἰς τὴν ἀρχομένην μετανακτορικὴν φάσιν ΥΜΙΙ α.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαφορῶν περὶ τὴν χρονολόγησιν ἐξαγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ εἶχε δηλωθῆ ἄπλῶς ἡ περίοδος καὶ ὄχι ἡ φάσις. Εἰς τὴν ἀπόλυτον χρονολογίαν (πίναξ σ. 118) εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουσι ὠριμαίναι τροποποιήσεις· ὁ πίναξ θὰ ἔδει νὰ καταρτισθῆ μὲ βάσιν τὰς ἱστορικὰς διαιρέσεις, δημιουργούσας τὰς περιόδους καὶ τὰς φάσεις τὸ τέρας τῶν πρώτων ἀνακτόρων εἶναι περὶ τὸ 1700 π. Χ. (ὄχι τὸ 1750) καὶ ἡ ΜΜΙΙ β εἶναι ἀπὸ τὸ 1600 (ὄχι τὸ 1500)· ἡ ΥΜ περίοδος τελειώνει τὸ 1100 καὶ ὄχι τὸ 1100 (ὅπου τίθεται τὸ τέλος τῆς ΥΜΙ α)· τέλος οἱ ὑπομινωικοὶ χρόνοι ἀρχοῦν ἀσφαλῶς μετὰ τὸ 1100 (ὄχι τὸ 1150), ἀφοῦ ἡ Κάθοδος τῶν Δωριέων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθῆ ὑψηλότερον τῆς χρονολογίας ταύτης· Ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία ἀναβιβάζεται νῦν μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πινακίδων τοῦ συστήματος Β τρία τέταρτα καὶ ὄχι ἡμισυ χιλιετηρίδος πρὸ τῆς κρατούσης χρονολογίας τοῦ Ὀμήρου.

Ὑπάρχουν μικρὰ ἀνακρίβειαι περὶ τὴν δήλωσιν τοῦ ὕλικου ἐξ ἧς τὰ ἀντικείμενα εἶναι κατασκευασμένα (οὕτω τὸ πῶμα Μόχλου εἶναι ἐκ σχιστολίθου, ὄχι στεαίτιτου, αἱ σφραγίδες τῆς εἰκ. 14 ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ὄχι λίθου, ἡ πυξίς τῶν σπειρῶν ἐκ Μαρωνιάς εἶναι ἐκ σχιστολίθου ὄχι πηλοῦ, μικρὰ λίθινα ἀγγεῖα ἐκ λιπαρίτου, σ. 74, δὲν γνωρίζω, τὸ σφράγιμα μὲ τὰ γυμνά δένδρα εἶναι ἐξ Ἄγ. Τριάδος ὄχι ἐκ Ζάκρου), ἢ ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν (τὸ ὠραῖον ρυτὸν ἐξ ὀψιανοῦ δὲν προέρχεται ἐκ Κνωσοῦ, ἀλλ' ἐκ Τυλίσου, καὶ ὁ τρίτον ἐκ λιπαρίτου ἐξ Ἄγ. Τριάδος καὶ ὄχι Κνωσοῦ, τὸ χαλκοῦν ἱππάριον ἐξ Ἄγ. Τριάδος καὶ ὄχι Τυλίσου, ἡ ΠΜ πρόχους τῆς εἰκ. 51 ἐξ Ἄγ. Ὀνουφρίου καὶ ὄχι ἐκ Κουμάσας). Ὁρισμένοι ἐρμηνεύει ἐπίσης δὲν εὐσταθοῦν ἢ ἔχουν πλέον παρομφρισθῆ ὑπὸ ἄλλων εὐστοχωτέρων. Οὕτω τοῦ Ἰσσελεπῆ ἢ Κεφάλαι ὠνομάσθη ὄχι ὡς Λόφος τοῦ Κυρίου (Θεοῦ), ἀλλ' ὡς ἀνήκουσα εἰς εὐκατάστατον ἰδιοκτητήν, Ἰσσελεπῆν τὸ Δωματίον τοῦ Θρόνου — τὸ ὅποιον βεβιαῶς δὲν εἶναι «ἐντυπωτικῶν διαστάσεων καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων δωματίων» — δὲν ὑπῆρξεν αἰθουσα ὑποδοχῶν (σ. 8), ἀλλ' αἶθουσα θρησκευτικῶν τελετουργιῶν τὸ «μωσαϊκὸν πόλεως» σφραλῶς δὲν ἦτο παιχιδίον (σ. 29), ἀλλ' ἐθνικὴ διακόσμησις ξυλίνου κιβωτίου ἢ βόρειος ὑπόστυλος αἶθουσα εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἐχρησίευσεν ὡς ἄγορά (ὡς ὁ Κ. ἐν σ. 30) ἢ διὰ τελωνιακῶν ἔλεγχον (ὡς ὁ Ἐβανς), μᾶλλον θὰ ἦτο αἶθουσα ἀναμονῆς τῶν εἰσερχομένων ἐκ τῆς ὁδοῦ τοῦ λιμένος. Τολμηρὰ εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ μικρὸν θέατρον θὰ ἐχρησίμευσεν ὡς τόπος ὑποδοχῆς ξένων ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως· τὸ ἀντίστοιχον τῆς Φαιστοῦ δὲν εἶναι ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς. Ἡ ἐκδοχὴ κατακρημνίσεως μέρους τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος μετὰ τῆς συναφοῦς στοᾶς εἰς τὸ Ἀνάκτορον τῆς Φαιστοῦ δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς μελέτης τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων· εἶναι πιθανὸν ὅτι μέρος τῆς αὐτῆς παρμένεν ἀνοικτόν, ἵνα ἐξασφαλίζετο ἡ θέα πρὸς τὴν πεδιάδα. Λίαν ἀμφίβολος εἶναι ἡ χρησις τῆς παριδόξου «ὑπογαιῆς» ὡς δεξαμενῆς (σ. 32). Πολλὰ τῶν δωματίων τῶν χαρακτηρισθέντων ὡς καθαρτήριοι δεξαμεναὶ ἦσαν πράγματι λουτρά, ἀφοῦ μάλιστα εὐρίσκονται παρὰ τὰ κύρια διαμερίσματα κατοικίας· τῶν παρομοίων ἐγκαταστάσεων τῶν χρησιμοποιηθεισῶν διὰ σκοποῦς καθαρτηρίους ἢ μορφῆ προῆλθεν ἀκριβῶς ἐκ τῶν λουτρῶν ἐκροὴ ὕδατος δὲν ὑπάρχει οὔτε εἰς τὸ λουτρὸν τῆς βασιλείσεως τῆς Κνωσοῦ (ἀντιθέτως ὁ Κ. σ. 34, 36). Τῶν κυκλικῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς ἀπεδείχθη ἡδη ἡ δολοφονία καὶ θολωτὴ κατασκευή. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Χρυσολάκκου Μαλίων δὲν στηρίζεται εἰς διάφορον ἀρχὴν ἀπὸ τὰ λοιπὰ ΠΜ νεκροταφεῖα τῆς Ἀνατολ. Κρήτης· δὲν

είναι συγκρότημα ἐκ λιθοκτιστων νεκρικῶν οἰκιῶν (σ. 38), ἀλλ' ὡς ἐκεῖνα ἀπλᾶ περιφράγματα ταφικά. Οἱ βασιλικοὶ ταφοὶ τῶν Ἰσοπάτων καὶ Νότιος (Temple tomb) δὲν ὑπολείπονται αἰσθητῶς τῶν ἀντιστοιχῶν τῆς ἡπειρωτικῆς 'Ελλάδος' (σ. 41)

Εἰς τὰς τοιχογραφίας ὑπάρχει ἐπίσης παρερμηνεία στοιχείων τινῶν ὁ Πρίγκηψ τῶν Κρίνων δὲν παρεστάθη ἐρυθρός, ἀλλὰ ρόδινος, ἴσως εἰς ἐνδειξὴν εὐγενείας· εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς ἐριτῆς εἰς ἐλαιῶνα δὲν παρίσταται τοῖχος (σ. 50), ἀλλὸ πλακόστρωτος διάδρομος· Ἡ τοιχογραφία τοῦ κροκοσυλλέκτου ὀρθῶς περιγράφεται ὡς παριστάσα πίθηκον — τοῦτο πρῶτος ἀπέδειξε διὰ μελέτης εἰς τὰ «Κρητ Χρονικά» Α', 505 κ.ξξ ὁ ὑποφαινόμενος —, παρὰ ταῦτα ὁμως εἰς τὴν εἰκόνα II ἀπεδόθη κατὰ τὴν παλαιὰν συμπλήρωσιν τοῦ Ζιλλιερὸν ὡς ἄνθρωπος. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν Κρίνων τῆς Ἀμνισοῦ ταῦτα δὲν παρίστανται μεταξὺ χυμηλῶν τοίχων (σ. 54), ἀλλ' εἰς βαθμιδωτὴν κηπευτικὴν διάταξιν. Ἡ νέα ἐρμηνεία τοῦ κυβιστήματος τῆς τυρομαχίας (σ. 57) δὲν φαίνεται πιθανὴ καὶ ἀντιτίθεται πρὸς τὰ γνωστὰ ἐξ ἄλλων ἀναλόγων παραστάσεων. Τὰ ὑποῖοντα τὰς χεῖρας γυναικεία εἰδώλια ἐκ Πετσοφᾶ (εἰκ. 35) ἀποκλείεται νὰ εἶναι θεότητες. Τὰ θέματα παραδόξων διαιμόνων τῶν σφραγισμάτων Ζακρου δὲν ἐδημιουργήθησαν λόγῳ ἐξαντλήσεως τῆς λοιπῆς θεματογραφίας (σ. 66), ἀλλ' ἀπὸ σκοποῦ, ἴσως διὰ θρησκευτικούς λόγους. Εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ἀναγλύφων ἄγγείων ἐκ στεατίτου τῆς Ἀγ Τριάδος ἢ διδομένη ἐρμηνεία (σ. 77 - 78) ἔχει ἐγκαταλειφθῆ· εἰς τὸ κύπελλον παρίσταται προσφορὰ λέιας κυνηγίου καὶ ὄχι στρατιωτικῆ με ἀσπίδας· εἰς τὸ ἄγγειον μετὴν παρέλασιν αἱ μομφαὶ μετὰ τὰ ἐργαλεῖα ἀποκλείεται νὰ εἶναι συλλέκται ἐλαιοκάθρου ἢ ἐρμηνεία τῶν ὄξυ θειωτῶν, λιχνιστῶν ἢ δεματιστῶν παραμένει πάντοτε ἡ ἰσχυροτέρα· οἱ ὀπισθεν τοῦ σειστροφόρου δὲν εἶναι γυναῖκες, οὐδὲ φέρουν ξενικὸν φόρεμα· ἀπλῶς τὰ στήθη τῶν εἶναι ἐξωγκωμένα ἐκ τῆς ἀναπνοῆς τοῦ αἵματος· οὐδ' οἱ πιπτοντες εἶναι δύο, ἀλλ' εἰς ἕνα. Ἡ ἄποψις περὶ τῆς ἐκ στεατίτου σφιγγὸς ἐξ Ἀγ Τριάδος ὡς μελανοδοχείου (σ. 79), καίτοι ὑποστηρικθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐβανς, δὲν φαίνεται ἱκανοποιητικὴ· τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἄγγείων μετὰ λεκανίσκας προορίζεται διὰ προσφορὰς εἰς νεκρούς ἢ εἰς τὴν θεότητα. Αἱ μικροὶ κεφαλαὶ νέγρον εἰς τὸ τεμάχιον τοιχογραφίας τὸ γνωστὸν ὡς Jewel Fresco δὲν ἐννοοῦνται ὡς ἐνώτια (σ. 72), ἀλλ' ὡς ἐξαρτήματα περιδεραίου. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Ἰσοπάτων ἢ μίᾳ τῶν γυναικῶν εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ θεότης. Αἱ κεφαλαὶ τῶν γυναικῶν τούτων, ὡς καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα καὶ εἰς τὴν μικρὰν κουροτρόφον τοῦ Μαύρου Σπήλιου (εἰκ. 17) δὲν λείπουν (σ. 70), ἀπλῶς εἶναι ἀτροφικαὶ παῶς. Ἡ τῆρα καὶ ὁ πῖλος τῶν θεοτήτων τῶν ὄφρων ἐκ φαγεντιανῆς εἶναι ζήτημα ἂν δύναται νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς στέμματα (σ. 81 - 82). Ὁ ἐκ Τυλλίσου χαλκοῦς λάτρις δὲν φέρει χειρόκτια πηγμαχίας, οὐδ' ἐμβαδὰς εἰς τοὺς πόδας· φορεῖ ἀπλῶς ψέλια καὶ περισφύρια. Ἡ ἔλλειψις ἐναργείας εἰς τὴν ἀπόδοσιν ἐφερεν εἰς τὴν παρανόησιν ταύτην, ἔλλειψις ἥτις παρατηρεῖται καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μικρὰ χαλκᾶ, ὡς εἰς τὴν μικρὰν λάτριν ἐξ Ἀγ Τριάδος (εἰκ. 40), ἥτις βεβαίως δὲν εἶναι ἡμιτελής.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς κιβδηλίας ὠρισμένων περιφύμων καταστάτων ἀντικειμένων ἢ μαρτυρία τοῦ Κ. διὰ τὴν θεὰν τῆς Βοστώνης εἶναι λίαν πολυτίμος· αἱ συμπίπτει πρὸς τὴν τοῦ Ξανθοῦδιδου (βλ. τὰ σημεῖά του δημοσιευθέντα εἰς τὰ «Κρητικὰ Χρονικά», Β' (1948) σ. 526). Καὶ ὁ ὑποφαινόμενος ὑπεστήριξε πάντοτε τὴν γνησιότητα. Ὡς πρὸς τοὺς χρυσοὺς δακτυλίους τοῦ Μίνωος καὶ Νέστορος ἢ κιβδηλία τῶν δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένη, παρὰ τὰς σφρα

πρατηρήσεις τοῦ δε Biesantz τὸ ἱστορικὸν ἰδίᾳ τοῦ πρώτου, τὸ ὁποῖον θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς — αἱ εἰς τὸ βιβλίον παρατιθέμεναι πληροφορίες δὲν εἶναι ἀκριβεῖς — τείνουν νὰ βεβαιώσουν τὴν γνησιότητα, ὅποτε θὰ ἀπεδεικνύετο αὐτομάτως καὶ ἡ γνησιότης τοῦ δακτυλίου Νέστορος (ὡς ἔχοντος ἐπιεικῶς ὁμοίον μὲ κοκκίδωσιν διακοσμούμενον κρίκον).

Ἔχω ἀμφιβολίας ἐπὶ ὠρισμένων ἄλλων σημείων: Ὅτι ἡ χειροτέρα κατάστασις διατηρήσεως τῶν ἀνακτόρων Φαιστοῦ καὶ Μελίων ὀφείλεται εἰς ἐπιποδομήσεις καὶ ὅτι ἡ Κνωσὸς ἀπεκατεστάθη ὡς καλύτερον διατηρουμένη (σ. 20) ὅτι ὁ Ξανθουδίδης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ἰ. Χατζηδάκη (σ. 20) ὅτι τὸ ἱερόν τοῦ Νοτίου Βασιλ. Τάφου ἐπεκρινώθει διὰ καταπακτῆς μὲ τὴν κάτωθεν αὐτοῦ κρύπτην (σ. 42) ὅτι ἡ τελευταία γὰσις τῆς τεχνικῆς τοῦ ρυθμοῦ Καμαρών φθάνει μερὶ τῆς πρώιμου 15ης ἑκαετ. ὅτι ὁ κασιτέρος ἤρχετο ἀσφαλῶς ἐξ Ἀνατολίας (σ. 98) (ἢ ἐξ Ἰσπανίας προέλευσις εἶναι μᾶλλον πιθανή) ὅτι ἡ τεχνικὴ τῶν ἀκιδωτῶν ἀγγειῶν ἐγένετο δι' ἐπισιαλόξεως ἐκλεπτυσμένου πηλοῦ (σ. 102) ὅτι κατὰ τὴν παλαιονακτορικὴν περιόδον ὑπάρχει ὀπισθοχώρησις εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἀνατολ. Κρήτης (σ. 104) ἀπλῶς ἐκεῖ δὲν ἀνεκαλύφθησαν εἰσὶ τὰ ἀσφαλῶς ὑπάρξοντα ἀνάκτορα, τῶν ὁποίων ὁμως ἡ ἀκτινοβολία εἶναι αἰσθητή) ὅτι ἡ μεταστροφή ἀπὸ τὸν διακοσμητικὸν γαμαρῶν ρυθμὸν εἰς τὸν φυσιοκρατικὸν νεοανακτορικὸν προήλθεν ἀπολύτως λόγῳ ἴσως τῆς θελήσεως ἡγεμόνος τινος (σ. 108) ἡ μεταστροφή γίνεται βαθμιαίως καὶ δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ πάντα τὰ ἐνδιάμεσα στάδια) ὅτι εἰ ψευδὸς οἱ ἀμφορεῖς ἐγένοντο εἰς ἀντικατάστασιν τῶν ρυτῶν (αὐτῶν) αἱ δύο σειραὶ εἶναι παράλληλοι καὶ ἡ χρῆσις τῶν σκευῶν τούτων πολὺ διάφορος).

Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις κατ' οὐδὲν μειώνουν τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ διαφωτιστικὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔν τῶν καλυτέρων ἐξ ὧσων ἐγράφησαν ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀντάξιον τοῦ σοφοῦ ἐπιστήμονος, μοναδικῆς ὑπηρεσίας προσενηγόντος εἰς τὴν προϊστορικὴν καὶ κλασσικὴν ἀρχαιολογίαν. Ὅτι ἔξακουσθῆι νὰ εἶναι ἐπίσης θερμὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Κρήτης γίνεται αἰσθητὸν ἀμέσως εἰς πάντα διεξερχόμενον τὸ λαμπρὸν τοῦτο ἔργον.

N. ΠΛΑΤΩΝ

